

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 96

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2024

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Варшава, Польща).**

Статті збірника порівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

академік НАН України **Ю. С. Шемшученко**, д.ю.н. **Г. П. Тимченко** (головний редактор), д.ю.н. **О. В. Скрипнюк** (відповідальний редактор), д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н. **О. В. Батанов**, д.ю.н. **У. Е. Батлер** (*W. E. Butler*, США), д.п.н. **О. В. Батрименко**, д.ю.н. **А. А. Бутирський**, д.п.н. **К. М. Вітман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.п.н. **Л. Донай** (*Lukasz Donaj*, Польща), д.ю.н. **В. В. Дудченко**, д.ю.н. **О. О. Кармаза**, д.ю.н. **О. О. Кваша**, д.і.н. **Л. І. Кормич**, д.ю.н. **С. О. Коросд**, д.ю.н. **О. В. Кресін**, д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н. **П. Ф. Кулинич**, д.п.н. **Л. В. Лешенко** (*Larysa Leszczenko*, Польща), д.п.н. **С. М. Наумкіна**, д.п.н. **А. І. Некряч**, д.п.н. **Д. В. Неліпа**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **Н. М. Пархоменко**, д.п.н. **Н. О. Піщенко**, д.ю.н. **Я. В. Сімутіна**, д.п.н. **М. В. Співак**, д.п.н. **О. М. Стойко**, д.п.н. **Н. М. Хома**, д.п.н. **А. Шептицький** (*Andrzej Szeptycski*, Польща), д.п.н. **В. А. Явір**.

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Д36 Випуск 96 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2024. 422 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
E-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com
Тел. 279-73-96, факс 278-54-74
www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Автори статей, 2024

© Інститут держави і права

імені В. М. Корецького НАН України, 2024

© Видавництво «Юридична думка», 2024

Держава
і право Випуск 96

Частина 1
ЮРИДИЧНІ
НАУКИ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340:174

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-4

О. Л. ЛЬВОВА

МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Досліджуються моральні засади, на яких має здійснюватися правотворча діяльність. Підкреслюється, що аморальний закон приречений на суспільний негативізм, громадський осуд; він не виконує однієї з основних функцій права – не формує правового порядку. Акцентується увага на певних засадничих принципах правотворчої діяльності, які впливають на моральні засади суспільства, серед яких принцип верховенства права та юридичної визначеності. Наразі поширеною є тенденція у сфері правотворчості знецінювати і підмінювати моральні засади суспільства і до правового поля вводяться як стандарти такі деструктивні явища, як порнографія, задля досягнення суто суб'єктивної, індивідуалістичної мети та інтересів. У зв'язку з чим пропонується визначення терміна «правотворчі маніпуляції».

Ключові слова: *верховенство права, мораль, право, правотворчість, юридична визначеність*

Lvova Olena. Moral foundations of modern lawmaking: theoretical and practical aspects

The article examines the moral foundations on which lawmaking should be carried out, both in theoretical and practical and applied aspects. The author also analyzes some of the fundamental principles of lawmaking, which, if observed, contribute to the effective interaction of morality and law. The author emphasizes that law is an objective reality that always exists, and it is

© ЛЬВОВА Олена Леонідівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-2985-9671; e-mail: olen.lvova@gmail.com

determined by the general social awareness of the moral, just, natural and true, which brings benefits to both individuals and society as a whole. An immoral law is doomed to social negativism and public condemnation; it does not fulfill one of the main functions of law – it does not form the legal order. The author emphasizes certain fundamental principles of lawmaking which affect the moral foundations of society. In particular, the author emphasizes the value component of the constitutional principle of the rule of law, which is based on the understanding of law as integrating, in addition to legislation, other social regulators, including moral norms, traditions, customs, etc., which are legitimized by society and are determined by the historically achieved cultural level of society. The author also emphasizes the importance of the principle of legal certainty, which is of particular practical importance in terms of the moral vector. Currently, there is a widespread tendency in lawmaking to devalue the moral foundations of society. Also, such destructive phenomena as pornography, etc. are introduced into the legal field as standards, contrary to the principles of the rule of law, legal certainty, and scientific validity, in order to achieve purely subjective, individualistic goals and interests. In this regard, the author proposes to define the term “law-making manipulations”.

Key words: rule of law, morality, law, lawmaking, legal certainty.

Вступ. Прийняття нормативно-правового акта як зовнішньої форми виразу права, що має за мету врегулювати певну сферу суспільних відносин, ще не гарантує ефективного забезпечення і функціонування даних відносин відповідно до суспільних очікувань і моральних засад українського суспільства. Зміст і суть нормативно-правового акта має стати відображенням тих ціннісних засад, які природно притаманні українському суспільству, сприйняті ним і які сприяють соціальному компромісу.

Як підкреслює Ю. Шайгородський, «суспільство, у якому досягнуто консенсусу відносно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело протиріч, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння» [1, с. 9]. Для уникнення цього результату правотворчої діяльності мають відповідати суспільним очікуванням, виражати історично сформовані норми моралі, звичаї і традиції, відповідати праву природному, яке існує до держави і незалежно від держави.

Відповідно процес правотворчості має відбуватися з огляду на моральні засади суспільства, в якому має панувати право як соціальна цінність. Тому, на нашу думку, суб'єкт правотворчості має зважати на соціокультурний, моральний контекст суспільного

життя, а також здійснювати спостереження та моніторинг права, яке природно або в силу традиції чи звичаїв існує у суспільних відносинах, і формалізувати його у вигляді конкретних правових норм із метою консолідації суспільства й захисту природних прав людини, особливо у сучасних умовах глобалізації.

Мета статті: дослідження моральних аспектів у процесі правотворчості як у теоретичному, так і в практико-прикладному аспектах з огляду на наявні загрози, а також аналіз деяких засадничих принципів правотворчої діяльності, дотримання яких сприяє ефективній взаємодії права і моралі.

Стан розробки проблеми. У науковому дискурсі дана проблема розкривалася у контексті взаємодії права і моралі, ідей природного права, правових законів, соціальних патологій тощо. Зокрема, В. Костицький [2] досліджував моральний зміст права як основу правопорядку; О. Костенко крізь призму соціального натуралізму викривав соціальні патології у праві [3]; Ю. Шаргородський вивчав суспільну мораль як систему цінностей, зокрема у правотворчості [1]; С. Бобровник досліджувала проблеми конфліктів і компромісів у праві, зокрема з огляду на моральні складові [4]; Л. Кучанська аналізувала злочини проти моральності у кримінальному праві України [5] тощо.

Утім, незважаючи на наявні теоретико-правові дослідження даної проблеми, моральні засади правотворчості не розглядаються як нагальні й фундаментальні засади правотворчої діяльності як у теорії права, так і в практичній правовій площині. Зокрема, досить актуальною та недослідженою залишається проблема меж між моральними та аморальними явищами, між свободою і вседозволеністю, що мало б стати законодавчою гарантією для захисту людської гідності та національної ідентичності й відповідно сприяло б оптимізації правотворчості в Україні. Також потребують поглибленого аналізу критерії, які мають ідентифікувати закон як такий, що є правовим, тобто відповідає принципу верховенства права. Особливо гостро в процесі правотворчості стоїть питання правових дефініцій, правової визначеності понять та явищ морального змісту, що запозичуються як європейські взірці до правового поля України.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, завдяки якому здійснено аналіз сучасної правотворчості, що стосується

сфери моральних засад суспільства, порушення яких призводять до порушення прав та інтересів як людини, так і суспільства в цілому. В дослідженні використано також системний, формально-логічний і структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. Статтею 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» [6] визначено основні принципи правотворчої діяльності, й деякі з них ми маємо намір обґрунтувати з огляду на їх зв'язок із суспільною мораллю. Зокрема, це верховенство права, юридична визначеність, пріоритетність забезпечення прав і свобод людини, обґрунтованість. Дотримання даних принципів з огляду на моральні засади суспільства сприятиме ефективному впливу приписів нормативно-правових актів на суспільні відносини та відповідатиме соціальним очікуванням.

Так, звертаючись до фундаментального принципу верховенства права та його офіційного тлумачення, наданого Конституційним Судом України, ми бачимо, що це «...вимагає від держави його втілення у правотворчу і правозахисну діяльність», а його суть спирається на розуміння права, яке інтегрує в себе, окрім законодавства, «...й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом» [7].

Є підстави вважати, що фундаментом даного офіційного тлумачення стала глибоко досліджувана, послідовно, науково обґрунтована відповідна правова доктрина, сформована протягом тривалого часу, з урахуванням суспільних процесів та наукових доробків, яка має дістати втілення в концепції проекту нормативно-правового акта. В іншому випадку не уникнути концептуальних помилок, коли законодавець не може відповідно відобразити наукові досягнення з конкретних правових проблем у концепції законопроекту.

Розрізнення понять права і закону як результат наукових пошуків також має враховуватися суб'єктом правотворчості, оскільки їх ототожнення призводить до хибного висновку про те, що у часи, коли не існувало держави і закону, не було й права. Таке припущення, на думку М. Коржанського, призводить до абсурду [8,

с. 52]. Тобто право є об'єктивною реальністю, що існує завжди, воно визначається загальносуспільним усвідомленням морального, справедливого, природного та істинного, що приносить благо як окремому індивіду, так і суспільству в цілому [9, с. 172].

В. Костицький наголошує, що «тільки моральний зміст права може бути основою правопорядку. Аморальний закон приречений на суспільний негативізм, громадський осуд; він не виконує однієї з основних функцій права – не формує правового порядку» [2, с. 7]. Тобто мораль є основою правопорядку, сприйнятою суспільством у цілому. Там, де відсутній правопорядок, а присутній хаос і відсутні моральні межі, там будь-які ціннісні настанови не будуть міцними й тривалими. Із цього випливає, що дія моральних норм у суспільстві через зміст нормативно-правових актів свідчить про ефективність правотворчості, а відтак про дію принципу верховенства права.

Складовою верховенства права є принцип правової визначеності, передбачений п. 1 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність», і він набуває особливого практичного значення в частині морального вектора, зокрема в процесі запровадження до правового поля термінології, яка запозичена із законодавств інших держав без урахування національної ідентичності, культури тощо. Це може призвести до настання юридичної відповідальності через неоднозначне розуміння тексту правового припису щодо необхідної чи очікуваної поведінки.

На правовій визначеності як складовій принципу верховенства права неодноразово у своїх рішеннях наголошував Конституційний Суд України: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [10].

Слід наголосити, що при застосуванні даного принципу досить вразливими виявляються саме норми суспільної моралі, особливо у разі зміни їх суті з боку суб'єктів правотворчості. Адже такі норми формувалися у суспільстві природно, протягом тривалого часу і стали частиною менталітету, ідентичності, звичаїв, традицій і навіть складовою правового мислення і правової культури як окремої особи, так і українського народу. Тому суб'єкт правотвор-

чості в процесі своєї діяльності має таким чином сформулювати нові положення законопроекту, щоб вони, по-перше, були чітко й однозначно сприйнятими їх адресатами; по-друге, були сталими, очікуваними і передбачуваними з точки зору їх реалізації; по-третє, не суперечили чинним у суспільстві нормам суспільної моралі, позаяк особа не зможе передбачити юридичні наслідки значущих для неї дій та вчинків через неможливість відокремити модель звичної поведінки від нової.

У даному контексті доцільно згадати сучасні процеси глобалізації, які можуть бути викликом уявленням про природу людини, яка визнається в Україні на конституційному рівні найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції). Наголошуючи на ймовірних загрозах правам людини, професор С. Бобровник пише, що закони деяких демократичних країн допускають можливість одностатевих шлюбів, евтаназію, аборти на середніх строках вагітності та інші знуцання над природою людини. Існує також значна кількість видів поведінки, наприклад зловживання правом, які в законі прямо не заборонені, хоча їх не можна вважати правомірними, тому що вони за своїм змістом та спрямованістю не відповідають змісту й духу права, принципам моралі та моральності. Іншими словами, таке розуміння свободи, на думку вченої, формує розбещеність, аморальний спосіб життя, бездуховність людини, відмежованість її інтересів від потреб усього суспільства, відсутність у неї почуття любові та взаємодопомоги тощо. Тобто відбувається конкуренція цінностей юридичних та духовно-моральних [4, с. 168-169].

Отже, згадане має як юридичне, так і моральне значення, адже захист невід'ємних, природних прав завжди містить моральне навантаження, бо природність є частиною життя людини, складовою ментальності й культури будь-якого суспільства. Зокрема, узагальнюючи традицію природного права, редактори популярної в світі антології з філософії права зазначають: «Мораль – не просто бажана риса, яку треба запровадити в право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді. Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування певної правової системи, мабуть, не може бути нейтральним щодо змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає, справедлива вона чи ні, розумна чи нерозумна» [11, с. 14].

Як підкреслює Г. Остапенко, «державна шляхом втілення права у конкретну правову норму визнає на державному рівні й забезпечує його охорону. Однак у цьому процесі важливо пам'ятати про природно-правовий підхід і про те, що втілення права у нормативний акт є не самостійним рішенням держави. Це скоріше реакція держави на ті процеси, які у суспільстві відбулись і які вимагають надання їм статусу нормативності. Держава підтримує процес такого визнання, легітимізує право, що об'єктивно існує» [12, с. 337].

Перенесемо теоретико-правовий вектор дослідження проблем моральних засад у правотворчій діяльності в юридико-практичну площину, що дасть можливість проаналізувати деякі положення нормативно-правових актів та їх проектів, зміст яких не чітко визначено та сформульовано правотворчим суб'єктом із відхиленням від норм суспільної моралі.

13 грудня 2022 року прийнято Закон України «Про медіа» № 2849-IX [13], положення якого, на нашу думку, містять чимало термінів морального характеру, зміст яких нечітко визначений в українському правовому полі, що може призвести, зокрема, до порушення конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України). Наприклад, статтею 110 вказаного закону встановлюється відповідальність суб'єктів у сфері аудіовізуальних медіа, а саме: у п. 3.1 до значних порушень належать поширення висловлювань, що підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Водночас законодавством чітко не визначаються критерії для того, щоб певні дії визнавалися дискримінаційними. І це призводить до настання юридичної відповідальності через неоднозначне розуміння встановлених обмежень, особливо якщо у суспільному сприйнятті традиційно щось є моральною нормою. Більше того, Законом України «Про медіа», зокрема у Розділі X Прикінцевих і перехідних положень у пп. 6 п. 32 визнається таким, що втратив чинність Закон України «Про захист суспільної моралі», стаття 2 якого чітко визначала суспільну мораль як «систему етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справед-

лівість» [14]. Отже, спостерігається нормативне скасування межі між моральним та аморальним в Україні.

У даному контексті не можна обійти увагою останню небезпечну для моральних засад українського суспільства законодавчу ініціативу, яка стосується декриміналізації порнографії. Так, проектом Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення його окремих положень про кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності № 12191 від 11.11.2024 р. [15] пропонується скасувати відповідальність за ввезення на територію України, виготовлення, розповсюдження або збут предметів порнографічного характеру, передбачену статтею 301 Кримінального кодексу України, і залишити її тільки у випадку їх збуту чи розповсюдження неповнолітнім. Зауважимо, що це можна з'ясувати вже на тому етапі, коли у ці злочинні дії вже будуть залучені неповнолітні. Більше того, ударом по моральних засадах українського суспільства є обґрунтування, надані у Пояснювальній записці до законопроекту. Зокрема, вказується, що необхідність прийняття таких змін обумовлена тим, що: по-перше, «відносини, передбачені даною статтею, змінюються в умовах сьогодення, осучаснюються та відповідно потребують удосконалення законодавчих норм»; по-друге, що «у більшості країн світу виготовлення та розповсюдження порнографії на побутовому рівні повнолітнім особам, а саме в особистих некорисливих мотивах, не є суспільно небезпечним»; по-третє, «прийняття даного проекту Закону сприятиме посиленню захисту малолітніх та неповнолітніх осіб у питаннях збуту серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру» і т. ін.

Отже, поширення порнографічної продукції пропонується виключити як таке, що визнається злочинно небезпечним діянням. Згідно з науково-практичним коментарем до статті 301 Кримінального кодексу України «суспільна небезпечність дій, що утворюють цей злочин, полягає в тому, що вони посягають на основні принципи суспільної моралі у сфері статевих стосунків. Такі дії знаходяться в явній суперечності з існуючими в суспільстві традиціями інтимного спілкування людей. Завдають шкоди їх моральному вихованню, особливо неповнолітніх, шляхом одіозної сексуальної інформації призводять до деформації моральних уявлень і понять про сексуальні відносини між людьми» [16, с. 602]. Тому не випад-

ково даний вид злочину поміщено у XII розділі Кримінального кодексу, який називається «Злочини проти громадського порядку і моральності». Також висновки дослідників у галузі кримінального права, як правило, єдині у тому, що громадський порядок та моральність є єдиним, нерозривним об'єктом кримінально-правової охорони, тобто при вчиненні злочинних діянь, передбачених даним розділом, обидва об'єкта порушуються одночасно [17, с. 546]. Л. Кучанська називає моральнісні засади суспільства видовим об'єктом злочину і визначає їх як сукупність суспільних відносин, що забезпечують певний паритет (узгодження) інтересів суспільства та окремих його членів при задоволенні їх потреб та інстинктів на підставі існуючих моральнісних норм, принципів та правил поведінки [5, с. 4].

Отже, сфера моралі визнається такою, що прямо пов'язана із громадським порядком і безпекою, і саме тому підлягає посиленому захисту.

Висновки. Виходячи з аналізу змісту нормативно-правових актів та їх проєктів можна констатувати, що правове поле України характеризується численними колізійними положеннями саме морально-правового змісту, а також можна говорити про маніпуляції у сфері правотворчості. З огляду на це пропонуємо визначення терміна «правотворчі маніпуляції»: це подання на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проєкту нормативно-правового акта, що використовується автором правотворчої ініціативи з метою офіційного закріплення індивідуальних, суб'єктивних інтересів в якості загальноновизнаних під прикриттям суспільно значущих цінностей, захисту прав та інтересів людини, які насправді суперечать нормам Конституції України, принципу верховенства права та іншим принципам правотворчості, правилам правотворчої техніки, моральним засадам українського суспільства, не мають науково обґрунтованих висновків і здатні спричинити шкоду правопорядку та національній безпеці.

У свою чергу, складовими моральних засад суспільства можна вважати такі: природні права і свободи людини; справедливість; сім'я і шлюб; сексуальні стосунки; духовність, культура, освіта; національна та особиста ідентичність. Не може йтися про оптимізацію правотворчої діяльності в Україні за наявності гострих колізій та конфліктів щодо фундаментальних основ суспільної моралі або

якщо така діяльність відбувається всупереч принципам верховенства права та правової визначеності, що призводить до порушення основоположних прав, свобод та інтересів людини. Правотворчі зміни саме у такій чутливій сфері, як суспільна мораль, мають бути чітко визначеними і зрозумілими в процесі правореалізації.

1. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі*: зб. нормативних актів України / уклад.: Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. Київ: Укр. центр політ. менеджменту. 2007. 20 с. 2. Костицький В. В. Норма права як соціальний феномен: теолого-соціологічне праворозуміння. *Соціологія права*. 2015. № 3-4 (14-15). С. 3-10. 3. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с. 4. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юридична думка, 2011. 384 с. 5. Кучанська Л. С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України: автор. дис... канд. юрид. н. Київ: Академія адвокатури України, 2007. 20 с. 6. Про правотворчу діяльність: Закон України № 3354-IX від 24.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> 7. Рішення Конституційного Суду України N 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>. 8. Коржанський М. Й. Право і закон. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2003. № 3 (12). С. 52-54. 9. Львова О. Л. Критерії моральності і природності у сучасному правотворенні. *Альманах права*. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. 2019. Вип. 10. С. 167-175. 10. Каталог правових позицій Конституційного Суду (за рішеннями, висновками). Верховенство права // Конституційний Суд України: URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> 11. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2007. 1256 с. 12. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-правові засади: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2013. 458 с. 13. Про медіа: Закон України № 2849-IX, {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2710-IX від 03.11.2022, № 3136-IX від 30.05.2023}. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2849-IX#Text> 14. Про захист суспільної моралі: Закон України № 1296-IV від 20.11.2003 (Закон втратив чинність на підставі Закону № 2849-IX від 13.12.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> 15. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення його окремих положень про кримінальні правопорушення проти громадського порядку та

моральності 12191 від 11.11.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45187> **16.** Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. 5-е вид., доп. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с. **17.** Бойченко В.П. Особливості кримінально-правового впливу на правопорушення проти суспільної моралі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/132.pdf

References

1. Shaihorodskiy Yu. Suspilna moral yak systema tsinnosti. *Pravovi zasady zakhystu osobystisnykh tsinnosti ta suspilnoi morali: zb-k normatyvnykh aktiv Ukrainy* / uklad: Yu. Zh. Shaihorodskiy, K. P. Merkotan. Kyiv: Ukr. tsentr polit. menezhmentu, 2007. 20 s. **2.** Kostytskiy V. V. Norma prava yak sotsialnyi fenomen: teoloho-sotsiologichne pravorozuminnia. *Sotsiologhiia prava*. 2015. № 3-4 (14-15). S. 3-10. **3.** Kostenko O. M. Kultura i zakon – u protyidii zlu: monohrafiia. Kyiv: Atika, 2008. 352 s. **4.** Bobrovnyk S. V. Kompromis i konflikt u pravi: antropoloho-komunikatyvnyi pidkhid do analizu: monohrafiia. Kyiv: Yuryd. dumka, 2011. 384 s. **5.** Kuchanska L. S. Poniattia ta systema zlochyniv proty moralnosti u kryminalnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys... kand. yuryd. n. Kyiv: Akad. advokatury Ukrainy, 2007. 20 s. **6.** Pro pravotvorochu diialnist: Zakon Ukrainy № 3354-IX vid 24.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> **7.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy N 15-rp/2004 vid 2 lystopada 2004 roku u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>. **8.** Korzhanskyi M. Y. Pravo i zakon. *Naukovyi visnyk Yurydychnoi akademii Ministerstva vnutrishnikh sprav*. 2003. № 3 (12). S. 52-54. **9.** Lvova O. L. Kryterii moralnosti i pryrodnosti u suchasnomu pravotvorenni. *Almanakh prava*. Pravovyi monitorynh i pravova ekspertyza: pytannia teorii ta praktyky. Vyp. 10. S. 167-175. **10.** Katalog pravovykh pozvatsii Konstytutsiinoho Sudu (za rishenniamy, vysnovkamy). Verkhovenstvo prava. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> **11.** Filosofii prava / za red. Dzh. Feinberha, Dzh. Koulmena; per. z anhli. P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy, 2007. 1256 s. **12.** Ostapenko H. Z. Pryntsyp pravovoi vyznachivosti: teoretyko-pravovi zasady: monohrafiia. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2013. 458 s. **13.** Pro media: Zakon Ukrainy № 2849-IX, {Iz zminyamy, vnesenymy zghidno iz Zakonamy № 2710-IX vid 03.11.2022, № 3136-IX vid 30.05.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2849-IX#Text> **14.** Pro zakhyst suspilnoi morali: Zakon Ukrainy № 1296-IV vid 20.11.2003 (Zakon vtratyv chynnist na pidstavi Zakonu № 2849-IX vid 13.12.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> **15.** Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo vdoskonalennia yoho okremykh polozhen pro kryminalni pravoporushennia proty hromadskoho poriadku ta moralnosti 12191 vid

11.11.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45187>
16. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u 2 t. 5-e vyd., dopov. Kharkiv: Pravo, 2013. T. 2 : Osoblyva chastyna / Yu. V. Baulin, V. I. Borysov, V. I. Tiutiuhin ta in. 2013. 1040 s. 17. Boichenko V.P. Osoblyvosti kryminalno-pravovoho vplyvu na pravoporushennia proty suspilnoi morali. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. № 7. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/132.pdf

Lyova Olena. Moral foundations of modern lawmaking: theoretical and practical aspects

The article examines the moral foundations on which lawmaking should be carried out, both in theoretical and practical and applied aspects. The author also analyzes some of the fundamental principles of lawmaking, which, if observed, contribute to the effective interaction of morality and law. The author emphasizes that law is an objective reality that always exists, and it is determined by the general social awareness of the moral, just, natural and true, which brings benefits to both individuals and society as a whole. An immoral law is doomed to social negativism and public condemnation; it does not fulfill one of the main functions of law – it does not form the legal order. The author emphasizes certain fundamental principles of lawmaking which affect the moral foundations of society. In particular, the author emphasizes the value component of the constitutional principle of the rule of law, which is based on the understanding of law as integrating, in addition to legislation, other social regulators, including moral norms, traditions, customs, etc., which are legitimized by society and are determined by the historically achieved cultural level of society. The author also emphasizes the importance of the principle of legal certainty, which is of particular practical importance in terms of the moral vector. Currently, there is a widespread tendency in lawmaking to devalue the moral foundations of society. Also, such destructive phenomena as pornography, etc. are introduced into the legal field as standards, contrary to the principles of the rule of law, legal certainty, and scientific validity, in order to achieve purely subjective, individualistic goals and interests. In this regard, the author proposes to define the term “law-making manipulations” – is the submission to the subject of lawmaking activity of a draft legal act used by the author of a lawmaking initiative for the official implementation of individual, subjective interests, goals, relations, attitudes, etc. under the guise of socially significant values, protection of human rights and interests, which in fact contradict the provisions of the Constitution of Ukraine, the rule of law and other principles of lawmaking, rules of lawmaking technique, moral foundations of Ukrainian society, and do not have scientifically substantiated. In turn, the following can be considered components of the moral foundations of society: natural human rights and freedoms; justice; family and marriage; sexual relations; spirituality, culture, education; national and personal identity.

Key words: rule of law, morality, law, lawmaking, legal certainty.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.1:323 (477.8-89 Гал)

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-16

А. І. МЕЛЬНИК

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ГАЛИЧИНІ (ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВІТНЬОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ)

Розглянуто проблему формування новітньої ідентичності української нації після поразки українців у Перших Визвольних Змаганнях і втрати державної незалежності. Показано, що ключовою причиною занепаду ЗУНР та УНР був низький рівень національної свідомості народу – домінуючої і визначальної складової у процесі формування нації. З огляду на це необхідно було переосмислити традиційні концептуальні підходи, напрацьовані українською політико-правовою думкою в період розпаду Австро-Угорської монархії та Російської імперії, які виявилися неефективними в умовах зовнішньої агресії і поділу етнічних українських земель сусідніми державами.

Констатовано, що процес національного самоусвідомлення та виховання українця нового типу був непростим і суперечливим. Причиною були різні соціально-економічні, культурні, політичні та навіть особистісні чинники, але основним фактором були різні світогляди, різні ціннісні орієнтири ідеологів української політико-правової думки.

Показано, що новий напрям в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду започаткували видатні українські мислителі – В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов, які протиставили ліберальним і соціалістичним доктринам, панівним на той час, потужну національ-

© МЕЛЬНИК Андрій Ігорович – кандидат юридичних наук, докторант кафедри історії держави, права та політико-правових знань Львівського національного університету імені Івана Франка; ORCID: 0009-0007-4977-3679; e-mail: melnyuk0982@gmail.com

но-державницьку ідеологію, одним із найважливіших завдань якої було виховання нової української нації.

Ключові слова: національна свідомість, державно-правові погляди, малоросійство, ідеал сильної, вольової людини, українська еліта, нація, держава.

Melnyk Andrij. Ukrainian political and legal thought of the interwar period in Galicia (to the problem of forming a new identity of the Ukrainian nation)

The article considers the problem of forming a new identity of the Ukrainian nation, after the defeat of the Ukrainians in the First Liberation Struggles and the loss of state independence. It is shown that the key reason for the decline of the ZUNR and UNR was the low level of national consciousness of the people – the dominant and determining component in the process of nation formation. In view of this, it was necessary to rethink the traditional conceptual approaches developed by Ukrainian political and legal thought during the period of the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the Russian Empire, which turned out to be ineffective in the conditions of external aggression and the division of ethnic Ukrainian lands by neighboring states.

It is stated that the process of national self-awareness and education of a new type of Ukrainian was difficult and contradictory. The reason was various socio-economic, cultural, political and even personal factors, but the main factor was different worldviews, different value orientations of the ideologists of Ukrainian political and legal thought.

It is shown that a new direction in Ukrainian political and legal thought of the interwar period was initiated by prominent Ukrainian thinkers - Vyacheslav Lypynskyi and Dmytro Dontsov, who opposed the liberal and socialist doctrines dominant at that time to a powerful national-state ideology, one of the most important tasks of which was the upbringing of a new Ukrainian nation.

Key words: national consciousness, state and legal views, Little Russianism, the ideal of a strong, strong-willed person, Ukrainian elite, nation, state.

Вступ. У процесі аналізу причин поразки у Перших Визвольних Змаганнях і втрати державної незалежності, який започаткував другий етап у розвитку української політико-правової думки у ХХ ст., розпочалося переосмислення традиційних ідейно-теоретичних концепцій і організаційних форм боротьби. На переконання більшості тогочасних політиків і філософів, ключовим фактором занепаду ЗУНР та УНР був низький рівень національної свідомості народу – домінантної і визначальної складової у процесі формування нації. З огляду на це одним із найважливіших завдань політико-правової думки досліджуваного періоду було виховання

цілком конкретного типу людини, готової до боротьби, до самопожертви, для якої інтереси нації були вищі від особистих. Це означало, що для розв'язання цієї надзвичайно складної проблеми традиційні концептуальні підходи, напрацьовані українською політико-правовою думкою в період розпаду Австро-Угорської монархії та Російської імперії, в період проголошення і побудови української державності, виявилися неефективними. Як зазначає І. Вдовичин, потрібно було сформувати в суспільстві іншу ментальну атмосферу – дух боротьби, ініціативи, відваги, твердості характеру, прагнення перемоги – сформувати особу – громадянина, здатного захищати власні права [1, с. 397].

Новий напрям в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду започаткували видатні українські мислителі – В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов. Вони, як слушно вважає О. Баган, мали відвагу піти проти загальної панівної течії ідей (лібералізму й соціалізму), виявили інтелектуальну мужність і стійкість (протиставилися модним філософським системам позитивізму й матеріалізму), жертвовно присвятили себе безнастанній інтелектуальній боротьбі проти цілих генерацій суспільних авторитетів, щоб вивести націю до вершин ідеалістичної та консервативної думки. Хоча вони на особистому рівні згодом розійшлися й навіть ворогували, проте їхній внесок у національну самосвідомість був надпродуктивним [2, с. 6].

Проаналізовані автором наукові праці сучасних українських учених дають підстави стверджувати, що В. Липинський і Д. Донцов справили потужний вплив на розвиток національного руху та виховання нового покоління українців, яке в умовах підпілля проявило героїчний характер, виборюючи державну незалежність зі зброєю в руках. На сучасному етапі, коли Росія намагається знищити українську державність, наукове дослідження проблеми виховання вольової людини, українця-борця, є особливо актуальним. Попри контрверсійність поглядів цих велетів української політико-правової думки важливо засвоїти їх методологічні настанови щодо формування української національної ідентичності й не допустити повторення помилок, які б мали фатальні наслідки для незалежності нашої держави.

Стан розробки проблеми. Попри чималий науковий доробок істориків, політологів і правників щодо дослідження держав-

но-правових поглядів українських інтелектуалів у наукових працях українських авторів, написаних від 1920-х років до початку ХХІ ст., немає історико-правового аналізу переосмислення політико-правовою думкою проблеми формування новітньої української ідентичності. Цей аспект проблеми у конкретному формулюванні досліджується вперше.

Методологічною основою дослідження є наукові праці Т. Андрусяка, О. Багана, І. Бойка, С. Геля, І. Гирича, В. Горбатенка, О. Гриніва, Я. Грицака, Я. Дашкевича, О. Зайцева, Я. Калакури, Г. Касьянова, С. Квіта, І. Козія, О. Красівського, І. Кресіної, М. Кугутяка, В. Кульчицького, М. Литвина, О. Мошак, Т. Осташко, Ю. Поліщука, В. Потульницького, О. Реєнта, Г. Сварник, С. Сворака, О. Ситника, О. Сича, М. Сосновського, М. Степика, І. Терлюка, Б. Тищика, В. Трощинського, О. Чемшита, І. Усенка, М. Швагуляка та ін.

Стаття ґрунтується на принципі історизму, що конкретизується підходом до історичних явищ та процесів ыз позиції динаміки, вивчення взаємозв'язків між ними та їх взаємозумовленості. Задля аналізу й зіставлення державно-правових поглядів представників української політико-правової думки різних ідеологічних спрямувань застосовано порівняльно-історичний та ретроспективний методи.

Мета статті. Втрата державної незалежності призвела до диференціації поглядів українських мислителів і політиків: одні, враховуючи об'єктивні обставини, пропонували йти на компроміс із польською владою, домогтися територіальної автономії для українських земель, другі відкидали будь-яку можливість співробітництва з окупантами і виступали за налагодження зв'язків із радянською Україною. Треті, а це були представники правої думки, націоналісти і консерватори, заперечуючи ідею як автономії, так і радянофільські позиції, пропонували боротися за незалежність власними силами [3]. Автор ставить за мету проаналізувати вплив української політико-правової думки на формування новітньої української національної ідентичності крізь призму ідеології, створеної у міжвоєнний період теоретиками націоналізму і консерватизму.

Виклад основного матеріалу. Рішення Ради послів держав Антанти від 4 березня 1923 р. надати Польщі право на управління

західноукраїнськими землями українці Галичини вважали несправедливим. З огляду на це почалося переосмислення традиційних ідейно-теоретичних концепцій і організаційних форм боротьби для відновлення української державності. Як зазначає А. Свідзинський, «до історичних випробувань 1917 р. та наступних років ми прийшли не готовими інтелектуально та морально. Істинних пророків, таких, як М. Міхновський, не почули» [4, с. 50-51]. З ним солідаризується І. Коцан, який вважає, що внаслідок тривалої політичної неволі традиція і вага власної державності пригасили в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій [5, с. 64]. На думку І. Вдовичина, «багато в чому такий перебіг подій обумовлювався попередньою культурно-духовною та історико-політичною спадщиною, яка була спрямована проти традиції формування в українській нації звички до самостійного інтенсивного інтелектуального та політичного життя...» [1, с. 137]. Пріоритетним став контент виховання нового типу людини, щоб національна свідомість, яка раніше була притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви суспільства. Йшлося про ідеологію нової доби, ідеологію формування новітньої української ідентичності, яка б стала світоглядною основою для побудови незалежної української держави.

У числі перших, хто намагався забезпечити українську націю належною ідеологією державотворення, був Д. Донцов – український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, який після поразки визвольних змагань в Україні пройшов складну світоглядну еволюцію [6, с. 220]. Її наслідком стала вибудована мислителем ідейна програма українського націоналізму, стрижнем якої було положення, що майбутня боротьба за державність вимагає українця-борця, українця-людину іншого типу, ніж раніше. «У диму пожеж, у морі крові, в нелюдському напруженні нервів і думки, коли за один місяць переживається досвід десятків літ, постає і формується українська нація... – писав Д. Донцов. – Носіями цього процесу виступає селянство, не люди зі «спокійними чолами, не захмареними соромом», із «серцями, порослими мохом», котрих без ваги картала поетка українського Рисорджименту, тільки оспівувані нею «месники дужі», месники не за «пролетаріят», але за поневіряну націю» [7, с. 164].

Політичні погляди Д. Донцова ґрунтувалися на творчій спадщині Григорія Сковороди, який був символом незламності духу, і на ідейних заповідях Тараса Шевченка. Хоча, на думку М. Ільницького, творчість Т. Шевченка не завжди узгоджується з постулатами Д. Донцова, насамперед коли йдеться про категорію моральності [6, с.228.] І все ж має рацію О. Баган, коли стверджує, що твори Т. Шевченка («Гайдамаки», «Гамалія», «Кавказ», «Послання...», «Холодний яр», «Заповіт», «Мені однаково» та ін.) започаткували процес формування національної ідентичності українців.. Власне, такої думки дотримувався і сам Д. Донцов, який писав, що «Т. Шевченко любив тих, хто рвав кайдани, героїв. Кохав їх славу невмирущу, їх одчайдушність безжурну – тих степових лицарів. Їх суворість варязьку, їх завзяття козацьке, їх віру гарячу в сильного Бога, Бога слави, і в Його справедливість» [8, с. 3-4].

З огляду на це варто погодитися з думкою В. Іванишина, який стверджує, що Д. Донцов створив якісно нову філософію виживання нації, яка формувала новий, революційний спосіб національного думання при осмисленні минулого, аналізі й оцінці сучасного та плануванні політичного майбутнього [9, с. 130-131]. Щоправда, слід зауважити, що націотворчі та ідентифікаційні процеси на західноукраїнських землях відбувалися суперечливо і нерівномірно: до середини 30-х років далеко не всі українські політики і публіцисти сприймали погляди Д. Донцова. Це було пов'язано із соціально-економічними, культурними, політичними і навіть особистісними чинниками: Д. Донцов мав дуже складний характер, який дратував багатьох політиків і призводив до взаємної неприязні; він сварився навіть із близькими друзями і колегами. Але основною причиною були різні світогляди, різні ціннісні орієнтири його опонентів.

Водночас гострі дискусії в українській політико-правовій думці міжвоєнної доби точилися не лише з приводу ідейно-концептуальних положень Д. Донцова, а й навколо напрацьованої В. Липинським концепції української гетьманської трудової класократичної монархії, який не сприймав демократичної форми державності для України, як і більшовицької диктатури та націоналізму. Не дивно, що В. Липинського критикували представники української політико-правової думки як соціалістичного, так і націоналістичного спрямувань. Перші – за ідею, в основі якої лежала співпраця усіх суспільних класів української землі, що, на думку вченого, мала

стати протиположними соціалізму, котрий ставить понад усе партію з її гаслом “ціль виправдує засоби”, і націоналізму, який керується в політиці диференціацією етнічного походження усіх мешканців української землі..

Як зазначає Т. Осташко, В. Липинський у своїх працях відстоював думку, що українській молоді необхідно було виробити національну ідеологію та запроваджувати її в життя [10]. «Нація, наголошував він, що не витворить своєї власної ідеології і власної організації для здійснення цієї ідеології, мусить загинути» [11, с. 4]. Щоб цього не трапилося, мислитель закликав українців відмовитися від пасивно-споглядального підходу до навколишньої дійсності. Водночас В. Липинський сподівався на порозуміння з провідними представниками української політико-правової думки. Як пише Т. Осташко, він прагнув «не тільки критично оцінити помилки, які викликали наше страшне лихоліття», а й збудити віру, сміливість та волю, щоб українці могли стати «на нові тверді шляхи національної організованості, витривалості і дисципліни», а у змаганнях за державність закликав спиратися насамперед на власні сили [10].

Особливо боляче було В. Липинському, коли його критикували українські патріоти: «Дійсно кров'ю обливається серце, згадував він пізніше, коли бачиш як вся оця розлагательська робота, ведена під ще небезпечнішим од соціалістичного, бо під патріотичним соусом, нищить в корінні реальну, а не фантастичну українську націю» [12, с. 167]. Член проводу УНР М. Славинський писав, що В. Липинський «вірує в свої думки, як в євангелля». І глузливо підкреслював, що «середній українець, повіривши таким речам, мав би зависитися» [13, с. 3].

Як вже згадувалося, непримиренним опонентом В. Липинського був Д. Донцов. Попри те, що обидва мислителі критично оцінювали діяльність українських громадсько-політичних діячів соціалістичного спрямування, між ними тривало жорстке протистояння. Однією з причин було різне ставлення до Росії. Д. Донцов виступав проти будь-яких проявів москвофільства в Україні, тоді як В. Липинський вважав, що політичними рецептами, запропонованими Д. Донцовим, вдасться лише «сотворити секту руссо-борців», а не «зевропеїзувати хоч трохи нашу суспільність, поширюючи в ній європейський дух громадської організованості і колективної

мислі» [14, с. 579]. На жаль, ідеологічна полеміка між теоретиками української політико-правової думки консервативного і націоналістичного спрямувань часто переростала в особисту неприязнь. У відповідь на образливу характеристику Д. Донцовим брошури «До українських хліборобів» як «дуже наївної» В. Липинський саркастично зауважив, що «писання його так противорічіві, що він давно би збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно» [14, с.21].

Фундаментальна ж відмінність між В. Липинським і Д. Донцовим полягала в їх державно-правових поглядах. В. Липинський, який був переконаний, що джерелом єдності нації є держава, активно розвивав ідею української трудової монархії, а Д. Донцов вважав недоречною для України монархічну форму правління. Як слушно зазначає І. Гирич, для Д. Донцова гетьманство – безперспективна забавка ідеалістів, історичний анахронізм, авантюра непрактичних людей, відволікання молоді від активного спротиву окупантам [15]. З цього приводу влучно висловився Я. Дашкевич, який писав, що В. Липинський торував шлях від держави та через державу до нації, натомість Д. Донцов від нації і через націю вів до держави. Цю думку актуалізує І. Гирич, який вважає, що теорія В. Липинського підходить для мирного часу, для періоду поступального розвитку суспільства, коли є громадський спокій і час для виховної роботи. Ідеологія Д. Донцова розрахована на воєнний час, на національний чин в умовах тиску, терору, всеохопної деукраїнізації [15].

А от С. Квіт дотримується думки, що ідеологічне протистояння Дмитра Донцова з лівими українськими інтелектуалами, з одного боку, та В'ячеславом Липинським – з другого, слід розглядати не як повне заперечення завдань демократичного і навіть, у деяких позиціях, громадянського суспільства. На переконання С. Квіта, йшлося про пріоритетність завдань для політичного порядку денного міжвоєнного часу. Спочатку треба було створити державу, що уможливила б створення українського суспільства, а потім вирішувати різноманітні внутрішні проблеми його розвитку. Дмитро Донцов ставив у центр уваги не політичну модель незалежної української держави, а шлях до неї [16, с.176].

Під цим шляхом Д. Донцов розумів активну працю громадянина на благо рідного народу, розгляд усіх форм діяльності з пози-

цій національної ідеї, вищості суспільних інтересів над особистими чи матеріальними. Як пише М. Грибовська, мислитель вірив у людину як активну дієву силу історії і закликав не покірно зносити, а формувати життя. При цьому необхідно, на думку Д. Донцова, формувати державницьку свідомість народу, завзято й наполегливо будувати державу, а “провідна верства”, національна еліта повинна бути постійним двигуном, творцем нових ідей, які підхоплюватиме все суспільство на шляху безмежного розквіту нації у своїй незалежній Україні [17, с. 29-30].

Отже, для Д. Донцова цей шлях міг бути тільки революційним, адже дві глобальні фатальні ознаки тяжіли тоді над українським рухом: він був ментально надламаний психологією безвольного, роздвоєного малоросійства (у галицькому варіанті – рутенства) й він був ідейно знезброшений інтернаціоналістськими доктринами лібералізму та соціалізму [18, с. 4].

На думку О. Ситника, цілком очевидно, що долати залишки малоросійського «провансальства» в національній ідентичності українців мав саме вольовий волонтаризм Д. Донцова [19, с.116]. Тому український національний рух потребував як потужної національно-державницької ідеології, так і її вольового носія. Отже, коли українці опинилися у зовсім іншому цивілізаційному вимірі, де виживали лише сильніші, ті, що здатні себе захистити, одним із найважливіших завдань української політико-правової думки було виховання нової української нації.

«Мусимо перевести основну переоцінку вартостей, – наголошував Д. Донцов. – «Фанатизм», «інстинктові почування», емоційність замість розумовости, дух «старозаконної національної нетерпимости», все, що опльовували в нас, повинно регабілізувати свіже й молоде українство. На місце *amor intellectualis* повинна стати пристрасть, яка не знає жадних «чому». Привязання до свого мусить доповнити воля витиснути свою печать на чужім, залежність від стихії – воля привести її до послуху. Мусимо нести відважно своє Євангеліє, не схиляючи чола ні перед чужим, ані перед власними «маловірами»... «Фанатизм» і «примус», а не «ніжність», повнять конечну функцію в суспільному житті і їх місце не може лишитися незанятим. Не займемо ми, займе хто інший. Природа не зносить порожнечі» [20, с. 232].

Як показало дослідження, філософські концепції, сформовані представниками української політико-правової думки націоналістичного і консервативного спрямувань (Ю. Вассияном, Д. Донцовим, В. Кучабським, В. Липинським, Ю. Липою, В. Мартинцем, О. Назаруком, М. Сціборським, С. Томашівським та багатьма іншими), були спрямовані на виховання нової української людини, для якої інтереси нації були вищі від особистих. Тоді як представники старої ліберально-народницької традиції, націонал-демократи за світоглядом, остерігалася радикальних соціальних експериментів і щодо окупаційної влади займали помірковану угодовську позицію. Як висловився згодом З. Пеленський, старші політики «могли розуміти тільки державу національно-демократичного, ліберального, капіталістичного типу. Тобто: тільки таку державу, як вони її знали і розуміли напередодні падіння австро-угорської монархії» [21, с. 504].

Отже, у винятково складній політичній ситуації міжвоєнної доби (окупація, розподіл українських земель між сусідніми державами, пацифікація) ідеологія народництва, на переконання представників української політико-правової думки націоналістичного і консервативного спрямувань, була шкідливою. Д. Донцов, зокрема, зазначав, що «така філософія не могла дати тим поколінням, що виховувалися під її впливом, віри в свою справу, ні розмаху, ні пафосу» [22, с. 189]. На противагу Д. Донцов пропагував ідеал сильної, вольової людини як важливу світоглядну основу формування новітньої української національної ідентичності. За словами С. Костя, така людина була образом самого часу, реакцією народу на вимогу часу, результатом розуміння свого обов'язку перед народом [23, с. 168]. Водночас має рацію І. Гирич, який вважає, що ніяк не можна погодитися з Д. Донцовим, попри слухність окремих його міркувань, з його рішучою негацією національно-демократичного періоду українського суспільного життя, представленого передусім творчістю і ділами М. Грушевського. Не варто на загальноукраїнське добро було зводити усю українську політичну думку лише до націоналізму, чого хотів Д. Донцов і не хотіли його опоненти [15].

Важливу роль у формуванні нового типу української людини відіграла не тільки політична, а й літературно-мистецька еліта. Зокрема, українські письменники, згуртовані Д. Донцовим навко-

ло «Літературно-наукового вісника» (1922–1932). Намагаючись ідеологічно впливати на українське суспільство, вони розвивали й утверджували своєю творчістю і громадською діяльністю національну свідомість українства. Тому можна стверджувати, що письменники в еміграції (Євген Маланюк, Іван Багряний, Юрій Липа, Олег Ольжич та інші) формували ідеологічну естетику, яка була спрямована на консолідацію українців. Як слушно зауважує С. Квіт, у міжвоєнний час все українське інтелектуальне життя так чи інакше розвивалося під значним впливом духу активізму, що його формували ЛНВ («Вістник») [16, с.75]. Підтверджує це, зокрема, публіцистика Євгена Маланюка, яка, за словами М. Неврлого, адресована була насамперед українській еміграції, деяким її лідерам, які були ще зачумлені перестарілими на той час поглядами Драгоманова чи навіть вірою в щось краще в Радянській Україні, і гостро спрямована проти як агресивного російського імперіалізму, так і внутрішніх українських недугів – малоросійства, національного нігілізму й пасивної розгубленості старшого покоління української еміграції [24, с. 29].

Власне, перебування українців у світі не просто чужої, а й ворожої культурної домінації породжувало «парадигму страху», а відтак і постійну налаштованість на «втечу від лиха» і доведення своєї «справжньої неукраїнськості» [25]. Цю угодовську течію в українській суспільній думці гнівно критикував Євген Маланюк, який дав розгорнуту, нищівну характеристику малоросійству. «Це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно... На нашій Батьківщині, головним історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б. Завдяки саме такому перебігу історичного процесу на нашій землі тип малороса ставав (принаймні при містечках і містах), а, що найгірше, традиційним. І треба припускати, що способи, так скажу, малоросійського виробництва вже в Москві були розроблювані протягом не одного століття, а система цієї продукції не віднині має під собою солідну, сказати б, наукову базу...» [26, с. 31].

Висновки. Історико-правовий аналіз показав, що у міжвоєнний період засадниче завдання української політико-правової думки націоналістичного і консервативного спрямувань полягало у формуванні національної ідеології, яка б стала ідейним підґрунтям

відновлення української державності. Методологічні настанови основоположників філософії нової доби, В. Липинського і Д. Донцова, були спрямовані на потребу виховання нової української нації і творення нової української еліти через ідеал сильної, вольової людини. Попри контрверсійність ідейно-концептуальних положень ідеологів консерватизму і націоналізму, які полягали у пріоритетності завдань у міжвоєнний період та відмінності форм державності, їхні праці справили потужний вплив на розвиток національного руху та виховання нового покоління українців, яке в умовах підпілля героїчно воювало за незалежність України.

1. Вдовичин І. Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. XX ст.): монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 512 с.

2. Баган О. Дмитро Донцов як знаковий мислитель міжвоєнної доби: Передмова до книги «Дмитро Донцов. Підстави нашої політики та інші праці». Тернопіль, 2022. 368 с.

3. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. К.: Парламентське вид-во, 2009. 536 с.

4. Свідзинський А. Україна: філософський спадок століть. *Розбудова держави*. 2003. №1-4. С. 50-51.

5. Коцан І. Д. Вирішальні фактори поразки українського народу у визвольних змаганнях (1917-1921 рр.): міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України. Харків, 2017. С. 63- 66.

6. Ільницький М. Дві раси, дві касти, дві літератури (Дмитро Донцов – літературний критик). *Літературознавство. Мовознавство. Книгознавство. Мистецтвознавство*: зб. праць і матер. на пошану Лариси Іванівни Крушельницької / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. Львів, 1998. 412 с.

7. Донцов Д. Підстави нашої політики та інші праці. Тернопіль: Крила. 2022. 368 с.

8. Донцов Д. Заповіт Шевченка. *Визвольний Шлях*. 1974. № 3-4.

9. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. Дрогобич, 1992. С. 130-13.

10. Осташко Т. В'ячеслав Липинський та суспільно-політичні дискусії навколо гетьманської ідеї. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*: зб. наук. ст. Вип. 16. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021.

11. Липинський В. Завдання українського студентства. *Студентський вісник* (Прага). 1926. № 2. С.4.

12. Липинський В. Повне зібрання творів, архів: [у 25 т.: у 3 сер.] / голов. ред. Ярослав Пеленський; Ін-т європ. дослідж. НАН України, Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США). Київ; Філадельфія: Смолоскип, 1976. Т. 1: Листування (А - Ж) / ред.: Роман Залуцький, Христина Пеленська. 2003. 959 с.

13. Славинський М. Український монархізм. Про державу. *Тризуб*. 1926. Ч. 24.

14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Липинський В. Повне зібрання творів, архів: [у 25 т.: у 3 сер.]. Т. 6. Київ; Філадельфія, 1995. 470 с.

15. Гирич Ігор. Д. Донцов проти

В. Липинського. Персональний сайт історика України. https://www.i-hyrych.name/Misc/Dashkevich/Doncov.html#google_vignette. **16.** Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет: монографія. Вид. 2-е, виправ. і доп. Львів: Галицька видавнича спілка. 2013. 192 с. **17.** Грибовська М. Формування націєтворчих ідей серед української діаспори (Д. Донцов, В. Липинський). *Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки*. 2015. Вип. 18. С. 27–34. **18.** Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.). Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2008. 78 с. **19.** Ситник О. Концепт розвою української нації за новітньої доби у викладі Дмитра Донцова. *Проблеми гуманітарних наук. Сер. Історія*. 2019. Вип. 2/44. С.107-120. **20.** Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 236. **21.** Пеленський З. Між двома кінцями. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 502-524. **22.** Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму. Націоналізм: Антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовик. Київ: Смолоскип, 2000. С.188-196. **23.** Кость С. А. Історія української журналістики (західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: ідейно-концептуальні засади, періодизація): навч. посіб. Львів, 2008. 270 с. **24.** Неврлий М. Маланюк і Багряний: Дві концепції визволення України. *Слово і час*. 2003. № 10. С.28-34. **25.** Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ППІЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. **26.** Маланюк Є. Книга спостережень. Торонто, 1965. Т.2. С. 231-232.

References

1. Vdovychyn I. Svoboda osoby v pravij ukrainskij politychnij dumci (20-30-x rr.XX st.): monohrafiya. Ivano-Frankovsk: Misto NV, 2010. 512 s. **2.** Bahan O. Dmytro Doncov jak znakovyj myslytel mirzvojennoi doby. Peredmova do knyhy «Dmytro Doncov. Pidstavy nashoi polityky ta inshi praci». Ternopil, 2022. 368 s. **3.** Suspilno-politychni transformacii v Ukraini: vid zadumiv do realij / V. F. Soldatenko (ker.) ta in.: NAN Ukrainy; In-t. polit. i etnonac. doslidzen. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2009. 536 s. **4.** Svidzynskij A. Ukraina: filosofskij spadok stolit. *Rozbudova derzavy*. 2003. №1-4. S. 50-51. **5.** Kocan I. Vyrishalni factory porazky ukrainskoho narodu u vyzvolnych zmahanniach (1917-1921 rr.). Mirzkafedralnyj kruhlyj stil do Dnia Sobornosti Ukrainy. Harkiv. 2017. S. 63-66. **6.** Ilnyckij M. Dvi rasy, dvi kasty, dvi lliteratury (Dmytro Doncov – literaturnyj krytyk). *Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Knyhoznavstvo. Mystectvoznavstvo*. zb. prac i materialiv na poshanu Larysy Ivanivny Krushelnycykoi / redkol.: M.M. Romaniuk (vidp. red.) ta in. Lviv, 1998. 412 s. **7.** Dontsov D. Pidstavy nashoi polityky ta inshi praci. Ternopil: Kryla, 2022. 368 s. **8.** Dontsov D. Zapovit Shevczenka. *Vyzvolnyj shliach*. 1974. № 3-4. **9.** Ivanyshyn V. Nacia. Derrzavnist. Nacionalizm. Drohobych, 1992. S. 130-131. **10.** Ostashko T. Vjaczeslav Lypynskij ta suspilno-polityczni dyskusii navkolo hetmansko idej. *Problemy vyvzcennia*

istorii Ukrainської revolucij 1917–1921 rokiv: zb. nauk. st. Vyp.16. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2021. **11.** Lypynskij V. Zavdannia ukrainskoho studentstva. *Studentskij visnyk* (Praha). 1926. № 2. S. 4. **12.** Lypynskij V. Povne zibrannia tvoriv: Archiv / holov.red.Jaroslav Pelenskyj; In-t jevrop. doslidrz. NAN Ukrainy, Schidnojevrop. doslid.in-t im.V.K.Lypynskoho / Kyiv; Filadelfija: Smoloskyp,1976. T. 1. /red: Roman Zaluckyj, Chrystyna Pelenska. 2003. 959 s. **13.** Slavynskij M. Ukrainskij monarchizm. Pro derrzavu. Tryzub.1926. Cz.24. **14.** Lypynskij V. Lysty do brativ-chliborobiv. /Lypynskij V. Povne zibrannia tvoriv: Archiv T.6. Kyiv; Filadelfia, 1995. 470 s. **15.** Hyrych Ihor. D. Doncov proty V. Lypynskoho. Personalnyj sajt istoryka Ukrainy.https://www.i-hyrych.name / Misc / Dashkevich / Doncov. html#google_vignette. **16.** Kvit S. Dmytro Dontsov: ideolohicznyj portret: monografija. Vyd. 2-e, vyprav. i dop. Lviv: Galycka vydavnyca spilka, 2013. 192 s. **17.** Hrybovska M. Formuvannia nacijetvorczychidej sered ukrainskoji diaspory.(D. Doncov, V. Lypynskij). *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Ser. Filosofski nauky. 2015. Vyp. 17. S. 27–34. **18.** Bahan O. Pomirz mistykoju i politykoju (Dmytro Doncov na tli ukrainskoji politycznoi istorii Pershoi polovyny XX st.). Kyiv: UVS im. Ju. Lypy, 2008. 78 s. **19.** Sytnyk O. Koncept rozvjju ukrainskoji naciji za novitnioji doby u vykladri Dmytra Doncova. *Problemy humanitarnych nauk*. Ser. Istorija. 2019. Vyp. 2/44. S.107-120. **20.** Dontsov D. Nacionalizm. Vinnycia. DP «ДФК», 2006. 236 s. **21.** Pelenskyj Z. Miz dvoma konecznostiamy. Jevhen Konovalec ta joho doba. Miunchen: Vydannia fundaciji im. Jevhena Konovalcia, 1974. S. 502-524. **22.** Dontsov D. Ideolohia czynnnoho nacionalizmu. *Nacionalizm*. Antolohia /upor. O.Procenko, V. Lisovyj. Kyiv: Smoloskyp, 2000. S.188-196. **23.** Kost S.A. Istorija ukrainskoji zurnalistyky (zachidnoukrainska presa pershoji polovyny XX st. Idejno-konceptualni zasady, periodyzacija: navch. posib. Lviv, 2008. 270 s. **24.** Nevrlj M. Malaniuk i Bahrianyj: Dvi koncepcii vyzvolennia Ukrainy. *Slovo i czas*. 2003. № 10. S. 28-34. **25.** Cyvilizacijna identycznist ukrainstva: istorija i suczasnist / avt. kol.: O.Rafalskij (kerivnyk), Ya. Kalakura (naukovyj redaktor), O. Kalakura, M. Jurij. Kyiv: IPIEnD im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 512 s. **26.** Malaniuk Je. Knyha sposterezen. Toronto, 1965. T.2. S. 231-232.

Melnyk Andrij. Ukrainian political and legal thought of the interwar period in Galicia (to the problem of forming a new identity of the Ukrainian nation)

He article examines the problem of forming a new identity of the Ukrainian nation after the defeat of the Ukrainians in the First Liberation Struggles and the loss of state independence. It is shown that the key reason for the decline of the ZUNR and UNR was the low level of national consciousness of the people – the dominant and determining component in the process of nation formation. In view of this, it was necessary to rethink the traditional conceptual approaches developed by Ukrainian political and legal thought during the period of the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the Russian Empire, which

turned out to be ineffective in the conditions of external aggression and the division of ethnic Ukrainian lands by neighboring states. The influence of scientific and theoretical works, journalistic works and practical activities of Ukrainian philosophers, politicians and writers on the transformation of Ukrainian political and legal thought is analyzed. Their attitude to the ideal of a strong-willed person as a core problem of Ukrainian state formation is highlighted. It has been stated that the process of national self-awareness and education of a new type of Ukrainian was difficult and contradictory. The reason was various socio-economic, cultural, political and even personal factors, but the main factor was different worldviews, different value orientations of ideologists of Ukrainian political and legal thought. It is shown that a new direction in Ukrainian political and legal thought of the interwar period was initiated by prominent Ukrainian thinkers – Vyacheslav Lypynsky and Dmytro Dontsov, who opposed the liberal and socialist doctrines dominant at that time with a powerful national-state ideology, one of the most important tasks of which was the upbringing of a new Ukrainian nation.

It is emphasized that the philosophical concepts formed by prominent Ukrainian thinkers found further development in the works of representatives of Ukrainian political and legal thought of nationalist and conservative trends – Y. Vassian, V. Kuchabsky, Y. Lypa, V. Martynets, O. Nazaruk, M. Stsiborsky, S. Tomashivsky and many others and had a huge impact on the development of the national movement and the upbringing of a new generation of Ukrainians.

Key words: national consciousness, state and legal views, Little Russianism, the ideal of a strong, strong-willed person, Ukrainian elite, nation, state.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-31

В. І. КАФАРСЬКИЙ

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ МИРУ І ВІЙНИ

Доведено, що державний правовий порядок, особливо в умовах війни, достосовує не тільки поведінку людей, а й їхні обов'язки перед народом і державою. Показано, що конституційні норми по-різному регулюють напрями поведінки людини і громадянина як у повсякденному житті, так і в надзвичайних ситуаціях. Однак речова сфера чинності загального правопорядку є необмеженою лише до тієї міри, до якої такий правопорядок згідно зі своїм призначенням може регулювати поведінку людей, що перебувають у сфері її дії. Далі вступає в дію обов'язок, який опосередкований не тільки нормами законів, а й світоглядом, совістю і цінностями, які кожна людина закладає в основу своєї життєдіяльності. Ключові слова: державний правопорядок, конституційні обов'язки, правова культура, загальнолюдські цінності, нігілізм, моральні чесноти.

Kafarskyi Volodymyr. Constitutional duty of a man and a citizen in conditions of peace and war

The article discusses the fact that the state legal order, especially in war times, regulates not only the people behavior, but also their duties to the people and the state; that constitutional norms regulate the directions of behavior of a man and a citizen in different ways, both in everyday life and in emergency situations. However, the material scope of validity of the general legal order is unlimited only to the extent to which such legal order, in accordance with its purpose, can regulate the behavior of people within its scope of action. Next, duty comes into play, which is mediated not only by the norms of laws, but also

© КАФАРСЬКИЙ Володимир Іванович – доктор юридичних наук, професор Навчально-наукового інституту Національного університету водно-го господарства (м. Рівне); ORCID: 0000-0001-5282-6013

by the worldview, conscience, and values that each person lays down as the basis of their life.

Key words: *state law and order, constitutional duties, legal culture, universal human values, nihilism, moral virtues.*

Закріплені в Конституції України обов'язки людини і громадянина являють собою суму визнаних нацією і міжнародним співтовариством моральних норм і прав людини, які опосередковують її поведінку в повсякденному житті та в час надзвичайно складних викликів історії для власного народу і держави. Існують обов'язки, які стосуються кожного (ч. 1 ст. 65 КУ), і обов'язки, які конституція відносить лише до певного кола осіб (ч. 2 ст. 51 КУ), тобто до діяльності і поведінки людей за певних обставин [1]. Усі вони опосередковані не тільки конституційними нормами, а й звичаями та етнонаціональними цінностями.

Ще Арістотель був переконаний, що моральна гідність людини найбільш повно заявляє про себе у соціальному середовищі. Для нього не існувало досконалої моралі поза суспільством і державою. Сутнісним завданням держави Арістотель вважав освіту громадян, зміст якої залежав від історичних умов та форми правління. Незважаючи на це, він приєднується до вимоги Платона забрати виховання дітей від батьків і передати державі, яка за допомогою шляхетних мистецтв мала вивести людину з «первісного стану грубості» та дати їй моральну та інтелектуальну освіту.

У «Політиці» Арістотель причисляє до громадської діяльності й творчу працю людини у сфері поетичної філософії, про яку він пише, коли розглядає теорію поезії. Вищого рівня розвитку, зауважує він, людина досягає в пізнанні «діоністичної доброчесності», яка допомагає людині відчутти повноту щастя у тому середовищі, в якому вона живе.

Під впливом таких ідей наступні покоління світських і релігійних мислителів дійшли висновку: в основу світогляду людини має бути закладене розуміння добра і зла як в особистому світосприйнятті, так і в загальнонародному і цивілізаційному вимірі. Саме на цих засадах нині вибудовується поняття «політична культура», до якої правознавці додали право та справедливість і, сформульовані ще Д. Ульпіаном, такі моральні цінності, як чесність, повага до інших і володіння тим, що людина здобула своєю працею.

Яким би далеким від нас не був світ Арістотеля і Платона, але варварство не перестало існувати. Це ми бачимо в Україні, де російські окупаційні війська не тільки вбивають, гвалтують і грабують, а й викрадають дітей та передають їх до іноетнічних сімей. Як на це мають реагувати матері, в яких силоміць забрали дітей і вивезли на чужину?

Важливими соціальними, юридичними і моральними категоріями, що теж визначають життєві смисли, є совість, ставлення до закону, прав і свобод кожної людини. Це дає розуміння того, що на правову культуру впливають умови життя, традиції і звичаї, цінності та моральні чесноти соціуму, навчання, особиста праця і, що не менш важливо, здатність осягнути не тільки зовнішній, а й внутрішній світ, свої здобутки і втрати у процесі самовдосконалення та виконання своїх обов'язків. Відтак у процесі самоаналізу важливу роль відіграють соціальні чинники, зокрема особисте ставлення до тих, хто збагатився за рахунок праці попередніх поколінь, і до маргіналів, які думають лише про себе та відсторонюються від громадського життя, зрештою і до всіх прибічників легкої наживи.

Варто замислитися і над таким соціальним явищем, як нігілізм, про що так багато писали у XIX ст. Дивує, що сьогодні про нігілізм не згадують навіть у вищій школі. Мабуть, річ у тому, що протягом останніх десятиліть нігілізм уже не сприймають як спосіб мислення, що постає зі злості, ненависті, відчаю, розчарування, покори, байдужості та нудьги. «Це, – пише В. Краус, – позиція того, хто відкидає все суще, хоча водночас не спроможен бодай припустити, ніби щось може змінитися на краще, а тому неминуче приходиться до знищення або самознищення» [2, с. 9]. Про яке ставлення до суспільного обов'язку можна говорити, коли у молодій людині нуртують саме такі почуття? Якщо для молоді такі явища поки що не зрозумілі, то зрілі люди сприймають їх як зловісну увертюру до того, що вони зараз переживають в Україні, євреї – у війні з палестинцями (з хамасом), французи – у протидії «жовтим жилетам», а американці – в політичних протистояннях між республіканцями та демократами.

Чи зможе демократичний світ зупинити такі тенденції? Не менш важливо й те, як вони позначаються на світогляді тих, хто лише готується до самостійного життя?

Зауважимо, що нині діалектика світоглядних крайнощів охоплює не тільки політику, а й цивілізаційні цінності та зміст життя як у широкому, так і у вузькому сенсі. Зрозуміло, що викликаний війною соціально-політичний та моральний шок, якщо його причини вчасно розпізнати і правильно оцінити, можна зупинити. Для цього в масштабах суспільства потрібна маса чесних і відданих своєму народу людей, чого не скажеш про нашу країну, особливо про чиновників, що зловживають владою заради особистих інтересів. Це теж один із проявів нігілізму. Тому все, що нині руйнує свідомість людини і громадянина, має бути під контролем громадянського суспільства, яке, що б не говорили, володіє глибокими, всебічними знаннями та наділене необхідними для такого контролю моральними чеснотами. Коли ми говоримо про вчителів і викладачів, то розуміємо, що вони теж мали б увібрати в себе необхідну систему змістів, завдань і цінностей, особливо тих, що будуть домінувати у найближчі десятиліття. Це потребує адекватних уявлень про владу, суспільство та відповідних нашому часу способів і моделей мислення. Якщо говорити про нігілізм, то варто звернути увагу на такі аспекти.

1. Нігілізм батьків, який виникає в умовах соціальної і внутрішньої психологічної кризи, коли суттєво втрачається зміст таких понять, як свобода, рівність, братерство, гуманізм, лібералізм, порядок, а натомість з'являється відверта гонитва за грошима, речами, особистою владою, панівною стає лицемірна мораль, яка служить ширмою для фактичної аморальності. Внаслідок таких вад посилюється закостеніння усіх форм взаємин, душевна холодність, корисливість, байдужість, нудьга, які безперешкодно проникають у свідомість молоді.

2. Нігілізм дітей, який формується як відповідь на непідтверджені дійсністю життєві уявлення батьків. Такі уявлення нічого не варті в очах їхніх нащадків. Вони відкидають їх як декорацію, за якою ховається брак справжніх цінностей.

3. Академічний нігілізм – мислення, яке застигає у заздалегідь визначених схемах, а сприйняття реального життя обтяжене минулим досвідом та пластами неосмислених наукових фактів. На перешкоді творчому пошуку стає примусовий гніт старих наративів, які інколи зблискують якимись віртуозними здобутками, однак за їх фасадом криється порожнеча і байдуже ставлення до викликів часу.

4. Нігілізм чиновництва набирає сили, коли в системі поглядів процвітає кар'єризм, егоцентричні прагнення, жадоба особистої влади, що, в свою чергу, породжує зневагу до ідеалів суспільної корисності, людяності та співчуття співвітчизникам.

У навчальних закладах такі соціальні вади часто доповнюються пошуком дрібної наживи, плагіатом, привласненням чужих наукових досягнень. Доходить до абсурду – студенти пишуть наукові статті, а викладачі приписують собі авторство. Особливу групу працівників навчальних закладів становлять керівники, які звикли вирішувати питання авторитарними методами управління, що є неприпустимим в університетському середовищі. Серед них є й такі, які зверхньо, а то й зневажливо ставляться до викладачів та не зважають на те, що саме вони є основою навчального процесу. Ще одним негативом, який виникає внаслідок нав'язливого бажання домінувати, є втрата рівних відносин зі студентами та викладачами. У підсумку все, що виходить за межі впливу, сприймається такими керівниками як вороже ставлення до себе. У деяких людей, – зауважує К. Хорні, – прагнення до престижу знаходиться на першому місці, а породжена цим прагненням ворожість зазвичай приймає форму бажання знищити других. Це бажання виходить на перший план особливо у тих людей, почуттям власної гідності яких був нанесений принизливий удар [3].

Усе це непомітно накладається на світосприйняття студентської молоді, в якої, як і в підлітків, вкрай загострене почуття справедливості [4, с. 173-199]. Якщо до цього додати проблеми, які не оминають більшість сімей (низькі зарплати, одяг зі «секонд хенду» чи з Китаю, що видається за світові бренди, брак коштів на навчання тощо), то одержимо значну кількість молодих людей, які знаходяться у досить крихкому соціально-психологічному стані й такому ж крихкому соціальному середовищі.

Неоднозначний вплив на студентів має якісний склад вступників. Щоб набрати запрограмовану кількість абітурієнтів, доводиться зараховувати на навчання й тих, хто не має відповідної бази знань або йде вчитися лише тому, що так хочуть їхні батьки. Серед них є й такі, для яких не важливо, де проводити час, можна посидіти і на парах. Немає потреби доводити, що такі вкраплення у студентське середовище гальмують навчальний процес, знижують

якість знань, а тим більше готовність до самостійної роботи, яка є основою підготовки майбутніх спеціалістів.

Відтак кожна професія ставить перед викладачем і студентом свої вимоги та потребує відповідної системи моральної підготовки. Якщо говорити про майбутніх юристів, то їм за час навчання необхідно поглибити загальну культуру, розвинути відповідні моральні чесноти, відкрити себе служінню людям по правді й справедливості. Студентам потрібно допомогти об'єктивно оцінити себе, виробити систему соціальних і духовних цінностей, сформувати основи аналізу навколишньої дійсності і в такий спосіб допомогти позбутися поверхового мислення, легковажного ставлення до того, що читати, за чим слідкувати в інформаційних мережах і що відбирати для себе. Це досить складно і водночас дуже просто, адже ще Соломон писав, що «можна узнати навіть отрока за заняттями його, чи чистою і правильною буде поведінка його» (Пр. 20:11).

Виникає питання: яким має бути раціонально обгрунтований рівень розвитку особистості та її моралі? Відповідаючи на нього, варто взяти до уваги зміст і форми моральних схем, які за останні тридцять років конкурували в Україні. Засадничою була моральна система, яку Арістотель запропонував у «Нікомаховій етиці» [5]. Своє слово сказав і Цицерон в трактаті «Про обов'язки», вони, на його переконання, «мають спільне зобов'язання, яке може бути виправдане переконливою причиною» [6, с. 194].

Нагадаємо, що навіть раннє християнство використало вчення стоїків, а потім Платона і Арістотеля для пояснення універсального смислу Нового Завіту [7]. Фома Аквінський приєднав учення Арістотеля до «християнської філософії». Потім до аналізу запропонованої ними моральної схеми долучилися Д. Дідро, Д. Г'юм, І. Кант, Ф. Ніцше, С. К'єркегор і А. Сміт. У кожного з них були свої приписи, але усі несли в собі телеологічну схему Арістотеля, яка давала розуміння «людини, якою вона є», і «людини, якою вона могла б бути» за умови, що вона усвідомить свою сутнісну природу. Тому Е. Макінтайр і ноголошує на тому, що «заповіді... навчають нас, як рухатись від можливості до дії, як розуміти нашу справжню природу і досягти нашої справжньої кінцевої мети» [8, с. 81]. Для цього поряд з іншими способами впливу необхідно відштовхуватися від життєвих проблем, а не від власної думки, яка часто грішить особистими почуттями та емоціями. Відтак мислен-

ня має бути позитивним, критика – доброзичливою, поради – без тіні зверхності, що, без сумніву, допоможе гідному розвитку молоді людини.

Щодо студентів, то це зобов'язує звернути увагу на ще одне правило: мислити продуктивно не тільки під час занять, а й у повсякденному спілкуванні з ними. Наставники, які б проблеми їх не турбували, мають бути доброзичливими, інше – це злочин проти майбутнього. Такий підхід до взаємовідносин та вирішення життєвих проблем варто виробляти і в учнів, а тим більше у старшокласників та випускників вищих закладів освіти. Важливо розвинути у них здатність до об'єктивного мислення в умовах гібридної інформаційної війни (Австралія заборонила використання соцмереж дітьми до 16 років). При цьому не повчати, не займатися моралізаторством, а спільними зусиллями шукати правду життя. Нехтування цими та іншими перевіреними практикою правилами людських відносин веде до фрустрації, недосконалості та невдач у досягненні поставленої мети. Ключовими засобами політико-правової і моральної освіти мають стати «історичне тло», пам'ять народу, яка створила його таким, яким він є: з успадкованими від попередніх поколінь чеснотами і непохитним розумінням того, що людина без честі – ніщо.

Більшість вчителів, викладачів і науковців чесно працюють і виконують свій обов'язок перед народом. Викликає захоплення і навіть здивування те, що вони, одержуючи невеликі, за сучасними мірками, зарплати (вчитель – до 10 тис. грн, професор – 16-20 тис. грн, а дільничний інспектор – до 30 тис. грн, судді – від 80 тис. грн), оплачують видання своїх наукових праць, перераховують, хоча й незначні, але особисто зароблені кошти на дрони, прилади нічного бачення та іншу військову амуніцію. На Покрову їх вітає вище військове командування Збройних Сил України. Це має зрозумілі кожному підстави, адже ті, що навчають, своїм навчанням змінюють світ.

Війна в Україні – це трагедія, але й вона підвищує рівень колективної свідомості, вчить співчувати, думати про ближніх, замислюватися над долею людства.

Українці починають розуміти, що потрібно змінити все, що прогнило в їхньому домі. За таке розуміння теж доводиться платити велику ціну. Тому багата за змістом, силою духу і моральними цін-

ностями освіта, а тим більше самоосвіта, допоможе в майбутньому уникнути втрат, яких ми зазнаємо кожний день війни, корупції і злочинства.

Війни закінчуються. Все інше потрібно подолати і в суспільстві, і в самому собі. Відтак на порядку денному знову з'являється питання, пов'язані з нормами конституції. Так, норми Конституції України вимагають від людини і громадянина виконання тих мінімальних вимог, які властиві, як зазначено в Загальній декларації прав людини 1948 р., «всім членам людської сім'ї», і є основою свободи, справедливості й загального миру в усьому світі. Згідно зі ст. 29 Декларації, кожна людина має обов'язок перед суспільством, в якому можливий її вільний і повний розвиток [9].

Знову на порядок денний виходять освіта, професійні знання, культура і духовний світ кожної людини і громадянина. Інакше суспільство і держава не зможуть подолати кризи суспільного обов'язку, яка охопила увесь цивілізований світ.

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>. 2. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / пер. з нім. М. Павлюка. Київ: Основи, 1994. 124 с. 3. Хорні К. Невротична особистість нашого часу. Самоаналіз / пер. з англ. 480 с. N.Y.: W.W. Norton & Co, 1937. Термінологічна правка В. Данченко. Київ: PSYLIB, 2006. URL: <https://psylib.org.ua/books/hornk02>. 4. Блага О., Осадча Н. Духовний вимір самотності: в історіософії, соціології і педагогіці: монографія / за ред. В. І. Кафарського. Рівне: Петраш К. Т., 2019. 319 с. 5. Арістотель. Нікомахова етика. Київ, 2002. 480 с. 6. Ціцерон Марк Тулій. Тускуланські бесіди. Про обов'язки / пер. з лат. В. Литвинов. Львів: Априорі, 2021. 440 с. 7. Paul Tillich. Systematic Theology V. 1 The University of Chicago Press, Chicago-Illinois. URL: <https://dokumen.pub/systeme...> 8. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 436 с. 9. Загальна декларація прав людини. України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> s... 2. Kraus V. Nihilizm sohodni, abo Terpliachist svitovoi istorii / per. z nim. M. Pavliuka [Nihilism Today, or the Patience of World History]. Kyiv, Osnovy, 1994. 124 s. 3. Khorni K. Nevrotychna osobystist nashoho chasu. Samoanaliz / per. z anhl. 480 s. N.Y.: W.W. Norton & Co, 1937. Terminolohichna pravka V. Danchenko. [The Neurotic Personality of Our Time; Self-Analysis]. Kyiv: KnPSYLIB, 2006. URL: <https://psylib.org.ua/books/hornk02>. 4. Blaha O., Osadcha N. Dukhovnyi vymir samotnosti: v istoriosofii, sotsiolohii i pedahohitsi: monohrafiia

/ za red. V. I. Kafars'koho. Rivne: Petrash K. T., 2019. 319 с. 5. Aristotel. Nikomakhova etyka [Nicomachean Ethics]. Kyiv, 2002. 480 s. 6. Tsitseron Mark Tullii. Tuskulanski besidy. Pro obov'iazky / per. z lat. V. Lytvynov. Lviv: Apriori, 2021. 440 с. 7. Paul Tillich. Systematic Theology V. 1 The University of Chicago Press, Chicago-Illinois. URL: <https://dokumen.pub> syste... 8. Makintair E. Pislia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali / per. z anhл. [After Virtue: Studies in Moral Theory]. Kyiv: Dukh i litera, 2002. 436 с. 9. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

Kafarskyi Volodymyr. Constitutional duty of a man and a citizen in conditions of peace and war

The article discusses the fact that the state legal order, especially in war times, regulates not only the people behavior, but also their duties to the people and the state; that constitutional norms regulate the directions of behavior of a man and a citizen in different ways, both in everyday life and in emergency situations. However, the material scope of validity of the general legal order is unlimited only to the extent to which such legal order, in accordance with its purpose, can regulate the behavior of people within its scope of action. Next, duty comes into play, which is mediated not only by the norms of laws, but also by the worldview, conscience, and values that each person lays down as the basis of their life. It is they who direct the sense of duty to actions that we call selflessness and heroism. Higher education has a significant influence on the formation of these values. Therefore, this study, which is based on an objective critical synthesis of constitutional laws and the realities of our social life, is aimed at the problems associated with this process, in particular, at the dialectically acceptable development of the legal culture of future specialists, including a sense of duty.

Key words: state law and order, constitutional duties, legal culture, universal human values, nihilism, moral virtues.

**П. П. ШЛЯХТУН
В. В. КОЛЮХ**

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЕЮ ТА ЇЇ НАДРАМИ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Проаналізовано, систематизовано та узагальнено положення конституцій республік колишнього СРСР, що стали незалежними державами, щодо прав володіння землею та її надрами. З'ясовано особливості конституційних засад володіння землею та її надрами в Україні порівняно з аналогічними засадами в інших пострадянських державах. Визначено можливі подальші шляхи реформування земельних відносин в Україні з урахуванням національного та відповідного зарубіжного досвіду.

Ключові слова: земля, надра землі, конституція, Україна, пострадянські держави.

Shliakhtun Petro, Kolyukh Valeriy. Constitutional principles of land ownership and its subsoil in post-soviet states (comparative analysis)

The provisions of the constitutions of the former Soviet republics, which became independent states, regarding ownership rights to land and its subsoil have been analyzed, systematized and summarized. The peculiarities of the constitutional principles of land and subsoil ownership in Ukraine have been clarified in comparison to those in other post-Soviet states. Possible further ways of reforming land relations in Ukraine are identified, taking into account national and relevant foreign experience.

Key words: land, subsoil, constitution, Ukraine, post-Soviet states.

З розпадом 1991 року СРСР і набуттям колишніми радянськими республіками державної незалежності перед ними постала проблема докорінного реформування земельних відносин, вирішення на

© ШЛЯХТУН Петро Панасович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-7420-7325; e-mail: polit-nauk@ukr.net

© КОЛЮХ Валерій Вікторович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-8545-7450; e-mail: vmedvin@gmail.com

конституційному рівні питання про володіння землею та її надрами, які в СРСР проголошувались державною (загальнонародною) власністю. Вирішення питання про право власності на землю та її надра є визначальним щодо розв'язання не тільки багатьох інших економічних, а й соціальних проблем. Кожна з республік колишнього СРСР, у тому числі Україна, вирішувала питання про право власності на землю та її надра по-своєму, з урахуванням історичних традицій та національних особливостей. У зв'язку з цим безперечного теоретичного і практичного значення набувають вивчення та узагальнення досвіду колишніх радянських республік щодо конституційного вирішення питання про володіння землею та її надрами і порівняння з ним відповідного досвіду України, що сприятиме подальшому реформуванню в ній земельних відносин. Причому порівнювати досвід України слід саме з відповідним досвідом колишніх радянських республік, а не будь-яких зарубіжних країн, оскільки саме в них вирішувались аналогічні конституційні проблеми. В такому аспекті проблема права на землю та її надра поки що не розроблялась. Як основоположні джерела у статті використано конституції 14 колишніх радянських республік, прийняті вже після набуття ними державної незалежності, а також законодавство України про власність, землю та її надра (у Латвії з набуттям незалежності було поновлено дію Конституції 1922 року з подальшим внесенням до неї змін, які не стосуються права власності на землю та інші природні ресурси).

Цілями статті є з'ясування особливостей конституційних визначень щодо володіння землею та її надрами в Україні порівняно з аналогічними визначеннями в конституціях інших республік колишнього СРСР, що стали незалежними державами, та визначення можливих шляхів подальшого реформування земельних відносин в Україні з урахуванням національного та відповідного зарубіжного досвіду.

Право власності на засоби виробництва, передусім на землю як найважливіший такий засіб, є визначальним не тільки щодо економічної системи кожної країни, а й стосовно існуючого в ній суспільного ладу. Домінуючий донедавна поділ країн світу на капіталістичні і соціалістичні ґрунтувався саме на розрізненні того, кому належать основні засоби виробництва: приватним особам та їх різноманітним об'єднанням (капіталізм) чи усьому суспільству

в особі держави (соціалізм). З розпадом СРСР і світової системи соціалізму в цілому таке розрізнення втратило сенс, оскільки більшість колишніх соціалістичних країн перейшли до ринкової економіки, що ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва. У зарубіжних колишніх соціалістичних країнах питання про право приватної власності на землю вирішувалося відносно легко, оскільки колективні селянські господарства, що ґрунтувалися на суспільній власності на засоби виробництва, в них не набули такого поширення, як у СРСР, а в деяких із них навіть за соціалістичного ладу визнавалося право приватної власності на землю. Тому прийняті в них нові конституції, як правило, обходять питання про право власності на землю, а у зв'язку з ним – про право власності на надра землі.

Інша ситуація склалась у колишніх радянських республіках. Згідно з Конституцією СРСР 1977 року основу економічної системи СРСР становила соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності; державна власність визнавалась основною формою соціалістичної власності; у винятковій власності держави перебували земля, її надра, води, ліси; земля, яку займали колгоспи, була закріплена за ними у безоплатне і безстрокове користування.

Після розпаду СРСР земля, яку займали колгоспи, а також земля радгоспів як державних сільськогосподарських підприємств, була розпайована у приватну власність членів колгоспів і працівників радгоспів. В Україні – з правом власників земельних паїв здавати їх в оренду, в тому числі довгострокову, але без права їх продажу та купівлі.

З правом власності на землю як земну поверхню тісно пов'язане право власності на земні надра. Порівняльний аналіз положень Конституції України та конституцій інших республік колишнього СРСР, що стали незалежними державами, щодо права власності на землю та її надра дає можливість використати зарубіжний досвід для вдосконалення конституційно-правового регулювання відповідних суспільних відносин в Україні.

Вихідною позицією нашого аналізу є з'ясування того, кому згідно з конституційними визначеннями належать земля, її надра та інші природні ресурси країни. Виокремлення, аналіз і систематизація положень конституцій 14 колишніх радянських республік

щодо права власності на землю, її надра та інші природні ресурси дають можливість зробити певні узагальнення. Основними з таких узагальнень є наступні.

По-перше, більшість із тих конституцій, **які містять відповідні положення**, у тій чи тій формі оголошують землю, її надра та інші природні ресурси країни власністю **держави**. Це конституції Азербайджану (art.14) [1], Білорусі (р.6 art. 13) [2], Казахстану (р. 3 art. 6) [3], Киргизстану (р. 5 art. 12) [4], Таджикистану (art.13) [5], Конституція Узбекистану оголошує землю, її надра та інші природні ресурси **загальнонаціональним багатством** (art. 55) [6]. Конституція Естонії оголошує **національним багатством** корисні копалини і природні ресурси країни (art. 5) [7]. З-поміж колишніх радянських республік **Росія є єдиною державою, Конституція якої визнає багатоманітні форми власності, у тому числі приватну, не тільки на землю, а й на інші природні ресурси** (р. 2 art. 9) [8].

По-друге, оголошуючи землю власністю держави або загальнонаціональним багатством, конституції більшості колишніх радянських республік у тій чи тій формі припускають право приватної власності на землю, в деяких державах – з певними обмеженнями. **Найістотнішим таке обмеження є в Білорусі, Конституція якої встановлює, що землі сільськогосподарського призначення перебувають у власності держави** (р. 6 art. 13) [9]. Але не заперечує права приватної власності на землі несільськогосподарського призначення.

По-третє, конституції деяких держав не передбачають права приватної власності на землю (Азербайджан, Естонія, Молдова, Таджикистан, Узбекистан), проте не містять і застережень щодо його неприпустимості. Найбільш категоричною у цьому сенсі є Конституція Таджикистану, яка оголошує землю «винятковою власністю держави» (art. 13) [10]. Тобто не припускає права приватної власності також і на землі несільськогосподарського призначення.

По-четверте, **загальним правилом конституційного регулювання є невизнання права власності на землю взагалі чи тільки на землі сільськогосподарського призначення за іноземцями**. Конституції одних держав взагалі не передбачають такого права, Конституція Вірменії містить пряме застереження щодо неприпу-

стимості права власності іноземців на землю: «Правом власності на землю не користуються іноземні громадяни та особи без громадянства, за винятком випадків, передбачених законом» (р. 4 art. 31) [11]. Конституція Литви в редакції Закону 1996 року встановлювала, що «земля, внутрішні води, ліси, парки на праві власності можуть належати тільки громадянам Литовської Республіки і державі» (ч.1 ст. 47) [12], а в редакції 2019 року – що «землю, внутрішні води і ліси придбати у власність у Литовській Республіці іноземні суб'єкти можуть відповідно до конституційного закону» (р. 3 art. 47) [13]. Фактично така зміна припускає право власності іноземців на землю.

По-п'яте, на відміну від землі її **надра конституції більшості колишніх радянських республік оголошують власністю держави чи загальнонаціональним (національним) багатством або публічною власністю**. Виняток становить Конституція Росії, яка встановлює, що земля та інші природні ресурси можуть перебувати у приватній, державній, муніципальній та інших формах власності (р. 2 art. 9) [14].

Аналіз та узагальнення положень конституцій республік колишнього СРСР, що стали незалежними державами, щодо права власності на землю, її надра та інші природні ресурси дає змогу зробити порівняльний аналіз відповідних положень Конституції України.

Україна є єдиною із колишніх радянських республік, конституція якої оголошує землю, її надра та інші природні ресурси об'єктами права власності **народу** (ч. 1 ст. 13) [15]. При цьому Конституція України встановлює, що «від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією» (ч. 1 ст. 13). Між цими конституційними положеннями є певна суперечність. Перше з них оголошує землю власністю народу, трьома складовими права власності, як відомо, є право володіння, право користування і право розпорядження, а друге позбавляє народ важливої складової права власності – права розпорядження. У разі, коли земля оголошується власністю держави, такої суперечності немає: держава і володіє, і розпоряджається землею.

Конституція України безпосередньо не передбачає права приватної власності на землю, але й не заперечує його, встановлюючи,

що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону (ст. 14) [16]. В даному разі йдеться тільки про громадян України, але не про іноземних громадян. Це означає, що **Конституція України не передбачає права власності іноземних громадян та осіб без громадянства на землю.**

Основоположні конституційні положення щодо права власності на землю, її надра та інші природні ресурси конкретизуються у звичайних законах. В Україні основними такими законами є Земельний кодекс України та Кодекс України про надра.

Здавалося б, оскільки згідно з Конституцією України земля є об'єктом права власності **Українського народу, то саме він – шляхом всеукраїнського референдуму – мав би вирішувати найважливіші питання земельних відносин, у тому числі принципово важливе питання про перетворення землі на об'єкт купівлі-продажу, запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення.** Однак так не сталося.

З часу розпаювання земель колгоспів і радгоспів у приватну власність громадян в Україні на законодавчому рівні діяв мораторій на продаж і купівлю земель сільськогосподарського призначення (земельних паїв). Припинення дії мораторію на продаж і купівлю земельних паїв (земельних ділянок сільськогосподарського призначення) передбачено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 року № 552-IX [17]. Основний зміст цього закону, який набрав чинності з 1 липня 2021 року, становлять зміни до Земельного кодексу України щодо набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, у тому числі шляхом їх купівлі і продажу, та певні заборони набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Питання про набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення іноземцями та особами без громадянства пропонується винести на всеукраїнський референдум (ч. 6, 7 ст. 130).

Однак проведення такого референдуму суперечитиме Конституції України, оскільки права власності на землю іноземців та осіб без громадянства вона взагалі не передбачає. Тим більше, що Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III з

наступними змінами його **однозначно забороняє** (ч. 2, 4 ст. 81) [18].

За будь-якого вирішення питання про право власності на землю питання щодо надр землі вирішується однозначно: вони є об'єктами права власності Українського народу. Якщо стаття 14 Конституції України встановлює, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону, то щодо надр такої конкретизації Конституція України не містить.

Висновки.

Оголошуючи землю власністю держави або загальнонаціональним багатством, конституції одних пострадянських держав не передбачають права приватної власності на землю (землі сільськогосподарського призначення) (Азербайджан, Білорусь, Естонія, Молдова, Таджикистан, Узбекистан) і водночас не містять застережень щодо його неприпустимості, за винятком Конституції Білорусі, яка не припускає права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Конституції інших держав у тій чи тій формі припускають право приватної власності на землю, при цьому загальним правилом є **невизнання за іноземцями: права власності на землю**: конституції одних держав не передбачають такого права, Конституція Вірменії містить його пряму заборону, передбачаючи можливість лише винятків. У Литві конституційними змінами вирішення питання про право власності іноземців на землю віднесено до конституційного закону, що фактично означає його допустимість.

Україна є єдиною з колишніх радянських республік, Конституція якої оголошує землю, її надра та інші природні ресурси власністю **народу**. Це означає, що саме **Український народ (шляхом всеукраїнського референдуму), а не держава, повинен вирішувати найважливіші, принципові питання щодо володіння і користування землею та її надрами.**

Конституція України не передбачає права власності іноземців на землю, не містить віднесення вирішення питання про таке право до звичайних законів, тому проведення з цього питання всеукраїнського референдуму є недоцільним. В Україні земля відповідно до Конституції України має залишатися власністю **Українського народу**. Тим більше, що Земельний Кодекс України містить одно-

значну заборону передання землі (земель сільськогосподарського призначення) у власність іноземним громадянам та особам без громадянства.

На відміну від землі її надра конституції більшості пострадянських республік оголошують власністю тільки держави. Росія є єдиною державою, Конституція якої визнає право приватної власності також на інші, крім землі, природні ресурси.

1. Azerbaijan's Constitution of 1995 with Amendments through 2016. URL: constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016.pdf?lang=en. 2. Belarus's Constitution of 1994 with Amendments through 2004. URL: constituteproject.org/constitution/Belarus_2004.pdf?lang=en. 3. Kazakhstan's Constitution of 1995 with Amendments through 2017. URL: constituteproject.org/constitution/Kazakhstan_2017.pdf?lang=en. 4. Constitution of the Kyrgyz Republic (1993). URL: ilo.org/dyn/natlex/docs/electronic/87546/99880/f1398573553/kgz87546.pdf. 5. Tajikistan's Constitution of 1994 with Amendments through 2016. URL: constituteproject.org/constitution/Tajikistan_2016.pdf?lang=en. 6. Constitution of the Republic of Uzbekistan (1992, 2021). URL: constitution.uz/en. 7. Estonia's Constitution of 1992 with Amendments through 2015. URL: constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en. 8. The Constitution of the Russian Federation (1993, 2020). URL: rm.coe.int/constitution-of-the-russian-federation-en/1680a1a237. 9. Belarus's Constitution of 1994 with Amendments through 2004. 10. Tajikistan's Constitution of 1994 with Amendments through 2016. 11. Armenia's Constitution of 1995 with Amendments through 2015. URL: constituteproject.org/constitution/Armenia_2015.pdf?lang=en. 12. Конституція Литовської Республіки (1992). Конституції держав Європи : в 3 т. М. : НОРМА, 2001. Т. 2. С. 332-362. 13. Lithuania's Constitution of 1992 with Amendments through 2019. URL: faolex.tao.org/docs/pdf/lit129855.pdf. 14. The Constitution of the Russian Federation. 15. Конституція України (1996). URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр. 16. Конституція України (1996). 17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20>. 18. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

Shliakhtun Petro, Kolyukh Valeriy. Constitutional principles of land ownership and its subsoil in post-soviet states (comparative analysis)

The provisions of the constitutions of the former Soviet republics, which became independent states, regarding land and subsoil ownership have been analyzed. A comparative analysis of the constitutional provisions has been carried out based on the following criteria: ownership of land and its subsoil;

subjects of ownership rights to land and its subsoil; the existence of private ownership rights to land and its subsoil; the existence of ownership rights for foreigners to land and its subsoil.

It has been established that the majority of constitutions containing relevant provisions, in one form or another, declare land, its subsoil, and other natural resources of the country to be state property (Azerbaijan, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan). The Constitution of Uzbekistan declares land, its subsoil, and other natural resources as national wealth, while the Constitution of Estonia declares minerals and natural resources of the country as national wealth. Among the former Soviet republics, Russia is the only state whose Constitution recognizes various forms of ownership, including private ownership, not only of land but also of other natural resources.

By declaring land as either state property or national wealth, the constitutions of most former Soviet republics allow for private ownership of land, with certain restrictions in some countries. The Constitution of Tajikistan designates land as 'exclusive state property.' The Constitution of Belarus stipulates that agricultural land is state-owned. Private ownership of subsoil is recognized only by the Constitution of Russia.

A general rule in constitutional regulation is the non-recognition of ownership rights to land by foreigners, whether entirely or specifically with regard to agricultural land.

Ukraine is unique among the former Soviet republics in that its Constitution declares land, its subsoil, and other natural resources as property of the people. This means that it is the Ukrainian people, through a nationwide referendum, rather than the state, who should decide the most crucial and fundamental issues regarding the ownership and use of land and its subsoil. The Constitution of Ukraine does not permit foreign ownership of land and does not delegate the resolution of such issues to ordinary laws, thus making a nationwide referendum on this matter unnecessary.

Key words: land, subsoil, constitution, Ukraine, post-Soviet states.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-49

Д. О. БЕЗЗУБОВ
Б. М. ТИЧНА

ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР МЕТОДОЛОГІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Досліджуються філософські аспекти методології адміністративного права, аналізуються системи філософського осягання норм адміністративного права як фактор, що формує підґрунтя розвитку науки адміністративного права, визначаються елементи впливу суспільного буття на розвиток норм адміністративного права. Увага акцентується на такому аспекті філософії адміністративного права, як захист правопорядку та забезпечення безпеки, що формують галузеві особливості реалізації норм адміністративного права. Відсутність прикладної бази досліджень філософії адміністративного права, слабо розвинена теорія та практика впровадження напрацювань науки в практичне правове поле, правовий нігілізм у законодавчій роботі та зниження кількості й кваліфікації наукових кадрів підвищують ступінь загроз і ризиків розвитку науки адміністративного права. Формування власної наукової школи філософії адміністративного права та впровадження результатів наукових надбань у практичне правове життя є основою для адекватного розвитку науки адміністративного права.

© БЕЗЗУБОВ Дмитро Олександрович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії вищої освіти України, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID 0000-0001-7183-5206

© ТИЧНА Богдана Миколаївна – кандидат юридичних наук, помічник начальника Національного університету оборони України, начальник відділу юридичного забезпечення Національного університету оборони України; ORCID: 0000-0002-3948-4570

Ключові слова: адміністративне право, філософія права, буття, простір, методологія.

Bezzubov Dmytro, Tychna Bogdana. Philosophical and spatial dimension of administrative law methodology

Philosophical aspects of the methodology of administrative law are studied, systems of philosophical understanding of the norms of administrative law are analyzed as a factor that forms the basis of the development of the science of administrative law, elements of the influence of social life on the development of administrative law norms are determined. Attention is focused on such an aspect of the philosophy of administrative law as the protection of law and order and ensuring security, which form the sectoral features of the implementation of the norms of administrative law. The lack of an applied research base for the philosophy of administrative law, the poorly developed theory and practice of introducing the findings of science into the practical legal field, legal nihilism in legislative work and the decrease in the number and qualifications of scientific personnel increase the degree of threats and risks to the development of the science of administrative law. It should be noted that at the current stage of development, the science of the philosophy of law already has an arsenal of methods that can be used in the process of forming ideas about administrative law and methods of learning administrative law. In fact, we are talking about modern paradigms of administrative law, which determine the ways of development of this science through the prism of various teachings and existing scientific developments. The formation of one's own scientific school of the philosophy of administrative law and the implementation of the results of scientific acquisitions in practical legal life are the basis for the adequate development of the science of administrative law.

Key words: administrative law, philosophy of law, methodology, security, law and order.

Вступ. Сучасні проблеми філософії і адміністративного права на даному етапі розвитку потребують визначення категорій та взаємопов'язаних елементів у аспекті розгляду наукової думки і практики. Однією із таких гострих філософських та теоретичних аспектів вивчення адміністративного права є проблематика методів пізнання. В сучасній українській юридичній науці питанню філософії адміністративного права та методів пізнання приділяється недостатньо уваги. Проблематика наукових робіт зосереджена в основному на практиці застосування норм адміністративного права, регулювання відповідних суспільних відносин, практиці адміністративного процесу. Але, на нашу думку, розробка проблем філософії адміністративного права, методології вивчення та дослі-

дження адміністративно-правових явищ дає змогу вирішувати певні практичні питання, що пов'язані з ефективністю норм адміністративного права та актів їх застосування, прогнозування розвитку механізмів адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, ймовірності виникнення нових видів суспільних відносин, коригування наявних суспільних відносин на основі об'єктивних змін у державі та інших проблем.

У системі адміністративного права актуальними питаннями щодо розвитку філософії адміністративного права є питання: гносеології адміністративного права, онтології адміністративного права та проблеми аксіології адміністративного права. В загальному вигляді актуальним є формування загальної теорії адміністративного права. Тому актуальним є визначити методологію пізнання процесів у адміністративному праві.

Потрібно зазначити, що на сучасному етапі розвитку наука філософії права вже має арсенал методів, які можуть застосовуватись у процесі формування уявлень щодо адміністративного права та методах пізнання адміністративного права. Фактично йдеться про сучасні парадигми адміністративного права, які визначають шляхи розвитку цієї науки крізь призму різноманітних учень і наявних наукових розробок.

Мета статті: дослідження філософсько-просторового виміру методів адміністративного права як прикладного елемента правової науки, аналіз складових норми адміністративного права з позицій простору та часу, аналіз елементів буття адміністративної норми.

Стан розробки проблеми. Окремі аспекти розвитку та функціонування адміністративного права з позицій філософії досліджувалися такими вченими, як В. Б. Авер'янов [1], Л. В. Губерський [2], І. Ф. Надольний [2], В.О. Заросило [3], В. К. Колпаков [4], О. П. Дзьобань [5], С.Б. Жданенко, Ю. І. Золотарьова [6] та інші.

Виклад основного матеріалу. В аспекті людської діяльності як форми активної поведінки і функціонування людини і держави адміністративне право є частиною духовного життя людини, намагання впорядкувати суспільні відносини, формалізувати їх на всіх рівнях взаємовідносин людини та держави. Воно спрямоване на відпрацювання та створення ідей, що мають за мету регулювання діяльності апарату державного управління та визначення міри

впливу на суспільство та певні суспільні відносини. Тому однією з важливих функцій гносеології адміністративного права є визначення її сутності.

У сучасній філософії права термін «право» є частково синонімічним щодо терміна «справедливість». У широкому сенсі застосування потрібно визначити наявність протилежних категорій, які також знаходять відображення в сучасній філософії права. а саме: «неправо» або «несправедливість» (свавілля), в такому ж аспекті визначаємо наявність категорії «порядок» та «непорядок» (хаос).

Таким чином, як визначав В.Б. Авер'янов, оскільки несправедливість або свавілля є ознакою правопорушення відповідно до адміністративного права, то ми доходимо висновку, що адміністративне право являє собою формально визначену державну управлінську справедливість стосовно впорядкування суспільних відносин [1].

Виходячи із даного визначення виникає декілька основних напрямів розгляду проблеми: перша – це визначення і пояснення терміна «справедливість» стосовно адміністративного права; друга – встановлення функцій та методів адміністративного права відповідно до даного терміна.

Філософія розвитку людини у взаємовідносинах з апаратом державного управління передбачає наявність двох вимірів категорії «справедливість» у застосуванні його до предмета адміністративного права: перший вимір – справедливість як морально-правова форма активної поведінки суб'єктів адміністративного права, другий вимір – як соціально-політична категорія свідомості громадян певної країни з урахуванням традицій та сформованих історичних цінностей. У цих вимірах домінує суб'єктивний фактор, тобто система оціночних суджень окремої людини як громадянина держави й індивіда, система оціночних суджень та відносин, комплекс психологічних та психічних уявлень і відчуттів, поглядів, при цьому вони можуть не відображати реального стану речей і бути хибні. Людина, громадянин як суб'єкт адміністративних правовідносин оцінює, чи справедлива норма адміністративного права чи несправедлива стосовно його диспозиції у суспільних відносинах.

Методи пізнання адміністративного права відображають формування і розвиток норм адміністративного права та актів їх застосування, формулюють цілісні напрями суб'єктивних прав та

обов'язків усіх учасників адміністративних правовідносин. Дане визначення має суб'єктивну спрямованість, існує як відповідна запрограмована інтелектуальна діяльність суб'єкта пізнання, щодо окремого суб'єкта, як правило, чи система формалізованих правил, прийомів і процедур.

У сучасній архітектурі філософії методи пізнання поділяються на філософські та спеціальні (тобто притаманні окремим наукам відповідно до їх специфіки). Сутність даного розподілу визначена І. Ф. Надольним: «Теоретичні системи, поняття та закони є підґрунтям виникнення методів» [2].

Формування пізнання адміністративного права відбувається через діяльність законодавчих та виконавчих органів влади щодо формування нормативного масиву, роз'яснення вимог суб'єктам адміністративного права та контролю за їх дотриманням або виконанням.

Умовно функції органів виконавчої влади також можна поділити на два виміри щодо загальної філософії методів діяльності і пізнання. Такими функціями в першому вимірі є: а) функція охорони громадського (суспільного) порядку, тобто застосування норм адміністративного права щодо охорони суб'єктів адміністративного права від протизаконних посягань, тобто захист справедливості суспільних відносин; б) регулятивно-управлінська функція – формування формальних правил і процедур щодо охорони окремих сфер суспільного життя від протизаконних посягань та встановлення архітектури взаємовідносин між суб'єктами адміністративного права; в) функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина – формування справедливого розподілу прав і обов'язків між громадянами та іншими учасниками суспільних відносин, встановлення меж втручання в особисте життя громадян, формування правил охорони життя і здоров'я громадян [3].

Другий вимір функцій органів виконавчої влади формується крізь призму прав і обов'язків органів виконавчої влади щодо дотримання прав і свобод людини і громадянина: а) правотворча функція – формування правил і процедур шляхом видання нормативних актів; б) оперативно-розпорядча функція – реалізація норм адміністративного права та їх пряме застосування; в) юрисдикційна функція – охорона прав і свобод людини і громадянина, судовий захист прав і свобод від протизаконних посягань.

Вищеокреслені функції формують загальний архетип адміністративного мислення людини і громадянина, закріплюють на рівні свідомості та психології категорію «справедливість», що є аналогом категорії «право», відповідно встановлюють протизвагу щодо несправедливості та правопорушення або свавілля.

До таких основних методів пізнання у філософії адміністративного права відповідно до функцій органів виконавчої влади можна віднести: філософський метод, історичний метод, метод концептуального аналізу, онтологічний метод, соціологічний метод, психологічний метод. Відповідно до теорії наукового мислення можна виділити: системні та ситуативні методи пізнання.

Філософський метод пізнання впливає на розвиток методів адміністративного права щодо прав і свобод людини і громадянина, взаємовідносин між суб'єктами адміністративного права, процедури формування і реалізації норм адміністративного права.

Історичний метод визначається в аспекті розгляду проблем формування науки адміністративного права, моніторингу сучасного стану суспільства і держави, змін адміністративних норм на різних етапах розвитку суспільства і держави, проведення аналогій та порівнянь явищ і процесів об'єктивного буття держави у вимірі адміністративних норм.

Метод концептуального аналізу дозволяє пізнавати об'єктивність адміністративних процесів крізь призму поглядів учених щодо цілей, мети і завдань адміністративного права, формування адміністративних механізмів забезпечення галузевих управлінських функцій держави. Реалізація даного методу можлива через ознайомлення з концепціями адміністративного права і їх співвідношенням з іншими концепціями.

Онтологічний метод передбачає ознайомлення з наявними адміністративно-правовими нормами, актами їх застосування та конкретними правами і обов'язками учасників суспільних відносин.

Соціологічний метод передбачає вивчення громадської думки щодо ефективності норм адміністративного права, діяльності окремих органів виконавчої влади та формування іміджу виконавчої та законодавчої влади серед громадян як потенційних виборців. Застосування соціологічного методу дає змогу провести моніторинг сприйняття різними верствами населення наявних норм адміністративного права (особливо щодо заборон),

встановити суб'єктивне сприйняття громадянами актів управління держави.

Психологічний метод визначає формування у людини обов'язковості дотримання права як вищої форми справедливості у державі, формування в індивіда уявлень про право, справедливість, несправедливість тощо. Можна говорити про існування окремої категорії «психологія адміністративного права» стосовно окремого індивіда як громадянина і учасника адміністративних правовідносин.

Одним із найбільш перспективних методів адміністративного права є прогнозування, завданням якого є формування ймовірних варіантів розвитку держави і права, розвитку адміністративного права, передбачення ймовірних моделей адміністративно-правових норм, можливості проведення експерименту щодо конкретних управлінських завдань органів виконавчої влади.

Прогнозування в адміністративному праві є частиною визначення варіантів подій в суспільних відносинах та їх передбачення їх розвитку з урахуванням розвитку науки і техніки, використання досягнень науково-технічної революції.

Одним із найважливіших елементів буття об'єктивного світу є простір. Філософська думка з найдавніших часів намагалася досягнути сутність цього феномена. Простір розглядався як упорядкованість хаосу. В період міфологічних уявлень про навколишній світ вже були досягнуті, хоча на рівні припущень, зв'язок простору і часу, циклічність і лінійність у розвитку об'єктивної дійсності.

З розвитком природничих наук багато припущень і наукових винаходів змінювалися та доповнювалися новими знаннями. Йшов пошук відповідей на найскладніші питання у розумінні як простору, і часу. І. Ньютон, наприклад, виділяв абсолютний простір та відносний простір. У «Математичних засадах натуральної філософії» він писав: «Абсолютний простір за своєю сутністю, безвідносно до чогось зовнішнього, залишається завжди однаковим і нерухомим.

Відносне є його міра або якась обмежена рухлива частина, яка визначається нашими почуттями за становищем його щодо деяких тіл, і яке у повсякденному житті приймається за простір нерухоме...».

Б. Рімон, Г. Еддінгтон та низка інших філософів розвивали так звану метричну теорію простору. Відповідно до теорії А. Ейнштейн-

на простір та час – це відносні властивості буття, які залежать від різних систем відліку [5].

Сучасні філософи, спираючись на досвід попередників, виділяють низку властивостей простору, які становлять сутнісні характеристики цього феномена. Ф. Прокопович та О. Кульчицький називають такі властивості простору:

- *протяжність*, що означає порядок і співіснування різних елементів – до кожного елемента можна додати елемент простору, від кожного елемента можна відібрати інший елемент простору; довжина породжує структурність об'єктів, що проявляється у системі внутрішніх зав'язків, що об'єднують елементи у єдине ціле;

- *наявність тією чи іншою мірою властивостей уривчастості та безперервності*; безперервність проявляється у характері переміщення тіл від точки до точки й у поширенні впливів у вигляді полів як процес передачі речовин, енергії, інформації; дискретність (уривчастість) забезпечує відносно роздільне існування тіл у природі, їхню віддаленість;

- *розмірність*: видимий нами світ має тривимірний характер, однак багато фізиків вважають, що всі створювані в науці n-мірні простори не є лише абстракцією, зручною для опису моделі, але їм відповідають реальні простори на рівні мікро- та мегасвіту;

- *ієрархічність*: на різних структурних рівнях природи просторові відносини володіють своєю специфікою та відносною автономією, що не зводяться, зокрема, до фізичних параметрів.

Якщо виходити з того, що правові системи становлять частину об'єктивного світу, хоч і вельми специфічну, слід визнати вищезгадані властивості простору притаманними тією чи іншою мірою простору адміністративно-правового буття. Людське суспільство розвивається одночасно як у напрямі матеріального (біологічного та економічного), так і духовного простору.

Право ж є частиною духовної культури, хоч і опосередковує процеси, що відбуваються в біологічній, економічній та соціальній сферах життя суспільства. Правовий простір, хоч і базується на загальних засадах існування об'єктивного світу, має свою специфіку, що відрізняє його від того, що ми можемо назвати «простором загального».

У філософській літературі йдуть постійні пошуки відповіді на питання, у чому полягає філософія гуманітарних наук. Якщо зро-

бити стислий аналіз праць Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, В. Дільтея, Д. Віко і спробувати відповісти на це фундаментальне питання, то відповідь «у стислому вигляді» нами сформульовано так: «...про філософію гуманітарних наук ми маємо право говорити там, де осмислення специфіки гуманітарного знання рухається одночасно у трьох напрямках. Такими напрямками є: перше – у напрямі обґрунтування та виправдання відносної самостійності гуманітарних наук та їх прикладного значення для формування наукової думки в цілому; другий напрям – у напрямі осмислення того, що складає підґрунтя, а саме метод, предмет, сам сенс гуманітарних наук – це людсько-суспільно-історичний світ життя; третій – у напрямі самоосмислення філософії у світлі її історії...» [8].

У цьому підході слід звернути увагу на прикладне значення питання гуманітарних наук для розвитку інших суміжних галузей. Можна зробити висновок, що можливість гуманітарних наук (можливість філософськи осмислити суспільні явища) – це пізнання «людсько-суспільно-історичного» світу життя. Поняття «світ життя» дуже точно характеризує просторовий стан продуктів духу, духовного розвитку суспільства. Що стосується права ми можемо сказати, простір правового буття, зокрема адміністративно-правового буття, реалізується як правове життя або життя права.

Основоположник сучасної філософії гуманітарних наук В. Дільтей вважав, що науки про дух, на відміну від наук про природу, знаходять свою основу «у взаємозв'язку життя, вираження та розуміння». Життя, на його думку, як внутрішній стан духовного світу людей, пізнається у вигляді його прояву зовні – «життєздатності».

Дослідники права давно звернули увагу на те, що зрозуміти сутність цього духовного явища неможливо без дослідження внутрішньої динаміки і діалектики правових явищ. Автори підручнику «Соціологія права», досліджуючи соціальну сутність права, використовують поняття «правове життя», яке, на їх думку, перебуває у постійному русі. При цьому вони зазначають, що право здійснюється в житті ірраціональним шляхом і складається з поодиноких, конкретних, індивідуальних правових факторів [8].

Простір адміністративно-правового буття пройнятий адміністративно-правовим духом. Саме ця духовна субстанція становить першооснову адміністративного права та, перебуваючи у постійному русі, визначає його життя. Зовнішнім проявом життя адміні-

стративного права є адміністративно-правові відносини. Але, крім них, життєздатність адміністративно-правового духу формують формальні елементи простору адміністративного права – норми та правозастосовні акти.

Отже, можна стверджувати, що простір адміністративно-правового буття у своїй першооснові містить духовний початок, який має певну довжину часу. Воно є безперервний розвиток ідей, що виникають як в окремих суб'єктів соціального процесу, так і в окремих суспільних формуваннях. Це духовне начало завжди має одну спрямованість – у майбутнє. Воно безпосередньо впливає на формування наявного адміністративно-правового буття шляхом нормо проектування та прийняття норм адміністративного права. Це складається, як наголошувалося раніше, з буття норм адміністративного права, актів застосування норм адміністративного права, суб'єктивних адміністративних прав та суб'єктивних адміністративних обов'язків учасників адміністративних правовідносин. Функціональне адміністративно-правове буття, таким чином, є постійною у часі багаторівневою системою.

Верхній рівень – норми адміністративного права – має відносно самостійний простір. Воно характеризується, з одного боку, деякою відокремленістю норм, з другого – функціональними зв'язками і залежністю. Відокремленість характеризується тим, кожна норма адміністративного права спрямовано регулювання окремої групи громадських відносин. У той самий час, оскільки вся система норм виконує одну соціальну функцію – регулювання життя адміністративно-правовими засобами, всі норми адміністративно-права функціонально пов'язані між собою.

Нормативний адміністративно-правовий простір характеризується не лише довжиною, але також наявністю властивостей «перервної» та безперервності, що дає можливість щодо самостійного існування та впливу на суспільні відносини кожної з норм. Він характерна також ієрархічність. Це пов'язано з тим, що норми адміністративного права регулюють відносини, що у ієрархічних системах органів виконавчої влади й державного управління.

Другий рівень – правозастосовний адміністративно-правовий простір. Він має своє окреме та самостійне буття. Норми права, що взаємодіють з такою складною системою, як суспільство, створюють умови на формування різних правових та соціальних утворень.

Правозастосовна діяльність органів державного управління, їх повноважних представників конкретизує управлінську волю держави, закладену в нормах адміністративного права, та утворює системи типу «норма адміністративного права – суб'єкт правозастосування – правозастосовний акт – суб'єкт (суб'єкти) адміністративних правовідносин – суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів адміністративних правовідносин».

На перший погляд простір застосування норм адміністративного права складається з абсолютно самостійних елементів – актів застосування адміністративного права. Однак це тільки самостійність, що здається. Насправді зміст норми адміністративного права визначає якусь однопорядковість у кожному окремому акті її застосування. Суб'єкти правовідносин, їх поведінка, суб'єктивна оцінка причин, об'єктивні умови тієї чи іншої дії може бути різні, але зміст норми права переважають у всіх ситуаціях формує деякі єдині визначальні начала.

Функціональні зв'язки норм адміністративного права також впливають характеру простору адміністративно-правового буття. У змісті кожного акта застосування норм адміністративного права тією чи іншою мірою незмінно простежується загальна ідея нормативної системи.

Для буття правозастосовного адміністративно-правового простору характерні такі самі властивості, як і для буття нормативного адміністративно-правового простору: подовження у часі, уривчастість, безперервність, ієрархічність.

Третій рівень простору адміністративно-правового буття – це простір адміністративних правовідносин, у якому виникають, розвиваються та припиняються конкретні правничий та обов'язки їх суб'єктів. Це постійно пульсуючий простір, наповнений емоціями, соціальними протиріччями, зіткненнями інтересів, що характеризується укладанням різноманітних адміністративних угод, широкомасштабних управлінських договорів, процедурами прийняття індивідуальних рішень.

Простір адміністративно-правових відносин дуже впливає на нормативний адміністративний простір у вигляді зміни духовної першооснови адміністративно-правового буття (погляди, ідеї, наукові теорії).

Якщо говорити про структуру буття адміністративно-правового простору незалежно від його рівнів, воно складається з великої кількості просторових процедур, іноді відокремлених, але в більшості випадків функціонально пов'язаних або процесуально залежних елементів. Там, де виникають процесуально пов'язані ланцюжки елементів простору (нормотворчі процеси, процеси правозастосування, процеси реалізації суб'єктивних прав та обов'язків), має місце тісний зв'язок нормативного адміністративного простору із зазначеними ланцюжками елементів.

Простір адміністративного правового буття пронизаний ціннісними відносинами і перебуває у постійному розвитку, має спрямованість від минулого через сьогодення до майбутнього. Двигуном цього процесу є особистість, що визначає своєю повсякденною діяльністю духовно-екзистенційний характер простору адміністративно-правового буття. «Чим духовно багатша і глибша особистість, – підкреслюють Кульчицький О. та Кримський С.В. – чим безкорисливіше ділиться вона своїми накопиченнями з ближніми та далекими, тим ширше і більш системні її зв'язки з оточуючими людьми і тим потужніший її світлоносний вплив на зовнішній світ» [9].

У просторі адміністративно-правового буття особистість відіграє величезну визначальну роль. Якщо корумпований чиновник формує норму адміністративного права таким чином, щоб вона давала можливість певному колу осіб наживатися за рахунок державного бюджету або ухилятися від податків, то цей чиновник перетворює простір адміністративно-правового буття на антисоціальне явище. Якщо інший чиновник у ході застосування нехай навіть прогресивної норми перекручує її дух і сенс, свідомо тлумачить її на користь недобросовісних суб'єктів чи досягнення своїх протиправних цілей, то він також насичує простір адміністративно-правового буття неправовими елементами, порушує принцип справедливості.

Простір адміністративно-правового буття розвивається у часі. При цьому слід мати на увазі, що кожен його пласт здійснює рух від минулого через сучасне майбутнє за законами відносності. Нормативний адміністративно-правовий простір щодо правозастосовного адміністративно-правового простору та простору адміністративних суб'єктивних прав та обов'язків є досить консерва-

тивним, розвивається стрибкоподібно та в уповільненому темпі. У той самий час суб'єктивні адміністративні правочини та обов'язки суб'єктів права розвиваються стрімко, найчастіше випереджаючи закріплені у нормах адміністративного права установки. На цю обставину звертали увагу багато філософів права, зокрема, Гегель, Г. Кельзен та В. Б. Кульчицький.

Останній, наприклад, писав: «...Право, яке у житті, ірраціональне. Воно складається із одиничних, конкретних, індивідуальних правових фактів. Тут рух та розвиток походить від нагоди, від конкретного явища до конкретного явища. По відношенню до раціонального ідеалу права, який так легко і так швидко можна додумати до кінця, це світ відсталості, гальм і затримок. Але й раціональний ідеал може бути реалізований лише у вигляді ірраціональних фактів, і тому вони можуть його справді виправдати. З іншого боку, будь-яка правова норма постійна, перебуває в статичності і є консервативною, а життя безперервно рухається, змінюється, розвивається, то окремі ірраціональні правові факти можуть бути вісниками нових, більш досконалих правових норм. Вони можуть бути провісниками здійснення тих правових ідей, які і навіть іноді випереджати саме розвиток правових ідей та розвиток суспільних відносин» [9].

Чинник відносності у розвитку основних верств простору адміністративно-правового буття визначається особливостями розвитку свого духовного початку – світу ідей про адміністративне право. Якщо ідеї адміністративного права можуть випереджати розвиток соціально-економічного життя суспільства, то саме він стрімко просувається вперед у часі та визначають темпи розвитку правозастосовного адміністративно-правового простору. У зв'язку з цим формується масив суб'єктивних прав та обов'язків учасників адміністративних правовідносин. І навпаки, відсутність прогресивних ідей чи ігнорування їх у ході адміністративної нормо творчості затримує рух у часі нормативного адміністративного буття. Норми адміністративного права у цьому випадку не можуть адекватно застосовні органами виконавчої влади для виконання своїх функцій.

Однією з властивостей категорії простору адміністративно-правового буття є його чотиривимірність. У науці визнано, що об'єктивний світ розвивається у тривимірному просторі. Стосовно об'єкта нашого дослідження можна говорити про тривимірності,

маючи на увазі лише наявний простір адміністративно-правового буття, тобто те, що ми маємо у вигляді конкретних адміністративних норм, правозастосовних актів чи суб'єктивних прав та обов'язків учасників адміністративних правовідносин. Але це буття адміністративного права розвивається ще в одному вимірі – світі ідей про адміністративне право. Основними властивостями цього виміру є: структурність, безперервність, протяжність.

Простір адміністративно-правового буття розвивається в органічному зв'язку з часом, який, на думку Гегеля, «завжди присутній», і все «мислення, філософія тощо знаходиться в часі».

В адміністративному праві з позицій класичної філософії простір визначає: а) межі розуміння вимог до суб'єктів права від органів виконавчої влади та можливості їх дотримання; б) фактичне місце застосування санкцій до порушників; в) територію дії адміністративного законодавства.

Висновки. По-перше, філософсько-просторовий вимір методології адміністративного права – це система наукового пізнання адміністративного права з позицій впливу на розвиток суспільних відносин та формування підґрунтя осмислення буття адміністративного права. По-друге, пропонуємо виділити три рівні адміністративно-правового буття, вони відображають рівень взаємозалежності суспільства та норм адміністративного права. По-третє, існує необхідність розвитку окремого напрямку в адміністративному праві – філософії адміністративного права, формування прикладної теоретичної бази функцій, методів і принципів стосовно адміністративного права, встановлення категорій онтології, гносеології та аксіології адміністративного права.

1. Авер'янов В. Б. Адміністративна реформа і правова наука. *Право України*. 2002. № 3. С. 20–27. 2. Філософія: навч. посіб. / Л. В. Губерський та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. 7-е вид., стереотип. Київ: Вікар, 2008. 534 с. 3. Адміністративне право України: навч. посіб. / Д. О. Беззубов та ін. Київ: МАУП; ТОВ «МП Леся», 2014. 320 с. 4. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 528 с. 5. Kolb R., Hyde R. *An Introduction to the International Law of Armed Conflicts*. Oxford; Portland Oregon: Hart Publishing, 2008. Р. 43–50. 6. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2 (33). С. 9–22. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/3_16.

pdf. 7. Феофан Прокопович. Філософські твори. Т. II. Натурофілософія. Львів, 2021. 552 с. 8. Воднік В. Д. та ін. Соціологія права: навч. посіб. Харків: Право, 2007. 234 с. 9. Кульчицький О. П. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів, 1995. Розд. 7. 164 с.

References

1. Averianov V. B. Administratyvna reforma i pravova nauka. *Pravo Ukrainy*. 2002. № 3. S. 20–27. 2. *Filosofia: navch. posib.* / L. V. Huberskyi ta in.; za red. I. F. Nadolnoho. 7-e vyd., stereotyp. Kyiv: Vikar, 2008. 534 s. 3. *Administratyvne pravo Ukrainy: navch. posib.* / D. O. Bezzubov ta in. Kyiv: MAUP; TOV «MP Lesia», 2014. 320 s. 4. Kolpakov V. K. *Administratyvno-deliktnyi pravovy fenomen: monohrafiia*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2004. 528 s. 5. Kolb R., Hyde R. *An Introduction to the International Law of Armed Conflicts*. Oxford; Portland Oregon: Hart Publishing, 2008. P. 43–50. 6. Dzoban O. P., Zhdanenko S. B. Prava liudyny i natsionalna bezpeka: filosofsko-pravovi aspekty vzaiemozviazku. *Informatsiia i pravo*. 2020. № 2 (33). S. 9–22. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/3_16.pdf. 7. Feofan Prokopovych. *Filosofski tvory. T. II. Nатурофілософія*. Lviv, 2021. 552 s. 8. Vodnik V. D. ta in. *Sotsiologia prava : navch. posib.* Kharkiv: Pravo, 2007. 234 s. 9. Kulchytskyi O. P. *Osnovy filosofii i filosofichnykh nauk*. Miunkhen; Lviv, 1995. Rozd. 7. 164 s.

Bezzubov Dmytro, Tychna Bogdana. Philosophical and spatial dimension of administrative law methodology

The phenomenology of administrative law seeks the true and lost meaning of this branch. This work examines the origins of administrative law, the original purpose and essence of the branch, traces the emergence and development of its two sub systemic formations – police and administrative law. The work examines the concept of executive power, its functions, national and historical features in Ukraine. The functioning of the executive power in the main spheres of social reality – public administration and protection of public order is analyzed. The author gives a critical analysis of the established ideas about the subject and system of administrative law and offers his own thoughts on these issues. This article is part of a scientific topic that is related to the philosophy and understanding of the purpose of administrative law in the state. The article considers the problems of the methodology of administrative law from the standpoint of the general existence of society.

This article is part of a scientific topic that is related to the philosophy and understanding of the purpose of administrative law in the state. The article examines the problems of the methodology of administrative law from the standpoint of the general existence of society. In three years, in 2027, it will be three hundred and twenty years since the work of the French writer Nicolas Delamarre «Treatise on Police» appeared, which served as a great impetus for the development of the science of administrative law and the systematization of administrative legislation, which was called police legislation at that time.

Much has changed since then, but the problem of the existence and methodology of administrative law has remained an invariable part of administrative law.

This work can serve as an introduction to the study of the problems of administrative law of Ukraine. It does not claim to communicate any completely new ideas in the field of this discipline. The presented material contains provisions expressed in pre-revolutionary and modern literature on administrative law and systematized in this work. Although the reader will understand the idea and the tasks set by the author from the annotation and when reading the first pages, the proposed work still requires some explanations. The article is intended for students, postgraduates, teachers of law faculties and universities, employees of the state administration apparatus.

Key words: administrative law, philosophy of law, methodology, security, law and order.

АДМІНІСТРАТИВНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ОФІСУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙ

Досліджується адміністративна правосуб'єктність Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій. Доведено, що цей орган не є ні органом державної влади, ні колегіальним державним органом, а є іншим суб'єктом публічного права, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, а отже, державним органом (в частині делегованих йому державою владних повноважень) у розумінні Закону України «Про запобігання корупції», наділений адміністративною правосуб'єктністю. Обґрунтовано, що підставами для такого висновку є наступні ознаки УКРНОІВІ: 1) створений на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності»; 2) його владні повноваження делеговані Міністерством економіки України, і визначені Законом України «Про авторське право і суміжні права»; 3) реалізація НОІВ делегованих повноважень у сфері інтелектуальної власності і є здійсненням ним владних управлінських функцій; 4) юрисдикція УКРНОІВІ поширюється на всю територію України, оскільки він є національним органом, що свідчить про загальнодержавний характер його діяльності.

Ключові слова: адміністративна правосуб'єктність, Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій, державний орган, юридична особа публічного права, орган державної влади, суб'єкт владних повноважень, владні управлінські функції, делеговані владні повноваження.

Kysil Liudmyla. Administrative legal personality of the National Office of Intellectual Property and Innovation of Ukraine

The article examines the administrative legal personality of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation. It has been proven that the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation is neither a body of state power nor a collegial state body, but is another subject of public

© КИСІЛЬ Людмила Євгенівна – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7986-09; e-mail: ludmila-kysil@ukr.net

law, which, according to the legislation, is empowered to perform authoritative management functions on behalf of the state, the jurisdiction of which extends to the entire territory of Ukraine. Therefore, the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation is a state body (in terms of the powers delegated to it by the state) within the meaning of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption», endowed with administrative legal personality. It is substantiated that the grounds for such a conclusion are the following characteristics of UKRNOIVI: 1) created on the basis of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Creation of the National Intellectual Property Body»; 2) his powers are delegated by the Ministry of Economy of Ukraine and defined by the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights»; 3) the implementation by the NOIP of delegated powers in the field of intellectual property and is the exercise of authoritative management functions by it; 4) the jurisdiction of the UKRNOIVI extends to the entire territory of Ukraine, as it is a national body, which indicates the state-wide nature of its activities.

Key words: administrative legal personality, Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation, state body, legal entity under public law, state authority, subject of authority, powerful management functions, delegated authority.

Вступ. Інтерес до дослідження адміністративної правосуб'єктності обумовлений сучасною трансформацією адміністративного права та його методів, що відбувається у контексті адміністративно-правової реформи і спричинило активізацію відповідних наукових дискусій в юридичній літературі.

Значущість дослідження теоретико – прикладних аспектів адміністративної правосуб'єктності обумовлюється також тим, що адміністративні правовідносини, механізм адміністративно – правового регулювання і навіть адміністративне право у цілому існують виключно для їх суб'єктів. І хоча переважна більшість адміністративно-правових досліджень стосуються особливостей статусу певних різновидів органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів публічної адміністрації, фізичних осіб, проте зростає науковий інтерес до юридичних осіб публічного права як суб'єктів адміністративного права на противагу традиційному цивілістичному підходу до них, дискутуються питання їх компетенції, прав та обов'язків, виконуваних функцій у сфері адміністративно-правового регулювання тощо.

Дедалі частіше конструкція «юридичні особи публічного права» використовується у нормативно-правовому регулюван-

ні публічно-правових відносин, зокрема у нормативно-правових актах, які визначають статус суб'єктів публічного адміністрування, в антикорупційному законодавстві, у стратегіях розвитку державного управління тощо. Водночас фрагментарне застосування і відсутність чітко визначених критеріїв ідентифікації юридичних осіб публічного права у законодавстві породжують, окрім термінологічної невизначеності, низку прикладних проблем. Адже йдеться про публічно-владну діяльність, яка спрямована на задоволення публічних інтересів, і чітке визначення кола таких суб'єктів дасть можливість ефективно застосовувати правові приписи щодо них.

Мета статті: дослідження адміністративної правосуб'єктності Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Окремі аспекти адміністративної правосуб'єктності розглядалися у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, Ю. Битяка, В. Бортник, В. Галунька, О. Кузьменко, П. Лютікова, Р. Мельника, В. Колпакова, С. Стеценка (загальні питання поняття і структури адміністративної правосуб'єктності), О. Зубрицької (адміністративна правоздатність як елемент правосуб'єктності індивідуальних суб'єктів адміністративного права), Т. Коломoeць, Л. Кисіль (юридичні особи публічного права як суб'єкти адміністративного права), Л. Біла-Тіунова, Є. Фролова (юридичні особи публічного права як суб'єкти публічного адміністрування, змістовна характеристика їх функцій), Т. Мацелик (адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права), Ю. Дем'янчука, М. Джафарової, Р. Куйбіди, В. Селіванова (концепція адміністративної процесуальної правосуб'єктності), М. Костіва (адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах), Б. Мельниченко (адміністративна правосуб'єктність органів публічного управління у країнах Європейського Союзу), В. Пасічника (адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб приватного права, її класифікація) та ін. Водночас аналіз означених наукових праць дає підстави констатувати, що наразі відсутні дослідження адміністративної правосуб'єктності Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій, що і обумовлює вибір тематики нашого дослідження.

Методологічну основу статті становлять формально-логічний, структурно-функціональний та системний методи.

Виклад основного матеріалу. Звернення до проблематики адміністративної правосуб'єктності державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (далі – УКРНОІВІ) пов'язано насамперед із необхідністю з'ясування питання, чи є УКРНОІВІ державним органом чи юридичною особою публічного права, що підпадають під дію Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції»(далі - Закон № 1700-VII)[1].

Національний орган інтелектуальної власності (далі – НОІВ) створено відповідно до Закону України від 16 червня 2020 року № 703-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» (далі – Закон № 703-IX) [2] і визначено, що НОІВ – державна організація, яка входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності, визначена на національному рівні Кабінетом Міністрів України як така, що здійснює повноваження у сфері інтелектуальної власності, визначені цим Законом, іншими законами у сфері інтелектуальної власності, актами центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, та статутом, і має право представляти Україну в міжнародних та регіональних організаціях.

Функції НОІВ, а також делеговані державою владні повноваження виконує юридична особа публічного права (державна організація), утворена центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, та визначена Кабінетом Міністрів України.

З метою забезпечення виконання НОІВ делегованих владних повноважень керівник НОІВ уповноважений на підписання документів правостановлюючого характеру.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943[3] було визначено, що функції НОІВ виконує Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (далі – УКРНОІВІ). Однак жоден нормативний акт не містить ні визначення владних управлінських функцій, ні вказівки про наділення такими функціями НОІВ, а отже, і УКРНОІВІ; від-

сутнє законодавче визначення юрисдикції НОІВ, а отже і УКРНОІВІ, покладених в основу поняття державного органу в розумінні Закону 1700-VII,

Немає вказівки на приналежність УКРНОІВІ до органів державної влади і у Законі України від 30 червня 1999 р. №783 - XIV «Про джерела фінансування органів державної влади» [4], де зазначається, що предметом регулювання цього Закону є фінансове забезпечення діяльності системи органів виконавчої влади (Кабінету Міністрів України, міністерств, комітетів, агентств, служб, адміністрацій, департаментів, комісій, управлінь, палат, фондів, інспекцій, бюро та інших центральних органів виконавчої влади і місцевих державних адміністрацій), Верховної Ради України та її апарату, Рахункової палати, Президента України, його адміністрації та інших консультативних і дорадчих органів Президента України, судів України, органів прокуратури України, а також інших органів державної влади, які здійснюють свою діяльність виключно за рахунок бюджетного фінансування (крім випадків, визначених цим Законом) у межах, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік.

Водночас відповідно до частини 11 статті 4 Закону України від 1 грудня 2022 р. №2811-IX «Про авторське право і суміжні права» [5] НОІВ не може мати за мету одержання прибутку від своєї діяльності. Фінансування діяльності НОІВ здійснюється за рахунок надходжень від справляння зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, а також за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством.

Пунктом 1.1 Статуту Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», затвердженого наказом Мінекономіки від 9 серпня 2023 року № 10649[6] (далі – Статут), визначено, що УКРНОІВІ засновано на державній власності, належить до сфери управління Мінекономіки та є державною некомерційною організацією. Відповідно до абзацу другого пункту 3.1 Статуту УКРНОІВІ забезпечує виконання статутних завдань без мети одержання прибутку та є неприбутковою організацією. Згідно з пунктом 4.1 Статуту УКРНОІВІ є юридичною особою публічного права. Пунктом 4.6 Статуту визначено, що УКРНОІВІ діє на принципах повної господарської самостійності та самоокупності, самостійно планує свою діяльність, несе відпо-

відальність за її наслідки та виконання зобов'язань перед бюджетами, державними цільовими фондами і контрагентами.

Пунктом 4.13 Статуту визначено, що доходи (прибутки) УКРНОІВІ використовуються виключно для фінансування видатків на його утримання, реалізації мети та напрямів діяльності УКРНОІВІ, визначених цим Статутом та законами у сфері інтелектуальної власності.

Отже, жоден нормативний акт не містить ні визначення владних управлінських функцій, ні вказівки про наділення такими функціями НОІВ, а отже, і УКРНОІВІ; відсутнє законодавче визначення юрисдикції НОІВ, а отже, і УКРНОІВІ, покладених в основу поняття державного органу в розумінні Закону 1700-VII. З іншого боку, Законом № 703-IX і Статутом чітко вказано на належність УКРНОІВІ до юридичних осіб публічного права, а не до органів державної влади; що УКРНОІВІ не є бюджетною організацією, хоча і заснована на державній власності, належить до сфери управління Мінекономіки; не отримує фінансування з Державного бюджету та діє на принципах повної господарської самостійності, самоокупності. Зазначене, на перший погляд, створює сумніви щодо віднесення УКРНОІВІ до державного органу в розумінні Закону 1700-VII і потребує аналізу означеного поняття.

Аналіз поняття «державний орган» у розумінні Закону 1700-VII дозволяє стверджувати, що державним органом згідно із цим Законом є:

1) органи державної влади. Згідно із статтею 6 Конституції України [7] державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України;

2) колегіальний державний орган;

3) інший суб'єкт публічного права незалежно від наявності статусу юридичної особи, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України або на окрему адміністративно-територіальну одиницю.

Такий підхід законодавця до змістовного наповнення поняття «державний орган» у Законі 1700-VII дозволяє зробити висновок

про те, що це поняття, по-перше, є ширшим, аніж поняття «органи державної влади», співвідноситься з ним як ціле та частина; по-друге, є функціональним задля досягнення мети цього Закону - визначення правових та організаційних засад функціонування системи запобігання корупції в Україні, змісту та порядку застосування превентивних антикорупційних механізмів, правил щодо усунення наслідків корупційних правопорушень, оскільки включає й інших суб'єктів публічного права, яким згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України або на окрему адміністративно-територіальну одиницю. Подібно, наприклад, до поняття «адміністративний орган» у Законі України від 17 лютого 2024 р. №2073 - IX «Про адміністративну процедуру» [8].

Зважаючи на зміст Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності», УКРНОІВІ не є ні органом державної влади, тому на нього не поширюється дія Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади», ні колегіальним державним органом.

УКРНОІВІ, на нашу думку, є іншим суб'єктом публічного права, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, а, отже, державним органом (в частині делегованих йому державою владних повноважень) у розумінні Закону 1700-VII з наступних міркувань:

1) створений на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності».

Вказаним Законом встановлена юридична конструкція, згідно з якою НОІВ є статусом, а не юридичною особою; функції НОІВ виконує юридична особа публічного права УКРНОІВІ. При цьому Закон розмежував юридичних осіб публічного права у цій сфері на:

– центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності – Міністерство економіки;

– НОІВ, функції якого виконує юридична особа публічного права, яка не є органом влади, проте є юридичною особою (організація), яка за майновою ознакою належить державі.

Наведена вище модель не є новою для сфери інтелектуальної власності. До прикладу, Міністерство економіки України наказом від 18 травня 2017 р. № 730 «Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності» [9] уповноважило державне підприємство Укрпатент виконувати функції:

– закладу експертизи, передбачені законами України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на зазначення походження товарів» та правилами, встановленими на їх основі;

– «відомства, що отримує», передбачені Договором про патентну кооперацію;

– «Національного відомства», передбачені Мадридською угодою про міжнародну реєстрацію знаків та Протоколом до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків;

– «Національного відомства» та «Відомства», передбачені Гаазьким і Женевським актами Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків.

Згідно з Угодою між Мінекономіки та Міжнародним бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності Укрпатент виконує функції Міжнародного пошукового органу та Органу міжнародної попередньої експертизи відповідно до Договору про патентну кооперацію;

2) повноваження НОІВ надані згідно із законодавством.

При цьому слід звернути увагу на позицію Конституційного Суду України, який у своєму Рішенні від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 [10] вказав, що «терміном «законодавство» охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України».

Такого ж підходу дотримується і Верховний Суд. До прикладу, в постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Каса-

ційного адміністративного суду від 2 жовтня 2018 р. у справі № № 822/364/18 зазначається, що «конституційне поняття «Закон України», на відміну від поняття «законодавство України», не підлягає розширеному тлумаченню, це – нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України в межах повноважень. Зміни до закону вносяться за відповідно встановленою процедурою Верховною Радою України шляхом прийняття закону про внесення змін» [11].

Владні повноваження НОІВ є делегованими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері інтелектуальної власності – Міністерством економіки України, і визначені Законом України «Про авторське право і суміжні права», де у частині 3 статті 4 вказується:

« До владних повноважень, делегованих НОІВ, належить:

– приймання і розгляд в електронній та/або паперовій формі заявок на державну реєстрацію прав автора на твори науки, літератури і мистецтва, а також на реєстрацію в електронній та/або паперовій формі договорів, що стосуються прав авторів на твори, здійснення їх реєстрації в електронній та/або паперовій формі;

– ведення в електронній формі Державного реєстру свідочств про реєстрацію авторського права на твір;

– ведення в електронній формі Державного реєстру договорів, що стосуються права автора на твір;

– видача свідочств про реєстрацію авторського права на твір в електронній та/або паперовій формі;

– здійснення публікацій в офіційному електронному бюлетені з питань охорони авторського права і суміжних прав;

– здійснення міжнародного співробітництва у сфері правової охорони інтелектуальної власності і представлення інтересів України з питань охорони авторського права та суміжних прав у Всесвітній організації інтелектуальної власності та інших міжнародних організаціях відповідно до законодавства;

– інформування та надання роз'яснень щодо реалізації державної політики у сфері охорони авторського права та суміжних прав.

З метою забезпечення виконання НОІВ делегованих владних повноважень керівник НОІВ уповноважений на підписання документів правостановлюючого характеру (частина 6 статті 4 цього Закону);

3) згідно із законодавством НОІВ надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції.

І хоча наразі не існує законодавчого визначення поняття «владні управлінські функції», у доктрині адміністративного права дане поняття дискутується у тісному взаємозв'язку із поняттям «суб'єкти владних повноважень», які здійснюють публічно-владні управлінські функції на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або надання адміністративних послуг. Проте і серед науковців немає однозначного сприйняття зазначених понять.

Водночас у пункті 3 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» [12] вказується, що «для цілей і завдань адміністративного судочинства владну управлінську функцію необхідно розуміти як діяльність усіх суб'єктів владних повноважень з виконання покладених на них Конституцією чи законами України завдань». Відтак можна зробити висновок про те, що реалізація НОІВ делегованих Мінекономіки на підставі Закону України «Про авторське право і суміжні права» повноважень у сфері інтелектуальної власності і є здійсненням ним владних управлінських функцій.

Підтвердженням такого висновку є і частина 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності», де чітко вказується, що НОІВ є функціональним правонаступником центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері інтелектуальної власності, щодо окремих функцій та повноважень з реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності, визначених Законом;

4) юрисдикція НОІВ поширюється на всю територію України, оскільки НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ, є національним органом, що свідчить про загальнодержавний характер його діяльності.

Висновки. Звернення до проблематики адміністративної правосуб'єктності державної організації УКРНОІВІ пов'язано насамперед із необхідністю з'ясування питання, чи є УКРНОІВІ державним органом чи юридичною особою публічного права, що підпа-

дають під дію Закону України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII «Про запобігання корупції». Проведений нами аналіз відповідних правових засад діяльності УКРНОІВІ дозволяє стверджувати, що жоден нормативний акт не містить ні визначення владних управлінських функцій, ні вказівки про наділення такими функціями НОІВ, а отже, і УКРНОІВІ; відсутнє законодавче визначення юрисдикції НОІВ, а отже, і УКРНОІВІ, покладених в основу поняття державного органу в розумінні Закону 1700-VII. З іншого боку, Законом № 703-IX і Статутом чітко вказано про належність УКРНОІВІ до юридичних осіб публічного права, а не до органів державної влади; що УКРНОІВІ не є бюджетною організацією, хоча і заснована на державній власності, належить до сфери управління Мінекономіки; не отримує фінансування з Державного бюджету та діє на принципах повної господарської самостійності, самоокупності. Зазначене, на перший погляд, створює сумніви щодо віднесення УКРНОІВІ до державного органу в розумінні Закону 1700-VII. На нашу думку, УКРНОІВІ є іншим суб'єктом публічного права, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, а отже, державним органом (у частині делегованих йому державою владних повноважень) у розумінні Закону 1700-VII, наділений адміністративною правосуб'єктністю, з наступних міркувань: 1) створений на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності», яким встановлена юридична конструкція, згідно з якою – НОІВ є статусом, а не юридичною особою; функції якого виконує юридична особа публічного права; 2) владні повноваження НОІВ є делегованими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері інтелектуальної власності – Міністерством економіки України, і визначені Законом України «Про авторське право і суміжні права»; 3) реалізація НОІВ делегованих Мінекономіки повноважень у сфері інтелектуальної власності і є здійсненням ним владних управлінських функцій. Підтвердженням такого висновку є не лише Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 р. № 8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів», а й частина 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Зако-

ну України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення Національного органу інтелектуальної власності», де чітко вказується, що НОІВ є функціональним правонаступником центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, щодо окремих функцій та повноважень з реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності, визначених Законом; 4)юрисдикція НОІВ поширюється на всю територію України, оскільки НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ, є національним органом, що свідчить про загальнодержавний характер його діяльності.

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. 2. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 16 червня 2020 року № 703-IX зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text> (дата звернення 14.10.2024). 3. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text>. 4. Про джерела фінансування органів державної влади: Закон України від 30 червня 1999 року №783-XIV зі змінами.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-14#Text>. 5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX зі змінами.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>. 6. Статут Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», затверджений наказом Міністерства економіки України від 9 серпня 2023 року № 10649.URL: <https://ukrpatent.org/atachs/ukrnoivi-statut.pdf>. 7. Конституція України від 28 червня 1996 року зі змінами.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. 8. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2024 року №2073-IX зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>. 9. Наказ Міністерства економіки України від 18 травня 2017 року № 730 «Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності» зі змінами.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0730731-17#Text>. 10. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 (справа про тлумачення терміну «законодавство»). URL: [tps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text). 11. «Термін «закон» не має розширеного тлумачення». Нова позиція Верховного суду.URL: <https://uavz.org/termin-zakon-ne-mae-rozshyrenogo-tlumachennya-nova-pozyciya-verkhovnogoSudu/>. 12. Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів:

Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 року № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13#Text/>.

References

1. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1700-VII zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. 2. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo stvorennia natsionalnoho orhanu intelektualnoi vlasnosti: Zakon Ukrainy vid 16 chervnia 2020 roku № 703-IX zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text>. 3. Deiaki pytannia Natsionalnoho orhanu intelektualnoi vlasnosti: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 zhovtnia 2022 roku № 943. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text>. 4. Pro dzherela finansuvannia orhaniv derzhavnoi vlady: Zakon Ukrainy vid 30 chervnia 1999 roku № 783-XIV zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-14#Text>. 5. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku № 2811-IX zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>. 6. Statut Derzhavnoi orhanizatsii «Ukrainskyi natsionalnyi ofis intelektualnoi vlasnosti ta innovatsii», zatverdzhenyi nakazom Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 9 serpnia 2023 roku № 10649. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/ukrnoivi-statut.pdf>. 7. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. 8. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2024 roku № 2073-IX zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>. 9. Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 18 travnia 2017 roku № 730 «Deiaki pytannia orhanizatsii diialnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti» zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0730731-17#Text>. 10. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 9 lypnia 1998 roku № 12-rp/98 (sprava pro tлумachennia terminu «zakonodavstvo»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>. 11. «Termin «zakon» ne maie rozshyrenoho tлумachennia». Nova pozytsiia Verkhovnoho sudu. URL: <https://uavz.org/termin-zakon-ne-maie-rozshyrenogo-tlumachennya-nova-pozyciia-verkhovnoho-sudu/>. 12. Pro okremi pytannia yurysdyktsii administratyvnykh sudiv: Postanova Plenumu Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy vid 20 travnia 2013 roku № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13#Text/>.

Kysil Liudmyla. Administrative legal personality of the National Office of Intellectual Property and Innovation of Ukraine

The article examines the administrative legal personality of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation, which is due, firstly, to the modern transformation of administrative law and its methods, which is taking place in the context of administrative and legal reform; secondly, to the vagueness of the legal regulation, which requires a solution to the question of whether the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation

is a state body or a legal entity under public law subject to anti-corruption legislation. It has been proven that the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation is neither a body of state power nor a collegial state body, but is another subject of public law, which, according to the legislation, is empowered to perform authoritative management functions on behalf of the state, the jurisdiction of which extends to the entire territory of Ukraine. Therefore, the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation is a state body (in terms of the powers delegated to it by the state) within the meaning of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption», endowed with administrative legal personality. It is substantiated that the grounds for such a conclusion are the following signs of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation: 1) created on the basis of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Creation of the National Intellectual Property Authority», which establishes the legal construction, according to which - NOIP is a status, not a legal entity; the functions of which are performed by a legal entity under public law; 2) its powers are delegated by the central executive body, which ensures the formation and implementation of state policy in the field of intellectual property – the Ministry of Economy of Ukraine, and are defined by the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights»; 3) the implementation by the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations of the powers delegated by the Ministry of Economy in the field of intellectual property indicates that it is exercising power management functions; 4) the jurisdiction of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation extends to the entire territory of Ukraine, as it is a national body, which indicates the nationwide nature of its activities.

Key words: administrative legal personality, Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation, state body, legal entity under public law, state authority, subject of authority, powerful management functions, delegated authority.

УДК 342.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-79

Ю. М. ШПАРИК

ПРОСТОРОВЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Аналізується правова природа норм будівельного права, досліджуються законодавство з питань містобудування і його складова – просторове планування, ознаки і види просторового планування, адміністративно-правове регулювання просторового планування. Наведено загальну характеристику просторового планування. Проаналізовано різновиди просторового планування – планування території на наднаціональному, державному, регіональному та місцевому рівнях. Розглянуто нові адміністративно-правові сервіси: Єдину державну електронну систему в сфері будівництва, її компоненти: Реєстр будівельної діяльності, електронний кабінет, портал електронної системи тощо. Зазначено, що імплементація цих інструментів дала змогу частково вирішити проблему відсутності консолідованої інформації про учасників будівництва, забезпечити інформованість суспільства про стан та життєві цикли об'єктів будівництва. Зроблено висновок про необхідність доповнення містобудівного законодавства такими поняттями: планування території, проект забудови території, схема планування території, функціональне використання і призначення території. Наголошено на необхідності удосконалення такого правового механізму просторового планування, як громадські слухання, що забезпечить баланс інтересів різних учасників будівельного процесу.

Ключові слова: просторове планування, будівельне право, містобудування, адміністративно-правові норми в просторовому плануванні, види просторового планування, адміністративно-правові сервіси, громадські слухання.

Shparyk Yurii. Spatial planning as an object of administrative and legal regulation

The article is devoted to spatial (urban) planning, administrative and legal regulation of spatial planning mechanisms, its types. The article provides a general description of spatial planning, describes the legal nature of urban planning law norms, and emphasizes the dominant role of administrative law norms in regulating urban planning activities. It has been established that

© ШПАРИК Юрій Михайлович – аспірант відділу проблем державно-го управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0009-9152-9295; e-mail: shparyk@gmail.com

Ukrainian urban planning law is regulated according to the model of German public law, which consists of two parts: 1) the law regulating construction planning; 2) the law regulating individual construction and the procedure for issuing construction permits. Such types of spatial planning as territorial planning at the supranational, state, regional and local levels are analyzed.

The article reviews administrative and legal services as components of the urban planning cadaster: the Unified State Electronic System in the field of construction and its elements: the Register of construction activities, an electronic cabinet, an electronic system portal, etc.

The article concludes that urban planning legislation should be supplemented with such terms as territorial planning, territorial development project, territorial planning scheme, functional use and purpose of territories. This will ensure the further development of administrative and legal regulation of the institute of spatial planning. The need to improve such a legal mechanism of spatial planning as public discussion is emphasized, which will ensure a balance of interests of various participants in the construction process.

Key words: *spatial planning, construction law, urban planning, administrative and legal norms in spatial planning, types of spatial planning, administrative and legal services, public discussion.*

Постановка проблеми. Економічний та соціальний розвиток країни неможливий без розвитку містобудівної сфери. Одним із головних напрямів державного управління і державного регулювання у цій сфері є просторове планування територій, що регламентується низкою спеціальних нормативно-правових актів, спрямованих, серед іншого, на адміністрування певних видів діяльності у містобудуванні. Характерною ознакою цих актів, як показує їх аналіз, є наявність колізій між ними, недостатність або невідзначеність понятійно-категорійного апарату, відсутність єдиного кодифікованого законодавчого акта у сфері містобудування.

Проблематиці адміністративно-правового регулювання відносин у сфері будівництва присвячено незначну кількість наукових досліджень, які, за певним винятком, не мають системного характеру. Просторове планування територій як відносно самостійний правовий інститут висвітлюється в цих дослідженнях фрагментарно, в контексті інших суміжних знань про містобудування.

Відсутність комплексних науково-правових досліджень механізму просторового планування територій, наявність численних колізій у законодавстві про містобудівну діяльність, а також резонансні суспільні конфлікти навколо об'єктів будівництва зумов-

люють необхідність подальших наукових розробок щодо вказаних проблем.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблематиці адміністративно-правових відносин у сфері містобудування присвячена низка монографічних і дисертаційних праць (М. Гарат, О. Курчин, О. Стукаленко, Р. Мельник, Є.Неборський, М. Околович, В. Слончак, Ю. Тарасюк, Т. Коломоєць, В. Колпаков, К. Рибак). О. Стукаленко досліджувала будівельну галузь як підгалузь адміністративного права і в загальних рисах розглядала її окремі складові: інститути правового статусу суб'єктів адміністративно-будівельних правовідносин; планування територій України; прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта; ліцензування та дозвільні процедури у будівельній галузі; державний архітектурно-будівельний контроль; адміністративна відповідальність у будівельній галузі тощо [1, с. 43, с. 79]. Предметом досліджень М. Околович було адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування, в контексті якого розглядалася така правова категорія, як містобудівна діяльність, що визначається тлумачними словниками як теорія і практика планування і забудови міст [2, с. 32]. Т. Коломоєць і В. Колпаков досліджували адміністративно-правові норми в будівельному праві, відзначаючи при цьому наявність норм і методів різної юридичної природи, що регулюють будівельну сферу, зокрема притаманних адміністративному, господарському і цивільному праву [3, с. 15]. К. Рибак дослідила адміністративно-правове регулювання інституту планування територій за допомогою цілої низки нормативно-правових актів, здійснивши при цьому аналіз всієї ієрархії планувальних документів, передбачених цими актами [4, с. 111-142].

Натомість просторове планування як окремий правовий інститут містобудівного права досі детально не досліджувався, на теоретичному рівні на даний час відсутнє комплексне розуміння правової природи просторового планування, його ознак та основних елементів.

Мета дослідження полягає у визначенні сутності і змісту просторового планування як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Досягнення мети обумовлює виконання наступних завдань: визначення поняття «просторове планування»; аналіз видів просторового планування як адміністративно-правової кате-

горії; дослідження чинного та перспективного нормативно-правового регулювання просторового планування, визначення шляхів та напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переважна більшість фахівців відносить до сфери адміністративно-правового регулювання весь спектр суспільних відносин, які формуються в ході діяльності органів виконавчої влади щодо реалізації покладених на них завдань і функцій держави [5, с. 67]. При цьому сам акцент державно-управлінської діяльності зміщується з владно-розпорядчої на публічно-сервісну, яка формується в процесі публічного адміністрування.

Для з'ясування сутності і змісту правової категорії «просторове планування» необхідно передусім ґрунтуватись на загальних поняттях будівельного, і зокрема містобудівного, права. В «Юридичній енциклопедії» зазначається, що будівельне право належить до галузевих утворень з комплексною юридичною природою. Провідними у їхній сукупності визнаються ті норми і методи права, які притаманні адміністративному, господарському і цивільному праву [6]. Відомий дослідник цих проблем О. Стукаленко визначає будівельне право як підгалузь адміністративного права, що регулює суспільні відносини управлінського та публічно-сервісного спрямування, які формуються в процесі публічного управління в будівельній галузі, і спрямоване на створення повноцінного середовища життєдіяльності людини [1, с. 35, 78]. Т. Коломоець і В. Колпаков акцентують увагу на розбіжності у розумінні природи будівельного права, що, на їх думку, не є аномалією і пов'язане як із складністю структури будівельної справи, так із наявними варіаціями у розумінні принципів побудови галузевих конструктів підгалузей адміністративного права [3, с. 17].

У даному контексті варто погодитися з поглядами вказаних дослідників щодо домінуючої ролі норм адміністративного права в регулюванні містобудівної діяльності загалом і просторового планування зокрема.

З метою визначення таких понять, як «містобудування» або «містобудівна діяльність», слід проаналізувати нормативно-правове регулювання містобудівної діяльності, зокрема закони України «Про регулювання містобудівної діяльності» [7], «Про основи містобудування» [8], «Про архітектурну діяльність» [9].

Законом України «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р. №2780-ХІІ, зокрема, встановлено, що містобудування або містобудівна діяльність – це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає прогнозування розвитку населених пунктів і територій, планування, забудову та інше використання територій, проектування, будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини, створення інженерної та транспортної інфраструктури.

Стосовно терміна «просторове планування» слід зауважити, що він вперше запроваджений в обіг Європейською хартією регіонального/просторового планування (Торремоліноська хартія), прийнятою в 1983 році. Дана хартія визначає просторове планування як вид управлінської діяльності, спрямованої на досягнення збалансованого регіонального розвитку та раціональної організації економічного простору відповідно до загальної стратегії того чи іншого макрорегіону та (або) держави загалом [10, с. 20-25].

Згідно із статтею 2 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI планування і забудова територій являють собою діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, яка передбачає: прогнозування розвитку територій, забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку територій, обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням, взаємоузгодження державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій, визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, транспортних, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів, встановлення режиму забудови територій, на яких передбачено провадження містобудівної діяльності, розроблення містобудівної та проектної документації, будівництво об'єктів, реконструкцію існуючої забудови та територій, збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та

об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень, створення та розвиток інженерно-транспортної інфраструктури, створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення, проведення моніторингу забудови, ведення містобудівного кадастру, здійснення контролю у сфері містобудування. І. Ігнатенко наведене вище поняття «планування і забудови територій» за своїм змістом слушно ідентифікує як комплексне просторове планування [11, с. 471].

Системний аналіз вищезазначених положень законодавства дає можливість констатувати подвійну природу публічного будівельного права, що складається двох із частини: одна регулює питання планування будівництва, інша – безпосередньо процеси будівництва. У цьому контексті слід звернути увагу на дослідження Р. Мельника щодо системи адміністративного права Німеччини, в якому він відзначає спрямованість будівельного права на узгодження інтересів індивідуальних забудовників та інтересів громадськості щодо запланованої під забудову земельної ділянки [12, с. 191]. Публічне будівельне право Німеччини складається з двох частин: 1) права, що регулює питання планування будівництва, до яких належать сфери містобудівного кадастру та землекористування, а також затвердження будівельних проєктів; 2) права, що містить будівельні вимоги щодо конкретних проєктів, а також порядок надання дозволів на проведення будівельних робіт. Тобто, як бачимо, вітчизняна містобудівна сфера в частині просторового планування регулюється за зразком німецького законодавства.

Аналіз норм і положень розділу III «Планування територій» Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» дає змогу визначити такі різновиди просторового планування, як планування територій на державному, регіональному і місцевому рівнях, а також окремих частин території України.

Також слід відзначити наявність просторового планування на наднаціональному або європейському рівні. Наприклад, Європейська хартія регіонального/просторового планування передбачає координацію політики регіонального/просторового планування на європейському рівні для досягнення цілей європейського значення та загального збалансованого розвитку [13, с. 3].

Просторове планування **на державному рівні** регламентує Генеральна схема планування території України, яка затверджена однойменним законом [14]. Вона визначає пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі.

Просторове планування **на регіональному рівні** здійснюється шляхом розроблення схем планування території Автономної Республіки Крим, областей та районів України.

Більш детально склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях регулюється однойменними державними будівельними нормами (ДБН Б.1.1-13:2021), редакцію яких було оновлено у 2022 році [15].

ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування та забудова територій», прийняті у 2019 році, регулюють планування і забудову територій населених пунктів та міжселенних територій на державному, регіональному та місцевому рівнях. Варто наголосити, що, на думку деяких авторів ДБН території адміністративно-територіальних одиниць та їх частин є головним об'єктом містобудівного проектування [16, с. 11].

За рішенням Кабінету Міністрів України нарізно розробляються схеми **планування окремих частин** території України: кількох областей, узбережжя Чорного та Азовського морів, гірських територій Карпат, територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та інших територій із підвищеним техногенним навантаженням чи ризиком виникнення надзвичайних ситуацій.

Слід зазначити, що в травні 2022 року був прийнятий Закон України № 2254-ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» [17], яким врегульовано відносини стосовно комплексного відновлення областей та територіальних громад, що постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації.

Просторове планування **на місцевому рівні** здійснюється шляхом розроблення та затвердження комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад, генеральних планів

населених пунктів і детальних планів території, їх оновлення та внесення змін до них.

Містобудівна документація на місцевому рівні розробляється з урахуванням відомостей Державного земельного кадастру на актуалізованій картографічній основі у цифровій формі в державній системі координат у формі електронних документів, що містять базові й тематичні геопросторові дані.

Слід зазначити, що власне на місцевому рівні відбувається основна планувальна активність містобудування, яка безпосередньо відчувається звичайними громадянами та є неприхованою для їх сприйняття. Саме ця категорія містобудівної документації найбільш активно використовується забудовниками у просуванні резонансних проєктів містобудування [18].

Містобудівна документація на місцевому рівні покликана забезпечувати збалансований розвиток території територіальної громади, вирішувати в тому числі проблеми охорони навколишнього природного середовища і може виступати інструментом зниження та запобігання негативному впливу на землю та інші складові навколишнього природного середовища.

Натомість досить часто практичне застосування механізмів планування і забудови території суттєво відрізняється від того, що декларують відповідні норми містобудівного законодавства. Ознайомлення з практикою Верховного Суду свідчить про порушення балансу між інтересами власників землі та правами мешканців територіальних громад, внаслідок чого виникають численні спори щодо ухвалених у цій сфері адміністративних рішень і затверджених проєктів будівництва [19].

Важливе значення для просторового планування мають адміністративно-правові сервіси, передбачені розділом III Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності». Вони є складовими містобудівного кадастру і безпосередньо стосуються просторового планування. Це, зокрема: Єдина державна електронна система у сфері будівництва, її компоненти; Реєстр будівельної діяльності; електронний кабінет; портал електронної системи тощо. Вказані сервіси покликані переорієнтувати принцип надання адміністративних послуг і суб'єкта їх надання на споживача і одночасно знизити корупційні ризики в прийнятті адміністративно-управлінських рішень у сфері будівництва.

Поступова імплементація та удосконалення цих систем дали змогу частково вирішити проблему відсутності консолідованої інформації про учасників будівництва, забезпечити інформованість суспільства про стан та життєві цикли об'єктів будівництва (починаючи з видачі містобудівних умов та обмежень і закінчуючи знесенням об'єкта будівництва) [20]. Слід зазначити, що процес удосконалення електронних систем повільно, але невпинно рухається вперед, забезпечуючи дрейф будівельної галузі у бік відкритості й прозорості процесів просторового планування і забудови територій [21].

Висновки. Системний правовий аналіз містобудівного законодавства, свідчить про необхідність його доповнення такими основними ключовими поняттями просторового планування: «планування територій», «проект забудови територій», «схема планування територій», «функціональне використання і призначення територій». Це забезпечить подальший розвиток адміністративно-правового регулювання інституту просторового планування.

Крім того, практика розробки та затвердження містобудівної документації на місцевому рівні неповною мірою відповідає вимогам раціонального використання земель, ефективного і збалансованого освоєння різноманітних територій. Є очевидною необхідність в удосконаленні правових механізмів просторового планування в напрямку посилення прозорості й збалансованості в ухваленні адміністративних і управлінських рішень.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує вдосконалення правової регламентації громадських слухань щодо проєктів містобудівної документації на місцевому рівні, що є обов'язковим етапом під час затвердження комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад, генеральних планів населених пунктів, а також детальних планів територій у межах та за межами населених пунктів.

Організація реальної, а не формальної участі громадян та їх об'єднань в обговоренні містобудівної документації під час проведення громадських слухань, створення більш ефективної системи противаг між інтересами учасників будівельного процесу і потребами мешканців територіальних громад забезпечить сталий розвиток територій та інфраструктури, оптимальне використання природних ресурсів і комфортне життя для населення.

1. Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: теоретико-правові та праксеологічні засади: дис. ... докт. юрид. н. Дніпро, 2016. 513 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0517U000029>
2. Околович М. Є. Адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування: дис. канд. юрид. н. Одеса, 2018. 258 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003688#!>
3. Коломоець Т., Колпаков В. Адміністративно-правові норми в будівельному праві. *Право України*. 2023. № 2. С. 15–32. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2023_2/pravo_2023_2-s1/
4. Рибак К. О. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання: дис... канд. юрид. н. Київ, 2018. 275 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003108>
5. Адміністративне право України: академічний курс: у 2 ч.: підруч. Київ: Юрид. думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.
6. Юридична енциклопедія. У 6 т. / Ю. Шемшученко та ін. Київ: "Укр. енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А-Г. 669 с.
7. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI: станом на 30 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>
8. Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992 р. № 2780-XII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>
9. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 р. № 687-XIV: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>
10. Європейська хартія регіонального/просторового планування (Торремолі-носська Хартія). Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. Київ: Крамар, 2009.
11. Ігнатенко І. В. Просторове планування як інструмент управління територіальним розвитком громади: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 130–135. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19508/1/Ignatenko_466-487.pdf
12. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: дис. ... докт. юрид. н. Харків, 2010. 417 с. URL: <https://uacademic.info/en/document/0511U000052>
13. European Regional/Spatial Planning Charter: Charter of 25.01.1984 no. RecommendationNoR(84)2. URL: <https://rm.coe.int/native/09000016804c87cb>
14. Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3059-III: станом на 18 лист. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>
15. ДБН Б.1.1-13:2021 «Склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях»: Наказ від 30.12.2021 р. № 366: станом на 4 квіт. 2023 р. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3073513080773150091?doc_type=2
16. ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій»: Наказ від 26.04.2019 р. № 104: станом на 18 груд. 2023 р. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3260441209981634046?doc_type=2
17. Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформуван-

ня сфери містобудівної діяльності: Закон України від 12.05.2022 р. № 2254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text> **18**. Про затвердження детального плану території в межах вулиць Юрія Кондратюка, Михайла Майорова (Петра Калнишевського), північної та західної межі лісу в Оболонському районі м. Києва: Рішення від 10.06.2021 р. № 1455/1496. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/rishennya-kyuyivskoyi-miskoyi-rady-3272> **19**. Постанова Верховного Суду від 20.03.2024 р. у справі № 810/726/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80632931> **20**. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Закон України від 17.10.2019 р. № 199-IX : станом на 10 жовт. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#Text> **21**. Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо запровадження Містобудівного кадастру на державному рівні: Постанова від 09.08.2024 р. № 909. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-realizatsii-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-zaprova-a909>

References

1. Stukalenko O. V. Administratyvno-pravove zabezpechennia budivelnoi haluzi: teoretyko-pravovi ta prakseolohichni zasady: dys. ... d-ra. Yuryd. N. Dnipro, 2016. 513 s. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0517U000029>

2. Okolovych M. Ye. Administratyvno-pravove rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti orhanamy mistsevoho samovriaduvannya : dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Odesa, 2018. 258 s. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003688#!>

3. Kolomoiets T., Kolpakov V. Administratyvno-pravovi normy v budivelnomu pravi. *Pravo Ukrainy*. 2023. № 2. S. 15–32. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2023_2/pravo_2023_2-s1/

4. Rybak K. O. Mistobudivna diialnist yak ob'iekt administratyvno-pravovoho rehuliuвання : dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Kyiv, 2018. 275 s. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003108>

5. Administratyvne pravo Ukrainy: akadem. Kurs: u 2 ch.: pidruch. Kyiv: Yuryd. Dumka, 2004. T. 1: Zahalna chastyna. 584 s.

6. Yurydychna entsyklopediia / Yu. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Vyd-vo “Ukr. Entsyklopediia” im. M.P. Bazhana, 1998. T. 1: A-H. 669 s.

7. Pro rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 17.02.2011 r. № 3038-VI: stanom na 30 cherv. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

8. Pro osnovy mistobuduvannya: Zakon Ukrainy vid 16.11.1992 r. № 2780-XII: stanom na 31 berez. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>

9. Pro arkhitekturnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 r. № 687-XIV: stanom na 31 berez. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>

10. Yevropeyska khartiia rehionalnoho/prostorovoho planuvannya (Torremolinoska Khartiia). Zbirnyk «Rehionalnyy rozvytok ta prostrove planuvannya terytoryy: dosvid Ukraïny ta inshykh derzhav-chleniv Rady Yevropy»/ V. S.

Kuybida, V. A. Nehoda, V. V. Tolkovanov. Kyiv: Kramar, 2009. **11.** Ihnatenko I. V. Prostorove planuvannya yak instrument upravlinnia terytorialnym rozvytkom hromady: pravovi aspekty. *Pravo i suspilstvo*. 2022. № 3. S. 130–135. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19508/1/Ignatenko_466-487.pdf **12.** Melnyk R. S. Systema administratyvnoho prava Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. Nauk: 12.00.07. Kharkiv, 2010. 417 s. URL: <https://uacademic.info/en/document/0511U000052> **13.** European Regional/Spatial Planning Charter: Charter of 25.01.1984 no. Recommendation No R (84) 2. URL: <https://rm.coe.int/native/09000016804c87cb> **14.** Pro Heneralnu skhemu planuvannya terytorii Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 07.02.2002 r. № 3059-III: stanom na 18 lystop. 2012 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text> **15.** DBN B.1.1-13:2021 «Cklad na zmist mistobudivnoi dokumentatsii na derzhavnomu ta rehionalnomu rivniakh»: Nakaz vid 30.12.2021 r. № 366: stanom na 4 kvit. 2023 r. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3073513080773150091?doc_type=216. DBN B.2.2-12:2019 «Planuvannya i zabudova terytorii»: Nakaz vid 26.04.2019 r. № 104: stanom na 18 hrud. 2023 r. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3260441209981634046?doc_type=217 **17.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv reformuvannia sfery mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 r. № 2254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text> **18.** Pro zatverdzhennia detalnoho planu terytorii v mezhakh vulyts Yurii Kondratiuka, Mykhaila Maiorova (Petra Kalnyshevskoho), pivnichnoi ta zakhidnoi mezhi lisu v Obolonskomu raioni m. Kyieva : Rishennia vid 10.06.2021 r. № 1455/1496. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/rishennya-kyivskoyi-miskoyi-rady-3272>. **19.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20.03.2024 r. U spravi № 810/726/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80632931> **20.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku nadannia administratyvnykh posluh u sferi budivnytstva ta stvorennia Yedynoi derzhavnoi elektronnoi systemy u sferi budivnytstva: Zakon Ukrainy vid 17.10.2019 r. № 199-IX : stanom na 10 zhovt. 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-20#Text> **21.** Deiaki pytanniarealizatsii eksperymentalnoho proektu shchodo zaprovadzhennia Mistobudivnoho kadastru na derzhavnomu rivni: Postanova vid 09.08.2024 r. № 909. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-realizatsii-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-zaprova-a909>

***Shparyk Yurii.* Spatial planning as an object of administrative and legal regulation**

The article is devoted to spatial (urban) planning, administrative and legal regulation of spatial planning mechanisms, its types. The article provides a general description of spatial planning, describes the legal nature of urban planning law norms, and emphasizes the dominant role of administrative law norms in regulating urban planning activities. It is noted that a number of scientific studies are devoted to the issues of administrative and legal regulation

of relations in the field of construction, in which spatial planning as a separate legal institution, is covered in fragments.

It has been established that Ukrainian urban planning law is regulated according to the model of German public law, which consists of two parts: 1) the law regulating construction planning; 2) the law regulating individual construction and the procedure for issuing construction permits. Such types of spatial planning as territorial planning at the supranational, state, regional and local levels are analyzed.

The article reviews administrative and legal services as components of the urban planning cadaster: the Unified State Electronic System in the field of construction and its elements: the Register of construction activities, an electronic cabinet, an electronic system portal, etc.

The article concludes that urban planning legislation should be supplemented with such terms as territorial planning, territorial development project, territorial planning scheme, functional use and purpose of territories. This will ensure the further development of administrative and legal regulation of the institute of spatial planning. The need to improve such a legal mechanism of spatial planning as public discussion is emphasized, which will ensure a balance of interests of various participants in the construction process.

Key words: spatial planning, construction law, urban planning, administrative and legal norms in spatial planning, types of spatial planning, administrative and legal services, public discussion.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВІЙНИ

Аналізується стан адміністративно-правового регулювання реалізації права внутрішньо переміщених осіб на житло в умовах війни. Обґрунтовано, що переважною формою забезпечення права ВПО на житло є надання їм житлових приміщень, придатних для проживання, у тимчасове безоплатне користування. Реалізацію права ВПО на тимчасове житло забезпечують органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації. Певними повноваженнями у цій сфері наділені також начальник військової адміністрації, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб. Акцентовується увага на проблемах забезпечення реалізації права ВПО на житло в умовах війни. Пропонуються зміни і доповнення до Порядку формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання ВПО, з метою приведення його у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративну процедуру».

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, адміністративно-правове регулювання, право на житло, правовий режим воєнного стану, органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, військової адміністрації, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб.

Akhmeyan Ruslan. Administrative-legal regulation of the implementation of the right of internally displaced persons to housing in wartime conditions

The state of administrative and legal regulation of the implementation of the right of internally displaced persons to housing in war conditions is analyzed. It is substantiated that the preferred form of ensuring the right of internally displaced persons to housing is to provide them with residential premises, suitable for living, for temporary free use. Implementation of the right of internally displaced persons to temporary housing is provided by local self-government bodies and local state administrations. The head of the military

© АХМЕЯН Руслан Борисович – аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID 0009-0005-4537-3913; e-mail: Proletarska1998@gmail.com

administration, the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, and the Commissioner for Internally Displaced Persons are also given certain powers in this area. Attention is focused on the problems of ensuring the realization of the right of internally displaced persons to housing in the conditions of war. Changes and additions to the Procedure for the formation of housing funds intended for temporary residence, accounting and provision of such housing for temporary residence of IDPs are proposed, with the aim of bringing it into compliance with the requirements of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure».

Key words: *internally displaced persons, administrative and legal regulation, right to housing, legal regime of martial law, local self-government bodies, local state administrations, military administrations, Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, Commissioner for Internally Displaced Persons.*

Вступ. Одним із найважливіших завдань органів публічної адміністрації України є сприяння реалізації кожним громадянином держави гарантованих Конституцією України прав та свобод. Особливе місце в системі таких прав і свобод належить закріпленому у ст. 47 Конституції України праву на житло. Згідно положень статті 47 Конституції України, «Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.» [1]

Дане право, згідно статті 64 Конституції України, не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану, запровадженому у зв'язку із повномасштабною військовою агресією РФ проти України 24 лютого 2022 року, яка спричинила, з одного боку, появу в Україні, станом на 22 жовтня 2024 року, 4,6 млн. внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО); найбільше ВПО зареєстровано у Донецькій та Харківській областях. [2].

З іншого боку, за даними на початок 2024 року, внаслідок бойових дій РФ, понад 50% житлового фонду пошкоджено чи зруйновано. Найбільших руйнувань зазнав житловий фонд таких міст, як Маріуполь, Харків, Чернігів, Сєверодонецьк, Рубіжне, Бахмут, Мар'їнка, Лисичанськ, Попасна, Ізюм та Волноваха. При цьому, кількість пошкоджених житлових будівель (як багатоповерхових, так і індивідуальних будинків) збільшується через продовжен-

ня активних бойових дій на територіях Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей та тимчасової окупації частини території України, а також на всій іншій території країни через регулярні ракетні атаки. За попередніми даними обласних військових адміністрацій, станом на кінець 2023 року, загальна кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду становить близько 250 тис. будівель, з них 222,6 тис. – приватних (індивідуальних) будинків; 27 тис. – багатоквартирних будинків; 0,53 тис. – гуртожитків. В результаті підриву Каховської ГЕС під ризик затоплення потрапили ще майже 36 тисяч житлових будинків, більшість з яких знаходяться у Херсонській області (різного ступеня затоплення – повністю затоплені, частково затоплені та можливо затоплені). [3] Основні потреби, озвучені ВПО, залишаються незмінними: павербанки та генератори (59%), медикаменти (40%), житло та робота (по 34%), продовольство (33%). [4]

Відтак, питання забезпечення житлом ВПО стає все більш актуальним, як з точки зору нормативного врегулювання цієї сфери, так і через створення та функціонування відповідного ефективного інституційного механізму.

Мета статті: дослідження стану та напрямів вдосконалення адміністративно – правового регулювання реалізації права внутрішньо переміщених осіб на житло в умовах війни.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблеми реалізації права на житло неодноразово потрапляли в поле зору вчених-правників. Основою нашого дослідження стали праці провідних вчених-адміністративістів, які безпосередньо звертались до проблеми визначення поняття адміністративно-правового регулювання та його сутності: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенка, Л.Є.Кисіль, Т.О. Коломоєць, Р.С. Мельника, В.П. Нагребельного, С.Г. Стеценка, В.П.Тимошука.

Віддаючи належне проведеним науковим розвідкам, а також враховуючи відсутність відповідних комплексних монографічних досліджень, слід визнати наявність багатьох невирішених проблем адміністративно-правового регулювання реалізації права на житло внутрішньо переміщених осіб в умовах війни, що і обумовлює вибір тематики статті.

Методологічну основу статті становлять формально-логічний, структурно-функціональний та системний методи.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності в Україні так і не було ухвалено нового кодифікованого законодавчого акта, що визначав би порядок і гарантії реалізації права громадян на житло. Разом з тим, станом на поточний момент, основними законодавчими актами у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації права на житло внутрішньо переміщених осіб в умовах війни є, окрім Конституції України, Закони України «Про правовий режим воєнного стану» [5] «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [6], «Про військово-цивільні адміністрації» [7] «Про місцеве самоврядування» [8], «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [9] та ін. Не менш важливими є також постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 495 «Про деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [10] Порядок функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2023 року № 930 [11]; затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 року № 312-р Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року [12] (надалі – Стратегія), яка згідно статті 23 Закону України «Про правотворчу діяльність» [13], є програмним документом публічної політики, документом прогнозування розвитку країни, окремого виду суспільних відносин на довготривалий період та способів досягнення поставленої мети.

Зокрема, Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (далі – Закон № 1706-VII) запроваджено облік внутрішньо переміщених осіб, зміст та процедуру його реалізації (стаття 4). Факт внутрішнього переміщення та місце проживання підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, порядок оформлення і видачі якої затверджено постановою Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 року № 509 [14]. Підставою для взяття на облік внутрішньо переміщеної особи є проживання на території, де виникли обставини, зазначені в статті 1 вказаного Закону, на момент їх виникнення. З метою обліку таких осіб створена Єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб [15].

Крім цього, статтею 9 Закону № 1706-VII визначено право внутрішньо переміщених осіб на: створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання; забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (для багатодітних сімей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено).

Реалізація вказаних прав визначена через повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що закріплені в статті 11 Закону № 1706-VII. Так, згідно з частиною 8 статті 11 Закону № 1706-VII місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень забезпечують: прийом громадян та надання їм безоплатної первинної правничої допомоги з питання взяття на облік ВПО; взяття на облік ВПО в порядку, встановленому статтею 4 цього Закону; надання інформації ВПО про можливі місця і умови для їх тимчасового проживання/перебування з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, волонтерських, благодійних організацій, інших юридичних та фізичних осіб, про стан інфраструктури, довілля у таких місцях; надання у тимчасове користування ВПО житлового приміщення або соціального житла, придатного для проживання, за умови оплати зазначеними особами відповідно до законодавства вартості житлово-комунальних послуг.

Органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень (частина 9 статті 11 Закону № 1706-VII): інформують місцеві державні адміністрації про можливі місця і умови для тимчасового проживання/перебування ВПО, про стан інфраструктури, довілля у таких місцях; надають у тимчасове безоплатне користування ВПО з комунальної власності житлові приміщення, придатні для проживання (за умови оплати особою відповідно до законодавства вартості комунальних послуг); вирішують питання щодо набуття відповідно до законодавства ВПО за місцем їх фактичного перебування прав на земельну ділянку із земель комунальної власності; формують фонди житла, призначеного для тимчасового проживання ВПО, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 495 «Про деякі заходи з формування фондів житла,

призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб», якою затверджено три наступні порядки: Порядок формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб; Порядок викупу, будівництва житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб; Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на викуп, будівництво житла з метою передачі для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб.

Аналіз зазначених вище нормативних актів дозволяє зробити висновок, що в умовах правового режиму воєнного стану переважною формою забезпечення права ВПО на житло є надання їм житлових приміщень, придатних для проживання, у тимчасове безоплатне користування.

Відтак, варто звернутись до Порядку формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, і звернути увагу на його основні положення:

– фонд житла, призначеного для тимчасового проживання ВПО, формується сільськими, селищними, міськими радами або уповноваженими ними органами шляхом викупу (придбання) житла; будівництва нового житла; реконструкції наявних будинків і гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень на житлові; передачі житла в комунальну або державну власність; капітального ремонту об'єктів житлового фонду, зокрема об'єктів соціального призначення;

– до фонду можуть бути включені тільки вільні житлові приміщення;

– житлове приміщення з фонду надається ВПО та членам її сім'ї за місцем фактичного проживання/перебування в межах території уповноважених органів з розрахунку не менше 6 кв.м. на кожну особу на строк до одного року з можливістю продовження на наступний строк, якщо у їхньому статусі не сталося змін та якщо вони не набули іншого місця проживання;

– житлові приміщення з фонду не підлягають приватизації, обміну та поділу, передачі їх у піднайм, використанню для вселення до них інших осіб;

– після закінчення встановленого строку тимчасового проживання та наявності змін, що спричинили внутрішнє переміщення, ВПО зобов'язані звільнити надане житлове приміщення;

– користування житловими приміщеннями з фонду здійснюється на підставі договору за формою, встановленою наказом Державного комітету з питань житлово-комунального господарства від 14 травня 2004 р. № 98[16];

– Порядком встановлено підстави для прийняття рішення про дострокове припинення надання житлового приміщення з фонду;

– примусове виселення ВПО та членів її сім'ї із житлових приміщень фонду здійснюється лише на підставі рішення суду.

Місця тимчасового проживання можуть облаштовуватися в містечках із збірних модулів, гуртожитках, оздоровчих таборах, будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях, тимчасових спорудах, їх комплексах, призначених для життєзабезпечення (тимчасового проживання та обслуговування) внутрішньо переміщених осіб, в інших приміщеннях, придатних для проживання, та їх частинах, що використовуються або можуть використовуватися для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, загальною кількістю облаштованих місць для проживання 10 або більше осіб.[17]

Житлове приміщення з фонду не надається, якщо внутрішньо переміщена особа або будь-хто із членів її сім'ї має у власності житлове приміщення/частину житлового приміщення, придатне для проживання, розміром не менше ніж 13,65 кв. метра на одну особу, що розташоване на територіях, не включених до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженого Мінінтеграції, або на територіях, включених до зазначеного переліку, для яких визначено дату завершення бойових дій (припинення можливості бойових дій) або тимчасової окупації.

Для взяття на облік громадян, які потребують житла для тимчасового проживання, ВПО подає заяву (за формою згідно з додатком 1 до Постанови, з підписами всіх повнолітніх членів сім'ї) до уповноваженого органу, в межах території якого вони перебувають на обліку в Єдиній інформаційній базі даних про ВПО. Для взяття на облік необхідно подати наступні документи: заяву (може звернутися один представник сім'ї у разі наявності повноважень

за письмовою довіреністю від інших повнолітніх членів родини); копії документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України; копію довідки ВПО про взяття на облік; копії документів, виданих органами державної реєстрації актів цивільного стану або судом, що підтверджують родинні стосунки заявника та всіх членів його сім'ї (свідоцтво про народження, свідоцтво про шлюб, посвідчення опікуна або піклувальника тощо); копію реєстраційного номера облікової картки платника податків (не надають фізичні особи, які відмовилися від отримання через релігійні переконання і мають відмітку в паспорті громадянина України); копії документів, що підтверджують підстави пріоритетності в наданні житлових приміщень з фонду.

Аналізуючи означені положення Порядку формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання ВПО, вважаємо що окремі його положення – в частині обов'язку ВПО подати копії документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України; копію довідки ВПО про взяття на облік; копії документів, виданих органами державної реєстрації актів цивільного стану або судом, що підтверджують родинні стосунки заявника та всіх членів його сім'ї,); копії документів, що підтверджують підстави пріоритетності в наданні житлових приміщень з фонду – суперечать вимогам статті 5 та 16 Закону України «Про адміністративну процедуру»(далі – ЗАП) і мають бути приведені у відповідність до її вимог[18]. Адже статті 5 ЗАП, «Адміністративний орган при здійсненні адміністративного провадження керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, *людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями* та визначають зміст і спрямованість діяльності держави». А згідно принципу офіційності, «Адміністративний орган зобов'язаний встановлювати обставини, що мають значення для вирішення справи, і за необхідності збирати для цього документи та інші докази з власної ініціативи, у тому числі *без залучення особи витребувати документи та відомості, отримувати погодження та висновки, необхідні для вирішення справи.*»

Факт знищення або пошкодження житла, що призвело до неможливості його використання за призначенням, підтверджується особистою заявою заявника та членів його сім'ї.

Рішення про взяття ВПО на облік громадян, які потребують житла для тимчасового проживання, яке є підставою для видачі уповноваженим органом ордеру на вселення в житлове приміщення або про відмову у взятті на такий облік приймає уповноважений орган протягом одного робочого дня після подання відповідної заяви. Відмовити у взятті на облік особи, яка потребує тимчасового житла, можуть у випадку: неподання необхідного пакета документів; подання документів, що містять недостовірні відомості.

На нашу думку, при прийнятті уповноваженим органом рішення про відмову у взятті на облік особи, яка потребує тимчасового житла, слід керуватися: 1) принципом обґрунтованості, закріпленим статтею 8 ЗАП, де у частині 3 цієї статті вказується, що «адміністративний акт, який може *негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи, повинен містити мотивувальну частину*, що відповідає вимогам цього Закону.»; 2) принципом гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні, згідно якого «*Особа має право бути заслуханою адміністративним органом, надавши пояснення та/або заперечення у визначеній законом формі до прийняття адміністративного акта, який може негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи.*» (частина 1 статті 17 ЗАП). Крім того, з огляду на принцип офіційності, видається таким, що потребує приведення у відповідність до вимог ЗАП і такої підстави для прийняття рішення про відмову у взятті на облік особи, яка потребує тимчасового житла, як неподання ВПО необхідного пакета документів.

Підстави для зняття ВПО з обліку як особи, що потребує житла з фонду для тимчасового проживання: заява особи про зняття з обліку; зміна місця проживання; скасування дії довідки про взяття на облік як ВПО; неотримання протягом 30 календарних днів без поважних причин ордеру на вселення у житлове приміщення або неповідомлення протягом цього часу про поважні причини, що не дають можливості отримати ордер; подання завідомо недостовірних відомостей, що є підставою для взяття ВПО на облік громадян, які потребують житла для тимчасового проживання.

Пріоритетність надання ВПО житлових приміщень із фонду визначається за кількістю балів, яку набере ВПО/сім'я.

Першочергове право на забезпечення житловим приміщенням з фонду, призначеного для тимчасового проживання ВПО, мають:

багатодітні сім'ї; сім'ї з дітьми; вагітні; особи, які втратили працездатність; особи пенсійного віку. Таким сім'ям може бути нараховано від 27 до 22 балів. Додатково може бути нараховано від 1 до 3 балів сім'ям з дітьми з інвалідністю, статусом постраждалої внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту, малозабезпеченим, сім'ям загиблих (померлих) ветеранів війни, сім'ям з дітьми, один із батьків яких загинув (пропав безвісти) під час збройної агресії Російської Федерації, неповним сім'ям з дітьми, де мати чи батько виховують їх самостійно, особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, особам, які хворіють на рідкісні (орфанні) захворювання, особам, нагородженим державними нагородами за безпосередню участь в антитерористичній операції, особам, уповноваженим на виконання функцій держави або органів місцевого самоврядування, сім'ям, які мають клопотання щодо потреби в забезпеченні житлом.

Рішенням уповноваженого органу може бути затверджений перелік додаткових загальних критеріїв, загальна кількість балів за якими може становити не більше 20 балів на сім'ю.

У разі рівної кількості балів пріоритет на отримання житлових приміщень із фонду має особа, заява якої була зареєстрована раніше за часом. У випадку ухвалення позитивного рішення щодо забезпечення ВПО тимчасовим житлом видається ордер та укладається договір найму такого житлового приміщення із зазначенням всіх членів сім'ї, які мають рівні права щодо користування.

Мешканці будуть зобов'язані вчасно вносити плату за житлово-комунальні та інші послуги, які їм надають за місцем проживання, та дотримуватися правил користування житловим приміщенням. Перебування на обліку громадян, які потребують житла для тимчасового проживання, не буде підставою для відмови внутрішньо переміщеним особам у подальшому взятті на соціальний квартирний облік.

Певними повноваженнями щодо забезпечення права ВПО на житло також наділений начальник військової адміністрації (частина 6 статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»), який, зокрема:

– звертається до суду щодо визнання незаконними актів органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права та інтереси територіальної громади;

– видає накази та розпорядження у межах своїх повноважень, які мають таку ж юридичну силу, що і рішення відповідної ради (рад). Накази, видані в межах повноважень місцевих рад, мають бути оприлюднені, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;

– веде особистий прийом громадян та забезпечує на відповідній території додержання законодавства щодо розгляду звернень громадян та громадських об'єднань.

Наявність таких повноважень дає можливість начальнику військової адміністрації звертатися не лише до суду щодо визнання незаконними актів органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права та інтереси територіальної громади; а й до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з метою забезпечення та реалізації, зокрема, і житлових прав внутрішньо переміщених осіб.

У свою чергу, згідно статті 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», до найважливіших повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є наступні:

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина;

про офіційне тлумачення Конституції України;

3) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях.

Також начальник військової адміністрації може звернутись за сприянням у реалізації житлових прав ВПО до Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб, який діє на підставі Положення про Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 року № 740[19].

У свою чергу, Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб, згідно зазначеної постанови, є посадовою особою Міністерства реінтеграції, основним завданням якого є участь у формуванні та реалізації державної політики з питань внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які покинули своє місце проживання на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України (далі – тимчасово окупована територія) внаслідок збройного конфлікту або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту та/або тимчасової окупації частини території України та виїхали за кордон, сприяння реалізації їх прав і свобод та створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання.

Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб також є заступником Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, і відповідно до компетенції, наділений такими повноваженнями щодо забезпечення реалізації ВПО права на житло:

– організовує розроблення державних програм з питань, що стосуються внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон;

– готує для Віце-прем'єр-міністра України - Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій пропозиції щодо здійснення заходів із забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон;

– бере участь у створенні умов для добровільного повернення до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем

проживання громадян України, іноземців та осіб без громадянства з тимчасово окупованої території, внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон, їх професійної та соціальної адаптації;

– аналізує інформацію про необхідність забезпечення житлом та вирішення інших питань соціального захисту внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон;

– сприяє здійсненню заходів, спрямованих на виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, захист конституційних прав і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб;

– взаємодіє з державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами владних повноважень, суб'єктами господарювання, громадськими об'єднаннями та благодійними організаціями, фізичними особами з метою здійснення своїх повноважень;

– забезпечує підготовку рекомендацій суб'єктам владних повноважень з питань внутрішньо переміщених осіб;

– бере участь у розробленні проектів нормативно-правових актів з питань внутрішньо переміщених осіб;

– сприяє здійсненню методичного забезпечення центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, у тому числі центрів надання адміністративних послуг, з питань внутрішньо переміщених осіб;

15) виконує за дорученням Віце-прем'єр-міністра України – Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій інші функції відповідно до закону.

Таким чином, враховуючи викладене, можна констатувати, що на сьогодні існують достатні правові засади для забезпечення права ВПО на житло в умовах війни. Однак, чи сприяють вони досягненню мети? Зокрема, у Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року звертається увага на наступні проблеми в контексті обраного предмету дослідження: відсутній системний механізм оцінки реальних потреб та можливостей громад у забезпеченні доступу ВПО до житла. З іншого боку, місцеві фонди житла є обмеженими або відсутні, механізм залучення інвестицій на місцях потребує покращення; відсутність органів державної влади, до сфери яких би було віднесено повноваження стосовно здійснення контролю

за створенням і функціонуванням місць компактного поселення внутрішньо переміщених осіб, що потребує законодавчого врегулювання цього питання; відсутність єдиної інформаційної бази житлових та інших приміщень, придатних для тимчасового проживання (перебування) внутрішньо переміщених осіб; відсутність чітких механізмів реалізації житлових прав внутрішньо переміщених осіб, права на адекватний та гідний рівень життя з оцінкою наявних та можливих ресурсів, у тому числі фінансового характеру.

Для розв'язання зазначених проблем у Стратегії визнано *необхідним вирішити такі завдання:*

- розроблення державної політики, спрямованої на вирішення широкого кола житлових питань, зокрема встановлення правового механізму довгострокового захисту житлових прав та інтересів осіб, постраждалих від збройної агресії проти України;
- розроблення та затвердження Державної цільової програми забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб;
- створити умови та надавати підтримку приймаючим громадам для задоволення базових потреб внутрішньо переміщених осіб;
- забезпечити соціальну адаптацію внутрішньо переміщених осіб на початковому етапі після евакуації;
- забезпечити поетапне розселення внутрішньо переміщених осіб з місць компактного поселення з урахуванням критеріїв вразливості, гендерного аспекту та принципу єдності родин;
- створити системи своєчасного надання достовірної та актуальної інформації про наявні послуги та місця для тимчасового розміщення внутрішньо переміщених осіб у доступних форматах;
- запровадити *пільгові умови розрахунку орендної плати за державне майно для органів місцевого самоврядування*, комунальних підприємств, установ та організацій, які повністю або частково фінансуються за рахунок місцевого бюджету і сфера дії яких поширюється на тимчасово окуповану територію, на територію, яка перебуває в оточенні (блокуванні), та райони проведення воєнних (бойових) дій, *а також тих, що орендують державне майно під облаштування гуртожитків для тимчасового проживання внутрішньо переміщених (евакуйованих) осіб, житло яких знищено або пошкоджено внаслідок збройної агресії;*

- запровадити механізм періодичного моніторингу та оцінки стану інтеграції внутрішньо переміщених осіб в приймаючі територіальні громади;

- сформувати фонди житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб з метою забезпечення середньострокових потреб у кожній територіальній громаді;

- забезпечити внутрішньо переміщених осіб *доступним житлом* з урахування потреб, спроможностей та критеріїв вразливості;

- розширити перелік кредитно-інвестиційних механізмів забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом із масштабним залученням донорської підтримки».

Висновки. На сьогодні існують достатні правові засади для забезпечення права ВПО на житло в умовах війни. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що в умовах правового режиму воєнного стану переважною формою забезпечення права ВПО на житло є надання їм житлових приміщень, придатних для проживання, у тимчасове безоплатне користування. Порядок формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. №495 «Про деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб». Реалізацію права ВПО на тимчасове житло забезпечують органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації. Певними повноваженнями у цій сфері наділені також начальник військової адміністрації, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб. Разом з тим, і на сьогодні відсутній системний механізм оцінки реальних потреб та можливостей громад у забезпеченні доступу ВПО до житла; місцеві фонди житла є обмеженими або відсутні; відсутні органи державної влади, до сфери яких би було віднесено повноваження стосовно здійснення контролю за створенням і функціонуванням місць компактного поселення внутрішньо переміщених осіб; відсутня єдина інформаційної база житлових та інших приміщень, придатних для тимчасового проживання (перебування) внутрішньо переміщених осіб та чіткий механізм реалізації житлових прав ВПО. Аналізуючи Порядок формування фондів житла, призначеного для тимчасового прожи-

вання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання ВПО, вважаємо що окремі його положення – в частині обов’язку ВПО подати копії документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України; копію довідки ВПО про взяття на облік; копії документів, виданих органами державної реєстрації актів цивільного стану або судом, що підтверджують родинні стосунки заявника та всіх членів його сім’ї,); копії документів, що підтверджують підстави пріоритетності в наданні житлових приміщень з фонду – суперечать вимогам статті 5 та 16 ЗАП і мають бути приведені у відповідність до її вимог. Адже згідно статті 5 ЗАП, «Адміністративний орган при здійсненні адміністративного провадження керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, *людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави*». А згідно принципу офіційності, «Адміністративний орган зобов’язаний встановлювати обставини, що мають значення для вирішення справи, і за необхідності збирати для цього документи та інші докази з власної ініціативи, у тому числі *без залучення особи витребовувати документи та відомості, отримувати погодження та висновки, необхідні для вирішення справи.*» Вважаємо також, що при прийнятті уповноваженим органом рішення про відмову у взятті на облік особи, яка потребує тимчасового житла, слід керуватися: а) принципом обґрунтованості, закріпленим статтею 8 ЗАП, де у частині 3 цієї статті вказується, що «адміністративний акт, який може *негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи, повинен містити мотивувальну частину*, що відповідає вимогам цього Закону.»; б) принципом гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні, згідно якого «*Особа має право бути заслуханою адміністративним органом, надавши пояснення та/або заперечення у визначеній законом формі до прийняття адміністративного акта, який може негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи.*»(частина 1 статті 17 ЗАП). Крім того, з огляду на принцип офіційності, видається таким, що потребує приведення у відповідність до вимог ЗАП і такої підстави для прийняття рішення про відмову у взятті на облік особи, яка потребує тимчасового житла, як неподання ВПО необхідного пакета документів.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. 2. Мінсоцполітики оприлюднило статистику про кількість ВПО в Україні за областями. URL: <https://acsm.ua/minsoczpolityku-oprylyudnylo-statystyku-pro-kilkistvro-v-ukrayini-za-oblastyamy>. 3. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Звіт Київської школи економіки. 2024. 39с. 4. Міжнародна організація міграції (МОМ) представила результати 17-го раунду дослідження внутрішнього переміщення населення в Україні. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayini-ponad-3-6-mln-pereselentsiv-de-yih-1728644261>. 5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. 6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706- VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. 7. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 02.11.2024). 8. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>. 9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>. 10. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 495 «Про деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#Text>. 11. Порядок функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2023 року № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-%D0%BF#Text>. 12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 року № 312-р «Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>. 13. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2024 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 02.11.2024). 14. Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text>. 15. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 року № 646 «Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/646-2016>

%D0%BF#n8. 16. Наказ Державного комітету з питань житлово-комунального господарства від 14 травня 2004 р. № 98 «Про затвердження форм щодо житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0688-04#Text>. 17. Порядок функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2023 року № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-%D0%BF#Text>. 18. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>. 19. Положення про Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 року № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2022-%D0%BF#Text>.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. 2. Minsotspolityky opryliudnylo statystyku pro kilkist VPO v Ukraini za oblastyamy. URL: <https://acmc.ua/minsoczpolityky-oprylyudnylo-statystyku-pro-kilkist-vpo-v-ukrayini-za-oblastyamy>. 3. Zvit pro priami zbytku infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy stanom na pochatok 2024 roku. Zvit Kyivskoi shkoly ekonomiky. 2024. 39 s. 4. Mizhnarodna orhanizatsiia mihratsii (MOM) predstavila rezultaty 17-ho raundu doslidzhennia vnutrishnoho peremishchennia naselennia v Ukraini. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayini-ponad-3-6-mln-pereselentsiv-de-yih-1728644261.html>. 5. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII zi zminyamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. 6. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20 zhovtnia 2014 roku №1706-VIII zi zminyamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. 7. Pro viiskovo-tsyvilni administratsii: Zakon Ukrainy vid 3 liutoho 2015 roku № 141-VIII zi zminyamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>. 8. Pro mistseve samovriaduvannia: Zakon Ukrainy vid 21 travnia 1997 roku № 280/97-VR zi zminyamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>. 9. Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23 hrudnia 1997 roku № 776/97-VR zi zminyamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>. 10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 kvitnia 2022 r. №495 «Pro deiaki zakhody z formuvannia fondiv zhytla, pryznachenoho dlia tymchasovoho prozhyvannia vnutrishno peremishchenykh osib». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#Text>. 11. Poriadok funktsionuvannia mistv tymchasovoho prozhyvannia vnutrishno peremishchenykh osib, zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 veresnia 2023 roku №930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-%D0%BF#Text>. 12. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid

7 kvitnia 2023 roku № 312-r «Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi polityky shchodo vnutrishnoho peremishchennia na period do 2025 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023-2025 rokakh.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>. **13.** Pro pravotvorchu diialnist:Zakon Ukrainy vid 24 serpnia 2024 roku № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>. **14.** Poriadok oformlennia i vydachi dovidky pro vziattia na oblik vnutrishno peremishchenoi osoby,zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro oblik vnutrishno peremishchenykh osib» vid 1 zhovtnia 2014 roku № 509.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text>. **15.** Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 veresnia 2016 roku № 646 «Pro zatverdzhennia Poriadku stvorennia, vedennia ta dostupu do vidomostei Yedynoi informatsiinoi bazy danykh pro vnutrishno peremishchenykh osib». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/646-2016-%D0%BF#n8>. **16.** Nakaz Derzhavnoho komitetu z pytan zhytlovo-komunalnoho hospodarstva vid 14 travnia 2004 r. № 98 «Pro zatverdzhennia form shchodo zhytlovykh prymishchen z fondiv zhytla dlia tymchasovoho prozhyvannia».URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0688-04#Text>. **17.** Poriadok funktsionuvannia mistv tymchasovoho prozhyvannia vnutrishno peremishchenykh osib, zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 veresnia 2023 roku № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-%D0%BF#Text>. **18.** Pro administratyvnu protseduru:Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>. **19.** Polozhennia pro Upovnovazhenoho z pytan vnutrishno peremishchenykh osib, zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 chervnia 2022 roku № 740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2022-%D0%BF#Text>.

Akhmeyan Ruslan. Administrative-legal regulation of the implementation of the right of internally displaced persons to housing in wartime conditions.

The state of administrative and legal regulation of the implementation of the right of internally displaced persons to housing in war conditions is analyzed. It is substantiated that the preferred form of ensuring the right of internally displaced persons to housing is to provide them with residential premises, suitable for living, for temporary free use. Implementation of the right of internally displaced persons to temporary housing is provided by local self-government bodies and local state administrations. The head of the military administration, the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, and the Commissioner for Internally Displaced Persons are also given certain powers in this area. Attention is focused on the problems of ensuring the realization of the right of internally displaced persons to housing: there is no systematic mechanism for assessing the real needs and capabilities of communities in ensuring the access of internally displaced persons to housing; local housing funds are limited or absent; there are no state authorities that would exercise

control over the creation and functioning of places of compact settlement of internally displaced persons; there is no unified information base of residential and other premises suitable for temporary residence (stay) of internally displaced persons and a clear mechanism for realizing their housing rights. Changes and additions to the Procedure for the formation of housing funds intended for temporary residence, accounting and provision of such housing for the temporary residence of internally displaced persons are proposed, in order to bring it into compliance with the requirements of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure».

Key words: internally displaced persons, administrative and legal regulation, right to housing, legal regime of martial law, local self-government bodies, local state administrations, military administrations, Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, Commissioner for Internally Displaced Persons.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-112

С. О. КОРОЄД

**ПРОБЛЕМА ДОСТУПУ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ
ПРИ КАСАЦІЙНОМУ ОСКАРЖЕННІ УХВАЛ
ПРО ВІДМОВУ В ПРИЙНЯТТІ ДОДАТКОВОГО РІШЕННЯ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

Розглядається питання ухвалення додаткового рішення суду з метою вирішення питання про судові витрати (зокрема, компенсацію витрат на професійну правничу допомогу). Звертається увага на існування двох форм судових рішень, якими вирішується вказане питання: у випадку стягнення судових витрат ухвалюється додаткове рішення, у випадку відмови в стягненні постановляється ухвала про відмову в прийнятті додаткового рішення. Саме останній випадок вимагає науково-практичного аналізу, оскільки законодавча неможливість касаційного оскарження вказаних ухвал унеможлиблює доступ до Верховного Суду з метою обґрунтування неправильності застосування судами першої і апеляційної інстанцій відповідних норм процесуального права при відмові у стягненні судових витрат. Обґрунтовується неконституційність такого процесуального регулювання, оскільки встановлений законодавцем “касаційний фільтр” залежить не від суті питання, яке підлягає вирішенню (питання компенсації судових витрат), а виключно від форми судового рішення, яким це питання вирішується позитивно чи негативно для заявника.

© КОРОЄД Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7899-957X; e-mail: koroed_sergey@ukr.net

Ключові слова: цивільне судочинство, судові витрати, професійна правнича допомога, розподіл, додаткове рішення, ухвала, касаційне оскарження, доступ до правосуддя, відмова в прийнятті додаткового рішення.

Koroied Serhii. The problem of access to the Supreme Court in appeal of judgments on refusal to make an additional judgment in civil proceedings

The article examines the issue of adoption of an additional court judgment in order to resolve the issue of legal costs (in particular, compensation for the costs of professional legal assistance). Attention is drawn to the existence of two forms of court judgments that resolve the specified issue: in the case of recovery of legal costs, an additional judgment is adopted, in case of refusal to recover legal costs, a judgment is made on refusal in adoption of an additional judgment. It is the last case that requires a scientific and practical analysis, since the legislative impossibility of filing an appeal in cassation regarding specified judgments makes it impossible to access the Supreme Court in order to substantiate the incorrectness of the application by the courts of the first instance and by the court of appeal of the relevant norms of procedural law when refusing to recover legal costs. The unconstitutionality of such procedural regulation is substantiated, since the “cassation filter” established by the legislator does not depend on the substance of the issue that must be resolved (the issue of recovery of legal costs), but solely on the form of the court judgment, which resolves this issue positively or negatively for the applicant.

Key words: civil proceedings, legal costs, professional legal aid, distribution, additional judgment, resolution, cassation appeal, access to justice, refusal to adopt an additional judgment.

У цивільному судочинстві (і господарському так само) мають місце випадки, коли в ухваленому судом рішенні по суті позовних вимог, яким закінчується розгляд справи по суті, вирішуються не всі матеріально-правові та/або процесуальні питання. Особливо такі випадки почастішали у зв'язку із набранням чинності новою редакцією ЦПК України 2017 року, який дозволив у порядку ухвалення додаткового рішення суду вирішувати питання про судові витрати (зокрема, компенсацію витрат на професійну правничу допомогу) на підставі доказів про розмір таких витрат, поданих вже після ухвалення рішення суду по суті спору або постановлення ухвали про закриття провадження у справі чи залишення позову без розгляду (ст. 246, п. 3 ч. 1 ст. 270, ч. 8 ст. 141, ст. 142 ЦПК України). Верховний Суд у таких випадках розглядає додаткове судове рішення засобом усунення неповноти судового рішення, внаслідок якої, зокрема, залишилося невирішеним питання про судові витрати.

ти, складовою яких є компенсація стороні витрат правничої допомоги [1].

Насамперед варто звернути увагу на процесуальне регулювання порядку розподілу судових витрат: якщо такий розподіл (стягнення цих витрат або відмова в їх стягненні) здійснюється одночасно з ухваленням рішення суду по суті позовних вимог, то про це зазначається у резолютивній частині рішення (п. 2 ч. 5 ст. 265 ЦПК України); якщо ж питання про їх розподіл вирішується в порядку ухвалення додаткового рішення, то при ухваленні рішення про їх стягнення (в повному розмірі або частково) суд приймає “додаткове рішення”, а при відмові в стягненні таких витрат суд постановляє “ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення”. Якраз в останньому випадку й виникає проблема доступу до Верховного Суду, адже, на думку останнього, оскарження ухвал суду першої інстанції щодо відмови ухвалити додаткове рішення, після їх перегляду в апеляційному порядку, у статті 389 ЦПК України, яка є спеціальною нормою процесуального права і регламентує право оскарження судових рішень, у касаційному порядку не передбачено. Тому не може бути предметом перегляду у касаційному порядку й постанова суду апеляційної інстанції, прийнята за наслідками перегляду ухвали суду першої інстанції щодо відмови ухвалити додаткове рішення [2].

Як у науковій літературі, так і на сторінках юридичної періодики зазначене питання не порушувалося і не обговорювалося (в спеціальних монографічних дослідженнях судових рішень у цивільному процесі правова природа ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення окремо не розглядається [3], а в наукових публікаціях, присвячених додатковому рішення, не звертається увага на особливості його оскарження [4]), хоча воно має принципове практичне значення, оскільки пов’язане із забезпеченням реального механізму отримання відшкодування судових витрат. Водночас при розгляді зазначеного питання не можна брати за основу підхід, згідно з яким додаткове рішення розглядається як акт правосуддя, яким усуваються недоліки судового рішення, пов’язані з порушенням вимог його повноти [5, с. 542]. Адже тут не можна говорити про “недоліки судового рішення” за результатами розгляду позовних вимог, оскільки на момент його ухвалення питання про судові витрати (зокрема, компенсацію витрат на про-

фесійну правничу допомогу) ще не могло вирішуватись у зв'язку із відсутністю доказів про їх розмір (така ситуація прямо передбачена у ст. 246 ЦПК України). А відтак науково-практичний аналіз процесуального регулювання зазначеного питання із обґрунтуванням неправильності підходу законодавця щодо його вирішення та неконституційності відповідних приписів ЦПК України, які унеможливають касаційне оскарження ухвал суду першої інстанції про відмову в прийнятті додаткового рішення, після їх перегляду в апеляційному порядку, й ставить за мету наша стаття.

Аналіз відповідних положень ЦПК України, а також вищенаведеної правової позиції Верховного Суду свідчить про те, що касаційне оскарження вищевказаних ухвал унеможливується приписами статті 389 ЦПК України. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України визначено виключний перелік ухвал суду першої інстанції, після їх перегляду в апеляційному порядку, які можуть бути переглянуті в касаційному порядку. Водночас, дійсно, у цьому переліку відсутня ухвала суду першої інстанції, після її перегляду в апеляційному порядку, про відмову в прийнятті додаткового рішення.

Статтею 246 ЦПК України передбачено: якщо сторона з поважних причин не може подати докази, що підтверджують розмір понесених нею судових витрат до закінчення судових дебатів у справі, суд за заявою такої сторони, поданою до закінчення судових дебатів у справі, може вирішити питання про судові витрати після ухвалення рішення по суті позовних вимог. Для вирішення питання про судові витрати суд призначає судові засідання, яке проводиться не пізніше двадцяти днів із дня ухвалення рішення по суті позовних вимог. У випадку, визначеному частиною другою цієї статті, суд ухвалює додаткове рішення в порядку, передбаченому статтею 270 цього Кодексу.

Тобто, якщо питання про розподіл судових витрат судом не вирішується в момент прийняття судового рішення, яким закінчується справа (або рішення по суті позовних вимог, або ухвала про залишення позову без розгляду, або ухвала про закриття провадження у справі), то в такому випадку вирішення питання про розподіл судових витрат (включаючи вирішення питання компенсації витрат на професійну правничу допомогу) здійснюється відповідно до статті 270 ЦПК України – у порядку ухвалення додаткового рішення. Зокрема, згідно із п. 3 ч. 1 ст. 270 ЦПК України передбачено, що

суд, який ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо судом не вирішено питання про судові витрати.

Частиною 5 ст. 270 ЦПК України визначено, що додаткове рішення або ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення може бути оскаржено.

Варто звернути увагу, що положення ЦПК України розмежовують форму судового рішення за результатами вирішення питання про ухвалення додаткового рішення: а) якщо суд ухвалює постановити додаткове рішення, то судові рішення ухвалюється у формі “додаткового рішення”, яке за своїм змістом є “рішенням суду по суті спору” і оскаржується в порядку оскарження “рішень суду” (тобто як в апеляційному, так і касаційному порядку); б) якщо ж суд доходить висновку про відмову в ухваленні додаткового рішення, то він постановляє “ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення”, тобто судові рішення у формі ухвали.

Отже, в аспекті вирішення питання розподілу судових витрат, зокрема витрат на професійну правничу допомогу, цивільне процесуальне регулювання допускає дві ситуації, які можуть скласти-ся при розгляді заяви учасника справи про ухвалення додаткового рішення щодо стягнення витрат на професійну правничу допомогу:

1) якщо суд дійде висновку про стягнення на користь учасника справи судових витрат (витрат на професійну правничу допомогу), навіть у частковому розмірі, наприклад в розмірі 100 грн замість 10000 грн, то суд ухвалить судові рішення саме у формі додаткового рішення. І в такому випадку учасник справи, який просив про стягнення цих витрат, має право на оскарження вказаного додаткового рішення як в апеляційному, так і касаційному порядку на загальних підставах. Тобто у випадку неповного відшкодування зазначених витрат (наприклад, заниження стягнутої суми витрат на професійну правову допомогу) учасник справи, який подав заяву про ухвалення додаткового рішення про їх стягнення, має процесуальні підстави для касаційного оскарження такого додаткового рішення з метою обґрунтування перед Верховним Судом неправильності застосування судами першої і апеляційної інстанцій відповідних норм процесуального права при вирішенні питання розподілу судових витрат;

2) у випадку повної відмови в задоволенні заяви учасника справи щодо ухвалення додаткового рішення (наприклад, у випадку повної відмови у стягненні витрат на професійну правничу допомогу) суд ухвалить судові рішення саме у формі ухвали (ухвала про відмову в прийнятті додаткового рішення). А вказана ухвала, як і більшість інших ухвал, може бути оскаржена лише в апеляційному порядку. Водночас така ухвала не входить до списку ухвал, наведених у п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України, які можуть бути оскаржені в касаційному порядку до Верховного Суду.

Таким чином, якщо суд приймає додаткове рішення, яким стягує на користь учасника справи судові витрати, то таке додаткове рішення учасник справи, на користь якого воно ухвалено, вправі оскаржити (з мотивів заниження стягнутої суми судових витрат) до апеляційного суду та до Верховного Суду (при цьому інший учасник справи, з якого такі судові витрати стягнуто, так само може оскаржувати це додаткове рішення як в апеляційному, так і касаційному порядку). Водночас якщо суд постановляє ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення (тобто коли відмовляє учаснику справи у стягненні з іншого учасника справи судових витрат), то заявник має лише одну можливість оскарження – тільки до апеляційного суду. Ця ситуація вказує на порушення принципу рівності прав учасників судового процесу, що впливає на майнові права учасників справи на отримання компенсації понесених судових витрат.

Також може виникнути третя ситуація: питання про розподіл судових витрат (зокрема, ухвалення рішення про відмову в стягненні витрат на професійну правничу допомогу) суд вирішить у звичайному – основному рішенні суду, яке може бути оскаржене до Верховного Суду в загальному порядку саме як рішення суду, а не ухвала про відмову в стягненні судових витрат (ухвала про відмову в прийнятті додаткового рішення).

Отже, законодавець встановив “касаційний фільтр” залежно не від суті питання, яке підлягає вирішенню (питання компенсації судових витрат), а виключно від форми судового рішення, яким питання вирішується: якщо питання вирішується у формі рішення суду чи додаткового рішення, то касаційне оскарження можливе (з урахуванням визначених у ЦПК України підстав для касаційного оскарження); якщо у формі ухвали про відмову в стягнен-

ні судових витрат (ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення), – то касаційне оскарження неможливе.

Таким чином, законодавець, з одного боку, дозволяє виключно адвокату здійснювати представництво іншої особи в суді, передбачаючи право кожного на професійну правничу допомогу та вільний вибір захисника своїх прав (ч. 4 ст. 131², ч. 1 ст. 59 Конституції України), а з іншого – створює ситуацію нерівності в правах громадян і юридичних осіб – учасників судового процесу (ч. 1 ст. 24, п. 1 ч. 2 ст. 129 Конституції України). Адже учасник справи, якому суд повністю відмовив у компенсації судових витрат (витрат на професійну правничу допомогу) шляхом постановлення ухвали (ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення), опиняється в умовах процесуальної нерівності з тими учасниками судового процесу в інших судових справах, в яких суд стягує суми компенсації на правову допомогу в меншому розмірі шляхом прийняття додаткового рішення, у разі незгоди з яким (тобто у випадку незгоди із заниженням стягнутих судових витрат) учасник справи вправі оскаржувати таке додаткове рішення до Верховного Суду (після його перегляду в апеляційному порядку).

Неможливість касаційного оскарження до Верховного Суду (у зв'язку із приписами п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України) ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення про стягнення судових витрат (після її перегляду в апеляційному порядку) створює ситуацію, коли понесені учасником справи під час розгляду справи в суді першої інстанції витрати (зокрема на професійну правничу допомогу адвоката) були для такого учасника справи фактичними і неминучими, а положення п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України фактично унеможливають доступ такого учасника справи до Верховного Суду для перегляду ухвали суду першої інстанції (ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення про стягнення судових витрат) з метою виправлення явної судової помилки при тлумаченні й застосуванні судами відповідних положень процесуального закону, які регулюють питання розподілу судових витрат.

Варто також зауважити, що згідно з практикою Європейського суду з прав людини у статті 6 Конвенції, якою передбачено право на справедливий суд, не встановлено вимоги до держав-учасниць засновувати апеляційні або касаційні суди. Там, де такі суди існують, гарантії, що містяться у вказаній статті, повинні відповідати

також забезпеченню ефективного доступу до цих судів (§ 25 рішення у справі «*Delcourt v. Belgium*» від 17 січня 1970 року та § 65 рішення у справі «*Hoffmann v Germany*» від 11 жовтня 2001 року). Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях також неодноразово наголошував, що держава має право встановлювати певні обмеження права осіб на доступ до суду; такі обмеження мають переслідувати легітимну мету – не порушувати саму сутність цього права, а між цією метою і запровадженими заходами має існувати пропорційне співвідношення (§ 57 рішення у справі «*Ashingdane v. the United Kingdom*» від 28 травня 1985 року, § 96 рішення у справі «*Krombach v. France*» від 13 лютого 2001 року).

Викладене вище дає підстави стверджувати, що положення п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України, які унеможливають касаційне оскарження ухвал суду першої інстанції про відмову в прийнятті додаткового рішення, після їх перегляду в апеляційному порядку, порушують: принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8 Конституції України), елементами якого є справедливість і розумність; принцип конституційної рівності прав учасників судового процесу (ч. 1 ст. 24, п. 1 ч. 2 ст. 129 Конституції України); вимогу здійснення в суді представництва іншої особи виключно адвокатом (ч. 4 ст. 131², ч. 1 ст. 59 Конституції України). Зазначені порушення призводять до непропорційного і несправедливого обмеження права на касаційне оскарження ухвали про відмову прийняти додаткове рішення (п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України) та порушує конституційне право на судовий захист (ч. 1 ст. 55 Конституції України).

Таке обмеження права на касаційне оскарження ухвал про відмову в прийнятті додаткового рішення при вирішенні питання розподілу судових витрат встановлює непропорційне обмеження права на доступ до суду. Такі обмеження не переслідують легітимної мети, оскільки створюється ситуація, коли майнові права учасника справи на отримання компенсації понесених судових витрат (витрат на професійну правничу допомогу) не можуть бути захищені як у судах першої і апеляційної інстанції, так і в іншому судовому провадженні. Адже пред'явлення нового позову для стягнення понесених судових витрат не допускається. Тому учасник справи повинен мати процесуальну можливість доступу до Верховного Суду для обґрунтування своїх вимог про компенсацію понесених судових витрат (у випадку відмови судів попередніх

інстанцій у прийнятті додаткового рішення про їх стягнення) саме в межах провадження в тій справі, в якій такі витрати були понесені.

Подібні висновки в сфері цивільного судочинства щодо оскарження судових рішень як про позитивне вирішення певного питання, так і про відмову в цьому вже робив Конституційний Суд України. Наприклад, у Рішенні від 22 квітня 2014 року № 4-рп/2014 Конституційний Суд України вважає, що можливість апеляційного оскарження ухвал суду першої інстанції про відмову у внесенні виправлень у рішення в такому самому порядку, як і ухвал щодо внесення виправлень у рішення, узгоджується зі справедливістю як складовою принципу верховенства права та визначеними в частині третій статті 129 Конституції України основними засадами судочинства, зокрема рівністю усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпеченням апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом. У Рішенні від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011 Конституційний Суд України вирішив, що оскарженню окремо від рішення суду підлягають ухвали суду першої інстанції як щодо повороту виконання судового рішення, так і про відмову в задоволенні заяви щодо повороту виконання судового рішення. У Рішенні від 8 липня 2010 року № 18-рп/2010 Конституційний Суд України вирішив, що оскаржувати в апеляційному порядку окремо від рішення суду можна ухвали суду першої інстанції як про роз'яснення рішення, так і про відмову в роз'ясненні рішення. У Рішенні від 28 квітня 2010 року № 12-рп/2010 Конституційний Суд України вирішив, що оскаржувати окремо від рішення суду можна ухвали суду першої інстанції як про забезпечення позову і щодо скасування забезпечення позову, так і ухвали про відмову в забезпеченні позову і скасуванні забезпечення позову. У Рішенні від 27 січня 2010 року № 3-рп/2010 Конституційний Суд України вирішив, що оскаржувати окремо від рішення суду можна ухвалу суду першої інстанції як про видачу дубліката виконавчого листа, так і про відмову в його видачі.

Таким чином, якщо законодавець допускає касаційне оскарження додаткового рішення про стягнення судових витрат (яке може оскаржувати відповідач, який не згодний із розміром стягнутих з нього судових витрат, а також може оскаржувати позивач, на

користь якого суд стягнув меншу суму заявлених витрат, включаючи випадки закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду), то повинна існувати законодавча можливість касаційного оскарження й ухвали про відмову у прийнятті додаткового рішення, якою було учаснику справи (відповідачу або ж позивачу) повністю відмовлено у компенсації судових витрат. Інше законодавче регулювання порядку здійснення цивільного судочинства порушує вищенаведені положення Конституції України. А враховуючи, що в порядку ухвалення додаткового рішення також може розглядатись якась певна позовна вимога, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, але судом не ухвалено рішення, то відмова в задоволенні такої невирішеної позовної вимоги буде оформлюватися ухвалою про відмову в прийнятті додаткового рішення, що теж виключатиме можливість касаційного оскарження до Верховного Суду рішення по суті спору в частині такої позовної вимоги. А це суперечить основним засадам цивільного судочинства і змісту цивільного процесуального законодавства.

Відтак неможливість касаційного оскарження ухвали про відмову в прийнятті додаткового рішення створює перешкоди в доступі до Верховного Суду, порушуючи при цьому принцип правової визначеності та передбачуваності як елемент верховенства права. Адже учасник справи позбавляється процесуальної можливості, наприклад, на підставі п. 2 ч. 2 ст. 389 ЦПК України, обґрунтувати перед Верховним Судом необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах (хоча таку можливість учасник справи має, якщо суд першої інстанції вирішить питання компенсації судових витрат саме у формі додаткового рішення шляхом їх стягнення в заниженому розмірі).

1. Постанова Верховного Суду від 01 листопада 2023 року, судова справа № 202/3681/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114623041>.
2. Ухвала Верховного Суду від 20 грудня 2023 року, судова справа № 752/18383/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115821852>
3. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 441 с.
4. Гарієвська М.Б. Дискреційні повноваження суду щодо усунення недоліків ухваленого ним рішення. *Приватне право і підприємництво*. 2013. № 12. С. 72–75.
5. Позовне провадження: монографія / В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко та ін./ за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 552 с.

References

1. Постанова Верховного Суду від 01 листопада 2023 року, судова справа № 202/3681/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114623041>.
2. Ukhvala Verkhovnoho Sudu від 20 грудня 2023 року, судова справа № 752/18383/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115821852>.
3. Andronov I.V. Sudovi rishennia v tsyvilnomu protsesi Ukrainy: dys. ... dokt. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2018. 441 s.
4. Hariievska M.B. Dyskretsiini povnovazhennia sudu shchodo usunennia nedolikh ukhvalenoho nym rishennia. *Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo*. 2013. № 12. S. 72–75.
5. Pozovne provadzhennia: monohrafiia / V.V. Komarov, D.D. Luspennyk, P.I. Radchenko ta in./ za red. V.V. Komarova. Kharkiv: Pravo, 2011. 552 s.

Koroied Serhii. The problem of access to the Supreme Court in appeal of judgments on refusal to make an additional judgment in civil proceedings

The article draws attention to different procedural regulation of the distribution of legal costs: if such distribution (recovery of these costs or refusal to recover them) is carried out simultaneously with the adoption of a court judgment on the merits of the claim, then this is noted in the operative part of the judgment; if the question on distribution of legal costs is resolved in the order of adoption of additional judgment, then when adopting a judgment on recovery of legal costs (in full or partly) the court adopts an “additional judgment”, and in case of refusal to collect such costs, the court adopts a “ruling on refusal to adopt additional judgment”. It is precisely in the latter case that the problem of access to the Supreme Court arises, because there is no provision for appealing the judgments of the court of first instance regarding the refusal to adopt an additional judgment in the cassation procedure. In this regard, the purpose of the article is to carry out a scientific and practical analysis of the procedural regulation of the specified issue with the justification of the incorrectness of the legislator’s approach to its solution and the unconstitutionality of the relevant regulations of the Civil Code of Ukraine, which make it impossible to appeal in cassation the judgments of the court of first instance on the refusal to adopt an additional judgment, after their revision in the appellate procedure. After all, this obviously indicates a violation of the principle of equality of rights of the participants in the legal process, which affects the property rights of the participants to receive compensation for incurred legal costs. It is concluded that the legislator established a “cassation filter” depending not on the core of the issue that must be resolved (the issue of recovery of legal costs), but exclusively on the form of the court judgment by which the issue is resolved: if the issue is resolved in the form of a “court judgment” or “additional recovery of legal costs (rulings on refusal to adopt an additional judgment), then a cassation appeal is impossible. The conclusion is substantiated that if the legislator allows a cassation appeal of the “additional judgment” on the recovery of legal costs (which can be appealed by the defendant who does not agree with the amount of legal costs recovered from him, and also can be appealed by the

plaintiff, in whose favor the court recovered a smaller amount of the claimed costs, including cases of closing the proceedings in the case or leaving the claim without review), then there must be a legal possibility of a cassation appeal of the “ruling on the refusal to adopt an additional judgment”, by which the participant in the case (the defendant or the plaintiff) was completely denied compensation for legal costs. Another legislative regulation of the procedure for carrying out civil proceedings violates the above-mentioned provisions of the Constitution of Ukraine. And taking into account that a certain “unresolved” claim may also be considered in the process of adoption of additional judgment, the refusal to satisfy such an unresolved claim will be formalized by a ruling on the refusal to adopt an additional judgment, which will also exclude the possibility of a cassation appeal to the Supreme Court of the judgment on the merits of dispute in terms of such a claim, and this contradicts the basic principles of civil proceedings and the content of the civil procedural law.

Key words: civil proceedings, legal costs, professional legal aid, distribution, additional judgment, resolution, cassation appeal, access to justice, refusal to adopt an additional judgment.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ВИДУ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ (ПРИВАТНОГО АБО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА) ДЛЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ, СТВОРЕНИХ ОДНООСІБНО ДЕРЖАВОЮ, АВТОНОМНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ КРИМ, ТЕРИТОРІАЛЬНОЮ ГРОМАДОЮ

Висвітлюються концептуальні проблеми поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного та публічного права. На підставі проведеного аналізу законодавства України автор обґрунтовує позицію щодо необхідності вдосконалення норм ЦК України щодо поділу юридичних осіб на особи приватного та публічного права. Автор підтримує позицію розробників концепції оновлення ЦК України в частині необхідності оновлення норм ЦК України про участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах, а також пропонує шляхи вдосконалення норм Закону України «Про запобігання корупції».

Ключові слова: юридична особа, юридична особа публічного права, юридична особа приватного права, державне підприємство, комунальне підприємство, суб'єкт господарювання, суб'єкт господарювання державного або комунального сектору економіки.

Plavich Igor. Problems of determining the type of legal entity (private or public law) for entrepreneurial companies, individually created by the state, the Autonomous Republic of Crimea, a territorial

The conceptual problems of dividing legal entities into private and public law legal entities are highlighted. Based on the analysis of the legislation of Ukraine, the author substantiates the position regarding the need to improve the norms of the Central Committee of Ukraine regarding the division of legal entities into private and public law entities. In view of this, the author supports the developers of the concept of recodification of the Central Committee of Ukraine, in terms of the need to update the norms of the Central Committee of Ukraine on the participation of the state, the Autonomous Republic of Crimea, territorial communities in civil relations, and also suggests ways to improve the norms of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption».

Key words: *legal entity, legal entity of public law, legal entity of private law, state enterprise, communal enterprise, subject of government, subject of government or utility sector of the economy.*

Вступ. У наукових дискусіях останніх років одними з найскладніших виявилися питання понятійного змісту та класифікації юридичних осіб, а також належності цієї правової категорії до приватного та публічного права. Недосконалість законодавства України, у тому числі норм ЦК України щодо участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах, зумовила необхідність усвідомлення потреби удосконалення вказаних норм закону, що дістало відображення у положеннях концепції оновлення ЦК України. З огляду на це дослідження критеріїв, на підставі яких здійснюється розмежування юридичних осіб на юридичні особи приватного та публічного права, є теоретично і практично важливим.

Мета та завдання дослідження. На основі аналізу законодавства України, наукових досліджень у сфері цивільного права дослідити норми цивільного законодавства України, які встановлюють критерії розмежування юридичних осіб на юридичні особи приватного та публічного права.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питанням дослідження критеріїв розмежування юридичних осіб приватного та публічного права були присвячені праці багатьох учених, у тому числі Л.В. Винара, Ю.М. Дзери, І.О. Іванова, В.М. Косака, І.М. Кучеренко, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданик, А.О. Москаленко, О.В. Олькіної, О.О. Пасикалюк, В.Ф. Піддубної, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Ю.М. Юркевича тощо. Методологічною основою статті є система загальнонаукових та спеціально-наукових методів (герменевтичний, порівняльно-правовий, формально-логічний, структурно-функціональний методи, метод тлумачення правових норм).

Виклад основного матеріалу. Згідно із ЦК України юридичні особи залежно від порядку їх створення поділяються на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права. І якщо юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів відповідно до статті 87 цього Кодексу, то юридичні особи публічного права створюються розпорядчим

актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 81 ЦК України). В свою чергу, норми частин 2, 3 статті 167 ЦК України встановлюють, що держава може створювати юридичні особи публічного права (державні підприємства, навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України й законом [1]. Такі ж положення містять частина 2 статті 168 та частина 2 статті 169 ЦК України щодо створення таких юридичних осіб Автономною Республікою Крим, територіальними громадами. На переконання І.М. Кучеренко, віднесення усіх державних підприємств до юридичних осіб публічного права не відповідає їх сучасному правовому статусу, який визначає ГК України, але до них можна без сумнівів віднести казенні підприємства [2, с. 12-13]. Схожу позицію у цьому питанні займає Ю.М. Юркевич, який пропонує внести зміни до частини 2 статті 167, частини 2 статті 168, частини 2 статті 169 ЦК України, виключивши з їх змісту словосполучення «державні підприємства», «навчальні заклади», «комунальні підприємства», «спільні комунальні підприємства» [3, с. 49].

У контексті вищевказаного слід мати на увазі, що згідно із законом держава, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування (далі - держава//територіальна громада), також можуть створювати не тільки юридичні особи публічного права, а й юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь у їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлюється законом (ч. 3 ст. 167, ч. 3 ст. 168, ч. 3 ст. 169 ЦК України) [1].

Н. С. Кузнецова вказує, що юридичні особи публічного права – це ті юридичні особи, які створюються безпосередньо законом або адміністративним актом як носії публічних завдань, їх організація регулюється приписами законів і вони загалом виконують відповідні публічні функції. Вони створюються розпорядчим способом державними органами, органами місцевого самоврядування або організаціями, які віднесені до публічних за іншими підставами, визначеними в законі чи іншому нормативно-правовому акті, і порядок їх створення, організаційно-правові форми, правове становище не є предметом цивільно-правового регулювання, а отже, визначається публічними законами [4, с. 215-216].

Водночас необхідно звернути увагу на те, що в законодавстві України відсутні чіткі критерії поділу на юридичні особи публічного права та юридичні особи приватного права. Вказане зумовлено наступним: а) ЦК України закріплює лише один критерій поділу видів юридичних осіб – порядок їх створення; б) в Україні досі не прийнято закону, який визначав би правовий статус юридичних осіб публічного права, хоча ЦК України чітко встановлює, що порядок утворення й правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом (ч. 3 ст. 81 ЦК України).

Аналізуючи норми ЦК України, слід зазначити, що встановлення в його нормах лише одного критерію, на підставі якого здійснюється поділ юридичних осіб на юридичні особи публічного та юридичні особи приватного права, є недоліком ЦК України. Недостатність застосування лише вказаного критерію бачиться у такому. Як вже зазначалося, держава може створювати не тільки юридичні особи публічного права, а й юридичні особи приватного права, зокрема підприємницькі товариства (ч. 3 ст. 167 ЦК України). При цьому підприємницьке товариство, наприклад товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство тощо, може бути створене однією особою (ст. 140, 153 ЦК України). Отже, створення такої юридичної особи буде відбуватися на підставі розпорядчого акту державного органу, який може не тільки містити положення про створення юридичної особи, а й затверджувати її статут. Відповідно з цим, створення державою одноосібно юридичної особи приватного права, як і юридичної особи публічного права, юридично може бути оформлено однаково. Наприклад, юридична особа публічного права, як і юридична особа приватного права може бути створена Кабінетом Міністрів України. В такому разі рішення уряду про створення таких юридичних осіб та затвердження їх статуту буде оформлене постановою або розпорядженням Кабінету Міністрів України (ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). Зазначимо, що юридична особа приватного права у формі підприємницького товариства може бути створена державою не тільки шляхом її заснування, а й шляхом реорганізації державного (державних), комунального (комунальних) підприємства у підприємницьке товариство.

Відповідно навіть якщо підприємницьке товариство створено на підставі одноосібного розпорядчого акту державного органу і таким актом затверджено статут такого товариства, то це само по собі ще не свідчить про те, що воно є юридичною особою публічного права.

Відтак можна дійти обґрунтованого висновку, що лише застосування встановленого частиною 2 статті 81 ЦК України критерію поділу юридичних осіб на види, стосовно підприємницьких товариств, що створені одноосібно державою/ Автономною Республікою Крим /територіальною громадою, не дає змоги однозначно встановити вид юридичної особи.

Щодо можливості застосування інших критеріїв, розроблених у доктрині цивільного права щодо поділу юридичних осіб на юридичні особи публічного та юридичні особи приватного права слід зазначити таке.

На думку науковців, у цьому питанні не можна відкидати інтерес, який слугує для осіб мотивацією щодо створення юридичної особи, чи взагалі мету, задля якої вирішується її створити [5, с. 90-93]. Отже, юридичні особи приватного права створюються для задоволення приватного інтересу, насамперед їх засновників/ учасників (на участь в управлінні, отримання прибутків, розподіл певних матеріальних благ, набуття переваг, що надаються членством в організації, тощо). Натомість юридичні особи публічного права створюються за ініціативою державних органів, органів місцевого самоврядування (комунальних) на підставі публічно-правового акту (закону, адміністративного акту) органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, розпорядження, наказу Кабінету Міністрів України тощо для задоволення публічного інтересу [6, с. 71]. Зазначимо, що таку ж правову позицію сформульовано і судовими органами [7].

На підставі вказаного можна дійти висновку, що, з формальної точки зору, підприємницькі товариства як такі, що мають за мету отримання прибутку та наступний його розподіл між учасниками (ч. 1 ст. 84 ЦК України), є юридичними особами приватного права. Що ж до юридичних осіб публічного права, то останні мають за мету інтереси державні, Автономної Республіки Крим, територіальної громади. З огляду на це порядок утворення, орга-

нізаційно-правова форма, правове становище юридичних осіб публічного права не є предметом приватно-правового регулювання та визначається перш за все публічними законами. Однак на практиці встановлення виду юридичної особи стосовно підприємницьких товариств може бути ускладнено. Останнє зумовлено тим, що у разі необхідності захисту суспільних інтересів у тій чи іншій сфері законодавець має право при регулюванні суспільних відносин поєднувати приватно-правові та публічно-правові елементи, що найбільш ефективно забезпечуватиме взаємодію приватних та публічних інтересів у конкретній сфері господарювання. Отже, йдеться про конвергенцію як об'єктивний процес проникнення публічного права у сферу приватно-правового регулювання, і навпаки. Окремим проявом цього є покладення законом на юридичні особи приватного права певних обов'язків із метою забезпечення публічних інтересів, наприклад покладення на постачальника природного газу обов'язку постачальника «останньої надії» (ст. 15 Закону України «Про ринок природного газу»). Вказане є одним із проявів системного підходу законодавця до регулювання підприємницької діяльності в рамках господарського права (ст. 8–41 ГК України).

Крім підходу до вирішення даної наукової проблеми шляхом вироблення одного базового, основоположного критерію для виділення юридичних осіб публічного права, існує й інший підхід – формування сукупності специфічних критеріїв для виокремлення таких юридичних осіб. Так, за твердженням І. М. Кучеренко, до критеріїв поділу юридичних осіб, окрім підстав і порядку створення, необхідно включити мету діяльності та відповідальність держави, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування за зобов'язаннями юридичних осіб публічного права під час виконання ними публічних функцій і субсидіарної відповідальності в разі недостатності майна таких юридичних осіб чи неможливості звернення стягнення на їх майно [8, с.16-18].

В.Ф. Чигир до відмінних ознак юридичних осіб публічного права відносить природу акту, необхідного для виникнення юридичної особи (закон, адміністративно-правовий акт), публічний характер цілей, для яких юридична особа створюється, наявність у неї владних повноважень. Юридичні особи приватного права

створюються на підставі приватно-правового акту для досягнення приватних цілей [9, с. 87].

В.М. Зубар наголошує, що першочерговими критеріями слід вважати «не порядок, а мету створення, а також сферу, в якій може діяти та або інша юридична особа» [10, с. 32-35], а також вказує, що «порівнюючи юридичні особи публічного та приватного права, можна виділити такі критерії для їх поділу: способи утворення, мета (цілі) діяльності, правоздатність, правовий режим майна, перелік організаційно-правових форм, наявність можливості видавати нормативно-правові акти тощо» [11, с. 30-33]. У свою чергу, Р. А. Майданик відносить до таких критеріїв порядок створення юридичної особи; рівень організаційної та функціональної інтеграції; функції, які здійснює та чи інша юридична особа в інтересах суспільства [12, с. 13]. Ю.М. Дзера відносить до таких критеріїв спосіб створення (розпорядчий акт Президента України, органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування або закон); спеціальну правосуб'єктність; правовий режим майна (право господарського відання або оперативного управління); обсяг відповідальності (повна або субсидіарна) [13].

Зазначимо, що в науці цивільного права висловлюються й інші думки щодо критеріїв розмежування юридичних осіб публічного та юридичних осіб приватного права: формування майна юридичних осіб публічного права за рахунок державного або комунального майна; допоміжний характер підприємницької діяльності юридичної особи публічного права щодо її основної діяльності тощо.

З огляду на вищевказане можна дійти висновку, що результат віднесення певної юридичної особи до категорії юридичних осіб публічного або юридичних осіб приватного права залежить від підбору певних критеріїв, установлених законом та вироблених на доктринальному рівні, та відповідно певною мірою має суб'єктивний характер.

Слід підтримати думку Р. А. Майданика, який вважає, що існуючий стан правового регулювання в умовах визначеного законом відкритого переліку юридичних осіб публічного права не сприяє правовій визначеності та ускладнює відмежування юридичних осіб публічного права від юридичних осіб приватного права [12, с. 13].

Аналізуючи критерії поділу юридичних осіб на юридичні особи публічного і юридичні особи приватного права, не можна не звернути уваги на те, що актуальність цього питання певним чином зросла із набранням чинності Закону України «Про запобігання корупції» (2014). Вказаним законом до суб'єктів, на яких поширюється його дія, окрім посадових осіб класичних юридичних осіб публічного права – міністерств, відомств, інших державних органів, у тому числі Фонду соціального страхування України та Пенсійного фонду тощо (п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції»), віднесено посадових осіб юридичних осіб публічного права, які не зазначені у пункті 1 частини першої цієї статті Закону [14]. Наслідком цього є виникнення проблем із самовизначенням виду юридичної особи у межах вищевказаної класифікації юридичних осіб, що створені одноосібно державою/ Автономної Республіки Крим/територіальною громадою в організаційно-правовій формі підприємницького товариства.

З огляду на це не можна обійти увагою і правову позицію у вказаному питанні Національного агентства з питань запобігання корупції наведену в Роз'ясненні щодо фінансової доброчесності від 13.11.2023 р. (далі – Роз'яснення). Згідно з пунктом 26 Роз'яснення (наданого з посиланням на практику ЄСПЛ у справах, що стосуються унітарних державних підприємств, які за українським законодавством є юридичними особами публічного права) для інших юридичних осіб (крім тих, які відповідно до ЦК України безумовно є юридичними особами публічного права), слід брати до уваги такі ознаки: 1) характер діяльності юридичної особи (зокрема, вид діяльності, сферу / галузь, у якій така діяльність здійснюється). Для юридичної особи публічного права характерним є здійснення діяльності у сферах / галузях, які становлять публічний інтерес: інтерес держави, суспільства, територіальної громади, а також важливі для великої кількості осіб інтереси та потреби. Йдеться, зокрема (але не тільки), про гірничодобувну, енергетичну, транспортну галузі, сферу надання житлово-комунальних послуг; 2) контекст діяльності юридичної особи. Юридична особа, яка здійснює фактичну основну діяльність як монополіст у певній сфері або у сфері певних монополій чи у сфері, яка повністю або значною мірою регулюється державою / територіальною громадою, має ознаки юридичної особи публічного

права; 3) ступінь інституційної залежності юридичної особи від держави / територіальної громади. Йдеться про ситуації, коли у статутному капіталі юридичної особи частка державної чи комунальної власності перевищує 50% чи становить величину, яка забезпечує відповідним органам державного управління або місцевого самоврядування право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів / дозволяє державі / територіальній громаді одноосібно формувати волю юридичної особи, коли держава / територіальна громада є активним учасником, впливає на справи юридичної особи, бере участь в оперативному управлінні тощо. Ця ознака стосується також тих юридичних осіб (незалежно від їх організаційно-правової форми), які інституціонально залежать від держави опосередковано (через інші юридичні особи публічного права); 4) рівень втручання держави / територіальної громади у фінансові справи юридичної особи. Вплив держави на формування / відновлення фінансової спроможності юридичної особи свідчить про наявність у неї ознак юридичної особи публічного права; 5) функціональну залежність юридичної особи від держави / територіальної громади. Така залежність може полягати в тому, що держава / територіальна громада має високий ступінь державного нагляду і контролю за найважливішими аспектами діяльності юридичної особи. Наприклад, держава / територіальна громада в особі державних органів або органів місцевого самоврядування: призначає керівництво такої юридичної особи; надає обов'язкові до виконання юридичною особою вказівки; здійснює контроль над активами юридичної особи; може використовувати активи юридичної особи на власний розсуд; може покладати на юридичну особу виконання своїх завдань, функцій; погоджує, затверджує угоди юридичної угоди тощо. Юридична особа залежить від держави / територіальної громади через юридичні, організаційні, фінансові та інші аспекти, які втілені в особливостях утворення (формування) її органів управління, високу роль держави / територіальної громади в управлінні юридичною особою. Юридичній особі публічного права не обов'язково мають бути притаманні усі зазначені ознаки [15].

З урахуванням вказаного виникає питання, наскільки вказані висновки Роз'яснення, які формально мають лише рекомендаційний характер, враховують норми матеріального права України.

По-перше, щодо характеру діяльності, тобто здійснення господарської діяльності у гірничодобувній, енергетичній, транспортній галузі, сфері надання житлово-комунальних послуг або іншій сфері, яка стосується інтересів великої кількості осіб тощо. Така діяльність може здійснюватись як юридичними особами публічного права (державні, комунальні підприємства), так і юридичними особами приватного права, у тому числі одноосібно створеним державою/ територіальною громадою у організаційно-правовій формі підприємницьким товариством. По-друге, щодо контексту діяльності юридичної особи. Згідно із законом суб'єкт природної монополії – це суб'єкт господарювання (юридична особа) будь-якої форми власності, який виробляє (реалізує) товари на ринку, що перебуває у стані природної монополії (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про природні монополії») [16]. Отже у стані природної монополії можуть перебувати суб'єкти господарювання незалежно від виду юридичної особи. Відповідно спроба віднести усіх суб'єктів природної монополії до юридичних осіб публічного права є спірною. По-третє, щодо ступеня інституційної залежності юридичної особи від держави / територіальної громади. Така залежність характерна не тільки для юридичних осіб публічного права, а й для юридичних осіб приватного права, оскільки створення господарських товариств на базі об'єктів державної власності здійснюється за умови, що розмір корпоративних прав держави перевищуватиме 50 відсотків їх статутного капіталу (ч. 7 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [17]. По-четверте, щодо рівня втручання держави / територіальної громади у фінансові справи юридичної особи. Таке втручання може бути характерним і для юридичних осіб приватного права. Так, держава/ територіальна громада як єдиний учасник, або як один із учасників підприємницького товариства, розмір корпоративних прав якого перевищує 50 відсотків його статутного капіталу, може в порядку, визначеному законом та установчими документами товариства, здійснювати вплив на формування / відновлення його фінансової спроможності, у тому числі на збільшення розміру його статутного капіталу, резервного капіталу тощо. По-п'яте, щодо функціональної залежності юридичної особи публічного права від держави / Автономної Республіки Крим / територіальної громади у вирішенні цілої низки питань (контроль над активами юридичної

особи, погодження, затвердження правочинів, розподіл прибутку тощо), то вона в силу закону притаманна і юридичним особам приватного права, створеним одноосібно державою / Автономною Республікою Крим / територіальною громадою, якщо розмір корпоративних прав такого учасника перевищує 50 відсотків розміру його статутного капіталу чи становить величину, яка забезпечує державі/органам місцевого самоврядування право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів. Вона зберігається в період часу від створення такого підприємницького товариства до моменту приватизації корпоративних прав держави/ Автономної Республіки Крим /територіальної громади у такому товаристві. Це, з економічної точки зору, зумовлено тим, що ринкова вартість корпоративних прав держави/ Автономної Республіки Крим /територіальної громади у такому товаристві напряму залежить від його фінансового стану, кількості, якості його активів.

Слід також звернути увагу на норми Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності» (2017 р.). Згідно з ним для стимулювання експорту товарів (робіт, послуг) українського походження Кабінет Міністрів України утворює Експортно-кредитне агентство (далі – ЕКА). ЕКА утворюється та провадить свою діяльність відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства», цього Закону, інших законодавчих актів, а також міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 1). Засновником та акціонером ЕКА, якому належить не менше 50 відсотків статутного капіталу плюс одна акція (мінімальна частка корпоративних прав держави у статутному капіталі ЕКА), є держава в особі Кабінету Міністрів України. Управління корпоративними правами, що належать державі у статутному капіталі ЕКА, здійснює Кабінет Міністрів України через уповноважений ним орган управління; статут ЕКА затверджується Кабінетом Міністрів України за погодженням із Національним банком України. На цей час статут ЕКА затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 65 «Питання утворення Експортно-кредитного агентства» (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2024 р. № 460 «Про внесення змін до Статуту приватного акціонерного товариства «Експортно-кредитне агентство»); статутний капітал ЕКА формується за рахунок коштів державного бюджету

ту, облігацій внутрішньої державної позики (якщо це передбачено законом про Державний бюджет України на відповідний рік) (ч. ч. 3, 4 ст. 2); метою діяльності ЕКА є стимулювання масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження (ч. 1 ст. 4); джерелами фінансування ЕКА є, зокрема, бюджетні кошти в разі передбачення їх законом про Державний бюджет України на відповідний рік (ч. 1 ст. 7) [18]. Отже, ЕКА, з формальної точки зору, відповідає не тільки критерію, встановленому в частині 2 статті 81 ЦК України, а й більшості ознак юридичної особи публічного права, наведених у Роз'ясненні. Однак закон визначає ЕКА як юридичну особу приватного права (ч. 3 ст. 2). Зазначене ще раз свідчить про незадовільний стан правового регулювання критеріїв поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного та юридичні особи публічного права.

Висновки. Лише застосування встановленого частиною 2 статті 81 ЦК України критерію поділу юридичних осіб на види, стосовно підприємницького товариства, створеного одноосібно державою / Автономною Республікою Крим / територіальною громадою, не дає змоги однозначно встановити вид такої юридичної особи, а результат віднесення такої юридичної особи до юридичних осіб певного виду (публічного або приватного права), що залежить від підбору критеріїв, установлених законом та вироблених на доктринальному рівні, значною мірою може мати суб'єктивний характер. З огляду на це слід підтримати розробників концепції оновлення ЦК України в частині необхідності оновлення норм Кодексу про участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах. Можна також дійти висновку про недоцільність використання у підпункті «а» пункту 2 частини 1 статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» поняття «юридична особа публічного права», та доцільність його заміни в цьому підпункті поняттям «суб'єкт господарювання у державному, комунальному секторах економіки» (ч. 2 ст. 22, ч. 3 ст. 24 ГК України), що дозволить охопити декларуванням посадовців усіх зазначених юридичних осіб, без потреби кваліфікації останніх в якості юридичних осіб публічного права.

дичних осіб приватного права: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2004. 327 с. **3.** Юркевич Ю. До розмежування статусу юридичних осіб (їх об'єднань) публічного та приватного права. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 1. С. 46-50. **4.** Кузнєцова Н. С. Концептуальні засади інституту юридичної особи в новому цивільному законодавстві України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. VIII регіональної наук.-практ. конф. Львів, 2002. С. 215-217. **5.** Спасибо-Фатєєва І.В. Деякі розсуди про юридичні особи та їх організаційно-правові форми. *Право України*. 2007. № 2. С. 88-102. **6.** Спасибо-Фатєєва І.В. Юридичні особи за Цивільним кодексом України. *Право України*. 2014. № 2. С. 70-79. **7.** Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.04.2013 р. № 223-558/0/4-13 Про доповнення до інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.11.2012 р. № 223-1679/0/4-12 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0223740-13#n7>. **8.** Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: дис. ... докт. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2004. 327 с. **9.** Чигир В.Ф. Физические и юридические лица как субъекты гражданского права. Минск: Амал фея. 2000. 215 с. **10.** Зубар В. М. Деякі аспекти правосуб'єктності юридичних осіб публічного права. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 33. С. 32-35. **11.** Зубар В. М. Співвідношення понять «юридична особа публічного права» та «юридична особа приватного права». *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 41. С. 30-33. **12.** Майданик Р.А. Юридичні особи публічного права: поняття та місце в системі права України. *Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті* (Матвєєвські цивілістичні читання): матер. наук.-практ. конф., Київ, 8 листоп. 2016 р.: ТОВ «Білоцерковдрук». 2016. С. 12-15. **13.** Дзера Ю.М. Держава як учасник цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с. **14.** Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. **15.** Національне агентство з питань запобігання корупції. Роз'яснення щодо фінансової доброчесності від 13.11.2023 р. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%97/2024/18-01-2024/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf>. **16.** Про природні монопо-

лії: Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1682-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>. 17. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 р. № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>. 18. Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності: Закон України від 20 грудня 2016 р. №1792-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1792-19#Text>.

References

1. Tsyvil'nyy kodeks Ukrainy (2003). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. 2. Kucherenko I.M. Orhanizatsiyno-pravovi formy yurydychnykh osib pryvatnoho prava: monohrafiya. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrainy, 2004. 327 s. 3. Yurkevych YU. Do rozmezhuvannya statusu yurydychnykh osib (yikh ob"yednan') publichnoho ta pryvatnoho prava. *Pidpryyemstvo, hospodarstvo, i pravo*. 2016. #1. S. 46-50. 4. Kuznyetsova N. S. Kontseptual'ni zasady instytutu yurydychnoyi osoby v novomu tsyvil'nomu zakonodavstvi Ukrainy. Materialy VIII rehional'noyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi «Problemy derzhavotvorenniya i zakhystu prav lyudyny v Ukraini». Sektsiya tsyvilistychnykh nauk. L'viv. 2002. S. 215-217. 5. Spasybo-Fatyeyeva I.V. Deyaki rozsudy pro yurydychni osoby ta yikh orhanizatsiyno-pravovi formy. *Pravo Ukrainy*. 2007. № 2. S. 88-102. 6. Spasybo-Fatyeyeva I.V. Yurydychni osoby za Tsyvil'nyim kodeksom Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2014. № 2. S. 71. 7. Lyst Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z roz'hlyadu tsyvil'nykh i kryminal'nykh sprav vid 05.04.2013 r. № 223-558/0/4-13 Pro dopovnennya do informatsiynoho lysta Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z roz'hlyadu tsyvil'nykh i kryminal'nykh sprav vid 15.11.2012 r. № 223-1679/0/4-12 «Pro deyaki pytannya zdiysnennya kryminal'noho provadzhenntya na pidstavi uhod». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0223740-13#n7>. 8. Kucherenko I.M. Orhanizatsiyno-pravovi formy yurydychnykh osib pryvatnoho prava: dys. ... dokt. yuryd. nauk. In-t derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrainy. Kyiv, 2004. 327 s. 9. Chyhyr V.F. Fyzycheskye y yurydycheskye lytsa kak sub"ekty hrazhdanskoho prava. Mynsk: Amal feya. 2000. 215 s. 10. Zubar V. M. Deyaki aspekty pravosub'yektnosti yurydychnykh osib publichnoho prava. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. prats'*. 2007. Vyp. 33. S. 32-35. 11. Zubar V. M. Spivvidnoshennya ponyat' «yurydychna osoba publichnoho prava» ta «yurydychna osoba pryvatnoho prava». *Aktual'ni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. prats'*. 2008. Vyp. 41. S. 30-33. 12. Maydanyk R.A. Yurydychni osoby publichnoho prava: ponyattya ta mistse v systemi prava Ukrainy / *Yurydychni osoby publichnoho prava: uchast' u tsyvil'nomu oboroti* (Matvyeyevs'ki tsyvilistychni chytannya). Materialy nauково-praktychnoyi konferentsiyi. Kyiv, 8 lystopada 2016 r. E.: TOV «Bilotserkovdruk». 2016. S. 12-15. 13. Dzera Yu. M. Derzhava yak uchastnyk tsyvil'nykh pravovidnosyn: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2011. 20 s. 14. Pro zapobihannya koruptsiyi: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnya 2014 r. № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. 15. Natsional'ne ahent'stvo z pytan' zapobihannya

koruptsiyi. Roz"yasnennya shchodo finansovoyi dobrochesnosti vid 13.11.2023 r. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%97/2024/18-01-2024/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf>. **16.** Pro pryrodni monopoliyi: Zakon Ukrainy vid 20 kvitnya 2000 r. № 1682-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>. **17.** Pro upravlinnya ob'yektamy derzhavnoyi vlasnosti: Zakon Ukrainy vid 21 veresnya 2006 r. № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>. **18.** Pro finansovi mekhanizmy stymulyuvannya eksportnoyi diyal'nosti: Zakon Ukrainy vid 20 hrudnya 2016 r. № 1792-VIII. UR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1792-19#Text>.

***Plavich Igor.* Problems of determining the type of legal entity (private or public law) for entrepreneurial companies, individually created by the state, the Autonomous Republic of Crimea, a territorial**

The conceptual problems of dividing legal entities into private and public law legal entities are highlighted. Based on the conducted analysis of the legislation of Ukraine, the author proves that the sole use of the criterion of division of legal entities into types established by Part 2 of Article 81 of the Central Committee of Ukraine, specifically of an enterprise, solely created by a state/territorial community, does not allow to unambiguously establish the type of such a legal entity, and the result of classifying a legal entity as a legal entity of a certain type (public or private law), which depends on the selection of criteria established by law and developed on a doctrinal level, that The singing world has a subjective character. The author substantiates the need to refine the norms of the Central Committee of Ukraine on the division of legal entities into private and public law, and supports in the context of the above the position of the developers of the concept of updating the Central Committee of Ukraine, in particular the need to update the norms of the Central Committee of Ukraine on the role of the state, the Autonomous Republic of Crimea and territorial communities in civil matters. In order to improve the norms of the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption" and to increase the level of legal relevance, the author clarifies the validity of replacing the references to legal entities of public law in the said Law with references to "government entities in the public sector of the economy".

Key words: legal entity, legal entity of public law, legal entity of private law, state enterprise, communal enterprise, subject of government, subject of government or utility sector of the economy.

УДК 346.2

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-139

Є. М. ДАНИЛЕНКО

ПРОГАЛИНИ У ЗАКОНОДАВЧОМУ РЕГУЛЮВАННІ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН У ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ТА СПОСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Аналізуються поняття прогалін у законодавчому регулюванні, їх специфіка у випадку з корпоративними правовідносинами у приватних підприємствах та способи подолання таких прогалін. Досліджено можливість застосування до регулювання діяльності приватних підприємств за аналогією закону окремих норм Господарського та Цивільного кодексів України, Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Зроблено висновок, що застосування аналогії закону до діяльності приватних підприємств є більш прийнятним, ніж порівнювання приватних підприємств до товариств з обмеженою відповідальністю шляхом тлумачення. Це дає перевагу статуту приватного підприємства у регулюванні корпоративних правовідносин у ньому, що є однією з переваг цієї організаційно-правової форми.

Ключові слова: приватне підприємство, прогалини у праві, прогалини у законодавстві; аналогія закону; тлумачення.

Danylenko Yevgenii. Gaps in the legislative regulation of corporate legal relations in private enterprises and ways to overcome them

The concept of gaps in legislative regulation, their specificity in the case of corporate legal relations in private enterprises and ways to overcome such gaps are analyzed. The possibility of applying to the regulation of the activities of private enterprises by analogy of the law of certain norms of the Economic and Civil Codes of Ukraine, the Law of Ukraine “On Limited and Additional Liability Companies” is investigated. It is concluded that the application of the analogy of the law to the activities of private enterprises is more acceptable than equating private enterprises to limited liability companies by interpretation. This gives the advantage of the charter of a private enterprise in regulating corporate legal relations in it, which is one of the advantages of this organizational and legal form.

Key words: private enterprise, legal gaps, legislative gaps; analogy of law; interpretation.

Приватне підприємство – друга за популярністю організаційно-правова форма господарської діяльності в Україні. За даними Державної служби статистики України, станом на 01.01.2024 р. в Україні налічувалося 199 839 приватних підприємств (далі – ПП) [1], що становить 13,36 % загальної кількості юридичних осіб. Більше зареєстровано лише товариств з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), яких налічується 785 999.

Але якщо кількість останніх постійно зростає, то кількість ПП – скорочується. Для порівняння: станом на 01.01.2016 р. в Україні налічувалося 488 205 ТОВ і 201 788 ПП [2]. Тобто, якщо кількість ТОВ за 8 років зростає на 297 794 юрособи, то кількість ПП – зменшилася на 1 949 юросіб.

Одна з причин цього – наявність значних за обсягом прогалин у законодавчому регулюванні діяльності приватних підприємств, які тривалий час не вирішуються.

Діяльність ТОВ ще з 1991 р. була врегульована кількома десятками статей Закону України «Про господарські товариства», а з 2004 р. – також окремими статтями Цивільного та Господарського кодексу України. З 2018 р. їх діяльність врегульована нормами окремого Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі – Закон про ТОВ).

Натомість ПП спочатку було присвячено один рядок у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про підприємства в Україні», а з 2004 р. – одна стаття 113 у Господарському кодексі України (далі – ГК України) і кілька побіжних згадок в інших статтях цього ж кодексу.

Такий обсяг законодавчого регулювання є недостатнім, але законодавці тривалий час не усувають цю прогалину. Все правове регулювання корпоративних правовідносин у ПП залишено за його учасниками, які мають врегулювати їх у своєму статуті. Але далеко не всі статuti приватних підприємств є достатньо якісними. Тому на практиці доводиться долати чималі прогалини у правовому регулюванні приватних підприємств.

Метою цієї статті є аналіз наявних способів подолання прогалин у законодавчому регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах і на основі цього – визначення можливих варіантів їх регулювання за наявності відповідних прогалин.

Прогалини у законодавстві та шляхи їх подолання були предметом дисертаційного дослідження Ю. І. Матат, а прогалини у праві

та шляхи їх подолання – предметом дисертаційного дослідження О. В. Колотової. Водночас діяльності приватних підприємств було присвячено дисертаційне дослідження Ю. С. Алексєєвої

Однак питання способів усунення законодавчих прогалин саме в регулюванні діяльності ПП у цих працях досліджувалося лише побіжно. До того ж більшість цих робіт написані досить давно, і тому не враховують змін, які мали місце в регулюванні цієї організаційно-правової форми господарської діяльності останнім часом.

Перш ніж перейти до способів усунення прогалин у законодавчому регулюванні діяльності ПП, коротко визначимось із термінологією. Відповідно до ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» (який буде введено в дію лише через рік після скасування воєнного стану) правова прогалина – це повна або часткова відсутність норми права, що не забезпечує завершеність правового регулювання відповідних суспільних відносин [3].

Така дефініція є, по суті, скороченою версією визначення, яке у своїй дисертаційній роботі надала О. В. Колотова: «Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність правового регулювання суспільних відносин, які знаходяться в сфері правового впливу та потребують правового регулювання, за оцінкою суб'єкта правозастосування, є недоліком права, поява якого спричинена об'єктивним розвитком суспільних відносин або суб'єктивними причинами, пов'язаними з правотворчими та правозастосовними діями законодавчих, виконавчих та судових органів державної влади, наявність яких зумовлює нетиповість правозастосовної діяльності, яка втрачає свою традиційну послідовність, як система логічно пов'язаних, послідовних дій» [4, с. 84-85].

Водночас, як зауважують Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова, із самої сутності приватного права, як наднаціональної (базисної) системи права, та цивільного права України, як втілення приватного права на національному рівні, випливає, що вести стосовно них мову про «прогалини у праві» є не коректним, оскільки «неповноти правового регулювання» тут не існує: учасники цивільних відносин мають право встановлювати правила поведінки своїм договором (якщо це не заборонено законом). Можна припустити, що коли вони цього не роблять, то необхідності врегулювання певних відносин не існує. Натомість має йтися про «прогалини у цивільному законодавстві», що розуміється як заснована на певних

засадах, ієрархічно впорядкована система нормативних актів, що регулює цивільні відносини [5, с. 11-12].

Із цією тезою ми не зовсім погоджуємося, оскільки не лише у цивільному законодавстві, а й у цивільному праві може бути прогалина. Зокрема, у разі, якщо учасники правовідносин не врегулювали певні відносини (зокрема, в статуті приватного підприємства) не тому, що в цьому не було необхідності, а тому, що не подумали про необхідність такого врегулювання або не досягли згоди щодо способу такого регулювання.

У цій статті буде йтися саме про прогалини у законодавстві, що регулює корпоративні правовідносини у приватних підприємствах і способи їх усунення.

Як зазначає Ю. І. Матат, прогалину в законодавстві можна визначити як відсутність нормативної регламентації певної групи суспільних відносин, що знаходяться у сфері правового регулювання, за умови, що ці відносини мають бути врегульованими з позицій принципів права [6, с. 41].

Найпоширенішими способами подолання прогалин у законодавстві та праві є аналогія закону та аналогія права.

Відповідно до ст. 8 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону) [7]. Відповідно до положень ч. 3 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» аналогія закону – це застосування до неврегульованих суспільних відносин положень закону, який регулює подібні суспільні відносини [3].

Як зазначає Ю. І. Матат, сутність аналогії закону полягає в тому, що від подібності відносин, тобто матеріальної основи норми, відбувається перехід до подібності в її юридичній основі. Інакше кажучи, має місце поширення дії норми на відносини, подібні до предмета її регулювання. Використання аналогії закону припускає застосування конкретної окремо взятої норми права [6, с. 79].

Тому для того, щоб з'ясувати, які саме норми права необхідно застосовувати до корпоративних відносин у ПП, необхідно визначити, до яких корпоративних правовідносин вони найбільш

подібні. Це, в свою чергу, залежить від того, до якої організаційно-правової форми найбільш наближеними є приватні підприємства.

Відповідно до ст. 63 ГК України приватне підприємство є різновидом підприємства [8]. Як відзначає Ю. С. Алексеева, лаконічність визначення поняття приватного підприємства пов'язана з тим, що воно є лише різновидом підприємств, а характерні ознаки будь-якого підприємства підкреслено у ст. 62 ГК України [9, с. 35]. Відтак до регулювання діяльності ПП слід застосовувати всі ті норми, що стосуються діяльності підприємств, зокрема ст. 62-72 цього кодексу.

Зокрема, із ч. 4 та ч. 5 ст. 63 ГК України стає зрозумілим, що приватне підприємство може бути або унітарним, або корпоративним та розкривається зміст цих понять. Крім того, вказані статті містять норми щодо організаційної структури товариства, управління підприємством, майна підприємства, окремих аспектів його господарської діяльності. Однак лише норми ст. 65 ГК України можна вважати такими, що регулюють певні аспекти корпоративних правовідносин у ПП, а саме: відносин щодо управління підприємством – призначення керівника, його повноважень тощо.

Окремі аспекти корпоративних правовідносин також регулюються положеннями глави 7 ЦК України, які стосуються всіх юридичних осіб. Зокрема, ними врегульовані певні питання утворення та припинення юридичних осіб, а з 1 січня 2023 р. ще й міститься визначення поняття корпоративних правовідносин, корпоративних прав та їх змісту (раніше визначення цих понять містилось у ст. 167 ГК України).

Водночас велика кількість питань щодо порядку внесення вкладів та формування статутного капіталу приватного підприємства, його розподілу між учасниками, збільшення та зменшення, порядку відчуження часток у статутному капіталі, порядку скликання загальних зборів та прийняття ними рішень, повноважень загальних зборів чи єдиного учасника тощо залишаються взагалі поза межами законодавчого регулювання.

Регламентация таких правовідносин є, зокрема, у законах України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про господарські товариства» (щодо повного та командитного товариств), «Про кооперацію».

Із вказаних організаційно-правових форм найближчими до приватних підприємств, на нашу думку, є ТОВ. Адже жодних акцій таке підприємство не випускає, через що воно не є схожим на акціонерне товариство. Серед його учасників немає осіб, які подібно до вкладників у командитних товариствах не мали б права голосу. Водночас кожен з учасників має не один голос, як учасники кооперативу, а ту кількість голосів, яка пропорційна розміру їх частки в статутному капіталі приватного підприємства. При цьому його учасники несуть відповідальність за зобов'язаннями створеного ними підприємства лише в межах здійснених ними вкладів. Тобто їх відповідальність обмежена так само, як і відповідальність учасників ТОВ.

Відтак вважаємо, що у спірних ситуаціях щодо корпоративних правовідносин у приватних підприємствах, які не врегульовані нормами ГК України і нормами статуту приватного підприємства, слід за аналогією закону застосовувати норми Закону про ТОВ.

До речі, саме такий варіант заповнення прогалини у регульованій діяльності приватних підприємств пропонується законопроектом № 11286 від 24.05.2024, внесеним народним депутатом В. В. Морозом [10]. Пропонується прописати, що в частині управління приватним підприємством, якщо питання не врегульоване ГК України чи статутом підприємства, до приватного підприємства застосовуються норми статей 29-37 Закону про ТОВ.

Однак доки цей законопроект не прийнятий, застосовувати норми Закону про ТОВ до корпоративних правовідносин, що мають місце в приватному підприємстві, слід обережно, зважаючи на положення статуту (які мають пріоритет), свободу дій учасників та загальні принципи права (зокрема, добросовісність та розумність).

Важливу роль у подоланні прогалин у правовому регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах відіграє також тлумачення судами різних інстанцій нечисленних правових норм, які стосуються їх регулювання. Як відзначає Ю. І. Матат, тлумачення норм права, як необхідний елемент механізму правового регулювання, відіграє важливу роль у процесі подолання прогалин у законодавстві [6, с. 143].

Прикладом подолання прогалин у регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах через офіційне

тлумачення може бути рішення Конституційного Суду України від 19 вересня 2012 р. № 17-рп/2012 у справі за конституційним зверненням приватного підприємства „КІО“ щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України.

У цьому рішенні КСУ дійшов висновку, що приватне підприємство (або його частина), засноване одним із подружжя, це окремий об'єкт права спільної сумісної власності подружжя, до якого входять усі види майна, у тому числі вклад до статутного капіталу та майно, виділене з їх спільної сумісної власності. Тому положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України треба розуміти так, що статутний капітал та майно приватного підприємства є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя [11].

Подолання прогалин у правовому регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах здійснюється також через тлумачення, які містяться у висновках, відображених у постановах Верховного Суду. Останні є обов'язковими до врахування судами нижчих інстанцій при виборі та застосуванні норми права до спірних правовідносин відповідно до ст. 236 ГПК України та ст. 263 ЦПК України.

Одним із найбільш знакових прикладів такого тлумачення є постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 червня 2021 р. по справі № 916/2813/18. Ця постанова не лише нівелювала правову позицію, відображену у вищевказаному рішенні КСУ, а й повністю змінила підхід до визначення правової сутності приватного підприємства та правового регулювання його діяльності. У цій постанові ВП ВС зробила висновок, що рішення КСУ від 19 вересня 2012 р. № 17-рп/2012 охоплює два різні випадки:

перший: коли майно передано у власність юридичної особи, зареєстрованої як приватне підприємство. Тоді частка в статутному капіталі такої юридичної особи (але не її майно) може належати на праві приватної спільної сумісної власності подружжю;

другий: коли йдеться про єдиний майновий комплекс, тобто про підприємство в розумінні статті 191 ЦК України, яке не передане як вклад юридичній особі, а використовується одним із подружжя без створення юридичної особи, зокрема як фізичною особою – підприємцем. Тоді майно, яке входить до складу підприємства як єдиного майнового комплексу (але не частка в статутному капіталі

майнового комплексу, бо майновий комплекс не може мати статутного капіталу), може належати на праві спільної сумісної власності подружжю.

Більше того, ВП ВС дійшла висновку, що приватне підприємство – це не окрема організаційно-правова форма юридичної особи, а класифікуюча ознака юридичних осіб залежно від форми власності. Водночас за ознакою наявності чи відсутності учасників юридичні особи поділяються на товариства та установи, у зв'язку із чим приватне підприємство є товариством, оскільки воно має хоча б одного учасника [12].

У зв'язку з цим також було вирішено, що до регулювання корпоративних відносин у приватному підприємстві наявних на момент спірних правовідносин Закон України «Про господарські товариства» повинен застосовуватися не за аналогію закону, а безпосередньо, оскільки ПП – це ТОВ.

Ми не поділяємо такий підхід ВП ВС. Вважаємо, що приватні підприємства є окремою, іншою організаційно-правовою формою юридичних осіб. Це повністю відповідає положенням ч. 1 ст. 83 ЦК України, яка передбачає, що юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом.

Головною особливістю ПП є більша, порівняно з ТОВ, свобода у врегулюванні відносин на рівні статуту. Учасники ПП, на нашу думку, не повинні бути обтяжені вимогами Закону України «Про господарські товариства» чи Закону про ТОВ. Вони можуть врегулювати відносини між собою інакше. Зокрема, в частині продажу своїх часток, порядку скликання загальних зборів учасників тощо.

Інша справа, що до тих правовідносин, які не врегульовані ГК України та статутом приватного підприємства, мають за аналогією закону застосовуватися положення Закону про ТОВ. І бажано було б це прямо зафіксувати у законодавстві.

Висновки. Подолати прогалини у правовому регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах можна різними способами. Найбільш очевидним є застосування аналогії закону, шляхом застосування до таких правовідносин норм Закону про ТОВ. Або ж взагалі шляхом тлумачення прирівняти приватні підприємства до товариств з обмеженою відповідальністю і застосувати до цих правовідносин норми зазначеного закону вже не за

аналогією, а напряму. Але такий підхід є сумнівним, з точки зору положень законодавства, та суттєво обмежує свободу учасників приватних підприємств. Тому більш правильним, на нашу думку, є застосування норм Закону про ТОВ до корпоративних правовідносин у ПП у тих випадках, коли вони не врегульовані нормами статуту ПП.

1. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2024/ks_opfg/arh_ks_opfg_24.htm. 2. Кількість суб'єктів економіки за організаційними формами на 1 січня 2016 року. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2016/ks_opfg/ks_opfg_0116.htm. 3. Про правотворчу діяльність; Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>. 4. Колотова О. В. Прогалини у праві та шляхи їх подолання: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 213 с. 5. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. «Прогалини» у цивільному законодавстві та їхнє подолання у процесі юрисдикційної діяльності. URL: <https://dSPACE.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6872c4f4-5d08-4a9b-921c-d7fc1b7548d2/content>. 6. Матат Ю. І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в юридичній практиці: дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2013. 169 с. 7. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. 8. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>. 9. Алексеєва Ю. С. Хозяйственно-правовой статус частного предприятия в Украине: дисс. ... канд. юрид. наук. Донецк: Ін-т економіко-правових досліджень НАН України, 2010. 229 с. 10. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності приватних підприємств. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44253>. 11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012, справа № 1-8/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text>. 12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 червня 2021 року по справі № 916/2813/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98531899>.

References

1. Kilkist zareiestrovanykh yurydychnykh osib za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia z rozpodilom za oznakoiu stati kerivnyka. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2024/ks_opfg/arh_ks_opfg_24.htm. 2. Kilkist subiektiv ekonomiky za orhanizatsiiny my formamy na 1 sichnia 2016 roku. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/>

EDRPU_2016/ks_opfg/ks_opfg_0116.htm. **3.** Pro pravotvorochu diialnist: Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>. **4.** Kolotova O. V. Prohalyny u pravi ta shliakhy yikh podolannia: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koreskoho NAN Ukrainy, 2010. 213 s. **5.** Kharytonov Ye. O., Kharytonova O. I. «Prohalyny» u tsyvilnomu zakonodavstvi ta yikhnie podolannia u protsesi yurysdyktsiinoi diialnosti. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6872c4f4-5d08-4a9b-921c-d7fc1b7548d2/content>. **6.** Matat Yu. I. Prohalyny v zakonodavstvi ta zasoby yikh podolannia v yurydychnii praktytsi: dys. ... kand. yuryd. Nauk. Kharkiv: Nats. un-t “Yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho”, 2013. 169 s. **7.** Tsyvilnyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. **8.** Hospodarskyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>. **9.** Alekseeva Yu. S. Khoziaistvenno-pravovoi status chastnoho predpriyatiya v Ukrayne: dyss. ... kand. yuryd. nauk. Donetsk: Ynstitut ekonomyko-pravovykh doslidjen NAN Ukrayny, 2010. 229 s. **10.** Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання diialnosti pryvatnykh pidpriemstv. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44253>. **11.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym zvernenniam pryvatnoho pidpriemstva «KIO» shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny pershoi statti 61 Simeinoho kodeksu Ukrainy vid 19 veresnia 2012 roku № 17-rp/2012, sprava № 1-8/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text>. **12.** Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 29 chervnia 2021 roku po spravi № 916/2813/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98531899>.

Danylenko Yevgenii. Gaps in the legislative regulation of corporate legal relations in private enterprises and ways to overcome them

The concept of gaps in legislative regulation, their difference from gaps in law and the specifics in the case of corporate legal relations in private enterprises are analyzed, as well as ways to overcome such gaps. The possibility of applying to the regulation of the activities of private enterprises by analogy of the law of certain norms of the Commercial and Civil Codes of Ukraine, the Law of Ukraine “On Limited and Additional Liability Companies” is investigated. Various approaches to overcoming gaps and determining the legal nature of private enterprises, reflected in the decision of the Constitutional Court of Ukraine in 2012 and in the resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in 2021, are analyzed. It is concluded that the application of the analogy of the law to the activities of private enterprises is more acceptable than equating private enterprises to limited liability companies by interpretation, as proposed by the Grand Chamber of the Supreme Court. This gives the charter of a private enterprise an advantage in regulating corporate legal relations in it, which is one of the advantages of this organizational and legal form.

Key words: private enterprise, legal gaps, legislative gaps; analogy of law; interpretation.

ОГЛЯД ОСТАННІХ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЩОДО ПРОБЛЕМ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Здійснено огляд сучасного стану розробленості проблеми інформатизації цивільного судочинства в національній правовій доктрині. Зазначається, що для вітчизняного дослідника питання використання інформаційних технологій, інформатизації правосуддя у цивільних справах є досить новими. Упродовж останніх десятиліть цивілістична теорія проводила дослідження класичних конструкцій та проваджень цивільного судочинства, що відображало в певному сенсі етапи розвитку суспільних відносин. Наразі глобальні тенденції економічного розвитку обумовлюють новітні напрями наукового дослідження цивільного судочинства. Однією з таких тенденцій є повномасштабна цифровізація, впровадження інформаційних технологій у численні сфери людської діяльності.

Обґрунтовується, що технологічний розвиток цивільного судочинства сприяє спрощенню судових процедур, прискоренню процесу розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Доводиться, що розробка концептуальних змін цивільного процесуального законодавства неможлива без проведеного наукових досліджень інформатизації цивільного судочинства.

Ключові слова: електронне судочинство, електронний суд, цифровізація судочинства, інформатизація правосуддя, штучний інтелект, принципи судочинства.

Gribchenko Sergiy. Review of the latest scientific publications on the problem of informatization of civil proceedings

The article provides an overview of the current state of development of the issue of civil justice informatization in the national legal doctrine. It is noted that for a national researcher, the issues of use of information technologies and informatization of justice in civil cases are quite new. Over the past decades, civil law theory has been studying the classical constructions and proceedings of civil justice, which in a sense reflected the stages of development of social relations. Currently, global trends in economic development are determining the newest areas of scientific research in civil justice. One of these trends is full-

scale digitalization and introduction of information technologies into numerous areas of human activity.

The author substantiates that technological development of civil proceedings contributes to simplification of court procedures, acceleration of the process of consideration and resolution of disputed civil cases. It is proved that the development of conceptual changes to civil procedural legislation is impossible without conducting scientific research on the informatization of civil justice.

Key words: *electronic justice, electronic court, digitalization of justice, informatization of justice, artificial intelligence, principles of justice.*

Вступ. Для вітчизняного дослідника питання використання інформаційних технологій, інформатизації правосуддя у цивільних справах є досить новими. Упродовж останніх десятиліть цивілістична теорія проводила дослідження класичних конструкцій та проваджень цивільного судочинства, що відображало в певному сенсі етапи розвитку суспільних відносин. Сьогодні предмети вивчення цивільного процесуального права визначаються не лише важливістю оптимізації та підвищення ефективності цивільної процесуальної діяльності учасників судового процесу та суду, а й розробленням нових підходів до їх нормативної регламентації. Глобальні тенденції економічного розвитку обумовлюють новітні напрями наукового дослідження цивільного судочинства. Однією з таких тенденцій є повномасштабна цифровізація, впровадження інформаційних технологій у численні сфери людської діяльності.

Правосуддя не є винятком. Немає сумнівів у тому, що технологічний розвиток цивільного судочинства не тільки необхідний, а й об'єктивно триватиме. Впровадження цифрових технологій не є самоціллю, вони сприяють спрощенню судових процедур, прискоренню процесу розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Уже позитивно себе зарекомендували такі цифрові технології, які забезпечили, приміром, можливість подання до суду електронних документів із використанням цифрового підпису, що значно спростило зберігання та скоротило час опрацювання інформації; участь сторін у режимі відеоконференції, що покращило доступність правосуддя та зменшило витрати учасників судового процесу; системи управління справами тощо.

Розробка концептуальних змін цивільного процесуального законодавства неможлива без проведення наукових досліджень інформатизації цивільного судочинства. Тому **метою цієї статті є**

з'ясування сучасного стану доктринального осмислення проблематики, що розглядається.

Стан розробки проблеми. До проблематики інформаційних технологій в сфері цивільної юрисдикції зверталися І. В. Андронов, І. О. Бут, А. І. Виноградова, М. О. Гетманцев, Н. Ю. Голубєва, А. Г. Гулик, І. М. Іліопол, А. Ю. Каламайко, Л. М. Ніколенко, Д. Д. Луспеник, М. В. Парасюк, Ю. Д. Притика, А. М. Міць, І. О. Русанова, Р. М. Римарчук, О. С. Ткачук, С. А. Чванкін та інші вітчизняні правознавці. Варто зупинитися на основних наукових працях вітчизняних учених-процесуалістів.

Зокрема, М. О. Гетманцев, здійснив аналіз нормативно-правових актів у сфері запровадження в Україні засобів електронної комунікації у процесі відправленні правосуддя у цивільних справах, а також аналізував поширені у наукових колах теоретичні та методологічні підходи до окресленої проблематики. Запровадження аналогічних зарубіжним механізмів електронної взаємодії суду з учасниками цивільного процесу потребує побудови комплексу технічних рішень. Найбільше труднощів у практичному запровадженні засобів електронної комунікації у цивільне судочинство викликають процедурні питання правозастосування цих нововведень у конкретних справах [1, с. 10-13].

А. Ю. Каламайко у своїй науковій праці досліджує місце електронних засобів доказування в доказовій діяльності. На підставі аналізу ознак таких засобів доказування робиться висновок про необхідність надання їм самостійного статусу як окремого засобу доказування. З урахуванням законодавчого та практичного досвіду зарубіжних країн наводяться пропозиції щодо процедури подання, дослідження та оцінки електронних засобів доказування [2, с. 127-130].

М. В. Парасюк, Р. М. Римарчук присвятили своє дослідження інформатизації цивільного судочинства як засобу підвищення ефективності послуг правосуддя. Зазначено, що електронне правосуддя має власну систему інституційних принципів. Відзначається, що висока ефективність судочинства з використанням цифрових систем досягається з допомогою низки властивостей: практично миттєвої передачі повідомлень; відсутністю необхідності особистої присутності у залі судового засідання; простотою та доступністю дистанційного звернення до суду; можливостями об'єктив-

ного контролю за дотриманням процесуальної форми та інших аспектів судочинства щодо спору про право тощо [3, с. 217, 222].

Ю. Д. Притика, аналізуючи переваги та недоліки онлайн-арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів, доводить, що активне розповсюдження правочинів, які вчиняються за допомогою мережі Інтернет, зумовило виникнення нового виду спорів. Вирішення таких спорів вимагає не лише володіння відповідними технічними знаннями, а й швидкого винесення рішень. Необхідність уніфікації підходів до вирішення спорів, що виникають із правочинів, укладених за допомогою мережі Інтернет, обумовила появу *lex electronica* – системи норм міжнародно-правового характеру, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку із здійсненням правочинів в електронному інформаційному середовищі [4, с. 58-61].

І. О. Русанова досліджує проблемні питання, які стосуються запровадження інструментів електронного судочинства в Україні як одного із секторів електронного урядування, що є одним з обов'язкових напрямів розвитку на шляху становлення інформаційного суспільства [5, с. 41-49].

А. М. Міць, зосереджуючи увагу на певних проблемних аспектах інформатизації цивільного судочинства, аналізує еволюцію електронних технологій у цивільному судочинстві; право на доступ до Інтернету в контексті права на справедливий суд; проблематику впровадження інформаційних технологій у цивільний процес; правове регулювання електронних доказів [6, с. 14-24].

О. С. Ткачук досліджує інформаційні технології, їх вплив на традиційні процесуальні цінності і розуміння сутнісних характеристик цивільного судочинства. Дослідник обстоює позицію, що вплив інформаційних технологій на традиційні процесуальні інститути полягає в: 1) розширенні змісту принципів цивільного судочинства (законність, гласність, відкритість та публічність, доступність, своєчасність); 2) підвищенні гарантій забезпечення практичної реалізації принципів законності (автоматичний розподіл справ між судьями, повна фіксація процесу технічними засобами), гласності та публічності (розміщення судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень, поширення інформації на офіційних сайтах судової влади), своєчасності (автоматизація документообігу, впровадження окремих елементів електронного

документообігу) та ін.; 3) прискоренні поширення інформації про органи судової влади, підвищення точності та достовірності статистичних даних [7, с. 503-524].

Н. Ю. Голубєва аналізує світові моделі впровадження електронного судочинства. На думку вченої, запровадження елементів електронного правосуддя в судочинство є загальною тенденцією розвитку та модернізації судочинства. При цьому розвиток електронного судочинства, як правило, проходить такі етапи: стають доступними тексти законів, бази даних і прецеденти, розвиваються пошукові системи; з'являється можливість отримати інформацію від суду про дату і час засідання; з'являється можливість подати в електронному вигляді документи до суду, формуються шаблони процесуальних документів, документообіг у суді також переходить в електронну форму, а справи формуються в електронному вигляді (чи дублюються в електронному та паперовому вигляді); використовується обладнання, яке дозволяє досліджувати докази, надані в електронній формі; відбувається інтеграція електронних систем; можливість судочинства у віддаленому доступі (наприклад, за допомогою відеоконференцз'язку). Якщо в країні впроваджено всі названі вище можливості (елементи, опції), то можна говорити про впровадження повноцінного електронного судочинства [8, с. 7-11].

С. А. Чванкін дисертаційне дослідження присвятив інформаційним технологіям у доказуванні в цивільному процесі. Дослідник вважає, що цифровізація судочинства дозволяє шляхом спрощення здійснення самих процесуальних дій, зміни їх форми досягти головної мети судочинства – забезпечення права на справедливий розгляд справи в розумні строки. При цьому визначаються найважливіші небезпеки впровадження інформаційних технологій у судочинство: 1) незабезпечення належної інформаційної безпеки; 2) збільшення судових справ, кляузництва, оскільки із впровадженням інформаційних технологій збільшується кількість можливостей зловживання цивільними процесуальними правами; 3) часткова втрата урочистої форми судочинства; 4) деформація самої судової діяльності [9, с. 1-7].

Л. М. Ніколенко досліджує питання електронного правосуддя як способу підвищення ефективності судового розгляду. Дослідник доходить висновку щодо позитивної динаміки розгляду судо-

вих справ, а також отримання суб'єктами поточної інформації про стан розгляду судових справ і обґрунтовує тезу про те, що важливим фактором підвищення ефективності, відкритості та прозорості правосуддя є використання у судочинстві інформаційних технологій, що сприяють спрощенню судових процедур, скороченню термінів розгляду судових справ, процесуальних строків та судових витрат [10, с. 338].

І. В. Андронов одну із своїх наукових праць присвятив проблемам забезпечення доказів у цивільній справі шляхом огляду веб-сторінки в мережі Інтернет. Правознавець доводить, що одним із засобів швидкого процесуального закріплення інформації, що знаходиться на веб-сторінці в мережі Інтернет, пропонується використовувати таку процесуальну дію, як огляд доказів за їх місцезнаходженням (ст. 140 ЦПК України), під яким розуміють безпосередній огляд складом суду веб-сторінки з розміщеною на ній інформацією з фіксуванням результатів такого огляду в протоколі про вчинення окремої процесуальної дії [11, с. 18-21].

І. О. Бут вивчає проблемні аспекти застосування інформаційних технологій у третейському розгляді. Фактично питання застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій залишається на вирішення компетентного органу, яким утворено третейський суд, сам склад третейського суду, а також безпосередньо на сторін третейської угоди, які в певних випадках (особливо щодо процедури розгляду спору в третейському суді *ad hoc*) наділені можливістю визначати правила третейського розгляду, які б не суперечили законодавству. Аналізуючи міжнародний досвід застосування інформаційних технологій під час арбітражного розгляду, І. О. Бут обґрунтовує важливість надання арбітражам певної процедурної автономії у вирішенні питань функціонування електронного документообігу між сторонами та арбітражем [12, с. 28-31].

Висновки. Огляд основних наукових напрацювань щодо використання інформаційних технологій у цивільному судочинстві дає змогу зробити деякі висновки.

Дослідники цивільного процесуального права вже звертають увагу на потенційні можливості удосконалення цивільного судочинства шляхом застосування інформаційних технологій та інформатизації всього процесу розгляду і вирішення цивільних справ. Суспільні відносини розвиваються досить динамічно і не завжди

законодавство встигає за таким розвитком. Сьогодні очікування та потреби учасників судового процесу передусім пов'язані з необхідністю впровадження нового інструментарію, і зокрема цифрового, який зумовить оптимізацію судових витрат і процедур та підвищить ефективність судової системи.

Серед вітчизняних правознавців через об'єктивні причини часто переважає фрагментарний підхід до розглядуваної проблеми, зумовлений аналізом лише окремих аспектів використання інформаційних технологій у цивільному судочинстві. Це свідчить про відсутність комплексного наукового підходу до цієї проблематики та узагальнених висновків щодо сфери, яка розглядається. Не можна не відзначити й консервативні погляди на розвиток цивільного судочинства в цифрову добу. Відзначаючи безумовний вплив інформаційних технологій на правосуддя у цивільних справах, деякі автори проводять аналіз можливих ризиків і негативних наслідків їх використання. За підсумками звернення до сучасної доктрини цивільного процесу навряд чи можна уявити собі повну картину того, що являють собою інформаційні технології та які перспективи дає інформатизація процедур розгляду й вирішення спірних справ, яке майбутнє у цьому плані очікує цивільну юрисдикцію.

Вищевикладене зумовлює необхідність продовження розпочатих досліджень правових проблем інформатизації. Цивільне судочинство, по суті, є лише однією з багатьох сфер застосування інформаційних технологій. Важливо забезпечити одночасний цифровий розвиток усіх аспектів взаємодії держави, суспільства та особи.

1. Гетманцев М. О. Запровадження засобів електронної комунікації в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 10-14. 2. Каламайко А. Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 127-132. 3. Парасюк М. В., Римарчук М. В. Інформатизація цивільного судочинства як засіб підвищення ефективності послуг правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2024. № 1. С. 217-222. 4. Притика Ю. Д. Онлайн-арбітраж у системі альтернативних способів вирішення спорів: pro et contra. *Проблеми цивільного права та процесу: тези наук.-прак. конф.* Харків: ХНУВС, 2017. 376 с. 5. Русанова І. О. Сучасні проблеми запровадження

електронного судочинства в Україні. Публічне право. 2021. № 3 (43). С. 41-49. **6.** Міць А. М. Інформатизація цивільного судочинства: проблеми реалізації. Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт 2018/2019. Роботи переможців зі спеціальності «Право». Харків, 2019. 35 с. **7.** Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві. Монографія. Харків: Право, 2016. 600 с. **8.** Голубева Н. Ю. Моделі впровадження електронного судочинства у світі. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.). Одеса: Фенікс, 2021. 122 с. **9.** Чванкін С. А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти: дис. докт. юрид. н. Одеса, 2021. 498 с. **10.** Ніколенко Л. М. Електронне правосуддя як спосіб підвищення ефективності судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2022. Вип. 71. С. 338-341. **11.** Андронов І. В. Забезпечення доказів у цивільній справі шляхом огляду веб-сторінки в мережі інтернет. *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. 108 с. **12.** Бут І. О. Щодо застосування інформаційних технологій у третейському розгляді. *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 28-31.

References

1. Hetmantsev M. O. Zaprovdzhennia zasobiv elektronnoi komunikatsii v tsyvilnomu sudochynstvi. *Pidpriemnystvo, gospodarstvo i pravo*. 2019. № 3. S. 10-14. **2.** Kalamaiko A. Yu. Mistse elektronnykh zasobiv dokazuvannia ta okremi pytannia yikh vykorystannia v tsyvilnomu protsesi. *Pravo ta innovatsii*. 2015. № 2 (10). S. 127-132. **3.** Parasiuk M. V., Rymarchuk M. V. Informatyzatsiia tsyvilnoho sudochynstva yak zasib pidvyshchennia efektyvnosti posluh pravosuddia. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. Elektronne naukove vydannia. 2024. № 1. S. 217-222. **4.** Prytyka Yu. D. Onlain-arbitrazh u systemi alternatyvnykh sposobiv vyrishennia sporiv: pro et contra. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu*: tezy nauk. prakt. konf. Kharkiv: KhNUVS, 2017. 376 s. **5.** Rusanova I. O. Suchasni problemy zaprovadzhennia elektronnoho sudochynstva v Ukraini. *Publichne pravo*. 2021. № 3 (43). S. 41-49. **6.** Mits A. M. Informatyzatsiia tsyvilnoho sudochynstva: problemy realizatsii. Kharkiv, 2019. 35 s. **7.** Tkachuk O. S. Problemy realizatsii sudovoї vlady u tsyvilnomu sudochynstvi. Kharkiv: Pravo, 2016. 600 s. **8.** Holubieva N. Yu. Modeli vprovadzhennia elektronnoho sudochynstva u sviti. *Zakhyst prav liudyny u tsyvilnomu sudochynstvi*: mater. vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. (m. Odessa, 17 hrudnia 2021 r.). Odessa: Feniks, 2021. 122 s. **9.** Chvankin S.A. Informatsiini tekhnolohii u dokazuvanni v tsyvilnomu protsesi: teoretychni ta praktychni aspekty: dys. doct. yuryd. n. Odessa, 2021. 498 s. **10.** Nikolenko L. M. Elektronne pravosuddia yak sposib pidvyshchennia efektyvnosti sudovoho rozghliadu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*. Ser. Pravo. 2022. Vyp. 71. S. 338-341. **11.** Andronov I. V. Zabezpechennia dokaziv u tsyvilni

spravi shliakhom ohliadu veb-storinky v merezhi internet. *Informatsiini tekhnolohii u sudochynstvi: mater. vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 18 kvitnia 2017 r.). Odesa: Feniks, 2017. 108 s. **12.** But I. O. Shchodo zastosuvannia informatsiinykh tekhnolohii u treteiskomu rozghliadi. *Informatsiini tekhnolohii u sudochynstvi: mater. vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 18 kvitnia 2017 r.). Odesa: Feniks, 2017. S. 28-31. 108 s.

Gribchenko Sergiy. Review of the latest scientific publications on the problem of informatization of civil proceedings

The article provides an overview of the current state of development of the issue of civil justice informatization in the national legal doctrine. It is noted that for a national researcher, the issues of use of information technologies and informatization of justice in civil cases are quite new. Over the past decades, civil law theory has been studying the classical constructions and proceedings of civil justice, which in a sense reflected the stages of development of social relations. Currently, global trends in economic development are determining the newest areas of scientific research in civil justice. One of these trends is full-scale digitalization and introduction of information technologies into numerous areas of human activity.

The author substantiates that technological development of civil proceedings contributes to simplification of court procedures, acceleration of the process of consideration and resolution of disputed civil cases. It is proved that the development of conceptual changes to civil procedural legislation is impossible without conducting scientific research on the informatization of civil justice.

It is argued that, for objective reasons, a fragmentary approach to the issue under consideration often prevails among domestic legal scholars, and this is due to the analysis of only certain aspects of the use of information technologies in civil proceedings. This indicates the absence of a comprehensive scientific approach to this issue and generalizing conclusions regarding the area under consideration. One cannot but note the existing conservative views on the development of civil justice in the digital era. Noting the undeniable impact of information technology on civil justice, some authors analyze the possible risks and negative consequences of its use.

Key words: electronic justice, electronic court, digitalization of justice, informatization of justice, artificial intelligence, principles of justice.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Здійснено спробу осмислення методологічних засад дослідження проблематики верховенства права в цивільному судочинстві. Обґрунтовується теза, що в ході реформування судової влади та судочинства важливе значення має теорія правосуддя у цивільних справах. Методологія як частина цієї доктрини визначає наукові прийоми, способи, методи вивчення явищ правової дійсності. Від того, наскільки точно буде пізнано природу правових феноменів, виявлено закономірності та суперечності в розвитку суспільних відносин, які регулюються правом, залежить успішність перетворень. Вітчизняна правова система перебуває лише на етапі сприйняття ідей щодо верховенства права, що актуалізує подальше всебічне осмислення цього правового явища, його цінності для національного права, зокрема з позиції гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу.

Ключові слова: методологія дослідження, верховенство права, принципи цивільного судочинства, загальноправові методи дослідження, судова реформа.

Zubach Vasyl. Methods of researching the rule of law in civil proceedings

The article attempts to comprehend the methodological foundations of the study of the rule of law in civil proceedings. The author substantiates the thesis that in the course of reforming the judiciary and judicial proceedings, the theory of justice in civil cases is of great importance. Methodology as a part of this doctrine defines scientific techniques, methods, and methods of studying the phenomena of legal reality. The success of transformations depends on how accurately the nature of legal phenomena is understood, and how well the regularities and contradictions in the development of social relations regulated by law are identified. The national legal system is only at the stage of perception of the ideas on the rule of law, and this actualizes further comprehensive understanding of this legal phenomenon and its value for national law, in particular, from the perspective of harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union.

Key words: *research methodology, rule of law, principles of civil procedure, general legal research methods, judicial reform.*

Вступ. Питання методології у структурі авторського вивчення теоретико-прикладних проблем верховенства права в цивільному судочинстві становлять особливий інтерес. Йдеться про важливість формування логічно завершеної концепції реалізації верховенства права в усіх сферах правового регулювання. З огляду на сучасні законодавчі підходи можна констатувати, що вітчизняна правова система перебуває лише на етапі сприйняття розглядуваних ідей, що лише актуалізує подальше всебічне осмислення цього нового правового явища, його цінності для національного права, зокрема з позиції прискорення й оптимізації процесів уніфікації та гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу. Вважаємо, що для юридичної науки нині ключове завдання – обґрунтування сутності та можливих елементів такої концепції.

Не буде перебільшенням стверджувати, що основна увага й зусилля під час розроблення концепції перетворень мають бути сконцентровані на проблемах судової влади та правосуддя. Як свідчить досвід функціонування вітчизняної державності, становлення незалежної та самостійної судової влади в Україні має безперервний характер. Лише за останні роки і, як ми вважаємо, без належної теоретичної аргументації та врахування правових і соціокультурних традицій нашого суспільства, законодавцем було підтримано юридичні ініціативи, спрямовані на формування нового суддівського корпусу, визначення нових процедур кваліфікаційного оцінювання суддів, різноманітних конкурсних етапів на право обіймати посаду судді, підстав для екстраординарних перевірок суддів на доброчесність і низку інших. Деякі законодавчі рішення стосувалися можливих шляхів вирішення накопичених проблем у сфері цивільного судочинства та створення єдиної судової практики.

Такими вбачаються характерні риси сучасного періоду розвитку судової системи. Ще ніколи питання забезпечення права на судовий захист і справедливості судового розгляду, визнання й поваги до прав і свобод людини та громадянина, цінності правосуддя не стояли настільки гостро. У цьому заслуга європейського вибору українського народу. Судова влада та належні судові про-

цедури – системотворчі чинники діяльності сучасних демократичних, правових держав. В умовах нечуваної підтримки західних країн необхідно продовжувати розпочате реформування, і зокрема у сфері цивільної юрисдикції, запозичуючи позитивний зарубіжний досвід, досягти поставленої мети – європеїзації правосуддя у цивільних справах, в основі здійснення якого доступність суду та верховенство права.

Чималу користь у світлі проблем, що розглядаються, може принести звернення до методологічних засад дослідження верховенства права в цивільному судочинстві. Тому **метою цієї статті** є аналіз можливих методів дослідження верховенства права у цивільному судочинстві.

Стан розробки проблеми. До методологічних питань верховенства права в цивільному судочинстві зверталися Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Гетманцев, К. В. Гусаров, А. Г. Гулик, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Ю. Д. Притика, І. О. Ізарова, Г. П. Тимченко, С. Я. Фурса, М. М. Ясинюк та інші вчені-процесуалісти. Проте доктрина верховенства права перебуває на етапі свого концептуального осмислення, в тому числі з позиції методів пізнання явища, що розглядається.

Виклад основного матеріалу. Методологія передувє проведеним змінам. Реформування правосуддя має завжди ґрунтуватися на незадовільних оцінках його сучасного стану, розумінні реальних причин такого становища, а відтак – на визначенні послідовності дій, що сприятимуть усуненню наявних помилок і недоліків. Значення теорії правосуддя у цивільних справах у цьому сенсі складно переоцінити. Методологія як частина розглядуваної доктрини визначає наукові прийоми, способи, методи вивчення явищ правової дійсності. Від того, наскільки глибоко та точно буде пізнано природу правових феноменів, виявлено закономірності та суперечності в розвитку суспільних відносин, які регулюються правом, багато в чому залежить успішність заявлених перетворень. Проте варто підкреслити, що належним чином потенціал наукових знань щодо методології в правознавстві нині не використовується. Неодноразові згадки західних партнерів про необхідність створення дієвого механізму реалізації верховенства права змушують критично оцінювати ключові результати вітчизняних реформ.

Однією з причин такого становища, на нашу думку, варто назвати відсутність взаємозв'язку між законодавчим процесом і теоретичними розробками, зокрема в галузі методології правознавства та вирішення проблем правозастосування. Нині немає реального наукового супроводу перетворень, що проводяться. Немає попиту на якісну підготовку законодавчих актів у всіх сферах правового регулювання, хоча потенціал вітчизняних наукових шкіл досить очевидний. Деякі дослідники такий стан пов'язують із відсутністю усталених звичаїв законодавчого процесу [1, с. 67, 68].

Повернемося до методологічних засад (принципів) дослідження проблеми верховенства права в цивільному судочинстві. На основі яких прийомів і способів можливе пізнання цього правового явища? Від обраних методологічних підходів залежить підсумковий результат наукового дослідження. Це не може не зумовлювати особливої уваги до методів вивчення, що застосовуються юридичною наукою. Значення методології у такому контексті складно переоцінити, особливо на тлі мінливих суспільних відносин і нових очікувань та потреб суспільства та держави. Здавалося б, нову редакцію ЦПК України ухвалено зовсім нещодавно, але дискусії з багатьох питань правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин не припиняються. Не остання роль у таких дискусіях належить, на нашу думку, методам юридичного дослідження. Спробуємо в цих непростих умовах далі обґрунтувати авторське бачення методології пізнання проблеми верховенства права в цивільному судочинстві.

Вихідною тезою авторської позиції є розгляд методології як галузі наукового знання, на формування якої значний вплив справляє філософська наука, і зокрема філософія права.

Наступна теза, покладена в основу пропонованої точки зору з питань методології: методи дослідження – об'єктивні за своєю природою. Правові науки для пізнання сутності правових явищ, що вивчаються, використовують одну й ту саму систему методів, прийомів і способів. Не існує таких методів, які застосовні лише в одній сфері наукового знання і не могли б бути з успіхом використані в іншій. При цьому вибір того чи іншого методу, звісно, залежить від цільових установок конкретного вченого. Проте це зовсім не означає, що якісь методи не можуть бути застосовні в рамках проведених наукових досліджень.

Ще одне положення, на яке б хотілося звернути увагу, – роль методології. Варто, мабуть, виділяти її роль у формуванні нового знання щодо предметів, які досліджуються. Однак значення методології цим не вичерпується. Йдеться про такі її функції, як: систематизація і перевірка отриманих теоретичних знань. Стосовно цивільного процесуального права можна виявити зворотний зв'язок із загальнотеоретичною правничою наукою, що розробляє фундаментальні поняття і категорії. На їхній основі вже формується понятійно-категоріальний апарат цивільної процесуальної доктрини і законодавства, основні інститути, стадії та провадження судового процесу.

У контексті питань, що розглядаються, не можна оминати й проблеми співвідношення наукового знання та методології. Тут необхідно зазначити, що, з одного боку, без методології неможливе отримання нового знання, з іншого – кожен науковець для досягнення своїх дослідницьких цілей по-різному використовує наявні методологічні прийоми і способи пізнання.

Наступна теза стосується значення діалектики як загальнонаукового методу дослідження. Діалектика, як нам видається, і сьогодні не втрачає своєї значущості. Хрестоматійним уже стало її розуміння як методу вивчення або навіть філософської підстави пізнання законів розвитку природи, суспільства і мислення. В її основі – всебічний погляд на досліджуваний предмет, що враховує всі можливі протилежні позиції.

Діалектичний підхід знаходить доволі широке застосування в сучасній цивільній процесуальній доктрині. Зокрема, Г. П. Тимченко, аналізуючи принципи цивільного та адміністративного судочинства в їхньому взаємозв'язку, філософсько-світоглядною основою дослідження називає категорії і закони діалектики, застосування котрих дозволило дати всебічну характеристику і оцінку розглядуваних явищ, сформулювати на основі накопиченого досвіду і знань, їх критичного сприйняття і переосмислення нові наукові висновки і гіпотези, провести необхідні узагальнення щодо предмета, який вивчається [2, с. 4].

М. П. Курило основоположним методом дослідження проблем єдності цивілістичного процесу вважає принципи, закони і категорії діалектики, які дозволили виявляти істотні відмінності поглядів на цивільне судочинство України, провести багатоаспектний ана-

ліз напрямів його безперервного руху, врахувати об'єктивні суперечності в розвитку на сучасному етапі, обґрунтувати найбільш оптимальні й ефективні шляхи їх вирішення в умовах перманентності змін права і суспільства, створення адекватної їм правової практики [3, с. 6].

Для Т. А. Цувіної діалектичний метод становить методологічну основу дослідження принципу верховенства права та застосовний для з'ясування його природи та змісту, міжсистемних зв'язків, співвідношення міжнародно-правового й внутрішньодержавного регулювання в аспекті реалізації вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і чинного цивільного процесуального законодавства [4, с. 5].

Приклади використання діалектики в новітніх дослідженнях актуальної проблематики цивільного процесу можуть бути продовжені. Це ще раз засвідчує затребуваність діалектики як загальнонаукового методу пізнання явищ. Незважаючи на зайву ідеологізацію в минулому, цей метод наразі зберігає свою прикладну цінність, доповнюючи і розвиваючи систему нових принципів наукових досліджень.

На нашу думку, у дослідженнях проблем верховенства права діалектичні підходи можуть також знайти своє застосування. Актуальним є осмислення цивільного судочинства з точки зору доктрини прав людини, системи його принципів, а також виходячи з пріоритету верховенства права у повсякденній правозастосовній діяльності, тенденцій розвитку та важливості досягнення значного ступеня спільності національного права з правом Європейського Союзу, необхідності вирішення проблем правозастосування та формування усталеної судової практики тощо.

Ще одна теза може бути сформульована так: вплив праворозуміння на з'ясування сутності верховенства права в цивільному судочинстві. Як відомо, вибір того чи іншого типу праворозуміння визначає напрям наукового пошуку, формує його світоглядну основу. Позитивізм, тривалий час пануючи у вітчизняній юридичній науці, справляє і сьогодні значний методологічний вплив на аналіз цивільного процесуального права як системи формально визначених правил поведінки, санкціонованих державою. Проте з плином часу очевидно, що це не єдиний можливий зріз наукового дослідження.

Цивільне судочинство можна аналізувати з різних позицій, у тому числі з позиції дієвості механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина як одного з основних критеріїв ефективності державної влади. Така постановка питання, втім, не може не припускати і виявлення певних цінностей, що забезпечуються державою, визначення їхнього значення для становлення особистості, суспільства і держави. Ця теза може бути застосовна і до здійснення правосуддя у цивільних справах. Еволюція судової влади та правосуддя здебільшого спричинена саме змінами цінностей (ідей) на тому чи іншому часовому проміжку розвитку держави та суспільства. Історія вітчизняної державності лише підтверджує правильність цього висновку.

Яким цінностям сьогодні варто віддавати перевагу? Які очікування суспільства від судової влади? Які судові процедури є доцільними для захисту свого права різними учасниками судового процесу? Наскільки доступним є правосуддя, зокрема у фінансовому плані? Які чинники визначають ефективність реалізації прав і свобод людини та громадянина? З точки зору імплементації концептів верховенства права, ці питання мають першорядне методологічне значення. Акцентуючи увагу на проблемах верховенства права, критичних оцінках здійснення правосуддя, належному рівні процесуальних гарантій та порівнюючи з іншими європейськими взірцями, можна зробити вичерпний висновок про стан судової влади та судочинства в сучасній Україні. Це також дасть змогу зробити довгостроковий і точний науковий прогноз розвитку сфери, що розглядається.

В аспекті типології праворозуміння необхідно торкнутися і питання понятійно-категоріального апарату цивільної процесуальної науки. За допомогою понять і категорій, встановлення їх найважливіших взаємозв'язків відбувається пізнання досліджуваного предмета. Обґрунтованою в цьому сенсі є думка Х. А. Джавадова про методологічне значення понять і категорій для об'єктивації правової реальності та закріплення структури наукового знання. Автор переконливо доводить, що саме категорії визначають ту чи іншу сферу як предмет дослідження, встановлюють його межі. У поняттях втілюються найбільш значущі результати наукових досліджень. За допомогою визначення понять і встановлення співвідношень між ними відокремлюється цивільний процес як сфера

об'єктивної реальності, виявляється його структура, описується динаміка руху цивільної справи. У поняттях і категоріях знаходить свої прояви і наука цивільного процесу як система, що дає змогу на підставі наявного знання продовжувати його розвиток [5, с. 47].

Однією з характерних особливостей методології дослідження проблем верховенства права слід вважати використання загально-правових прийомів і способів. Зокрема, діяльнісний підхід давно і, на нашу думку, з успіхом застосовується для пізнання сутності багатьох правових явищ. Особливе місце цей метод посідає у структурі методологічного інструментарію вивчення цивільного процесуального права. Йдеться про погляд на цивільний процес із позиції динаміки розгляду і вирішення цивільної справи. Використовуючи цей метод, дослідник зосереджує свою увагу не тільки на окремих вузлових елементах цивільної процесуальної діяльності, а й аналізує таку діяльність у цілому.

Крім того, треба враховувати, що проблеми процесуального характеру багато в чому подібні, особливо в країнах, які не мають тривалих правових і судових традицій. Це відкриває широкі можливості для осмислення зарубіжного досвіду організації та здійснення правосуддя у цивільних справах, застосування порівняльно-правового методу в дослідженнях. Йдеться не лише про аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини. В аспекті дослідження проблематики верховенства права у цивільному судочинстві використання такого досвіду видається вкрай важливим. Порівняльне правознавство дає можливі приклади законодавчих рішень, які вже довели свою корисність. При цьому, очевидно, що мається на увазі не просте запозичення (копіювання) зарубіжних моделей. Тільки глибоке розуміння спільного і відмінного в національній і зарубіжній теорії та практиці здатне призвести до обдуманих кроків щодо вдосконалення законодавства.

Не може залишитися поза дослідницькою увагою й історико-правовий метод дослідження. Звернення до цього методу сприяє з'ясуванню витоків української державності, етапів героїчної боротьби нашого народу за свою свободу і незалежність, європейського вибору України. Вітчизняні правові пам'ятки є не лише віддзеркаленням непростого історії України та самотутніх рис національного характеру українців, вони дають змогу прослідкувати за інституціональним і процедурним розвитком судової влади та

цивільного судочинства. Часом зміни мали кардинальний характер. Проте велику історичну цінність мають для нас збережені джерела, що стали досягненням національної правової думки. Одне з таких джерел – «Права, за якими судиться малоросійський народ». У певному сенсі вітчизняний історичний досвід є неповторним. А як іще може бути названий період тривалого перебування українських земель у складі різних держав. Ці відмінності впливають і нині. Тому знання своєї історії – ключ на шляху до успішних сучасних реформ.

Метод аналізу та узагальнення судової практики прийнято відносити до числа спеціальних методів вивчення цивільного процесуального права. Виправданим вбачається використання цього методу для дослідження прикладних проблем верховенства права у цивільному судочинстві. Судова практика вказує на прогалини та інші недоліки законодавства, що, зрештою, дає змогу оцінювати ефективність матеріальних і процесуальних норм, висловлювати пропозиції та рекомендації щодо підвищення його якості.

Висновки. Методологія є галуззю наукового знання, на формування якої значний вплив справляє філософія права. Методи дослідження – об'єктивні за своєю природою. Роль методології полягає у формуванні нового знання щодо предметів, які досліджуються. Йдеться також про такі її функції, як: систематизація і перевірка отриманих теоретичних знань.

Праворозуміння впливає на з'ясування сутності верховенства права в цивільному судочинстві. Позитивізм, тривалий час пануючи у вітчизняній юридичній науці, справляє і нині значний методологічний вплив на аналіз цивільного процесуального права як системи формально визначених правил поведінки, санкціонованих державою. Однією з характерних особливостей методології дослідження проблем верховенства права варто вважати використання загальнонаукових, загальноправових і спеціальних прийомів і способів.

1. Гулик А. Г. Реформа цивільного судочинства в умовах європейської інтеграції України. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство: монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси, С. С. Бичкової. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
2. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... докт. юрид. н.

Київ, 2012. 40 с. 3. Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... докт. юрид. н. Київ, 2014. 35 с. 4. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис. ... докт. юрид. н. Харків, 2021. 39 с. 5. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ: Юридична думка, 2018. 334 с.

References

1. Hulyk A. H. Reforma tsyvilnoho sudochynstva v umovakh yevropeiskoi intehratsii Ukrainy. Tsyvilnyi protses: teoriia i praktyka. Kontseptsii vchenykh z udoskonalennia zakonodavstva pro tsyvilne sudochynstvo: monohrafiia / za zah. red. S. Ya. Fursy, S. S. Bychkovoi Kyiv: Alerta, 2023. 640 s. 2. Tymchenko H. P. Pryntsyty tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2012. 40 s. 3. Kurylo M. P. Yednist tsyvilistychnoho protsesu: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2014. 35 s. 4. Tsvivina T. A. Pryntsyty verkhovenstva prava u tsyvilnomu sudochynstvi: teoretyko-prykladne doslidzhennia: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. n. Kharkiv, 2021. 39 s. 5. Dzhavadov Kh. A. Problemy efektyvnosti tsyvilnoho sudochynstva. Kyiv: Iurydychna dumka, 2018. 334 s.

Zubach Vasyl. Methods of researching the rule of law in civil proceedings

The article attempts to comprehend the methodological foundations of the study of the rule of law in civil proceedings. The author substantiates the thesis that in the course of reforming the judiciary and judicial proceedings, the theory of justice in civil cases is of great importance. Methodology as a part of this doctrine defines scientific techniques, methods, and methods of studying the phenomena of legal reality. The success of transformations depends on how accurately the nature of legal phenomena is understood, and how well the regularities and contradictions in the development of social relations regulated by law are identified. The national legal system is only at the stage of perception of the ideas on the rule of law, and this actualizes further comprehensive understanding of this legal phenomenon and its value for national law, in particular, from the perspective of harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union.

The understanding of law affects the clarification of the essence of the rule of law in civil proceedings. Positivism, which has long prevailed in the national legal science, still has a significant methodological impact on the analysis of civil procedural law as a system of formally defined rules of conduct authorized by the State. One of the characteristic features of the methodology for studying the rule of law issues is the use of general scientific, general legal and special techniques and methods.

Key words: research methodology, rule of law, principles of civil procedure, general legal research methods, judicial reform.

М. І. ІЛЛЯШЕВ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

Наведено результати дослідження ефективності різноманітного методологічного інструментарію для комплексного аналізу питання цивільно-правової відповідальності держави за дії державних органів. Автор виокремив низку методів наукового пізнання та методологічних підходів, які сприятимуть формуванню вектора дослідження вказаної проблематики та досягненню якісних наукових результатів. Наголошується на ключовій ролі методологічного плюралізму, який уможливує багатоаспектне вивчення інституту цивільно-правової відповідальності держави як у межах окремих національних правових систем, так і у міжнародному праві. Автор доводить, що якісне комбінування загальнонаукових та приватно-правових методів дозволить досліднику отримати кращий результат та ефективно використати наукові ресурси.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність держави, метод наукового дослідження, методологічний плюралізм, філософський метод, загальнонаукові методи, спеціально-правові методи.

Ilyashev Mykhailo. Methodological framework for researching the issue of the civil liability of the state for acts of state authorities

This article demonstrates the findings with respect to the effectiveness of various methodological tools which can contribute to a comprehensive analysis of the issue of the civil liability of the State for acts of state authorities. The author identifies a range of scientific research methods and methodological approaches that foster shaping of the guidelines for the research of the issue at stake and yield high-quality and valuable scientific outcomes. The article emphasizes the integral role of a methodological pluralism, which facilitates an in-depth examination of the genesis of the civil liability of the State, both separately within national legal systems and holistically in the international law. Based on the gained results, the author asserts that a qualitative integration

© ІЛЛЯШЕВ Михайло Ігорович – аспірант Науково-дослідницького інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України; ORCID: 0009-0001-7995-8718; e-mail: ilyashev@attorneys.ua

of general scientific and legal methods will enable researchers to attain preferable outcomes and make efficient use of scientific resources.

Key words: *civil liability of the State, scientific method, methodological pluralism, philosophical method, general scientific methods, legal methods.*

У часи стрімкого розвитку науки, зміни соціального контексту та значного технологічного прогресу питання методології залишається актуальним для наукового дослідження з будь-якої проблематики, у тому числі щодо цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів. Правильно підібраний методологічний інструментарій дасть можливість зрозуміти наукову проблему в усій її складності та мінливості, слугуватиме своєрідною навігаційною системою для суб'єкта пізнання, яка створює необхідні орієнтири для останнього на шляху вирішення конкретного науково-практичного завдання та ефективного досягнення результату. Зазначене підкреслює неабияку практичну цінність вивчення питання методології, яка є фундаментальною складовою будь-якого наукового дослідження.

Метою цієї статті є визначення переваг та перспектив використання різноманітних методів і підходів наукового пізнання до дослідження цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів, а також підбір дієвого методологічного інструментарію, що сприятиме дослідникам у вивченні обраної проблематики.

Осмісленню методологічних засад правничої науки та її складових, зокрема інституту цивільно-правової відповідальності держави, сприяли фундаментальні праці багатьох українських дослідників – П. Рабіновича, М. Кельмана, М. Козюбри, А. Полешка, І. Канзафарової, Є. Харитонова, Н. Оніщенко, Р. Шевчука, В. Нагребельного, В. Погребняка, Х. Юркевича, Є. Мічуріна, Т. Тарахонич та ін. Для комплексного підходу до вибору методів дослідження та підходів, які можуть стати базисом для дослідження обраної проблематики, автор використовував наукові праці зарубіжних дослідників, зокрема Р. Циппеліуса, А. Кауфмана, Р. Дворкіна.

Як і будь-яке багатоаспектне наукове дослідження, вивчення інституту цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів вимагає ретельного та комплексного аналізу. На нашу думку, розвиток сучасної юридичної науки, що зумовлений глобалізаційними процесами і формуванням нових правових цінностей,

унеможливує методологічний монізм та вимагає плюралістичного підходу до методології вивчення правової проблематики [1, с. 151]. Керуючись цим принципом, автор сформував добірку ефективних методів дослідження, які завдяки дієвому симбіозу дадуть змогу досліднику отримати точні й об'єктивні наукові результати.

Незважаючи на певний рівень еволюції та різноманіття підходів до вибору методологічного інструментарію для вивчення правової природи інституту цивільно-правової відповідальності держави, діалектичний метод дослідження не втратив своєї актуальності та значущості, певною мірою завдяки своїй вагомій практичній ефективності.

Як відомо, діалектика є способом розуміння явища чи процесу, за якого дійсність осмислюється як така, що перебуває у взаємозв'язках, взаємозумовленості та постійній зміні. На думку Р.М. Шевчука, діалектика та її категорії є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду та мають слугувати теоретичним фундаментом та понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі дослідника-правознавця [2, с. 219].

Діалектичний метод дозволяє здійснити повноцінний аналіз сучасного стану досліджень проблематики цивільно-правової відповідальності держави, а також розглянути цивільно-правову відповідальність держави як складову юридичної відповідальності, встановити їх взаємозв'язок та відмінності. З огляду на те, що діалектичний метод орієнтується на розуміння процесів розвитку, його використання сприятиме виявленню закономірностей та тенденцій у становленні інституту цивільно-правової відповідальності держави. Також застосування цього методу дослідження дозволить зробити необхідні узагальнення щодо матеріально-правового регулювання відносин цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів.

На жаль, діалектика не дає змоги отримати всебічне знання про інститут цивільно-правової відповідальності держави, адже досліджує процеси та поняття з точки зору «прогресивного» підходу, презюмуючи, що все розвивається і змінюється. Однак існують ситуації, коли потрібно оцінити стан явища в той чи інший період. Для таких цілей прикладного значення набуває *метафізичний метод*.

Тривалий час метафізика мала негативну конотацію серед дослідників-правників, адже вважалося, що метафізичні вчення породжували значні спекуляції в науці та були ізольовані від реальних дослідницьких результатів, які можна перевірити на практиці. Однак згодом використання метафізичної методології почали трактувати як філософські передбачення, які через певний час, завдяки прогресу науки та розвитку суспільства, можуть бути розвинуті, конкретизовані та використані певною галуззю знань [3, с. 38].

Зазначені вище властивості метафізичного методу дають змогу критично підійти до визначення понять «державний орган», «суб'єкт владних повноважень», а також зрозуміти правову природу обов'язків, які покладаються на державні органи, і правові наслідки за невиконання або неналежне виконання таких обов'язків. Дослідивши це питання, так би мовити, в ізоляції від інституту цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів та побудувавши уявні моделі суспільно-правових відносин, дослідник зможе глибинно проаналізувати, в тому числі, юридичну роль і правовий статус державних органів.

Варто зауважити, що одним з елементів, які властиві метафізиці, є так звана «метафізична віра», або принцип гносеологічного оптимізму. В правознавстві він проявляється як віра в правові та моральні ідеали і засади, справедливість, відповідальність держави за порушення прав та інтересів осіб тощо. Значущість вказаного елемента метафізики має місце і у дослідженні проблематики цивільно-правової відповідальності держави. Так, положення статті 3 Конституції України, яка встановлює принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [4] є також свого роду ідеалом, морально-правовим орієнтиром, який вже знайшов своє втілення в матеріальному праві, причому на найвищому його рівні – на рівні норм конституційного права, а засоби та способи забезпечення дієвості такого ідеалу, методи його досягнення доведеться проаналізувати дослідникам.

Таким чином, попри критику, якій часто піддається метафізика, автор погоджується з думкою Р.М. Шевчука про те, що допоки правознавство, зокрема, не здатне пояснити феномени суспільства, до яких можна віднести моральні засади принципу відповідальності такого інституту як держава, чітке раціональне пояснення явищ на

метафізичному рівні буде необхідним інструментом для дослідників-правників [3, с. 39].

Методологічний інструментарій наукового дослідження не обмежується виключно методами, а передбачає використання також низки підходів та принципів наукового пізнання. Вважаємо, що вивчення інституту цивільно-правової відповідальності держави буде неефективним без використання прийомів та засобів, власних методологічним підходам.

Безперечно, цілісну картину про предмет дослідження, окрім правових чинників, формують знання про соціальні чинники, які зумовили певний вектор розвитку інституту цивільно-правової відповідальності держави. Адже, крім правової площини, існує інша дійсність, яка охоплює поведінку людини в соціумі та взаємозв'язок із суспільством у цілому. Відтак за допомогою *соціологічного підходу* можна дослідити комплекс проблем, які стосуються розуміння членами суспільства правомірної чи неправомірної поведінки, регулювання поведінки індивіда в суспільних відносинах, умови ефективності чи неефективності правових норм [5, с. 40].

Н.М. Оніщенко зазначає, що завданням соціології права є пояснення й передбачення різних варіантів дії права, його ролі й ефективності, шляхів виникнення та способів вирішення правових питань у суспільстві [6]. Із таким твердженням складно не погодитися.

Використання стратегії та концептуального підґрунтя соціологічного підходу дасть змогу з'ясувати, як змінилося суспільне сприйняття ролі держави із розвитком демократичних та правозахисних концепцій. Враховуючи сучасні тенденції суспільних відносин, суспільні виклики та запити, можна передбачити подальші вектори змін матеріально-правового регулювання відносин цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів.

Що стосується переваг використання системного підходу, то дослідники-правники слушно зауважують, що він є сукупністю загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем [7, с. 33], а тому системний аналіз є одним із найпродуктивніших дослідницьких методів. Зважаючи на це, вважаємо, що вивчення цивільно-правової відповідальності держави поза теоретичними рамками системного підходу буде доволі обмеженим і неповноцінним.

Цілком слушно зауважити, що здійснення дослідження у сфері права неможливе без використання спеціально-правових методів. Останні розвинені з урахуванням специфіки права, завдяки чому вони дають змогу здійснювати експертизу та аналіз правових проблем глибоко та детально.

Вочевидь, побудова цілісної системи знань про цивільно-правову відповідальність держави вимагає повного й усебічного дослідження проблематики, у тому числі звернення до правового досвіду інших країн. У зв'язку з цим використання саме *порівняльно-правового методу* є необхідним під час вивчення світового досвіду, пізнання особливостей розвитку предмета дослідження у контексті наявних концепцій праворозуміння.

Порівняльно-правовий метод розуміється як певна пізнавальна операція, що дає змогу на підставі фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів шляхом парного співставлення. [8, с. 18]. Основним логічним прийомом у межах цього методу є порівняння, що сприяє встановленню закономірностей завдяки порівнянню об'єктів у різний час, їх властивостей у минулому з тими ж властивостями в нинішньому стані для встановлення змін чи тенденцій розвитку.

Співставлення різних зарубіжних та вітчизняних підходів до визначення природи та особливостей цивільно-правової відповідальності держави дасть досліднику можливість виявити загальні тенденції розвитку цього інституту в світі, встановити переваги та недоліки вітчизняних підходів, вийти за рамки своєї національної правової системи. Використання інструментарію порівняльно-правового методу дасть змогу подивитись під особливими кутами зору на низку традиційних проблем юридичної науки з урахуванням тенденцій розвитку права в сучасному світі.

Як відомо, характерним для порівняльно-правового методу є подвійний спосіб його застосування. Йдеться про так звані «вертикальне та горизонтальне дослідження» [9, с. 158]. Так, перший спосіб сприятиме вивченню особливостей та результатів еволюції цивільно-правової відповідальності держави у часі, її правової природи і засад матеріально-правового регулювання в системі права України. Застосування другого способу дасть змогу дослідити та порівняти становлення цивільно-правової відповідальності

держави на певному етапі розвитку суспільних відносин у різних правових сім'ях та правових системах.

Не менш важливих наукових результатів можна досягнути, використовуючи *метод аналізу* і *узагальнення судової практики*, адже інтерпретація судовими установами певних концепцій і норм інституту цивільно-правової відповідальності держави дає змогу поглянути на проблематику як на «живий механізм», який під впливом суспільних обставин прогресує і змінюється у часі.

Варто зауважити, що цінність результатів узагальнення судової практики полягає не лише в тому, що завдяки ним судова система досягає однакового застосування законодавства в процесі вирішення правових конфліктів, а й в тому, що саме узагальнення судової практики дає розширене бачення проблемних аспектів застосування конкретних норм права [10, с. 17].

За допомогою вивчення судової практики дослідникам вдасться виявити прогалини та інші недоліки українського законодавства у сфері регулювання цивільно-правової відповідальності держави. Опрацювання прогресивного зарубіжного досвіду вирішення спорів та вивчення різних підходів до обсягу державного імунітету сприятимуть формуванню якісних рекомендаційних висновків щодо розвитку, ефективності та необхідності реформування українського законодавства.

Таким чином, для ефективного дослідження цивільно-правової відповідальності держави за дії державних органів важливо обрати відповідний методологічний інструментарій, який дозволить всебічно та якісно вивчити предмет дослідження. Значний рівень складності наукової проблематики зумовлює використання комбінації різних підходів та методів, наприклад, соціологічного та системного підходів, діалектичного та метафізичного методів тощо.

Варто зазначити, що комплексний підхід до вивчення предмета дослідження передбачає застосування методів, притаманних різним галузям науки. Саме тому автор рекомендує дослідникам зосередити свою увагу не лише на спеціально-правових методах, а й обрати до свого дослідницького арсеналу філософський та низку загальнонаукових методів. Останні дозволяють розглядати проблему в різних аспектах та забезпечують глибоке розуміння її суті. Водночас спеціально-правові методи дають змогу оцінити право-

ву сутність цивільно-правової відповідальності держави за дії її органів, а також розглянути практичні аспекти застосування механізмів такої відповідальності.

1. Кельман М.С. Сучасні методологічні уявлення про розмаїття правової проблематики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. Юридичні науки. 2015. Вип. № 827. С. 148-152. 2. Шевчук Р.М. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. № 11. С. 216-219. 3. Шевчук Р.М. Метафізичний органон правознавства. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. Вип. № 2 (12). С. 29-40. 4. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> 5. Колич О.І. Роль соціологічно-правової науки у вивченні права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. № 9. С. 40-42. 6. Оніщенко Н.М. Соціологія права як чинник удосконалення право-державотворення в Україні. *Віче*. 2013. Вип. № 5. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3566/> 7. Конверський А.Є., Лубський В.І., Горбаченко Т.Г., Бугров В.А., Кондратьєва І.В., Руденко О.В., Юштин К.Е. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с. 8. Оніщенко Н.М. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право*. Сер. Юридичні науки. 2016. Вип. № 71. С. 3-20. 9. Юркевич Х.І. Порівняльно-правовий метод у конституційно-правових дослідженнях. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. № 2. С. 156-160. 10. Гринюк Р.Ф., Савченко К.Ю. Доктринальні аспекти вдосконалення процесу вивчення та узагальнення судової практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2019. Вип. № 55. С. 15-18.

References

1. Kelman M.S. Suchasni metodolohichni uyavlennia pro rozmaittia pravovoyi problematyky. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*. Ser. Yurydychni nauky. 2015. Vyp. № 827. S. 148-152. 2. Shevchuk R.M. Shche raz pro dialektychnyi metod u pravoznavstvi. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2016. Vyp. № 11. S. 216-219. 3. Shevchuk R.M. Metafizychnyi orhanon pravoznavstva. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2016. Vyp. № 2 (12). S. 29-40. 4. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> 5. Kolych O.I. Rol sotsiolozhichno-pravovoi nauky u vyvchenni prava. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. Vyp. № 9. S. 40-42. 6. Onishchenko N.M. Sotsiolohiia prava yak chynnyk udoskonalennia pravo-derzhavotvorennia v Ukraini. *Viche*. 2013. Vyp. № 5. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3566/> 7. Konverskyi A.Ie., Lubskiyi V.I., Horbachenko T.H., Buhrov V.A., Kondratieva

I.V., Rudenko O.V., Yushyn K.E. *Osnovy metodolohii ta orhanizatsii naukovykh doslidzhen: navch. posib. dlia studentiv, kursantiv, aspirantiv i adiunktiv / za red. A. Ye. Konverskoho*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2010. 352 s.

8. Onishchenko N.M. *Metodolohiia teorii derzhavy i prava (deiaki aspekty rozhljadu)*. *Derzhava i pravo*. Ser. Yurydychni nauky. 2016. Vyp. № 71. S. 3-20.

9. Yurkevych Kh.I. *Porivnialno-pravovyi metod u konstytutsiino-pravovykh doslidzhenniakh*. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2019. Vyp. № 2. S. 156-160.

10. Hryniuk R.F., Savchenko K.Iu. *Doktrynalni aspekty vdoskonalennia protsesu vyvchennia ta uzahalennia sudovoi praktyky*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Ser. Pravo. 2019. Vyp. № 55. S. 15-18.

Ilyashev Mykhailo. Methodological framework for researching the issue of the civil liability of the State for acts of State authorities

The matter of the civil liability remains a pertinent topic for discussion among both national and foreign researchers for many years. Development of the rule of law, profound sociological changes, and establishment of the democratic values invoke various progressive approaches to interpreting and understanding the civil liability concept, as well as foster a continual re-evaluation of its legal categories, mechanisms, and functions. Under such circumstances, a comprehensive understanding of the scientific matters related to the civil liability of the State for acts of state authorities may be attained with the help of a thoroughly chosen methodological toolkit, which will serve as a navigational system for a researcher, providing essential guidance on how to efficiently address specific and practical tasks and achieve effective results.

The significance of methodology is predetermined by its role of shaping the strategy of scientific research, guiding the research process in the optimal direction towards acquiring new knowledge. Other key functions of methodology also include regulating the application of methods and approaches during scientific inquiry, summarizing the results of scientific exploration, and establishing general principles and methods for conducting research.

Undoubtedly, the study of the institution of the civil liability of the State for acts of state authorities is complex and multifaceted, which requires a pluralistic approach to the methodology, and thus, would be incomplete without employing the dialectical and metaphysical methods in conjunction with general scientific and specialised legal methods.

Given that the dialectical method focuses on understanding processes in their development, it will promote uncovering of patterns and trends in the evolution of the institution of the State's civil liability. At the same time, properties of the metaphysical method allow for a critical approach to defining concepts such as "state authority" and "entity with governing powers", as well as understanding the legal nature of the obligations imposed on state bodies and the legal consequences of a failure to fulfil those obligations. An in-depth analysis of the legal role and status of state authorities, conducted in isolation

from the civil liability concept, would facilitate a comprehensive understanding of the origins and limitations of the latter.

The author of this article emphasises that general scientific methods foster examination of any scientific issue from various perspectives and ensure a deep understanding of its essence. Meanwhile, specialised legal methods enable the assessment of the legal status and mechanisms of the State's civil liability, as well as the exploration of practical aspects of the latter's application. For example, by utilizing the comparative legal method a researcher will gain a unique perspective on legal issues, considering both past and current trends in their development.

Studying judicial practice becomes invaluable for identification of gaps and other shortcomings in Ukrainian legislation concerning the regulation of the State's civil liability. Analysis of progressive approaches in international dispute resolution, in particular, to the scope of state immunity will contribute to the development of high-quality recommendations for enhancing and improving Ukrainian legislation.

Utilization of general scientific and specialised legal methods in conjunction will enhance development of a more effective scientific strategy for regulating and protecting citizens's civil rights, as well as the principles of state immunity. The author's well-chosen approaches to research will help to produce authentic and valuable scientific conclusions, which will serve as a foundation for advancing legal science and improving the quality of legal regulation framework on the matters concerning the State's civil liability.

Key words: civil liability of the State, scientific method, methodological pluralism, philosophical method, general scientific methods, legal methods.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАХИСТОМ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ

У статті проведено дослідження стану наукової розробленості проблеми процесуальних особливостей розгляду судами спорів, пов'язаних із захистом права власності. Проаналізовано окремі проблемні аспекти, які вивчалися вітчизняними науковцями у сфері правового регулювання даних правовідносин з метою визначення ефективних цивільно-правових способів захисту прав власників у цивільному судочинстві.

Ключові слова: конституційні права громадян, майнові правовідносини, регулювання речових прав, інститут права власності, набуття права власності, захист права власності, цивільне судочинство, сторони в цивільному процесі, судовий розгляд, право на справедливий суд.

Liliakov Oleksii. Procedural features of court consideration of disputes related to the protection of property rights: state of scientific development of the problem

The article investigates the state of scientific development of the problem concerning procedural features of court consideration of disputes related to the protection of property rights. It analyzes specific problematic aspects studied by domestic scholars in the field of legal regulation of these relations to determine effective civil-law methods of protecting owners' rights in civil proceedings.

Key words: constitutional rights of citizens, property relations, regulation of property rights, institute of property rights, acquisition of property rights, protection of property rights, civil proceedings, parties in civil proceedings, court consideration, right to a fair trial.

Одними з ключових в юридичній науці є питання про право власності та його захист. Так, у статті 13 Конституції України зазначено, що засадничим принципом у сфері захисту права власності є положення про те, що держава забезпечує рівний захист прав усіх

суб'єктів права власності. Відповідно до статті 41 Основного Закону ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Забезпечення дієвого захисту права власності є надзвичайно важливим та потребує особливої уваги у правозастосовній діяльності.

Не ставлячи перед собою завдання вирішення всіх проблем у сфері захисту права власності в судах, зупинимося на деяких дискусійних питаннях, висвітлених у наукових дослідженнях, присвячених вивченню даної тематики.

Необхідно відзначити, що реформи у сфері судової влади та судочинства, які відбулися останнім часом у нашій державі, торкнулися багатьох аспектів. Зокрема, були значно вдосконалені норми як матеріального, так і процесуального права.

У свою чергу, сучасна юридична наука характеризується низкою наукових досліджень, присвячених вивченню проблем регулювання речових прав у цивільному законодавстві, доктрині та судовій практиці України, форм цивільного обороту речей, визначенню моменту набуття права власності, нарешті, аналізу специфіки правовідносин щодо захисту права власності та класифікації цивільно-правових способів задля цього.

Водночас аналіз судової практики свідчить, що суди не завжди дотримуються єдиної позиції при вирішенні спорів, пов'язаних із захистом права власності. Невизначеність щодо одноманітного застосування положень закону до справ даної категорії інколи призводить до порушення конституційних прав громадян. Зважаючи на це, існує необхідність у новому погляді на шляхи вдосконалення регулювання даних правовідносин.

Визнавши норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – Європейської конвенції з прав людини), а також практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) джерелом права згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, наша держава взяла на себе зобов'язання дотримання конвенційних гарантій у сфері захисту прав людини.

Висвітлюючи гарантії захисту права власності в контексті Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, С.І. Бурденюк зазначає: у статті 1 Першого протоколу до цієї Кон-

венції зазначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Водночас гарантії права власності, передбачені у статті 1 Першого протоколу, забезпечуються також гарантіями права на справедливий суд (ст. 6), права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), заборонаю дискримінації (ст. 14), заборонаю зловживання правами тощо (ст. 17).

При цьому Перший протокол визначає межі міжнародно-правового регулювання питань, пов'язаних із правом власності, а правове регулювання питань захисту власності є прерогативою внутрішнього права держави.

Таким чином, одним з еталонних векторів руху держав-учасниць Конвенції цілком виправдано можна вважати досягнення та встановлення такого стану, за якого допущені порушення мінімально гарантованих прав людини могли б бути виправлені на національному рівні. Така ситуація є свідченням того, що держава не тільки з точки зору презумпції належності, а й фактично та повноцінно виконує роль гаранта мінімальних стандартів, закріплених Конвенцією.

Невід'ємним елементом означеного фактора має виступати наявність ефективних засобів правового захисту. Це також означає, що в контексті досліджуваної проблеми вкрай важливого значення набуває гарантоване статтею 6 Конвенції право людини і громадянина на справедливий суд [1, с. 19 – 22].

Вивчаючи аспекти регулювання речових прав у цивільному законодавстві України, О.В. Ільків зазначив, що право власності на конкретний об'єкт має суб'єктивний характер і передбачає можливість здійснення власником правомірної поведінки з володіння, користування та розпорядження своїм майном. Водночас суб'єктивному праву власності відповідає обов'язок інших осіб утримуватися від порушення повноважень власника.

Однією з основних засад, які передбачають стабільність зазначених правовідносин, є принцип непорушності права власності, передбачений статтею 41 Конституції України, відповідно до якої ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [2, с. 33 – 34].

Проблеми, пов'язані з визначенням моменту набуття права власності за законодавством України, досліджувала І.В. Яремova, яка зауважила, що досить часто в цивілістиці це питання розглядають як супутнє, не враховуючи його самостійної юридичної значущості для цивільних правовідносин, яка виходить за рамки суто речового права.

Визначення моменту набуття права власності має першочергове значення у разі пред'явлення позову щодо майна, оскільки тоді постає питання легітимації (належності) позивача чи відповідача, адже за таких обставин, як правило, лише власник може бути стороною в процесуальних правовідносинах.

Цивільне законодавство України передбачає, що право власності набувається на підставах, які не заборонені законом, зокрема з правочинів (ч. 1 ст. 328 ЦК України). Недотримання вищевказаних вимог стосовно законності підстав набуття права власності призведе до того, що особа не набуває такого права [3].

Водночас Г.Г. Харченко звернув увагу на те, що захист цивільних прав – це передбачені законом або договором способи охорони цивільних прав у разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. Відповідно до такого завдання цивільного законодавства у ЦК України до засад захисту права власності, а тому й речових прав, уведених, крім згаданого вище, принцип превентивного захисту суб'єктивного речового права. За особою-носієм речового права згідно із ч. 2 ст. 386 ЦК України передбачається можливість звернутися до суду ще до порушення його права з боку третіх осіб із вимогою про заборону вчинення певних дій, які можуть порушити суб'єктивне речове право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню [4].

Як зазначила О.Б. Гнатів, у цивілістиці виділяються речово-правові та зобов'язально-правові способи захисту права власності. Правових підстав для виділення останніх та їх комплексного дослідження більш ніж достатньо. Це ст. 13 Конституції України, ст. 16 та ст. 386 ЦК України, а також норми спеціальних законодавчих актів.

Суб'єктами правовідносин щодо захисту права власності є: з одного боку, особи, які наділені правами власності щодо об'єкта та особи, що утримують у себе майно на підставі відповідних договорів або закону, які на підставі норм права уповноважені вимага-

ти захисту порушених суб'єктивних прав; з іншого боку – особи, неправомірними діями яких порушено ці суб'єктивні права на об'єкти власності [5].

Досліджуючи проблеми, пов'язані із захистом права власності, М.В. Матійко відзначив, що правовідношення щодо захисту права власності виникає з моменту його порушення та існує до досягнення мети (очікуваного ефекту), тобто до підтвердження у встановленому законом порядку обґрунтованості вимог власника і отримання відповідного результату.

При цьому цивільні правовідносини щодо захисту права власності, в рамках яких відбувається юрисдикційний захист, існують разом із процесуальними правовідносинами. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності виникають з моменту порушення права власності, а процесуальні відносини – з моменту звернення до органу державної влади за захистом. Для припинення цивільних правовідносини щодо захисту права власності необхідне реальне задоволення вимог власника, процесуальні ж відносини припиняються з моментом винесення відповідного рішення органом державної влади [6, с. 40 – 42].

О.О. Кот зауважив, що питання про юридичну природу права на захист цивільних прав продовжує залишатися дискусійним. Так, частиною 1 статті 15 ЦК України встановлено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорування. Зміст цієї норми дає підстави вважати, що право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи – учасника цивільних правовідносин, що виникає у неї в разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвоєчасного виконання зобов'язання), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником майна реорганізованої юридичної особи) або оспорування цивільного права (зокрема, оспорування права власності на майно).

Статтею 16 ЦК України передбачено цілу низку способів захисту цивільних прав. З огляду на зміст цієї норми відповідний інструментарій включає різноманітні за характером явища. Поряд із визнанням правочину недійсним передбачені також класичні приклади цивільно-правової відповідальності: відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, стягнення моральної (немайнової) шкоди, а також припинення дії, яка пору-

шує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна правовідношення та інші.

Цивільне законодавство передбачає, що окремі способи захисту можуть бути застосовані в рамках спірних правовідносин тільки через звернення до суду. Проте навряд чи можна вважати, що ця вимога характерна лише для заходів цивільно-правової відповідальності й не стосується інших способів захисту цивільних прав та законних інтересів [7].

Розглядаючи справи даної категорії, Верховний Суд сформулював правові висновки щодо важливості обрання належного способу захисту порушеного права особи. У постанові Верховного Суду від 08.05.2018 у справі № 910/1607/17 підкреслено, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення.

Позовом у процесуальному сенсі є звернення до суду з вимогою про захист своїх прав та інтересів, який складається із двох елементів: предмета і підстави позову.

Предметом позову є певна матеріально-правова вимога позивача до відповідача, а підставою позову – факти, які обґрунтовують вимогу про захист права чи законного інтересу. При цьому особа, яка звертається до суду з позовом, самостійно визначає у позовній заяві, яке її право чи охоронюваний законом інтерес порушено особою, до якої пред'явлено позов, та зазначає, які саме дії необхідно вчинити суду для відновлення порушеного права. У свою чергу, суд має перевірити доводи, на яких ґрунтуються позовні вимоги, у тому числі щодо матеріально-правового інтересу в спірних відносинах, і в разі встановлення порушеного права з'ясувати, чи буде воно відновлено у заявлений спосіб.

Під захистом права розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною.

Спосіб захисту втілює безпосередню мету, якої прагне досягти суб'єкт захисту (позивач), вважаючи, що таким чином буде припинено порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав.

Завданням суду при здійсненні правосуддя є забезпечення, зокрема, захисту прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Отже, встановивши наявність в особи, яка звернулася з позовом, суб'єктивного матеріального права або охоронюваного законом інтересу, на захист яких подано позов, суд з'ясовує наявність чи відсутність факту порушення або оспорення і відповідно ухвалює рішення про захист порушеного права або відмовляє позивачеві у захисті [8].

В.Л. Скрипник зазначає, що стаття 55 Конституції України, відповідно до якої права та свободи людини мають бути захищені судом, є підставою та правовою основою діяльності судів у даній сфері. Як сказано вище, поширеним є й поділ цивільно-правових способів захисту на речово-правові та зобов'язально-правові. Традиційно до речово-правових позовів відносять віндикаційний позов (вимоги неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування майна), негаторний позов (вимоги власника щодо усунення порушень права власності, які не пов'язані з володінням) та позов власника про визнання права власності. Також частиною 2 статті 386 ЦК України передбачено можливість, за наявних підстав, звернення власника до суду з вимогою про заборону вчинення особою дій, що можуть порушити право власності, або з вимогою про вжиття заходів щодо запобігання такому порушенню.

У свою чергу, зобов'язально-правові способи захисту поділяються на договірні та недоговірні, а основою їх реалізації є застосування примусу.

Таким чином, у сучасній доктрині права під способом захисту цивільного права та інтересу зазвичай розуміють визначені законом або договором матеріально-правові заходи, спрямовані на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і правовий вплив на правопорушника [9, с. 176 – 178].

До регламентованих ЦК України способів захисту права власності належать: визнання права власності (ст. 392); витребування майна із чужого незаконного володіння, у тому числі від добросовісного набувача (ст.ст. 387, 388); усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном (ст. 391); заборона вчинення дій, які порушують право власності, або вчинення певних дій для запобігання такому порушенню (ст. 386); визнання

незаконним правового акта, що порушує права власника (ст. 393); зобов'язання повернути потерпілому безпідставно набуте майно (ст. 1212, 1213) та інші.

Повертаючись до актуальної судової практики, необхідно підкреслити наступне. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 19.10.2022 у справі № 910/14224/20 (п. 78) зазначено, що держава забезпечує захист порушених або оспорюваних прав і законних інтересів осіб. Такі права та законні інтереси захищаються у спосіб, який передбачений законом або договором, та є ефективним для захисту конкретного порушеного або оспорюваного права чи законного інтересу. Якщо закон або договір не визначає такого ефективного способу захисту, то суд відповідно до викладеної в позові вимоги позивача може визначити в рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

Отже, розглядаючи справу, суд має з'ясувати: 1) чи передбачений обраний позивачем спосіб захисту законом або договором; 2) чи передбачений законом або договором ефективний спосіб захисту порушеного права позивача; 3) чи є спосіб захисту, обраний позивачем, ефективним для захисту його порушеного права у спірних правовідносинах.

Якщо суд дійде висновку, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права позивача, позовні вимоги останнього не підлягають задоволенню. Однак якщо обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором, проте є ефективним та не суперечить закону, а закон або договір, у свою чергу, не визначає іншого ефективного способу захисту, то порушене право позивача підлягає захисту обраним ним способом. Цей правовий висновок міститься також у постанові Великої Палати Верховного Суду від 19 січня 2021 року в справі № 916/1415/19 [10].

Особливості реалізації процесуальних прав сторін у справах, що виникають зі спорів про право власності, були предметом дослідження О.М. Гуліди Автор підкреслює, що власність і право власності становлять основу політичної, економічної, соціальної свободи особи у суспільстві.

При цьому вирішення питання цивільно-процесуального захисту права власності в разі його порушення, оспорювання чи невизнання належить судам. А правильне визначення сторін у

цивільних справах, що виникають у спорах про право власності, є обов'язковою передумовою ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень

Це означає, що особливості правильного визначення сторін у цивільних справах, які виникають у спорах про право власності, потребують окремих досліджень.

У справах, що виникають у спорах про право власності, матеріально-правовими підставами звернення до суду є порушення, оспорювання чи невизнання права власності. Під першим розуміється завдання шкоди неправомірними діями відповідача. Оспорювання має місце в ситуаціях висунення претензій на те чи інше майно, коли власник звертається до суду з метою підтвердження своїх прав на відповідне майно. Невизнання права власності відбувається тоді, коли права власника ігноруються.

Для того, щоб виник процес у спорах про право власності, необхідна участь двох осіб – позивача і відповідача, між якими повинно існувати матеріально-правове відношення, що має спірний характер.

Сторони у справі є дійсними або ймовірними суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, оскільки фактичні обставини справи встановлюються вже в стадії судового розгляду, при цьому при визначенні сторони мають поєднуватися матеріально-правові та процесуальні ознаки цього поняття [11].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.12.2022 у справі № 914/2350/18 (914/608/20) (п. 146, 148) зазначено, що визначення відповідачів, предмета та підстав спору є правом позивача, тоді як установлення належності відповідачів й обґрунтованості позову – обов'язком суду, який він виконує під час розгляду справи (зокрема, постанови Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 757/39920/15-ц (п. 31), від 27.03.2019 у справі № 520/17304/15-ц (п. 63), від 01.04.2020 у справі № 520/13067/17 (п. 71)).

Установивши, що позов заявлений до неналежного відповідача і відсутні визначені процесуальним законом підстави для заміни неналежного відповідача належним, суд відмовляє у позові до такого відповідача (зокрема, постанови Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 552/6381/17 (пункт 39), від 01.04.2020 у справі № 520/13067/17 (пункт 75)) [12].

Таким чином, правильність визначення сторін також є однією з передумов для успішного здійснення правосуддя з цієї категорії справ.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що сучасними представниками вітчизняної правової науки достатньо глибоко і різнобічно досліджувалися проблеми в сфері регулювання речових прав у цивільному законодавстві України, загальні положення права власності, захисту цього права, а також питання, пов'язані з розвитком та оптимізацією цивільного судочинства, забезпеченням прав учасників справ даної категорії.

Водночас процесуальні особливості розгляду судами спорів щодо захисту права власності в юридичній науці висвітлені недостатньо. Зважаючи на важливість даної проблематики, а також велику частку в судах загальної юрисдикції справ даної категорії, зазначене питання потребує більш детального дослідження з метою розробки конкретних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування.

1. Бурденюк С.І. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 19, 20, 21, 22.

2. Ільків О.В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України: дис... докт. юрид. н. Львів, 2021. С. 33, 34.

3. Яремova І. В. Визначення моменту набуття права власності за законодавством України: дис... канд. юрид. н. Київ. 2015. С. 20, 49, 55, 68, 71.

4. Харченко Г.Г. Речові права у законодавстві, доктрині та судовій практиці України: дис... докт. юрид. н. Київ, 2017. С. 126, 140, 152, 154, 368, 370, 372.

5. Гнатів О.Б. Захист права власності в цивільному праві: дис... канд. юрид. н. Львів, 2014. С. 10, 11, 15, 16, 20, 21, 40, 41.

6. Матійко М.В. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 40–42.

7. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта. 2017. С. 188, 189, 211, 212, 219–221, 301, 302.

8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.05.2018 у справі № 910/1607/17. URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/74064249>.

9. Скрипник В.Л. Загальні питання захисту права власності та інших речових прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. 2022. № 4. С. 176 – 178.

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.10.2022 у справі № 910/14224/20. URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/107476264>.

11. Гуліда О.М. Сторони у справах, що виникають зі спорів про право власності. *Форум права*. Харків. 2014. № 3. С. 88, 90, 91,

94, 95. 12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.12.2022 у справі № 914/2350/18 (914/608/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108480607>.

References

1. Burdenyuk S.I. Harantii zakhystu prava vlasnosti vidpovidno do st. 1 Pershoho protokolu Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. *Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo*. 2016. № 12. S. 19, 20, 21, 22. 2. Ilkiv O.V. Problemy rehuliuвання rechovykh prav v tsyvilnomu zakonodavstvi Ukrainy: dys... dokt. yuryd. n. Lviv, 2021. S. 33, 34. 3. Yaremova I.V. Vyznachennia momentu nabuttia prava vlasnosti za zakonodavstvom Ukrainy: dys... kand. yuryd. n. Kyiv, 2015. S. 20, 49, 55, 68, 71. 4. Kharchenko G.G. Rechovi prava u zakonodavstvi, doktryni ta sudovii praktytisi Ukrainy: dys... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2017. S. 126, 140, 152, 154, 368, 370, 372. 5. Hnativ O.B. Zakhyst prava vlasnosti v tsyvilnomu pravi: dys... kand. yuryd. n. Lviv, 2014. S. 10, 11, 15, 16, 20, 21, 40, 41. 6. Matiyko M.V. Tsyvilni pravovidnosyny shchodo zakhystu prava vlasnosti. *Chasopys tsyvilistyky*. Odesa, 2016. Vyp. 20. S. 40–42. 7. Kot O.O. Zdiisnennia ta zakhyst subiektyvnykh tsyvilnykh prav: problemy teorii ta sudovoi praktyky: monohrafiia. Kyiv: Alerta. 2017. S. 188, 189, 211, 212, 219 – 221, 301, 302. 8. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 08.05.2018 u spravi № 910/1607/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74064249>. 9. Skrypnyk V.L. Zahalni pytannia zakhystu prava vlasnosti ta inshykh rechovykh prav. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. Zaporizhzhia. 2022. № 4. S. 176-178. 10. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 19.10.2022 u spravi № 910/14224/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107476264>. 11. Hulida O.M. Storony u spravakh, shcho vynykaiut zi sporiv pro pravo vlasnosti. *Forum prava*. Kharkiv. 2014. № 3. S. 88, 90, 91, 94, 95. 12. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 21.12.2022 u spravi № 914/2350/18 (914/608/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108480607>.

Liliakov Oleksii. Procedural features of court consideration of disputes related to the protection of property rights: state of scientific development of the problem

One of the key issues in legal science is the right of ownership and its protection. Article 13 of the Constitution of Ukraine states that a fundamental principle in the field of property rights protection is that the state ensures equal protection of the rights of all property rights subjects. According to Article 41 of the Constitution, no one can be unlawfully deprived of their property rights. Ensuring effective protection of property rights is extremely important and requires special attention in legal practice.

By recognizing the norms of the 1950 Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms (hereinafter – the European convention on human rights), as well as the case law of the European Court of Human

Rights as a source of law in accordance with the Law of Ukraine “On the execution of decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights” dated 23.02.2006 № 3477-IV, our state has undertaken to comply with the convention guarantees in the field of human rights protection.

It is necessary to note that recent reforms in the judiciary and justice in our country have affected many aspects. In particular, both substantive and procedural law norms have been significantly improved. In turn, modern legal science is characterized by a number of scientific studies devoted to the problems of regulating property rights in civil law, doctrine, and judicial practice of Ukraine, forms of civil circulation of things, determination of the moment of acquisition of property rights, and finally, analysis of the specifics of legal relations regarding the protection of property rights and classification of civil-law methods for this purpose.

At the same time, an analysis of judicial practice shows that courts do not always adhere to a unified position when resolving disputes related to the protection of property rights. Uncertainty regarding the uniform application of existing legal provisions to cases of this category sometimes leads to violations of citizens’ constitutional rights.

It is worth noting that modern representatives of domestic legal science have sufficiently deeply and comprehensively studied problems in the field of regulating property rights in the civil legislation of Ukraine, general provisions of property rights, protection of this right, as well as issues related to the development and optimization of civil proceedings, ensuring the rights of participants in cases of this category.

However, the procedural features of court consideration of disputes regarding the protection of property rights in legal science are insufficiently covered. Given the importance of this issue, as well as the large share of cases of this category in the courts of general jurisdiction, this issue requires more detailed research to develop specific recommendations for improving legislation and its application practice.

Key words: constitutional rights of citizens, property relations, regulation of property rights, institute of property rights, acquisition of property rights, protection of property rights, civil proceedings, parties in civil proceedings, court consideration, right to a fair trial.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО,
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС
ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.35

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-190

С. О. ТИМОЩУК

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ**

Проаналізовано теоретичні та прикладні аспекти захисту права особи на приватність у кримінальному провадженні. Розглянуто особливості забезпечення захисту окремих складових такого права під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Встановлено проблемні питання, зокрема щодо адвокатської таємниці, таємниці сповіді тощо.

Ключові слова: право на приватність, кримінальне провадження, досудове розслідування, негласні слідчі (розшукові) дії, адвокатська таємниця.

Tymoshchuk Serhii. Protection of the right to privacy in criminal proceedings: theoretical and applied aspects

The article analyses theoretical and applied aspects of protecting the right of an individual to privacy in criminal proceedings. The features of protecting certain aspects of privacy during secret investigative (search) actions are considered. Problematic issues of protecting certain aspects of privacy are identified – attorney-client privilege, confession privilege etc.

Key words: right to privacy, criminal proceedings, pre-trial investigation, secret investigative (search) actions, attorney-client privilege.

Актуальність теми. Актуальність теми статті визначається тим винятковим значенням, яке має право на приватність у сучасному демократичному суспільстві. Водночас саме в межах кримінального провадження державні органи мають найбільше можливостей для порушень прав осіб, у тому числі права на приватність. Насамперед це стосується процесуальних процедур у межах негласних слідчих розшукових дій (НСРД).

Огляд літератури. Питання забезпечення прав особи під час здійснення НСРД досліджувалися низкою науковців. Це стосується, зокрема, наукових праць М. В. Багрія, А. П. Запотоцького, О. В. Капліної, О. В. Керевича, М. П. Климчука, В. А. Колесника, Є. Д. Лук'янчикова, В. В. Луцика, П. М. Мітрухова, М. А. Погорецького, О. І. Полюховича, Д. Б. Сергєєвої, С. Р. Тагієва, С. С. Чернявського та ін.

Постановка проблеми дослідження. Метою статті є визначення проблем у забезпеченні права на приватність під час проведення НСРД та розробка на підставі законодавства, судової практики та наукових праць обґрунтованого підходу щодо балансу між інтересами розслідування кримінальних правопорушень та захистом права особи на приватність.

Виклад основного матеріалу. Кримінальним процесуальним законом визначено низку запобіжників від зловживань при втручанні у приватне спілкування, якими є: виключний характер проведення НСРД (у разі неможливості отримання відомостей про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, в інший спосіб); можливість проведення НСРД лише у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів та за ухвалою слідчого судді (крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 264 КПК); право прокурора заборонити проведення або припинити подальше проведення НСРД; обов'язкове зазначення у рішенні про дозвіл на проведення НСРД строку її проведення; унормований порядок продовження строку проведення НСРД; чітке коло суб'єктів проведення НСРД; встановлений порядок фіксація ходу і результатів НСРД та повідомлення осіб, стосовно яких проводилося НСРД; визначення заходів стосовно захисту інформації, отриманої в результаті НСРД, зокрема – тієї, яка не використовується у кримінальному провадженні; регламентування використання результатів НСРД у доказуванні та в інших визначених кримінальним процесуальним

законом цілях; заборона втручання у приватне спілкування захисника, священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим.

Водночас із прийняттям у 2012 році КПК між окремими його приписами, зокрема положеннями Глави 21, яка, у тому числі, регламентує підстави та порядок втручання у приватне спілкування у межах кримінального провадження, та вимогами ст. 31 Конституції України виникла певна колізія, яка потребує невідкладного правового врегулювання як задля усунення підґрунтя для можливих зловживань під час санкціонованого втручання у приватне спілкування, так і для забезпечення принципу верховенства права на даному напрямку. Так, відповідно до згаданих вище приписів кримінального процесуального закону НСРД, пов'язані із втручанням у приватне спілкування (за виключенням ч. 2 ст. 264 КПК), проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Водночас положення ст. 31 Основного Закону даного застереження не містять, констатуючи можливість такого втручання з метою запобігти саме злочиніві, тобто фактично дозволяючи його у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, які не є тяжкими та особливо тяжкими.

Згідно із ст. 8 Конституції України вона має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Основного Закону є нормами прямої дії [1].

Відтак ст. 31 Конституції України визначено мету можливого втручання у приватне спілкування, а саме: 1) запобігти злочиніві; 2) з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи.

На відміну від цієї конституційної норми, за приписами ч. 2 ст. 14 КПК, метою втручання у приватне спілкування в кримінальному провадженні є: 1) виявлення тяжкого чи особливо тяжкого злочину; 2) запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, 3) встановлення обставин тяжкого чи особливо тяжкого злочину, 4) встановлення особи, яка вчинила злочин [2].

Межі можливого застосування норми ст. 31 Конституції України в контексті мети санкціонованого втручання у приватне спілкування, зокрема щодо з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, не лише ширші, ніж аналогічні приписи КПК, а й недостатньо чітко сформульовані, що дає можливість їх

довільного тлумачення та створює передумови до безпідставного втручання у приватність особи. Ця норма Основного Закону вступає в колізію з нормами КПК. Зокрема, приписи ст. 31 Конституції України дозволяють санкціоноване втручання в таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції з метою з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи. Водночас КПК 2012 року не містить такого поняття, як «істина» та не передбачає «встановлення істини» у кримінальному провадженні, зокрема серед завдань кримінального провадження, визначених статтею 2 нормативного акту, і не визначає процесуальну процедуру «встановлення істини», що теоретично, виходячи із семантично-філософського тлумачення даного словосполучення та згаданих вище вимог ст. 8 Конституції України, дає державі підстави для втручання в приватне спілкування поза визначеною кримінальним процесуальним законом метою такого втручання.

Причиною таких колізій є, з одного боку, застарілість правових норм ст. 31 Конституції України, які неповною мірою відображають якісно-сутнісної трансформації з 1996 року кримінального процесуального закону, забезпечення права на приватність у кримінальному провадженні та гарантій його захисту з урахуванням практик цивілізованих правових систем. З іншого боку, причинами такої ситуації стали інертність, непослідовність та безсистемність вітчизняного законотворчого процесу.

З цих же причин правова термінологія чинної редакції ст. 31 Конституції України, зокрема щодо посилання на «кримінальну справу» та «суд», не відповідає правовій термінології КПК, відповідно до приписів якого досудове розслідування здійснюється у кримінальному провадженні, і таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування гарантується саме під час кримінального провадження. Винятки ж із гарантованого Основним Законом права на приватне спілкування можливі у разі постановлення ухвали слідчого судді.

Виходячи з викладеного, повністю підтримуємо наукову позицію П.М. Мітрухова, який, зокрема, виходячи із системного аналізу правових приписів ст. 31 Конституції України та ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», дійшов обґрунтованого висновку про необхідність приведення зазначеної право-

вої норми Основного Закону у відповідність до вимог сьогодення [3, с. 167-168].

Досить недосконалою, суперечливою та такою, що потребує невідкладної модернізації, виходячи з міжнародно-правових стандартів, є правова норма кримінального процесуального закону, що визначає додаткові гарантії від санкціонованого втручання у приватне спілкування захисника та священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим, а саме ч. 5 ст. 258 КПК.

Буквальне тлумачення правової норми свідчить, що відповідні гарантії поширюються лише на приватне спілкування, яка відбувається 1) між захисником, з одного боку, та підозрюваним, обвинуваченим, засудженим чи виправданим – з іншого; 2) між священнослужителем, з одного боку, та підозрюваним, обвинуваченим, засудженим чи виправданим – з іншого.

Водночас, як слушно зауважують дослідники, виклавши ч. 5 ст. 258 КПК у такій редакції, законодавець фактично не забороняє втручатися «у приватне спілкування адвоката з іншим клієнтом: свідком, потерпілим, особою, щодо майна якої вирішується питання про арешт, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, ... неосудною особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння тощо». Також «...не заборонено втручання у приватне спілкування одного захисника з іншим захисником чи представником особи, у тому числі представником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого...» [4, с. 186].

Редакція ч. 5 ст. 258 КПК не виключає можливості санкціонованого втручання у приватне спілкування захисника з іншими особами, крім визначених цією нормою, зокрема з якими він може контактувати, надаючи правову допомогу підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому, а саме – з їх близькими родичами та членами сім'ї, обговорюючи ті чи інші питання здійснення захисту. До речі, досить актуальним і чутливим це питання є у кримінальних провадженнях, у яких здійснюється спеціальне досудове розслідування (*in absentia*). Такі ж гарантії відсутні при спілкуванні адвоката із цивільними відповідачем та позивачем, інтереси яких він представляє у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу (екстрадицію) тощо.

Необхідно зазначити, що чинна редакція ч. 5 ст. 258 КПК насамперед демонструє непослідовну та алогічну позицію законодавця щодо закріплення подібних за правовим змістом гарантій в інших правових нормах кримінального процесуального закону. Так, приписами ч. 2 ст. 65 КПК, якими значно розширено межі застосування таких гарантій, заборонено допитувати у якості свідка не лише захисника, а й представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законного представника потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника; адвоката – про відомості, які становлять адвокатську таємницю.

Положення ч. 5 ст. 258 КПК не узгоджуються з вимогами Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», які забезпечують адвокату значно більші гарантії, аніж ті, що визначено цієї нормою КПК. Зокрема, п. 4, 9 ч. 1 ст. 23 нормативного акту передбачено заборону проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням саме адвокатської діяльності, та втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом [5].

З огляду на вимоги ч. 3 ст. 9 КПК на цей час такі процесуальні гарантії адвокатської діяльності, у тому числі ті, що стосуються приватного спілкування адвоката, повною мірою не можуть бути забезпечені положеннями КПК як базисного нормативно-правового акту в системі кримінального процесуального законодавства.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини (рішення у справах «Кастравет проти Молдови» від 13. 03. 2007 [6], «Мішо проти Франції» від 06.12. 2012 [7], «Алтай проти Туреччини» від 09. 04. 2019 [8] та інші) не встановлює наявності гарантій у адвоката від втручання у приватне спілкування з клієнтом залежно від процесуального статусу особи, форми і виду надання правової допомоги та галузі права, в якій вона надається. Головне завдання при вирішенні справ такої категорії – з'ясування тієї обставини, чи забезпечено конфіденційність у спілкуванні між адвокатом та клієнтом. Незважаючи на визначені гарантії, право на таку приватність адвоката не є абсолютним і у виняткових випадках може бути обмежене, зокрема задля запобігання особливо тяжким резо-

нансним злочинам. Адже неможливо до невиправданого втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом віднести ситуацію, коли останні обговорюють деталі вчинення терористичного акту чи, до прикладу, вбивства свідка, який надав викривальні показання щодо такого клієнта у кримінальному провадженні. Саме із цих критеріїв виходить і Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці.

У згаданій вище справі «Алтай проти Туреччини» ЄСПЛ визнав, що, незважаючи на його важливість, право на конфіденційне спілкування з адвокатом не є абсолютним та може обмежуватися. Для гарантування того, що обмеження, які накладаються, не обмежують відповідне право до такої міри, щоб порушити саму його сутність і позбавити його ефективності, Суд повинен переконатися, що вони є передбачуваними для зацікавлених осіб і переслідують законну мету або цілі згідно з пунктом 2 статті 8 та є «необхідними в демократичному суспільстві» в тому сенсі, що вони пропорційні цілям, які мають бути досягнуті. Суд також зазначає, що свобода розсуду держави-відповідача в оцінці допустимих меж втручання в приватність консультації та спілкування з адвокатом є вузькою, оскільки лише виняткові обставини, такі як запобігання вчиненню тяжкого злочину або серйозні порушення безпеки та охорони в'язниці, можуть виправдати необхідність обмеження цих прав. Наприклад, у контексті осіб, позбавлених волі за терористичну діяльність, Суд постановив, що вони не можуть бути виключені зі сфери дії положень Конвенції, а сутність їхніх прав і свобод, визнаних останньою, не повинна порушуватися; національні органи влади можуть накладати на них «законні обмеження», оскільки ці обмеження є суворо необхідними для захисту суспільства від насильства.

Справа «Версіні-Кампінчі та Краснянські проти Франції» стосувалася заяв адвокатів, які під час кризи, спричиненої епідемією коров'ячого сказу, представляли інтереси директора компанії, що підозрювалася у порушенні ембарго на імпорту яловичини з Великобританії. У дисциплінарному провадженні стосовно одного із заявників у якості доказу використано записи телефонної розмови, що відбулася між ним та клієнтом, у якій містилася інформація, захищена адвокатською таємницею. За результатами розгляду стосовно одного із заявників ЄСПЛ не встановив порушення вимог

ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та, зваживши на підозру адвоката у вчиненні правопорушення, зазначив, що оскаржуване втручання не було непропорційним щодо переслідуваної законної мети – «захисту порядку» і відповідало принципу необхідності у демократичному суспільстві [9].

З метою гармонізації правових норм кримінального процесуального закону щодо забезпечення гарантій адвоката на приватне спілкування з клієнтом та приведення їх у відповідність до стандартів цивілізованого правового суспільства пропонуємо поширити дію ч. 5 ст. 258 КПК на адвокатів у кримінальному провадженні, незалежно від їх процесуального статусу, та інших осіб, з якими останні спілкуються, саме у зв'язку із здійсненням адвокатської діяльності.

Недосконалим є і положення ч. 5 ст. 258 КПК у частині заборони втручання у приватне спілкування священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим та виправданим. Відповідна правова норма неповною мірою корелюється з релевантними за своєю сутністю правовими нормами інших нормативно-правових актів, зокрема Конституції України і КПК, та міжнародно-правових актів щодо меж її застосування.

Положення ст. 35 Конституції України передбачають право кожного на свободу світогляду і віросповідання, здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Вказана норма, на відміну від приписів ч. 5 ст. 258 КПК, не містить абсолютної заборони на втручання у приватне спілкування зі священником, натомість передбачає можливість обмеження такої гарантії за наявності задекларованої у ній мети.

Законодавчий підхід до даної конституційної норми повною мірою відповідає вимогам міжнародного права, зокрема ст. 18 Загальної декларації прав людини [10], ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [11], ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12] та ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань [13]. Такий підхід є правильним, оскільки дозволяє забезпечити баланс між правом на приватність у спілкуванні зі священником та необхідністю протидії злочинним посяган-

ням на суспільну безпеку, фундаментальні права і свободи осіб, позаяк поняття «приватне спілкування зі священником» у широкому розумінні положення ч. 5 ст. 258 КПК теоретично включає у себе захищеність і такого спілкування, яке жодним чином не пов'язане з проведенням богослужіння, релігійних обрядів, церемоній і процесій, тобто релігійної діяльності, та виходить за їх межі, натомість створює можливість суттєвої загрози для нормального функціонування суспільства, життя та здоров'я осіб.

Також вважаємо хибною наукову позицію деяких дослідників, які фактично ототожнюють визначені цією нормою гарантії приватного спілкування зі священнослужителем лише таємницею сповіді [14, С. 658]. Дійсно, сповідь, як релігійний обряд, є одним із семи таїнств, що притаманні православній та католицькій церкві. Згідно з нормами канонічного права під загрозою застосування канонічно-правової відповідальності суворо заборонено порушувати таємницю сповіді. Водночас звужений підхід до застосування правових приписів ч. 5 ст. 258 КПК у частині поширення відповідних гарантій лише на таємницю сповіді дає можливість втрутитися в приватне спілкування між особою та представником духовенства при здійсненні інших церковних обрядів, зокрема з числа семи таїнств, де особа може повідомляти священнослужителя про особистісні та найпотаємніші аспекти свого життя, стосунки з іншими особами тощо, розраховуючи на цілковиту приватність такої розмови, у тому числі виходячи з норм канонічного права. Звісно ж, таке втручання не відповідало би гарантіям щодо приватного спілкування, встановленим у цивілізованому правовому суспільстві.

Крім того, ототожнення гарантій ч. 5 ст. 258 КПК лише з таємницею сповіді давало б підстави на втручання у приватне спілкування між особою та священнослужителем такого напрямку християнства, як протестантство, а також із представником духовенства іншої релігії – буддизму, ісламу тощо, яка не містить такого таїнства, як сповідь. Дана ситуація прямо суперечила б приписам ст. 24 Конституції України та була б дискримінаційною стосовно представників таких релігій та їх напрямків.

Не зрозумілою та досить звуженою є позиція законодавця і щодо поширення гарантій на приватне спілкування зі священнослужителем лише на підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого. За цих обставин, зважаючи на приписи ч. 3 ст. 9

КПК, не забезпеченими від втручання в таке спілкування, у тому числі в частині таємниці сповіді, залишаються інші учасники кримінального провадження – потерпілий, свідок, цивільний позивач та відповідач тощо. Чинна редакція ч. 5 ст. 258 КПК надає можливість втручання у приватне спілкування священика, пов'язане з відправленням релігійних культів, ритуальних обрядів, проведенням іншої релігійної діяльності, що відбувається з іншими особами, які, хоч і не є учасниками кримінального провадження, однак пов'язані з ними родинними, сімейними зв'язками тощо. Водночас і ці особи, зважаючи на свої релігійні переконання та довіряючи під час такого спілкування священнослужителю найпотаємніші відомості свого життя, зокрема викриваючи себе на інших осіб на сповіді у вчиненні кримінального правопорушення та каючись за це перед Богом, сподіваються на приватність даної розмови, виходячи з норм канонічного права та положень ст. 24, 35 Конституції України.

Виходячи з цього та задля забезпечення відповідності приписів ч. 5 ст. 258 КПК визначеним стандартам верховенства права вони підлягають уточненню та конкретизації у частині поширення гарантій приватності на спілкування кожної особи зі священнослужителем, що пов'язане з відправленням релігійних культів, ритуальних обрядів, проведенням іншої релігійної діяльності.

Під час НСРД, дозвіл на проведення якої отримано у встановленому законом порядку та, зокрема, забезпечено функцію судового контролю за дотриманням прав і свобод або ж після її завершення, може бути встановлено факт втручання у приватне спілкування особи з адвокатом чи священиком, можливість якого не міг передбачити слідчий чи прокурор на час отримання такого дозволу та початку проведення НСРД. Тому поділяємо наукову позицію В.А. Колесника, що в такій ситуації проведення негласної слідчої (розшукової) дії слід вважати законним, але отримані відомості, що розкривають зміст приватного спілкування підозрюваного із захисником чи священнослужителем, не можуть бути використані в кримінальному провадженні і підлягають негайному знищенню [15, с. 42].

Задля уникнення зловживань та маніпуляцій працівників правоохоронних органів щодо таких відомостей та забезпечення гарантій недоторканності приватності спілкування особи з адвокатом

чи священнослужителем обов'язок невідкладного знищення цих відомостей у безальтернативному порядку має бути закріплено на законодавчому рівні.

Висновки. Підсумовуючи викладене, пропонуємо викласти ст. 31 Конституції України у такій редакції, яка б стала базисною для відповідних норм кримінального процесуального закону, навіть при їх модернізації у майбутньому: «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної кореспонденції та інших форм спілкування. Втручання у таємницю спілкування допускається лише у визначених законом випадках на підставі вмотивованого рішення слідчого судді».

Також пропонуємо частину 5 ст. 258 КПК викласти у такій редакції: «Втручання у приватне спілкування адвоката під час здійснення ним адвокатської діяльності або священнослужителя у зв'язку з відправленням релігійних культів та ритуальних обрядів, що передбачені для відповідної релігії, заборонено».

Крім того, необхідно доповнити статтю 258 КПК України частиною 6 наступного змісту: «Відомості про приватне спілкування адвоката чи священнослужителя за умов, що визначені у частині 5 цієї статті, які стали відомі під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії або після її завершення, не можуть бути використанні у кримінальному провадженні і підлягають негайному знищенню. Про знищення таких відомостей складається протокол, який долучається до матеріалів кримінального провадження».

1. Конституція України. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. 2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України, кодекс. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. 3. Мітрухов П.М. Вирішення окремих законодавчих проблем у діяльності Національної поліції України / *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності національної поліції України* : зб. тез доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. – С. 167-168. 4. Бабіков О.П. Негласні слідчі (розшукові) дії: теорія і практика. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ: Норма права, 2024. С. 464. 5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. 6. European Court of Human Rights. CASE OF CASTRAVET v. MOLDOVA. Strasbourg. 13 March 2007.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-79767%22%5D%7D>}.
7. European Court of Human Rights. CASE OF MICHAUD v. FRANCE. 6 December 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-115377%22%5D%7D>} **8.** European Court of Human Rights. CASE OF ALTAY v. TURKEY (No. 2). Strasbourg. 9 April 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-192210%22%5D%7D>} **9.** La cour européenne des droits de l'homme. affaire VERSINI-CAMPINCHI ET CRASNIANSKI C. FRANCE. Strasbourg. 16 juin 2016 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-163612%22%5D%7D>} **10.** Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text **11.** Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. **12.** Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. **13.** Декларація «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43860>. **14.** Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1. / О.М. Бандурка, Є.П. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація та ін. Харків: Право, 2012. 768 С. **15.** Колесник В.А. Втручання в приватне спілкування і забезпечення прав особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 37-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2014_11_3_6.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy. Ofitsiyni veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. **2.** Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Zakon Ukrainy, kodeks. Ofitsiyni veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. **3.** Mitrukhov P.M. Vyrishennia okremykh zakonodavchykh problem u diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy/ *Suchasna yevropeiska politseistyka ta mozhlyvosti yii vykorystannia v diialnosti natsionalnoi politsii Ukrainy* : zb. tez dop. uchasnykh mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 11 kvit. 2019 r.). Kharkiv: KhNUVS, 2019. S. 167-168. **4.** Babikov O.P. Nehlasni slidchi (rozshukovi) dii: teoriia i praktyka. 2-he vyd., vypr. ta dopovn. Kyiv: Norma prava, 2024. S. 186. **5.** Pro advokaturu ta advokatsku diialnist. Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. **6.** European Court of Human Rights. CASE OF CASTRAVET v. MOLDOVA. Strasbourg. 13 March 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-79767%22%5D%7D>}. **7.** European Court of Human Rights. CASE OF MICHAUD v. FRANCE. 6 December 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-115377%22%5D%7D>}. **8.** European Court of Human Rights. CASE OF ALTAY v. TURKEY (No. 2).

Strasbourg. 9 April 2019. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-192210%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-192210%22]}) 9. La cour européenne des droits de l'homme. affaire versini-campinchi et crasnianski c. france. strasbourg. 16 juin 2016 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-163612%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-163612%22]}) 10. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. 11. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text 12. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Yevropeiska konventsiiia z prav liudyny). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. 13. Deklaratsiia «Pro likvidatsiiu vsikh form neterpymosti ta dyskryminatsii na pidstavi relihii chy perekonan». URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43860>. 14. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar : u 2 t. T. 1. / O.M. Bandurka, Ye.P. Blazhivskyy, Ye. P. Burdola in. ; za zah. red. V. Ya. Tatsiia ta in. Kharkiv: Pravo, 2012. S. 658. 15. Kolesnyk V.A. Vtruchannia v pryvatne spilkuvannia i zabezpechennia prav osoby pid chas provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*. 2014. T. 11. № 3. S. 37-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2014_11_3_6.

Tymoshchuk Serhii. Protection of the right to privacy in criminal proceedings: theoretical and applied aspects

The article analyzes the theoretical and applied aspects of protecting the right of an individual to privacy in criminal proceedings. It is established that, taking into account the norms of international law, the Constitution of Ukraine and criminal procedural legislation, the only purpose of possible interference in private communication is: 1) preventing a crime or 2) establishing the truth during the investigation of a criminal case. It is determined that when applying such restrictions, pre-trial investigation bodies must strictly adhere to the balance between the interests of investigating criminal offenses and protecting the right to privacy of a person.

The features of protecting certain aspects of privacy during secret investigative (detective) actions are considered. Problematic issues of protecting certain aspects of privacy – attorney-client privilege, confession privilege, etc. are identified. It is determined that it is appropriate to expand the concept of “confession privilege” and define the subject of protection as “the privilege of performing religious cults, ritual ceremonies, conducting other religious activities.” It is determined that in order to avoid abuse and manipulation of such information by law enforcement officers and to ensure guarantees of the inviolability of the privacy of a person’s communication with a lawyer or clergyman, the obligation to immediately destroy this information in an alternative manner should be enshrined at the legislative level.

The author proposes to make appropriate amendments to Article 9 of the Law of Ukraine “On Operational and Investigative Activities”, as well as Article 358 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article also identifies as expedient legislative regulation the procedural procedure for interference with private communication with the consent of a person, when he consciously, voluntarily and temporarily renounces such privacy in favor of ensuring and protecting his other fundamental rights and guarantees.

Key words: right to privacy, criminal proceedings, pre-trial investigation, secret investigative (search) actions, attorney-client privilege.

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО**

УДК 341.3+341.4

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-204

М. О. ГРИНИШИН

**ЕВОЛЮЦІЯ ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСІЇ
У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ (1919 – 1939 РР.)**

На основі використання великого масиву джерел, зокрема архівних, та наукової літератури розглянуто розвиток визначення поняття «агресія» у багатосторонніх та двосторонніх міжнародних актах, а також їх проєктах у період між завершенням Першої та початком Другої світових воєн. Розкриваються зміни у розумінні відповідальності держави та її керівництва у міжнародному праві, що пояснюють контекст розвитку міжнародного права після Версальського договору і заснування Ліги Націй, особливості та аспекти заборони агресії у міжнародних відносинах. Автор пояснює особливості періоду 1919 – 1932 рр., коли постійна загальна вимога низки держав криміналізувати агресію в конвенційних актах у межах Ліги Націй не була реалізована, і періоду 1933 – 1939 рр., коли значення Ліги Націй як центру розробки й обговорення таких ініціатив знизилося, але поняття «агресія» вперше наповнилося правовим змістом: вона була криміналізована загалом, а її ознаки було розкрито в багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорах. Особливу увагу приділено розвитку ініціатив щодо комплексного визначення агресії, а також практиці органів Ліги Націй щодо кваліфікації агресії та протидії їй. Автор виокремлює і концептуалізує основні елементи визначення агресії у багатосторонніх та двосторонніх міжнародних актах міжвоєнного періоду.

Ключові слова: *агресія, відповідальність держави, міжнародне право, міжнародне кримінальне право, право міжнародної безпеки, Ліга Націй.*

Hrynyshyn Mykhailo. The Evolution of the Definition of Aggression in International Law (1919 – 1939)

Based on a wide range of modern scientific literature and sources, including archival ones, the article examines the development of the definition of aggression in multilateral and bilateral international acts, as well as their drafts, in the period between the end of the First and the beginning of the Second World Wars.

The author reveals changes in the understanding of the responsibility of the state and its leadership in international law, explaining the context of the development of international law after the Treaty of Versailles and the founding of the League of Nations, as well as the features and aspects of the prohibition of aggression in international relations.

Key words: *aggression, responsibility of states, international law, international criminal law, international security law, League of Nations.*

Сучасне міжнародне право зверталося і продовжує звертатися до своїх доктринальних і нормативних витоків, і не лише з академічною, а й з практичною метою. Нормативні формулювання деяких ключових понять і принципів міжнародного права представлені у конвенціях і судових рішеннях другої половини XIX ст. – 1939 р. У сфері визначення та протидії агресії держав до конвенцій, декларацій і навіть їх проєктів міжвоєнного часу звертався, наприклад, Нюрнберзький трибунал, а деякі важливі акти, такі як Загальний договір про відмову від війни як інструмента державної політики 1928 р., й досі зберігають свою чинність. Тому дослідження еволюції визначення агресії у міжнародному праві до початку Другої світової війни не втрачає наукової та практичної актуальності.

У зарубіжній літературі цій проблематиці присвячено значну кількість праць, яку неможливо проаналізувати в рамках однієї статті. Але насамперед слід звернути увагу на принципове значення концептуального дослідження Г. Лаутерпахта «Покарання воєнних злочинів» (рукопис 1942 р.) [22] і докладної праці І. Броунлі «Міжнародне право і використання сили державами» (оригінальна публікація у 1963 р.) [13], а також на монографії Н. Йоргенсон «Відповідальність держав за міжнародні злочини» 2000 р. [21], П. Гжебик «Кримінальна відповідальність за злочин агресії» (оригінальна публікація у 2010 р.) [19], С. Саяпіна «Злочин агресії в

міжнародному кримінальному праві: історичний розвиток, порівняльний аналіз і сучасний стан» 2014 р. [32], К. Селларза «Злочини проти миру та міжнародне право» 2024 р. [33]. Водночас слід зазначити, що проблематику розвитку визначення агресії у період між Першою і Другою світовими війнами у цих працях, окрім дослідження І. Броунлі, розглянуто дуже коротко.

В українській науковій літературі присутня низка праць, присвячених еволюції визначення агресії у міжнародному праві [1, с. 123-133; 2, с. 558-561; 3, с. 84-92; 5, с. 295-300; 7, с. 120-130; 8, с. 341-346; 9, 289-293], а також розділ у дисертації А.В. Майснера 2018 р. [6]. Водночас слід зазначити, що ці дослідження здебільшого аналізують дуже вузьке коло міжнародних актів міжвоєнного періоду, до того ж рідко звертаються до їх оригінальних текстів.

Отже, загалом ця проблематика ще очікує на докладне дослідження. Звичайно, її неможливо охопити в рамках однієї статті. Тому звернемося до найважливіших міжнародних актів міжвоєнного часу, а також їх проєктів – з метою визначення особливостей еволюції визначення агресії у міжнародному праві між Першою і Другою світовими війнами.

Нижня хронологічна межа дослідження обрана не випадково. Укладені до цього часу Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни (насамперед 1899 і 1907 рр.) регулювали особливості ведення воєн, але до завершення Першої світової війни були відсутні міжнародні договори, які б стосувалися саме питання розв'язання війни та визначення агресії. Як зазначає П. Гжебик, до завершення Першої світової війни проблема розв'язання воєн «розглядалася більшою мірою в моральних категоріях (зокрема, у світлі моральності міжнародних відносин), аніж у правових», «війна була завжди законною, справедлива вона чи ні», але уявлення про те, що війна має бути предметом правового регулювання, вже сформувалося (завдяки Гаазьким конвенціям та ін.) [19, р. 9-10, 13]. Так само можна погодитися з більш коротким аргументом іншої дослідниці, Н. Йоргенсен, що «на час початку I Світової війни у 1914 р. міжнародне право дозволяло кожній суверенній державі бути єдиним суддею своїх мотивів чи виправдань участі у війні» [21, р. 3].

Після завершення Першої світової війни союзники з переможного блоку Антанта обговорювали, зокрема, дві ідеї щодо відповідальності за ведення війни – індивідуальну відповідальність глави

держави за розв'язання війни та матеріальну відповідальність винної держави за спричинені війною збитки. Саме ця дискусія відобразила і стан міжнародного права, і зміни в позиціях держав, які уможливили новий етап його розвитку.

Ідею індивідуальної кримінальної відповідальності глави держави – колишнього імператора Германської імперії Вільгельма II Гогенцоллерна – за здійснення агресії було озвучено прем'єр-міністром Британії Д. Ллойд-Джорджем у 1918 р. При цьому він називав агресивну війну «безумовним злочином проти міжнародного права», «знущанням над міжнародним правом, яке полягає у вторгненні на територію незалежної країни без її згоди» [38. Цит. за: 33, р. 1].

У січні 1919 р. прелімінарна Мирна конференція заснувала міжнародну «Комісію щодо відповідальності авторів війни та виконання покарань», що складалася з представників держав-переможців у війні під керівництвом Держсекретаря США Роберта Ленсінга. Комісія мала вирішити, чи Германська імперія та її союзники порушили міжнародне право через розв'язання і ведення війни, й рекомендувати відповідні покарання. Представник США виступав проти криміналізації агресії Германської імперії через те, що це може створити прецедент, а представники Британії та Франції пропонували створити міжнародний трибунал для визначення відповідальності за злочини, пов'язані з Першою світовою війною [33, р. 3].

Результатом роботи Комісії у березні 1919 р. стала доповідь, ухвалена більшістю її членів (представників європейських держав) із застереженнями США та Японії. У ній проголошувалося, що Германська, Австрійська, Османська імперії та Болгарія відповідальні за те, що вони «проголосили війну для здійснення політики агресії», що було «темною змовою проти миру в Європі». Вказувалося також, що за умови встановлення відповідальності належним чином організованим трибуналом ранги та посади не повинні захищати осіб, винних у такій війні, навіть якщо це глави держав. Як зазначає К. Селларз, при цьому доповідь відійшла від позитивного міжнародного права й спиралася на «закони гуманності» [33, р. 4].

Але під впливом головного юридичного радника прем'єр-міністра Британії Е. Поллока у доповіді було зазначено, що питання

щодо відповідальності за розв'язання війни не повинно розглядатися пропонуваним трибуналом, адже «агресивна війна не може розглядатися як діяння, що безпосередньо суперечить позитивному праву», вона має бути засуджена політично, морально, історично, на відміну від можливості юридичного засудження за злочини, пов'язані з «порушенням законів і звичаїв війни та законів гуманності». Представники США виступили проти останнього, вважаючи, що: глави держав відповідальні тільки перед своїми народами; покарання інших осіб, винних у порушенні законів і звичаїв війни, має здійснюватися у національних судах; «закони гуманності» змішують право з мораллю, а їх порушення не може вважатися злочином. Представники Японії заперечували будь-яку можливість притягнення до юридичної відповідальності глав держав [14, р. 111-112; 33, р. 5-7].

Зрештою, в доповіді стверджувалося: «Ми, отже, не радимо висувати звинувачення за дії, які спровокували війну, їх авторам та перетворювати їх на предмет розгляду трибуналу» [14, р. 112]. Але ця доповідь мала також доктринальне значення – чітке визнання агресії як неприйняттого діяння і пропозиція передбачити в майбутньому кримінальне покарання за неї: «Підготовка агресивної війни, що приховується під мирним гаслами, а потім раптово оголошується під фальшивими приводами – це поведінка, яку суспільна свідомість не бажає терпіти і яку засудить історія»; «Бажано, щоби у майбутньому були запроваджені кримінальні покарання за такі серйозні порушення елементарних принципів міжнародного права» [14, р. 111, 113]. Спільне рішення Британії, Франції, США та Італії, ухвалене у квітні 1919 р. на підставі доповіді Комісії, передбачало притягнення Вільгельма II до відповідальності спеціальним трибуналом, але не за кримінальні злочини, а за «найвище порушення міжнародної моральності та святості договорів» [33, р. 7].

У Версальському договорі питання агресії та відповідальності Німеччини за збитки, спричинені веденням Першої світової війни, були розглянуті в частині VII «Покарання» (статті 227 – 230) та частині VIII «Репарації» (статті 231 – 247 та додатки I-VII). Зокрема, у ст. 227 вказувалося на звинувачення державами Антанти Вільгельма II у (згаданому вище) «найвищому порушенні міжнародної моральності та святості договорів». Для розгляду цього звинувачення мало бути створено особливий трибунал, на якому

буде забезпечено його право на захист. По одному судді для трибуналу мали призначити США, Британія, Франція, Італія та Японія. Трибунал мав заснувати своє рішення (водночас безпосередньо вказується на покарання) на «вищих мотивах міжнародної політики, зважаючи на дотримання урочистих зобов'язань за міжнародними домовленостями і чинність міжнародної моралі». Для цього держави Антанти мали звернутися до Нідерландів із вимогою про видачу Вільгельма II [36, р. 136-137]. У ст. 228-230 передбачалося притягнення до відповідальності у військових трибуналах осіб із території Германської імперії, звинувачених у діяннях, що порушують закони та звичаї війни [36, р. 137].

Як зазначав Г. Лаутерпахт щодо ст. 227 договору, «ані звинувачення у Версальському договорі, ані наступний запит на його виконання [до Голландії на видачу Вільгельма II] не були насамперед засновані на праві». Вчений цитував заяву Клемансо від 11 січня 1920 р. про те, що це «не був випадок публічного звинувачення на підставах правового характеру, але акт високої міжнародної політики, якого вимагала свідомість людства» [22]. Але, як наголошував І. Броунлі, разом із ст. 227 Версальського договору «питання відповідальності за несправедливе вдавання до війни стало проблемою, яка цікавила міністрів і державних діячів; воно більше не було пристанком пацифістів та ідеалістів», «війна більше не містила в собі аспекта приватної дуелі, але порушення миру, що впливає на все [міжнародне] співтовариство» [13, р. 54, 57].

15 січня і 14 лютого держави Антанти двічі зверталися до Нідерландів щодо видачі Вільгельма II. Їм було відмовлено з посиланням на те, що Нідерланди є нейтральною державою, не зв'язаною Версальським договором. Водночас відповідь вказувала на політичний, а не правовий характер цього питання і містила заповнення у готовності співпрацювати щодо «воєнних діянь, кваліфікованих як злочини, що перебувають у її [Голландії] юрисдикції згідно з актом, що передував вчиненню цих дій» [33, р. 11]. Проте Вільгельм II був своєрідно покараний без суду. Згідно з указом королеви Нідерландів Вільгельміні від 16 березня 1920 р. його було інтерновано у провінції Утрехт як «іноземця, небезпечного для громадського спокою» [21, р. 7].

Згідно з Версальським договором Німеччина брала на себе матеріальну відповідальність за збитки та руйнування, що стали

«наслідком війни, нав'язаної їм [іншим державам] через агресію Німеччини та її союзників» (ст. 231-247) [36, р. 137-158]. Аналогічні формулювання було включено до договорів союзників з Австрією і Угорщиною [21, р. 9]. Як зазначає К. Селларз щодо ст. 231 Версальського договору, використання слова «агресія» запровадило нове бачення воєн – «нація була покарана не тому, що програла війну, як це було традиційно, а за те, що вона війну розпочала», і таким чином йшлося про криміналізацію розв'язання агресивних воєн [33, р. 8].

У преамбулі Статуту Ліги Націй, який був невід'ємною частиною Версальського договору 1919 р., проголошувалася мета, зокрема, «досягнення міжнародного миру та безпеки шляхом прийняття зобов'язання не вдаватися до війни», «визнання міжнародного права як чинного правила поведінки між урядами». Статті 12, 13, 15 Статуту вказують, що війну як засіб міжнародної політики не було повністю заборонено, але розв'язання війни на порушення умов цих статей мало розглядатися як акт війни проти всіх держав-членів (ст. 16). А ст. 10 Статуту вказує на зобов'язання поважати територіальну цілісність і політичну незалежність усіх держав-членів, які не мають піддаватися «зовнішній агресії». У випадку такої агресії чи загрози агресії Рада Ліги Націй мала «порадити засоби дотримання цього зобов'язання» [36, р. 6, 9-12]. Є всі підстави погодитися з твердженням І. Броунлі та П. Гжебик про те, що ст. 10 не була логічно інтегрована із ст. 11-15 [13, р. 55, 64; 19, р. 14].

Протягом наступних років у рамках Ліги Націй представники багатьох країн робили спроби розвинути статутні положення цієї організації, але оцінити послідовність цих спроб та їх відповідність тогочасній політиці держав-членів доволі складно, якщо взагалі можливо. Водночас відповідні проекти та ухвалені акти рекомендаційного значення надзвичайно важливі для розуміння формування поняття «агресія».

Ідею про те, що «агресивна війна є міжнародним злочином», було відображено у проекті Договору про взаємні гарантії (пізніше названий Договором про взаємну допомогу) 1923 р. Але в ньому не йшлося про юридичний шлях встановлення наявності цього злочину чи покарання за нього, а лише про рішення Ради Ліги Націй щодо надання жертві агресії допомоги іншими країнами, включ-

но з військовою, та санкції проти держави-агресора. Проект було підтримано майже всіма державами-членами, із застереженнями частини з них, але він не набув чинності через незгоду трьох країн [33, р. 16-18]. Визначення акту агресії в проекті було відсутнє, але один із комітетів Ліги Націй визначив низку чинників, які мали стати критеріями для кваліфікації такого акту Радою Ліги Націй: повітряна, хімічна чи морська атака; присутність збройних сил держави на території іншої держави; відмова передати спір на розгляд Ради Ліги Націй чи Постійної Палати Міжнародного Правосуддя; відмова прийняти рішення останніх [33, р. 18].

На основі ідей проекту Договору про взаємну допомогу в Асамблеї Ліги Націй було в 1924 р. запропоновано проект Протоколу щодо мирного вирішення міжнародних спорів (т.зв. Женевський протокол), що мав стати додатком до Статуту Ліги Націй. Проект повністю забороняв агресивну війну як «порушення міжнародної солідарності та міжнародний злочин» (ст. 1), а також будь-яку погрозу агресією. Передбачалися обов'язкові колективні санкції проти держави-агресора за рішенням Ради Ліги Націй та матеріальна відповідальність держави-агресора [24, р. 120; 19, р. 19-20].

Агресором мала вважатися будь-яка держава, що вдається до війни на порушення положень Статуту Ліги Націй чи цього протоколу, й ця презумпція мала діяти аж до одностайного рішення Ради Ліги Націй щодо відсутності агресії в її діях. Критеріями при цьому мали виступати: відмова держави скористатися процедурами мирного врегулювання, виконати відповідні судові чи арбітражне рішення, одностайну рекомендацію Ради Ліги Націй, передати спір на розгляд останньої; виконати запропоновані останньою тимчасові заходи, прийняти запропоноване останньою перемир'я (ст. 10). Важливо також, що «спротив актам агресії» та ведення військових дій згідно з угодою, укладеною з Радою Ліги Націй, не повинні були вважатися агресією (ст. 2) [24, р. 120-121].

Цей проект не набув чинності. Але резолюція Асамблеї Ліги Націй від 25 вересня 1925 р., відзначивши, що цей проект протоколу є надзвичайно важливим для розвитку міжнародних відносин і «відновлення взаємної довіри між націями», наголосила: «Агресивна війна має розглядатися як міжнародний злочин» [31, р. 19].

І так само резолюцією Асамблеї Ліги Націй від 24 вересня 1927 р. було проголошено «Декларацію щодо агресивних воєн».

У ній висловлювалося переконання у тому, що «агресивна війна ніколи не може слугувати засобом урегулювання міжнародних спорів та є, як наслідок, міжнародним злочином». У зв'язку з цим агресивні війни заборонялися, а міжнародні спори мали вирішуватися виключно мирними засобами [30]. При цьому, як зазначав І. Броунлі, резолюції Асамблеї 1925 і 1927 р. розглядалися як такі, що виходять за рамки позитивного міжнародного права і мають насамперед етичне і політичне значення, можуть застосовуватися лише за добровільної згоди держав [13, р. 71-72].

Прикладом осмислення агресії в практиці Ліги Націй є міркування К. Райта, висловлені у 1935-1936 рр. Він виокремив три «тести на агресію»: 1) першість держави у здійсненні актів війни, зокрема вторгнення на територію іншої держави; 2) яка із сторін конфлікту має найменш обгрунтовану «оборонну потребу» розпочинати військові дії – та і є агресором; 3) яка із сторін не готова до перемир'я, запропонованого їй згідно з примірною процедурою, на яку вона раніше погодилася чи яка впливає із Статуту Ліги Націй (арбітраж, резолюція Ради чи Асамблеї Ліги Націй на підставі вивчення ситуації та ін.) [37, р. 52-53].

Суттєве значення для розвитку розуміння агресії у міжнародному праві мало закріплення у документах Ліги Націй так званої «доктрини невизнання», здійснене у резолюції, ухваленій Асамблеєю Ліги Націй 11 березня 1932 р. У ст. 1 документа наголошувалося, зокрема, що положення Статуту Ліги Націй покликані захищати територіальну цілісність і політичну незалежність усіх держав від зовнішньої агресії. Тут також містилося посилення на реалізацію цих положень (водночас названих принципами) у заяві дванадцяти держав-членів Ліги Націй від 16 лютого 1932 р. про те, що порушення територіальної цілісності та зміни щодо політичної незалежності держав, здійснені на порушення ст. 10 Статуту (щодо агресії), «не визнаватимуться як дійсні та чинні». Ст. 1 згадує й положення Паризького пакту 1928 р. (про нього див. нижче) щодо виключно мирного вирішення міжнародних спорів. Проголошується «обов'язковий характер згаданих принципів і положень» і декларується, що держави-члени зобов'язані «не визнавати жодної ситуації, договору чи угоди, які з'явилися через використання засобів, що суперечать Статуту Ліги Націй чи Паризькому договору» [25].

У тому ж контексті й нероздільно з процесами в рамках Ліги Націй слід розглядати низку багатосторонніх та двосторонніх ініціатив 1920-1930-х років щодо відмови від агресивних воєн.

Особливе значення у контексті проблематики даного дослідження мав і до певної міри має й досі Загальний договір про відмову від війни як інструмента державної політики від 27 серпня 1928 р. (Пакт Бріана-Келлога, Паризький пакт), який укладений поза рамками Ліги Націй, але який пізніше розглядався як значною мірою інтегрований з її актами. Цей договір, попри його пізніші інтерпретації, не передбачав засудження агресії чи криміналізацію агресивної війни. Натомість у ньому лише загалом засуджувалося використання війни для вирішення міжнародних суперечностей (ст. 1) і проголошувалася згода держав-учасниць вирішувати всі свої спори та конфлікти за допомогою мирних засобів (ст. 2) [18, р. 59, 63].

При цьому санкції за порушення договору не передбачалися, інституції для реалізації його положень не створювалися. Щоправда, на думку тогочасних юристів, об'єднаних у авторитетній Асоціації міжнародного права, у випадку порушення договору учасниці, включно з нейтральними країнами, мали право застосовувати проти держави-порушниці певні невоєнні санкції, а також остання могла бути притягнена до матеріальної відповідальності за збитки, спричинені війною [19, р. 23]. Але, як зазначає К. Селларз, цей договір «позначив переламний момент від старого режиму, який толерував війну, до нового режиму, згідно з яким війна була протиправною, якщо не велася як самозахист чи санкція» [33, р. 33].

Згідно з офіційними даними США (як держави-депозитарія договору), станом на 2010 р. учасницями цього договору були 64 держави, причому частина з них приєдналася у процесі деколонізації й у 1990-х роках після розпаду СФРЮ і Чехословаччини [16]. Звичайно, це демонструє збереження актуальності цього договору та його значення у баченні держав. Цікаво, що список цей неповний. Зокрема, Україна вважає цей договір чинним для себе [4], але мені невідомо, чи вона повідомляла про це офіційно Держдепартамент США після розпаду СРСР, а також чому документ подається у витягу, а переклад, включно з назвою документа, неточний і здійснений з політично заангажованого російського перекладу радянського часу.

Надзвичайно активними були ініціативи у сфері відмови від війни та заборони агресії у американських державах. На основі проекту Договору про взаємні гарантії (Договору про взаємну допомогу) кілька американських держав запропонували регіональний Американський договір щодо роззброєння та безпеки, презентований в Асамблеї Ліги Націй у 1924 р. У ньому агресивна війна також визначалася як міжнародний злочин, вказувалося на інші «акти агресії, навіть якщо вони не приводять до стану війни», встановлення факту агресії покладалося на Постійну Палату Міжнародного Правосуддя, окремим державам пропонувалося запроваджувати санкції проти держави-агресора. Державам дозволялося використовувати збройні сили лише для захисту від агресії та захисту життя людей. Але, як зазначає П. Гжебик, цей проєкт «ніколи навіть всерйоз не обговорювався в рамках Ліги Націй» [19, р. 19]. 18 лютого 1928 р. у Гавані було ухвалено резолюцію Пан-американської конференції (конференції Пан-Американського Союзу), що проголосила: «агресивна війна є міжнародним злочином проти всього людства», а тому забороняється [20, р. 123].

Крім того, 10 жовтня 1933 р. шість держав Латинської Америки уклали «Антивоєнний договір щодо протидії агресії та щодо примирення» (відомий також як Пакт Сааведри Ламаса), а згодом до нього приєдналася ще 21 країна Америки, 10 держав Європи і Туреччина. Згідно із ст. 1 договору сторони «засуджують агресивні війни у їх взаємних відносинах та з іншими державами» і проголошують, що спори і суперечності, які можуть виникати між ними, мають вирішуватися виключно мирними засобами згідно з міжнародним правом. Згідно із ст. 2 територіальні питання між сторонами не повинні вирішуватися насильницьким шляхом, а жодні територіальні зміни, не досягнені мирними засобами, а також окупація чи набуття територій, здійснені збройним шляхом, не будуть визнаватися. Санкції за порушення договору не передбачалися, запроваджувалися примирні процедури, кожна сторона була зобов'язана «вживати всіх можливих зусиль для підтримання миру» (ст. 3) [13, р. 95-96].

Важливою є й Конвенція про права та обов'язки держав, укладена 26 грудня 1933 р. у Монтевідео на Міжнародній конференції американських держав. Згідно із ст. 8 Конвенції «жодна держава не має права втручатися у внутрішні та закордонні справи іншої».

Сторони зобов'язалися не визнавати територіальні зміни чи «особливі переваги», здобуті через застосування сили або погрози силою (ст. 11); «територія держави є непорушною і не може бути об'єктом збройної окупації чи інших силових заходів, застосованих іншою державою безпосередньо чи опосередковано, а також під будь-яким приводом, навіть тимчасово» [13, р. 96-97]. 23 грудня 1936 р. було підписано Додатковий протокол до цієї Конвенції щодо заборони інтервенції, який передбачав, що у випадку інтервенції буде організовано консультації держав-учасниць Конвенції з метою пошуку мирних методів виправлення ситуації, використання примирення, арбітражу та судових рішень [13, р. 98-99].

Проект визначення критеріїв агресії було запропоновано міністром закордонних справ СРСР М. Литвиновим на міжнародній Конференції з обмеження озброєнь під егідою Ліги Націй у 1933 р. – як додаток до проекту договору щодо роззброєння. Згідно з документом з метою уникнути можливості виправдання агресії її слід визначити максимально точно. Держава-агресор – та, яка вчиняє будь-яку з таких дій: «(а) проголошення війни проти іншої держави; (б) вторгнення її збройних сил на територію іншої держави без проголошення війни; (с) бомбардування території іншої держави її сухопутними, морськими та повітряними силами або навмисний напад на морські чи повітряні сили іншої держави; (д) висадка чи введення у межі іншої держави сухопутних, морських чи повітряних сил без дозволу уряду цієї держави, або порушення умов такого дозволу, зокрема щодо тривалості перебування чи поширення території [їх перебування]; (е) встановлення морської блокади узбережжя чи портів іншої держави». Також у проекті стверджувалося, що агресією мали вважатися силові дії, не лише спрямовані на територіальну експансію, а й на використання природних багатств, здобуття будь-яких переваг та привілеїв, захист капіталовкладень та особливих інтересів на території іншої держави. «Жодні міркування політичного, стратегічного чи економічного характеру» не можуть бути прийняті як виправдання агресії, включно з «припущеною відсутністю певних атрибутів державної організації певної країни» (явна відсилка до колоній та інших несучеренних країн), внутрішня ситуація в державі, її законодавство та внутрішня політика. Самооборона держави мала обмежуватися її кордонами. Згідно з документом встановлення винної держави при

цьому мало бути автоматичним – хто першим почав агресію [35, р. 126-127].

Питання широко обговорювалося і зрештою було передане до Комітету з питань безпеки цієї конференції під керівництвом грецького дипломата Н. Політіса. Він у 1933 р. представив доповідь «Акт щодо визначення агресії», яка за змістом була переробкою пропозицій М. Литвинова. У ній, зокрема, було знято критерій висадки збройних сил держави на територію іншої держави (пункт d) та додано непряму агресію озброєних банд за підтримки або бездіяльності держави, з якої вони походять [33, р. 39].

Ця умовна «формула Політіса-Литвинова» стала основою для кількох угод СРСР під загальною назвою «Конвенція щодо визначення агресії» (або Лондонські конвенції), укладених у 1933 р. з Афганістаном, Чехословаччиною, Естонією, Латвією, Литвою, Іраном, Польщею, Румунією, Туреччиною, Югославією [33, р. 40]. У преамбулі Конвенції проголошено, що вона спирається на Пакт Бріана-Келлога, який «забороняє будь-яку агресію», має за мету якомога точніше визначити агресію, щоби «не допустити жодного приводу для її виправдання», захистити «рівне право всіх держав на незалежність, безпеку, захист їх територій, вільний розвиток їх інституцій», запровадити міждержавні норми щодо визначення агресії доти, доки вони не стануть універсальними. У ст. 2 Конвенції перераховуються такі діяння держави, будь-яке з яких має кваліфікуватися як агресія: «(1) Проголошення війни проти іншої держави; (2) Вторгнення її збройних сил на територію іншої держави, з проголошенням війни або без нього; (3) Атака її сухопутними, морськими та повітряними силами, з проголошенням війни або без нього, території, кораблів або літаків іншої держави; (4) Морська блокада узбережжя чи портів іншої держави; (5) Надання підтримки озброєним бандам, сформованим на її території, які вторглися на територію іншої держави, чи відмова, незважаючи на вимогу держави – жертви вторгнення, застосувати на своїй власній території всіх заходів, які є в її силах, щоби позбавити ці банди будь-якої підтримки або захисту». При цьому підкреслено, що агресором є держава, яка в межах певного міжнародного конфлікту вчинила одну з цих дій першою. Згідно із ст. 3 «жодні політичні, військові, економічні чи інші міркування не можуть слугувати виправданням чи обґрунтуванням агресії». Зміст ст. 3 було розкрито у Додатку до

Конвенції, згідно з яким виправданням чи обґрунтуванням агресії не можуть слугувати, зокрема (підкреслено, що цей список не є вичерпним) внутрішній стан і внутрішні дії держави [15, р. 69-75].

Історичний підсумок міжвоєнного розвитку, включно з половинчастим і непослідовним розвитком міжнародного права, звичайно, підбила Друга світова війна. Її неунікненність демонструє практика Ліги Націй щодо реалізації її Статуту та Паризького пакту 1928 р. Зокрема, для оперативного розгляду питання вторгнення Італії до Ефіопії Рада Ліги Націй створила комітет *ad hoc*, який дійшов висновку: «Уряд Італії вдався до війни, нехтуючи його зобов'язаннями згідно із ст. 12 Статуту Ліги Націй». Також у доповіді зазначалося, що офіційне проголошення війни не є обов'язковою умовою визнання її наявності та можливості активації ст. 16 Статуту Ліги Націй. Доповідь було схвалено резолюцією Ради Ліги Націй 7 жовтня 1935 р., а також підтримано резолюцією Асамблеї 9 жовтня [17, р. 5; 37, р. 46-47, 50-51]. Це стало підставою для запровадження економічних та фінансових санкцій проти Італії переважною більшістю держав [11, р. 167, 177-178]. Така форма активації ст. 16 стала першою в історії Ліги Націй [37, р. 46].

Іншим прикладом є питання щодо іноземного втручання під час громадянської війни в Іспанії. Попри кваліфікацію з боку самої Республіки Іспанія, Франції, СРСР та інших держав іноземного втручання як агресії, у резолюції Ради Ліги Націй від 12 грудня 1936 р. містилося лише загальне запевнення у відданості держав-членів принципам територіальної цілісності держав і відмови від втручання у їх внутрішні справи [34].

Резолюція Асамблеї Ліги Націй з приводу війни Японії проти Китаю від 28 вересня 1937 р. містила більш чіткі формулювання щодо бомбардування Японією китайських міст: «Таким актам не може бути виправдання, вони викликають жах і обурення в усьому світі», «одностайно засуджуємо їх» [27, р. 1]. Але резолюція від 6 жовтня 1937 р. називає ситуацію «конфліктом між Китаєм і Японією», зводиться до моральної підтримки Китаю і згаданого заклик до держав-членів не послаблювати Китай у будь-який спосіб, а допомагати йому [26, р. 1]. Резолюція від 2 лютого 1938 р. називає ситуацію конфліктом і навіть не згадує Японію, висловлює «жаль щодо військових дій у Китаї», «моральну підтримку Китаю» та пропонує державам-членам утриматися від будь-яких дій, що

можуть послабити здатність Китаю до спротиву, а також обдумати можливість індивідуально надати Китаю допомогу і шукати «справедливе вирішення конфлікту на Далекому Сході» [28, р. 24]. Резолюція від 14 травня 1938 р. пропонує державам-членам «розглядати серйозно та із співчуттям» можливі запити Китаю щодо допомоги, «висловлює співчуття Китаю в його героїчній боротьбі за збереження незалежності та територіальної цілісності, яким загрожує вторгнення Японії» [29, р. 25].

Вторгнення СРСР до Фінляндії кваліфікувалося як агресія під час дискусій в Асамблеї та Раді Ліги Націй. І в резолюції Асамблеї від 12 грудня 1939 р. безпосередньо вказувалося на «агресію, вчинену проти Фінляндії» Радянським Союзом, що порушує ст. 12 Статуту Ліги Націй та Паризький пакт 1928 р. Державам-членам пропонувалося надати Фінляндії матеріальну і гуманітарну допомогу та утриматися від будь-яких дій, що можуть послабити спроможність Фінляндії до опору [23, р. 10]. Але у проєкті резолюції Ради, запропонованому Асамблеєю та ухваленому Радою 14 грудня 1939 р., вказувалося лише на засудження не названих дій Радянського Союзу проти Фінляндії, дворазову відмову СРСР взяти участь у розгляді питання про відновлення миру в Лізі Націй (порушення ст. 15 Статуту), нікчемність виправдання цього через встановлення Радянським Союзом відносин з «уявним урядом» Фінляндії на протипагу чинному уряду, що засвідчує: СРСР «не просто порушив норми Ліги [Націй], але своїми діями поставив себе поза Статутом» (порушення ст. 16) [10, р. 5-6].

Висновки. Еволюцію питання визначення агресії та покарання за неї в міжнародному праві періоду між Першою і Другою світовими війнами прийнято оцінювати загалом негативно – як сукупність непослідовних пошуків і не обов'язкових для виконання декларативних норм. Учені того часу висували до міжнародного права вимоги на основі своїх ідеалів, а наші сучасники схильні ще й ретроспективно засуджувати часи Ліги Націй за неспроможність права попередити світову війну. Прикладом перших є К. Райт, який у 1936 р. зазначав: «Концепт війни як легітимного інструмента політики чи справедливості ще не був заміщений у масовій свідомості концептом, імпліцитним для Статуту [Ліги Націй] чи Паризького договору [1928 р.], щодо нелегітимності війни як інструмента, використуваного з будь-якою метою, окрім індивідуальної

чи колективної оборони проти держави, яка вже вдалася до війни» [37, р. 54]. Прикладом категоричності суджень других є висловлювання Ш. Бассіуни: «Між 1928 і 1945 рр. нічого не було зроблено щоби криміналізувати агресію чи будь-яке діяння держави, через яке війна була інструментом національної політики» [12, р. 87]. На мою думку, такі оцінки непродуктивні – замість розуміння пропонується засудження складної й багатоаспектної, багатофакторної реальності через її невідповідність особистим очікуванням.

На мою думку, сама назва організації, створеної за підсумками Першої світової війни – Ліга Націй – та преамбула її Статуту, де стверджувалося, що міждержавні відносини є саме міжнародними, а їх суб'єкти – це нації, «організовані народи» [36, р. 48], передбачали остаточне утвердження модерного розуміння держави не як додатка до особи монарха (як це було у Віденському заключному акті 1815 р.), а як творіння народу. Відтак було задекларовано колективну міжнародну суб'єктність держави, а не лише її керівництва. Колективна суб'єктність передбачає і колективні рішення, і юридичну відповідальність, так би мовити, «колективної особи» перед умовним міжнародним співтовариством, зокрема й за здійснення агресії. Зрозуміло, що цей новий для міжнародного права принцип не міг швидко стати загальноприйнятим (повною мірою не став і досі) й бути реалізований у чітких і загальноприйнятих нормах.

Саме у цьому контексті, окрім мінливих політичних інтересів різних країн, можна зрозуміти дискусію союзників-переможців після Першої світової війни. Зважаючи на відсутність регулювання протидії агресії у міжнародному праві до війни, притягнути винних до юридичної відповідальності було складно. І все ж питання щодо політичної відповідальності Вільгельма II за «найвище моральне порушення» у Версальському договорі 1919 р. було, разом з відповідальністю осіб, винних у воєнних злочинах, віднесене до розділу «Покарання». При цьому питання про відповідальність держав за розв'язання агресивної війни мало суто деліктний характер і віднесене до розділу «Репарації». Але принципово важливо, що питання про криміналізацію розв'язання агресивної війни було в цих дискусіях чітко сформульоване і стало предметом обговорення на високому дипломатичному рівні.

Статут Ліги Націй відобразив розуміння розв'язання війни як діяння проти всього людства, що може тягнути за собою колек-

тивну відповідь держав, і безпосередньо заборонив агресію в міжнародних відносинах, хоча й не назвав її безпосередньо злочином. Наступним кроком стала низка проєктів міжнародних договірних актів та резолюції Асамблеї Ліги Націй 1920 – початку 1930-х років, а також проєкти і декларації груп і об'єднань американських держав, що проголошували агресію міжнародним злочином, а суб'єктом агресії – саме державу, а не її главу чи уряд. При цьому агресію в резолюції Асамблеї Ліги Націй 1932 р. було представлено не лише як одномоментний акт розв'язання війни, а як тривалу дію держави. А в проєкті Американського договору щодо роззброєння та безпеки 1924 р. було запропоновано ширше розуміння актів агресії, що виходять за межі лише військових дій, а факт їх здійснення має встановлюватися міжнародною судовою установою.

Водночас важливо, що перші спроби визначити окремі критерії здійснення агресії у проєктах договірних актів у рамках Ліги Націй не набули нормативного характеру через те, що ці акти не були ратифіковані достатньою кількістю держав. Цілком логічно припустити, що публічно відмовитися від підписання таких актів вважалося вже неприпустимим, але зв'язувати себе відповідними нормами у своїй зовнішній політиці значна частина держав вважала недоцільним. Свідченням такої позиції багатьох урядів є також короткий й неконкретний Паризький пакт 1928 р., хоча він і став найважливішим і майже універсально сприйнятим антивоєнним договором того часу.

Можна цілком певно стверджувати, що в 1933 р. відбулися виразні зміни, через які слід говорити про новий етап у розвитку розуміння агресії в міжнародному праві. Співпадіння у часі з приходом до влади в Німеччині Націонал-соціалістичної робітничої партії у 1932 р., формуванням уряду на чолі А. Гітлером у 1933 р. і радикальною зміною вектора розвитку держави, що зрештою привело до її виходу з Ліги Націй того ж року. Починаючи з 1933 р. остання фактично перестала бути організаційною рамкою для формування міжнародно-правових норм щодо агресії. Озвучені й провалені або проголошені в рекомендаційних актах раніше напрацювання було реалізовано на договірному рівні, а також сформульовано нові норми, але вже у межах регіональних та двосторонніх ініціатив. Слід припустити, що визначальною при

цьому стала загроза відродження агресивного зовнішньополітичного курсу Німеччини.

Зокрема, доктрина невизнання політичних і територіальних змін, а також набуття переваг і привілеїв, що стали результатом застосування сили іншої держави, була реалізована у Пакті Сааведри Ламаса і Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. – регіональних американських договорах, що врешті набули міжрегіонального і напівуніверсального характеру. В згаданій Конвенції також вперше було розширено розуміння агресії (хоча й не названої безпосередньо), що включало не лише агресивну війну, а й інші силові заходи, застосовані безпосередньо чи опосередковано, а також погрозу їх здійснити.

Але найбільш виразним наслідком політичних змін 1933 р., на мою думку, стали проєкти визначення поняття «агресія» М. Литвинова і Н. Політіса. Вони відобразили прагнення багатьох держав, не лише СРСР і Греції, вивести це поняття із сфери морально-політичних спекуляцій, зробити точним і правовим – що дало б змогу криміналізувати агресію й запровадити алгоритм колективних дій держав і міжнародних інституцій щодо її попередження, припинення і покарання. Водночас неуспіх ініціативи щодо визначення агресії у системі органів Ліги Націй і відтак вимушене закріплення «формули Політіса-Литвинова» у серії двосторонніх договорів так само відобразили глибоку кризу міжнародних організацій перед загрозою війни. Водночас згадані угоди, сума яких відома як Лондонська конвенція 1933 р., стали, на мою думку, найвищим піком еволюції визначення агресії у міжнародному праві до 1939 р.

Практику Ліги Націй щодо кваліфікації агресії та протидії їй в умовах наростання міжнародної кризи після 1933 р. складно назвати успішною. Рада і Асамблея Ліги Націй аж до 1939 р. не спромоглися кваліфікувати характер жодного з міжнародних конфліктів як агресію – попри цілковиту очевидність цього. Але якщо у відповідь на агресію Італії проти Ефіопії у 1935 р. Рада Ліги Націй принаймні вказала, яка держава почала військові дії, та чітко рекомендувала державам запровадити економічні та фінансові санкції, то щодо наступних аналогічних ситуацій рішення органів цієї організації зводилися лише до співчуття. Характерно, що навіть у 1939 р. у ситуації вторгнення СРСР до Фінляндії кваліфікація

цього як агресії швидко змінилася невиразним формулюванням щодо порушення Статуту Ліги Націй.

Загалом можна стверджувати, що питання кваліфікації та протидії агресії стало одним із ключових для міжвоєнного міжнародного права та діяльності Ліги Націй як найважливішої та найбільш авторитетної міжнародної організації цього часу. Заборона агресії та передбачення можливості рекомендації державам певних несилових дій у випадку агресії у Статуті Ліги Націй, її кваліфікація як міжнародного злочину в резолюціях Асамблеї Ліги Націй стали знаменною віхою в розвитку міжнародного права. Неуспіх ініціатив у межах цієї організації щодо визначення агресії та передбачення відповідальності за неї, як і неефективне реагування на агресивні війни, відобразили не кризу самої організації, а глибокі відмінності в політиці її держав-членів. Водночас низка регіональних і двосторонніх актів 1933 р. заклали підстави для власне юридичного розуміння агресії та її виявів, основу для її кваліфікації міжнародними трибуналами після Другої світової війни та майбутнього точнішого її визначення в сучасному міжнародному праві.

Елементами визначення агресії у багатосторонніх та двосторонніх міжнародних актах міжвоєнного періоду стали: а) агресія є діянням, забороненим у міжнародних відносинах, що не підлягає жодному виправданню, і міжнародним злочином, спрямованим проти всіх держав, відповіддю на який, відтак, мають бути колективні дії держав щодо держави-агресорки та індивідуальне покарання голови останньої; б) агресія є також міжнародним правопорушенням, за спричинені нею збитки держава-агресорка несе матеріальну відповідальність; в) агресія як діяння охоплює і безпосереднє чи опосередковане застосування сили, і його довготривалі наслідки, такі, як окупація, проголошені політичні й територіальні зміни, здобуття неправомірних переваг і привілеїв, експлуатація природних ресурсів тощо; г) неправомірне застосування сили державою проти іншої держави, а також неофіційне застосування сили з використанням нібито недержавних акторів за підтримки чи бездіяльності держави є агресією навіть якщо війну при цьому не проголошено; д) агресія охоплює не лише вторгнення в межі держави, а й зовнішню атаку на її територію, кораблі, літаки; е) об'єктом агресії може бути не лише держава, а й несуверенна територія, що не змінює кваліфікацію цього злочину; є) елемен-

том маскування агресії, що не змінює її кваліфікацію, є створення «уявного уряду» на території держави-об'єкта агресії та входження останнього у відносини з державою-агресоркою; ж) агресія охоплює також неправомірне проголошення війни та погрози застосування сили – незалежно від того, чи ці дії було реалізовано, чи ні; з) встановлення факту здійснення агресії здійснюється органами міжнародної організації.

1. Базов О.В. Деякі питання щодо визначення злочину агресії в міжнародному кримінальному праві. *Публічне право*. 2018. № 1. С. 123-133.
2. Бехруз Х.Н. Поняття війни у міжнародному праві: проблеми концептуалізації, *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 558-561.
3. Важна К. А. Визначення агресії у сучасному міжнародному праві. *Україна і світ*. 2016. Вип.1. С. 84-92.
4. Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text
5. Лазарева Д., Мельниченко А. Поняття агресії в міжнародному праві: історичний і правовий аналіз, *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 295-300.
6. Майснер А.В. Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2018. 222 с.
7. Майснер А.В. Формування міжнародного злочину «агресія»: передумови для широкої кваліфікації його складу. *Судова апеляція*. 2016. № 4. С. 120-130.
8. Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку, *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 341-346.
9. Філяніна Л. Визначення агресії у міжнародному праві, *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спец. вип. № 2 «Держава і право України в умовах воєнного стану». С. 189-293.
10. Appeal by the Finnish Government. Resolution 4178 adopted by the Council of League of Nations on December 14, 1939. Minutes of the Hundred-and-Seventh Session of the Council. Second Meeting. December 14th, 1939. C./107th Session/P.V.2(1). [архівний документ]. Dispute between the USSR and Finland - Discussions at the Vth Session of the Assembly, and at the 106th and 107th Sessions of the Council. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/differend-entre-lurss-et-la-finlande-discussions-a-la-vigntieme-session-de-lassemblee-et-aux-106eme-et-107eme-sessions-du-conseil>
11. Baer G.W. Sanctions and Security: The League of Nations and the Italian-Ethiopian War, 1935-1936. *International Organization*. 1973. Vol. 27. No. 2. P. 165-179.
12. Bassiouni Ch. The History of Aggression in International Law, Its Culmination in the Kampala Amendments, and Its Future Legal Characterization. *Harvard International Law Journal Online*. 2017. Vol. 58. P. 87-89.
13. Brownlie I. International Law and the Use of Force by States.

Oxford: Clarendon Press, 2002. 532 p. **14.** Commission Report on War Responsibility (1919), The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 111-113. **15.** Convention for the Definition of Aggression. Signed at London, July 3rd, 1933. *League of Nations Treaty Series. London, 1934. Vol. 147. No. 1-4. P. 67-78.* **16.** Convention Providing for the Renunciation of War as an Instrument of National Policy (Kellogg-Briand Pact). October 6, 2010. Department of State. Treaties in Force. URL: <https://www.state.gov/kellogg-briand-pact> 5 p. **17.** Dispute between Ethiopia and Italy. Report of the Council Committee. October 7th, 1935. C. 417. 1935.VII. [архівний документ]. *League of Nations Archive in Geneva.* URL: <https://archives.ungeneva.org/dispute-between-ethiopia-and-italy-report-of-the-council-committee> **18.** General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy. No. 2137. Signed at Paris, August 27, 1928. *League of Nations Treaty Series. 1929. Vol. XCIV. No. 1-4. P. 57-64.* **19.** Grzebyk P. Criminal Responsibility for the Crime of Aggression. N.Y.: Routledge, 2013. 394 p. **20.** Havana Resolution (1928), The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 123. **21.** Jørgensen N.H.B. The Responsibility of States for International Crimes. Oxford: Oxford University Press, 2000. 331 p. **22.** Lauterpacht H. Punishment of War Crimes. Memorandum 1942 (Committee on Crimes Against International Public Order). [архівний документ]. Florida State University Digital Repository. URL: <http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450> 52 p. **23.** League of Nations. Appeal by the Finnish Government. Report of the Assembly provided for in Article 15, paragraphs 4 and 10, of the Covenant. Geneva, December 13th, 1939. A.46.1939.VII. [архівний документ]. Dispute between the USSR and Finland - Discussions at the Vth Session of the Assembly, and at the 106th and 107th Sessions of the Council. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/differend-entre-lurss-et-la-finlande-discussions-a-la-vingtieme-session-de-lassemblee-et-aux-106eme-et-107eme-sessions-du-conseil> **24.** Protocol for the Pacific Settlement of International Disputes (1924), The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 120-121. **25.** Resolution adopted by the Assembly of the League of Nations on March 11, 1932, Papers relating to the foreign relations of the United States, Japan, 1931-1941. Vol. 1. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1931-41v01/d158> **26.** Resolution adopted by the Assembly on October 6th, 1937. The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 1. **27.** Resolution adopted by the Assembly on September 28th, 1937, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 1. **28.** Resolution adopted by the Council on February 2nd, 1938, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937.

Geneve, 1946. P. 24. **29.** Resolution adopted by the Council on May 14th, 1938, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 25. **30.** Resolution I adopted by the Assembly of the League of Nations on September 24th, 1927 on the reports of the Third Committee. URL: <https://www.derechos.org/peace/dia/doc/dia11.html> **31.** Resolution V adopted by the Assembly of the League of Nations on September 25th, 1925 on the reports of the First and Third Committees, League of Nations. Resolutions and recommendations adopted by the Assembly during its Sixth Session (September 7th to 26th, 1925). Geneve: Service de Vente des Publications de la Societe des Nations, 1925. P. 19-21. **32.** Sayapin S. The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State. The Hague: Asser Press, 2014. 334 p. **33.** Sellars K. 'Crimes against peace' and international law. Cambridge: Cambridge University Press, 2024. 316 p. **34.** Situation in Spain – Discussions at 95th (Extraordinary) Session of the Council, December 1936. [архівні документи]. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/situation-in-spain-discussions-at-95th-extraordinary-session-of-the-council-december-1936> **35.** Soviet Draft Definition of Aggression (1933). The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 126-127. **36.** Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles) Treaty and protocol signed at Versailles June 28, 1919, Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776-1949 / Comp. under the dir. of Ch.I. Bevans. Vol. 2: Multilateral, 1918-1930. Washington, DC: Department of State Publication, 1969. P. 43-240. **37.** Wright Q. The Test of Aggression in the Italo-Ethiopian War. *The American Journal of International Law*. 1936. Vol. 30. No. 1. P. 45-56. **38.** Prime Minister on German crimes. The Times. 1918. 30 November.

References

1. Bazov O. V. Deiaki pytannia schodo vyznachennia zlochynu ahresii v mizhnarodnomu kryminalnomu pravi. *Publichne Pravo*. 2018. No. 1. P. 123-133.
2. Behruz H. N. Poniattia viyny u mizhnarodnomu pravi: problemy kontseptualizatsii, *Iurydychnyi Naukovyi Elektronnyi Zhurnal*. 2023. No. 2. P. 558-561.
3. Vazhna K. A. Vyznachennia ahresii u suchasnomu mizhnarodnomu pravi. *Ukraina i Svit*. 2016. Iss. 1. P. 84-92.
4. Dohovir pro zaboronu viyny iak zasobu natsionalnoi polityky (Dohovir Briana-Kelloga). Baza Zakonodavstvo Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text
5. Lazareva D., Melnychenko A. Poniattia ahresii v mizhnarodnomu pravi: istorychnyi i pravovyi analiz. *Naukovyi Visnyk Dniprovskoho Derzhavnoho Universytetu Vnutrishnih Sprav*. 2022. No. 2. P. 295-300.
6. Maisner A. V. Mizhnarodnyi zlochyn "ahresia" v suchasniy doktryni mizhnarodnoho prava: dys. ... kand. iuryd. nauk. Kyiv, 2018. 222 p.
7. Maisner A. V. Formuvannia mizhnarodnoho zlochynu "ahresia": peredumovy dlia shyrokoi kvalifikatsii ioho skladu. *Sudova apeliatsia*. 2016. No. 4. P. 120-130.

8. Maksym H. “Ahresia” iak imperatyvna norma mizhnarodnoho prava: henesis rozvytku. *Naukovyi Visnyk Uzhgorodskoho Natsionalnoho Universytetu*. Seria Pravo. 2023. Iss. 79. Part. 2. P. 341-346. **9.** Filianina L. Vyznachennia ahresii u mizhnarodnomu pravi. *Naukovyi Visnyk Dniprovskoho Derzhavnoho Universytetu Vnutrishnih Sprav*. 2022. Special Iss. No. 2 “Derzhava i parvo Ukrainy v umovah voiennoho stanu”. P. 189-293. **10.** Appeal by the Finnish Government. Resolution 4178 adopted by the Council of League of Nations on December 14, 1939. Minutes of the Hundred-and-Seventh Session of the Council. Second Meeting. December 14th, 1939. C./107th Session/P.V.2(1). [архівний документ]. Dispute between the USSR and Finland - Discussions at the Vth Session of the Assembly, and at the 106th and 107th Sessions of the Council. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/differend-entre-lurss-et-la-finlande-discussions-a-la-vigntieme-session-de-lassemblee-et-aux-106eme-et-107eme-sessions-du-conseil> **11.** Baer G.W. Sanstions and Security: The League of Nations and the Italian-Ethiopian War, 1935-1936. *International Organization*. 1973. Vol. 27. No. 2. P. 165-179. **12.** Bassiouni Ch. The History of Aggression in International Law, Its Culmination in the Kampala Amendments, and Its Future Legal Characterization. *Harvard International Law Journal Online*. 2017. Vol. 58. P. 87-89. **13.** Brownlie I. International Law and the Use of Force by States. Oxford: Clarendon Press, 2002. 532 p. **14.** Commission Report on War Responsibility (1919). The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 111-113. **15.** Convention for the Definition of Aggression. Signed at London, July 3rd, 1933. *League of Nations Treaty Series*. London, 1934. Vol. 147. No. 1-4. P. 67-78. **16.** Convention Providing for the Renunciation of War as an Instrument of National Policy (Kellogg-Briand Pact). October 6, 2010. Department of State. Treaties in Force. URL: <https://www.state.gov/kellogg-briand-pact> 5 p. **17.** Dispute between Ethiopia and Italy. Report of the Council Committee. October 7th, 1935. C.417.1935.VII. [архівний документ]. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/dispute-between-ethiopia-and-italy-report-of-the-council-committee> **18.** General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy. No. 2137. Signed at Paris, August 27, 1928. *League of Nations Treaty Series*. 1929. Vol. XCIV. No. 1-4. P. 57-64. **19.** Grzebyk P. Criminal Responsibility for the Crime of Aggression. N.Y.: Routledge, 2013. 394 p. **20.** Havana Resolution (1928), The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 123. **21.** Jørgensen N.H.B. The Responsibility of States for International Crimes. Oxford: Oxford University Press, 2000. 331 p. **22.** Lauterpacht H. Punishment of War Crimes. Memorandum 1942 (Committee on Crimes Against International Public Order). [архівний документ]. Florida State University Digital Repository. URL: <http://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu%3A547450> 52 p. **23.** League of Nations. Appeal by the Finnish Government. Report of the Assembly provided for in

Article 15, paragraphs 4 and 10, of the Covenant. Geneva, December 13th, 1939. A.46.1939.VII. [архівний документ]. Dispute between the USSR and Finland – Discussions at the Vth Session of the Assembly, and at the 106th and 107th Sessions of the Council. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/differend-entre-lurss-et-la-finlande-discussions-a-la-vigntieme-session-de-lassemblee-et-aux-106eme-et-107eme-sessions-du-conseil> **24.** Protocol for the Pacific Settlement of International Disputes (1924), The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 120-121. **25.** Resolution adopted by the Assembly of the League of Nations on March 11, 1932, Papers relating to the foreign relations of the United States, Japan, 1931–1941. Vol. 1. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1931-41v01/d158> **26.** Resolution adopted by the Assembly on October 6th, 1937. The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 1. **27.** Resolution adopted by the Assembly on September 28th, 1937, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 1. **28.** Resolution adopted by the Council on February 2nd, 1938, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 24. **29.** Resolution adopted by the Council on May 14th, 1938, The League of Nations Resolutions and Reports on the Sino-Japanese Dispute since the Lukouchiao Incident of July 7th, 1937. Geneve, 1946. P. 25. **30.** Resolution I adopted by the Assembly of the League of Nations on September 24th, 1927 on the reports of the Third Committee. URL: <https://www.derechos.org/peace/dia/doc/dia11.html> **31.** Resolution V adopted by the Assembly of the League of Nations on September 25th, 1925 on the reports of the First and Third Committees, League of Nations. Resolutions and recommendations adopted by the Assembly during its Sixth Session (September 7th to 26th, 1925). Geneve: Service de Vente des Publications de la Societe des Nations, 1925. P. 19-21. **32.** Sayapin S. The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State. The Hague: Asser Press, 2014. 334 p. **33.** Sellars K. ‘Crimes against peace’ and international law. Cambridge: Cambridge University Press, 2024. 316 p. **34.** Situation in Spain – Discussions at 95th (Extraordinary) Session of the Council, December 1936. [архівні документи]. League of Nations Archive in Geneva. URL: <https://archives.ungeneva.org/situation-in-spain-discussions-at-95th-extraordinary-session-of-the-council-december-1936> **35.** Soviet Draft Definition of Aggression (1933). The Travaux Préparatoires of the Crime of Aggression / Ed. by S. Barriga, C. Kreß. N.Y.: Cambridge University Press, 2012. P. 126-127. **36.** Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles) Treaty and protocol signed at Versailles June 28, 1919, Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776-1949 / Comp. under the dir. of Ch.I. Bevans. Vol. 2: Multilateral, 1918-1930. Washington, DC:

Department of State Publication, 1969. P. 43-240. 37. Wright Q. The Test of Aggression in the Italo-Ethiopian War. *The American Journal of International Law*. 1936. Vol. 30. No. 1. P. 45-56. 38. Prime Minister on German crimes, *The Times*. 1918. 30 November.

Hrynyshyn Mykhailo. The Evolution of the Definition of Aggression in International Law (1919 – 1939)

Based on a wide range of modern scientific literature and sources, including archival ones, the article examines the development of the definition of aggression in multilateral and bilateral international acts, as well as their drafts, in the period between the end of the First and the beginning of the Second World Wars. The author reveals changes in the understanding of the responsibility of the state and its leadership in international law, explaining the context of the development of international law after the Treaty of Versailles and the founding of the League of Nations, as well as the features and aspects of the prohibition of aggression in international relations.

The author explains the peculiarities of the period 1919-1932, when the constant general demand of a number of States to criminalize aggression in conventional acts within the League of Nations was not implemented, and the period 1933-1939, when the importance of the League of Nations as a center for the development and discussion of such initiatives declined, but the concept of aggression was first filled with legal content, it was criminalized in general, and its features were disclosed in multilateral and bilateral international treaties. Particular attention is paid to the development of initiatives for a comprehensive definition of aggression, as well as to the practice of the League of Nations bodies in qualifying aggression and countering it. Based on the study, the author identifies and conceptualizes the main elements of the definition of aggression in multilateral and bilateral international acts of the interwar period.

Key words: aggression, responsibility of states, international law, international criminal law, international security law, League of Nations.

Держава
і право Випуск 96

Частина 2

ПОЛІТИЧНІ
НАУКИ

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 35:38.185

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-230

I. О. КРЕСІНА
А. А. КОВАЛЕНКО

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Розкривається сутність справедливості як цінності. Показано штучність поділу цінностей на загальнолюдські, європейські та національні. Доведено, що справедливість є універсальною і одночасно національною цінністю. Аналізується справедливість як цінність у її політичному і правовому вимірі й детермінації українськими національними інтересами.

Показано різні методологічні підходи до визначення поняття «справедливість». Визначено справедливість як політико-правову категорію, що поєднує політичний і правовий виміри цього феномена.

Ключові слова: *справедливість, принцип справедливості, політико-правова категорія, цінність, політика, право, суспільство.*

Kresina Iryna, Kovalenko Anatolij. Justice as a political and legal category

The article reveals the essence of justice as a value. The artificiality of dividing values into universal, European and national is shown. It is proved that justice is a universal and at the same time a national value. The author analyzes justice as a value in its political and legal dimension and determination by Ukrainian national interests.

© КРЕСІНА Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-0771-9707

© КОВАЛЕНКО Анатолій Андрійович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-8033-4427

Different methodological approaches to the definition of “justice” are shown. Justice is defined as a political and legal category that combines the political and legal dimensions of this phenomenon.

Key words: *justice, principle of justice, political and legal category, value, politics, law, society.*

Боротьба української нації проти російського агресора, що триває вже понад десятиліття, набула характеру екзистенційної війни – за життя й існування, за збереження своєї держави й суверенітету, за людську гідність і волю, національну та культурну ідентичність. Тобто у цій війні основним об’єктом протидії стали найважливіші для людини і нації цінності. Тому йде війна за цінності. Однією з них є справедливість. Українське суспільство має запит на справедливість у всіх її проявах і на всіх рівнях – міжособистісному, соціальному, політичному, міждержавному.

Наукове осмислення справедливості саме як цінності передбачає насамперед визначення її сутнісних ознак і характеристик, окреслення сфери її модальності у регулюванні як індивідуальної поведінки, так і суспільних відносин. Тому основними методами дослідження тут виступають аксіологічний та структурно-функціональний.

Справедливість прийнято вважати загальнолюдською цінністю поряд із такими цінностями, як добро, краса, істина, сім’я. Європейські цінності – це повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права, повага до прав людини. Національними ж цінностями, як правило, визначають патріотизм, державний суверенітет, національну безпеку, національну культуру.

Така класифікація цінностей хвибує на невизначеність і штучність з огляду на відсутність чіткого критерію віднесення тієї чи іншої цінності до певної з названих груп. Адже загальнолюдські цінності (наприклад, справедливість, добро, істина) є одночасно і європейськими (африканськими, австралійськими тощо), і національними (важко уявити якусь країну, де люди не вірили б у добро, справедливість, не шукали істини – у судах, наукових дослідженнях, релігії і т. ін.). Справді, вони формують міжособистісні стосунки та соціальні відносини, відповідні ментальні установки, імперативи політичної свідомості й культури. А хіба такі європейські цінності, як демократія, рівність, поширені тільки на Євро-

пейському континенті? Така категорія, як державний суверенітет, закріплена в міжнародному праві та відповідних актах міжнародних і регіональних організацій, визначає взаємовідносини між націями і державами, є цінністю глобального порядку.

Тому вищеназвані та цілу низку інших цінностей слід, на нашу думку, вважати універсальними і такими, що набувають конкретного змістовного наповнення в певних історичних обставинах, культурних середовищах, політичних відносинах, правових ситуаціях. І кожна держава має свою конфігурацію універсальних цінностей у кожний історичний період, у конкретних політичних умовах, за певного політичного режиму. На прикладі справедливості як цінності така конкретизація особливо переконлива. Скажімо, рішення суду про довічне ув'язнення певної особи за вчинений злочин може бути визнане справедливим у суді першої інстанції, несправедливим – у апеляційній, справедливим – у касаційній і несправедливим у Європейському суді з прав людини. Питання про справедливий мир як закінчення російсько-української війни настільки складне й неоднозначне, що його вирішення не можна спрогнозувати, адже кожен суб'єкт має право на власне бачення справедливості. Така ж неоднозначність у підходах до справедливого закінчення тривалого близькосхідного конфлікту. В цих і подібних ситуаціях цінність (ціна) справедливості надзвичайно висока, і такою ж високою залишається вірогідність її недосягнення. Адже уявлення тієї чи іншої сторони конфлікту про справедливість будуть протилежними, що спонукатиме або до компромісу, що не дорівнює справедливості, або провокуватиме новий конфлікт – відкритий чи латентний.

Предметом нашої уваги є справедливість як цінність у її політичному і правовому вимірі й детермінації українськими національними інтересами, а також справедливість як політико-правова категорія.

Насамперед обґрунтуємо взаємозумовленість політичної і правової складових справедливості. Як зазначено у монографії з проблем концептуалізації та інституціоналізації правової політології як наукового напрямку [1], основні цінності права, або правові цінності, та соціальні цінності практично співпадають. Це людина, її гідність та права, справедливість, свобода, суспільне благо, правопорядок, безпека, соціальна стабільність. Названі цінності є,

по-перше, загальнонародськими, позаяк визначали ставлення людини й суспільства до політичного й правового розвитку завжди і в кожний конкретний історичний період у будь-якій країні й державі незалежно від стадії цивілізаційного розвитку, моделі держави, політичного режиму чи стану розвитку законодавства. По-друге, вони є універсальними, можуть виступати загальними критеріями оцінки людиною чи спільнотою свого стану й статусу в соціумі, визначення цілей розвитку й адекватності засобів їх досягнення. По-третє, вони можуть бути однаково політичними й правовими, позаяк обидві сфери (політика і право) детерміновані утвердженням цих цінностей як найвищих цілей суспільного розвитку.

Відтак ефективна політика не може бути неправовою і несправедливою. Правова діяльність не може не бути політичною, позаяк регулює суспільні відносини з метою зробити їх справедливими, а політичну владу – підпорядкованою інтересам суспільства через зв'язаність (верховенство) правом. Інтегративною цінністю у взаємодії політики і права виступає справедливість. Вона визначає сенс людської діяльності в просторі соціуму й множинності інтересів. Адже гуманістичне розуміння політики полягає в тому, що вона є не тільки і не стільки суперництвом і боротьбою за владу, а є управлінням суспільством задля забезпечення справедливого соціального порядку. Тому політика ефективна, якщо справедлива. Справедливість – мета і сенс людського співжиття, основа права, засаднича цінність демократичного суспільства. В умовах формування демократичної, правової держави політика і право як регулятивні системи мають спільну базову цінність, якою є справедливість і яка визначає мету і сенс як політики, так і права – справедливе суспільство [2].

Розгляд політики крізь призму ідеї справедливого соціального управління підкреслює її нерозривний зв'язок із правом, адже право виступає вираженням політичної і соціальної справедливості. Воно є критерієм ефективності, результативності й легітимності політики та політичної влади. В свою чергу, політика визначає параметри застосування права і розвитку законодавства, механізми забезпечення прав людини і вольностей громадянина.

Антропоцентричний підхід до політики і права базується на розумінні людини як істоти політичної (за Арістотелем), тобто як суб'єкта і об'єкта соціально орієнтованого управління

задля досягнення загального блага на засадах справедливості. Оскільки в демократичному суспільстві людина є основною і найвищою цінністю як у політиці, так і в праві, то це детермінує діалектичну єдність усієї системи політичних і правових цінностей. Для людини як діяльного суб'єкта політика є сферою самореалізації та утвердження справедливого правопорядку в соціумі (полісі, державі, політикумі). Інструментом реалізації бажаної справедливості – правди для всіх і кожного – виступає право як втілення панівних у конкретному суспільстві уявлень про належне й бажане в організації спільного буття в полісі (державі, соціумі). Так у людині й справедливості поєднуються фундаментальні цінності. Вони визначають сенс і спрямованість політики і права, суспільно-політичної організації держави. Тому є всі підстави визначити людину і справедливість як політико-правові цінності, стверджувати про діалектичну взаємозумовленість цих цінностей та про недоцільність їх роз'єднання як окремих предметів наукового аналізу. Це зумовлює необхідність інтеграції методологічних підходів у аксіології права, аксіології політики, аксіології культури [3] як своєрідних концепцій і наукових напрямів. Така синергія у методології відкриває нові когнітивні можливості в науковому осмисленні нових реалій і викликів сучасного світу.

Особливого значення це набуває у вітчизняних наукових дослідженнях. Адже гібридна і згодом широкомасштабна війна рф проти Української держави змушує до перегляду методологічних підходів до дослідження багатьох суспільних реалій, спонукає до переосмислення ролі й значення таких цінностей, як справедливість, у консолідації українського суспільства, в утвердженні національної стійкості, у формуванні національної свідомості й ідентичності. Справедливість стала не тільки універсальною, загальнолюдською, а й національною цінністю, смисложиттєвим кодом нації, її боротьби за волю, правду і власну державність, проти зла, брехні, насильства, агресії. Запит на справедливість адресований не тільки політикам, законотворцям, правоохоронним органам, а й науковцям-суспільствознавцям. Українська наука має довести усьому світу свою креативну дослідницьку спроможність, здатність протистояти ворожій пропаганді й інсинуаціям, боротися за справедливе майбутнє української нації.

Визнання справедливості політико-правовою цінністю зумовлює її методологічну операціоналізацію як поняття і категорії наукової, а саме – політико-правової.

У науковій літературі справедливість розглядається крізь призму принципів – моралі, рівності, свободи, недискримінації, рівних можливостей тощо. Так, А.С. Дубовой вважає справедливість морально-правовою категорією позитивного права, «яка є центральною частиною економічних, політичних та соціальних відносин» і яка дозволяє виокремити в юриспруденції поняття природно-соціального права та позитивного права [4, с. 23-24]. На його думку, справедливість – це формалізована інституція в правовій системі держави; це реалізація рівних прав щодо будь-кого та будь-чого; право на справедливість – це рівнозначні поняття (чинне юридичне право повинно бути лише таким, що ототожнюється з прийняттям справедливих рішень, але обов'язково з дотриманням також норм моралі та соціальної справедливості); справедливість є мірилом права, тобто тим елементом, що визначає та закріплює базові принципи права, без яких воно просто не існує; право повинно завжди співіснувати зі справедливістю, бо саме вона є критерієм його оцінки [4, с. 26].

На думку Т. Костіної та І. Булах, у межах соціальних подій ХХ ст. відбувся зсув парадигми розуміння принципів справедливості від рівних можливостей до рівних результатів [5].

Загальноправовою фундаментальною, комплексною, системною категорією вважає справедливість Г. Мамка. Принцип справедливості «знаходить своє відображення насамперед у визнанні формальної рівності», через що право «наділяє всіх учасників правовідносин рівними правовими можливостями для реалізації своїх прагнень. Таким чином, принцип справедливості за своєю загальноправовою сутністю збігається з принципом рівності, визнаючи як справедливе формально рівний розподіл прав (можливостей). При цьому автор наголошує на необхідності відрізнити принцип рівності від поняття рівноправності, яке часто використовується як синонім справедливості [6, с. 122].

Загальноправовим принципом та моральною категорією вважає справедливість і Н.В. Шелевер. «Право пов'язане зі справедливістю. Це дві категорії, які взаємно доповнюють одна одну. У змісті права закладена справедливість. Закон повинен бути справедли-

вим, оскільки це є критерієм його легітимності. Справедливість – це і моральна категорія. Мораль є витокем справедливості» [7].

Проаналізувавши наукові джерела (переважно з теорії права), В. В. Івченко слушно підсумовує, що в теорії відсутня одна чітка дефініція поняття справедливості, тобто в розумінні немає визначеного єдиного пояснення самої справедливості: одні вчені отожднюють поняття справедливості з правом, інші – визнають їх взаємозв'язок, але по-різному встановлюють їх субординацію: в одному випадку право визнається явищем, похідним від справедливості, породженим нею, а в інших випадках, навпаки, справедливість розглядається як породження права. Дослідниця вважає, що «діяти по справедливості – значить діяти правомірно, відповідно до вимог права. Справедливість входить у поняття права... Право є справедливим, а справедливість – це внутрішня властивість і якість права» [8, с. 491].

Іншої точки зору дотримується М. Яковенко. Він вважає, що поняття «справедливість» ширше за поняття «право», позаяк воно є мірилом самого права зокрема та виступає інструментом реалізації правових відносин зокрема. Проте назва його статті свідчить про протилежне: справедливість є елементом права [9]. Автор зазначає, що справедливість можна розглядати як правовий стандарт, з яким співвідносяться реальні соціально-економічні, політичні, фінансові, моральні та ідеологічні відносини. Водночас справедливість є і взірцем, який постійно спрямований зв певний недосяжний горизонт. Її можна розглядати у двох формах: справедливість, яка ґрунтується на ефективних моделях співіснування соціальних груп, що має трансформаційні особливості, залежно від середовища, історичного періоду, державності, національності, інтересів переважної більшості такого середовища тощо; і справедливість, заснована на високоморальних принципах, що не змінюється з плином часу, не пов'язана із національними особливостями, не характеризується інтересами певної групи населення, політичними поглядами, правовими нормами та звичаями. В останньому випадку справедливість не є якоюсь особливою чеснотою, це логічно обґрунтована конструкція, втілена в християнській заповіді любові до ближнього, що характеризує справедливість в її моральному значенні як самообмеження громадянами своїх домагань на користь чужих прав. У такому випадку принцип справедливості не узалежнений

від зовнішніх факторів та виступає законом, який існував та існуватиме у всі часи, незалежно від права, що створило людство у певний історичний період свого існування. Отже, принцип справедливості є вирішальним та незмінним, а також незалежним від різних правових конструкцій, історичних періодів та національних особливостей, оскільки являє собою інструкцію щодо взаємодії між людьми, яку розробив Бог [9, с. 126].

М. В. Костицький тлумачить справедливість як рівність, правність, свободу, компенсацію, співрозмірність, розподільність тощо. Вона, на його думку, є однією з підвалин права [10].

О.О. Житник вважає, що поняття справедливості залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Останній залежить від особистісних оцінок тих чи інших явищ індивідом, його досвіду морального сприйняття, а об'єктивний – це оцінка справедливого і несправедливого в силу інтересів, які сформувалися у людей. Таке розуміння справедливості уявляється неповним з точки зору його інтерпретації правозастосовувачем, коли у взаємодію вступають світоглядні уявлення з позитивним правом. Водночас справедливість є морально-правовим феноменом. Такий підхід, на думку автора, дає змогу діалектично розглядати категорію справедливості, подолати однобічне уявлення про неї як моральне або як правове явище. Поєднання цих елементів може забезпечити досягнення істини у вивченні проблематики справедливості [11, с. 62].

На нашу думку, справедливість як загальне благо, як уявлення про належне у праві, суспільних відносинах (тобто категорію політичну) найбільш повно осмислюють представники філософії права, соціальної філософії і найменше – філософії політики. На думку канадського вченого Б. Мелкевіка, можна досліджувати принцип належного в рамках такого напрямку, як «правовий критицизм». «Це є не безпосереднім питанням розвитку ідеалу права, а радше питанням більш специфічного та філософського розгляду існування ідеалу права. Це «належне-ідеал» ніколи не є настільки розкритим, як у філософії права, але його можна виявити в рішеннях і методах, які вважаються більш правильними, більш раціональними, більш справедливими, більш рівними, більш демократичними тощо... Питання «належного буття у праві» часто розглядають в контексті роздумів про право як інститут. Тому це питання тісно пов'язане зі знанням природи якісного інституту, який

створений політичною та соціальною філософією. Вважаємо, що сьогодні тривалі дебати зупиняються на виправданні наших інститутів з огляду на трактування понять «справедливість», «справедливий» і «благо». Представники комунітаризму М. Сендел та Ч. Тейлор виступають на захист виправдання залежно від розуміння блага, тоді як ліберальний мислитель Дж. Роулз наполягає на виправданні відповідно до розуміння справедливості. Можливо, найбільш перспективний напрям дій полягатиме у виборі кращої із цих двох позицій, як це, наприклад, пропонує комунікативна теорія Ю. Габермаса» [12, с. 54-55].

Є.О. Марченко зазначає: якщо справедливість – це частина суспільного ідеалу, то теорія справедливості – це проект належних відносин, які діють у межах справедливого суспільства. Для побудови теорії справедливості ключовим є розуміння двох аспектів: по-перше, індивіди мають взаємну потребу один в одному в процесі спільної життєдіяльності; по-друге, з огляду на зазначену особливість вони є рівними між собою [13].

На нашу думку, із розуміння взаємної потреби індивідів один в одному (комунікативної теорії) впливає розуміння справедливості як іманентно властивої людській природі потреби співіснування в спільноті (полісі), а відтак побудови відносин між людьми на засадах поваги до думки, потреб, особливостей іншого, балансу інтересів. Це зумовлює необхідність справедливого регулювання соціальних відносин, пошуку «належного», моделі гармонійних взаємин, підтримки рівноваги між конкуруючими інтересами особи і суспільства в цілому, компромісів задля уникнення конфліктів, тобто політики як мистецтва можливого задля досягнення загального блага.

Отже, справедлива політика формує суспільну потребу в регуляторі, яким виступає право. Так зароджується й еволюціонує ідея рівності у праві, рівних прав, прав людини – і природних, і громадянських, політичних. Тобто ідея належного «знімає в собі» нерозривну єдність політичного і правного. Це дає підстави стверджувати, що справедливість є політико-правовою категорією. Саме застосування цієї категорії у методологічних підходах до дослідження суспільних відносин, політичних процесів дає кумулятивний ефект – взаємодоповнення та взаємозбагачення політичної і правової парадигм й отримання якісно нових наукових результатів.

1. Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / за ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2019. 288 с. 2. Кресіна І.О. Зasadничі детермінанти правової політології. Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія. С. 5, 28-29. 3. Горобець К.В. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2013; Калинин С.А. Методологическое измерение аксиологии права. *Наукові праці університету «Одеська юридична академія»*, 2011. Т. X; Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції. Проблеми філософії права. 2003. Т.1; Житник О.О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1; Костицький М. Справедливість як засіб і ціль у виправленні та ресоціалізації засуджених: філософське осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1-2; Паляниця О.Г. Універсалізм правових цінностей: поняття та різновиди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 55. С. 14-17; Яковенко М.М. Генеза вчень про справедливість як соціальне явище. *Право*. 2019. № 3; Шелевер Н.В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 89; Шелевер Н. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер. Юридичні науки. 2020. Вип.4. Том 2. С. 33-39; Гергун А.В. Глобальна справедливість: контрверза універсалізму та партикуляризму: автореф. дис... канд. філос. н. Київ, 2014. 16 с. 4. Дубовой А.С. Справедливість як елемент правового поля. Аналітично-порівняльне правознавство: електронне вид. 2023. № 2. 5. Костіна Т., Булах І. Поняття справедливості та його значення для гендерної психології. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сер. Психологічні науки. 2020. Вип. 12 (57). 6. Мамка Г.М. Справедливість як категорія та засада кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2018. Вип. 48. Том 2. С. 120-123. 7. Шелевер Н.В. Справедливість як основоположний принцип права. 2021. URL: <https://dspace.uznu.edu.ua/jspui/handle/lib> 8. Івченко В.В. Принципи справедливості та гуманізму у кримінальному праві. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmliui.107-ivchenko.pdf>. 9. Яковенко М. Справедливість як елемент права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2019. URL: <http://science.lpnu.ua/files/nov.yakovenko.pdf> 10. Костицький М. Справедливість як засіб і ціль у виправленні та ресоціалізації засуджених: філософське осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. Том 15-16. № 1-2. 11. Житник О.О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58-67. 12. Мелкевік Б'ярн. Вступ до філософії права: монографія/ пер. з франц. М. Колеснік; за наук. ред. Л.В. Ярмол. Київ: КНТ, 2024. 122 с. 13. Марченко Є.О. Генезис уявлень про справедливість: автореф. дис. ...канд. філос.н. Київ, 2011.

14 с.; Соловей Г.С. Ідея справедливості як основа концепції соціальної держави за доби глобалізації: автореф. дис. ...канд. філос. н. Київ, 2007. 18 с.; Хумул А.С. Еволюція концепції справедливості у соціально-історичному пізнанні (соціально-історичний аспект) автореф. дис. ...канд. філос.н. Київ, 2002. 15 с.

References

1. Pravova politologia: problemy kontseptualizatsii ta instytutsionalizatsii: monografia / ed. by I.O. Kresina. Kyiv: Volodymyr Koretsky Institute of state and law of NAS of Ukraine, 2019. 288 p.
2. Kresina I.O. Zasadnychi determinant pravovoi politologii. Pravova politologia: problemy kontseptualizatsii ta instytutsionalizatsii: monografia / ed. by I.O. Kresina. P. 5, 28-29.
3. Horobets K.V. Aksiosfera prava: filosofskii i iuridicheskii diskurs: monografia. Odesa: Feniks, 2013; Kalinin S.A. Metodologicheskoe izmerenie aksiologii prava. Naukovi pratsi Universitetu "Odeska iurydychna academia", 2011. Vo. X; Oborotov Iu.M. Filosofia prava i metodologija iurysprudentsii. *Problemy filosofii prava*. 2003. Vol. 1; Zhytnyk O.O. Poniattia spravedlyvosti v suchasnyh naukovykh doslidzhenniah. *Filosofski ta metodolohichni problem prava*. 2014. No. 1; Kostytskyi M. Spravedlyvist iak zasib i tsil u vypravlenni ta resotsializatsii zasudzhennyh: filosofske osmyslennia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2018. No. 1-2; Palianytsia O.H. Universalizm pravovyh tsinnosti: poniattia ta riznovydy. *Naukovyi visnyk Uzhgorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2018. Iss. 55. P. 14-17; Iakovenko M.M. Heneza vchen pro spravedlyvist iak sotsialne iavysche. *Pravo*. 2019. No. 3; Shelever N.V. Spravedlyvist iak osnovopolozhnyi pryntsyyp prava. *Aktualni problemy derzhavy i prava: collection of scholarly works*. 2021. Iss. 89; Shelever N.V. Pryntsyyp spravedlyvosti u filosofii antychnyh filosofiv. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Seies Legal sciences. 2020. Iss. 4. Vol. 2. P. 33-39; Gergun A.V. Globalna spravedlyvist: kontroverza universalizmu ta partykuliaryzmu: theses of PhD dissertation. Kyiv, 2014. 16 p.
4. Dubovoi A.S. Spravedlyvist iak element pravovoho polia. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2023. No. 2.
5. Kostina T., Bulah I. Poniattia spravedlyvist ta ioho znachennia dlia hendernoï psiholohii. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho Pedagogichnoho Universytetu imeni Drahomanova*. Series Psychological sciences. 2020. Iss. 12 (57).
6. Mamka H.M. Spravedlyvist iak kategoria ta zasada kryminalnoho provadzhennia. *Naukovyi visnyk Uzhgorodskoho natsionalnoho universytetu*. Series Law. 2018. Iss. 48. Vol. 2. P. 120-123.
7. Shelever N.V. Spravedlyvist iak osnovopolozhnyi pryntsyyp prava. *Aktualni problemy derzhavy i prava: collection of scholarly works*. 2021. Iss. 89.
8. Ivchenko V.V. Pryntsyyp spravedlyvosti ta humanizmu u kryminalnomu pravi. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua. xmlui.107-ivchenko.pdf>.
9. Iakovenko M. Spravedlyvist iak element prava. *Visnyk Natsionalnoho universitetu "Lvivska politekhnikha"*. 2019. URL:<http://science.lpnu.ua.files.nov.yakovenko.pdf>
10. Kostytskyi M. Spravedlyvist iak zasib i tsil u vypravlenni ta resotsializatsii zasudzhennyh: filosofske osmyslennia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2018. No. 1-2.
11. Zhytnyk O.O. Poniattia

spravedlyvosti v suchasnyh naukovykh doslidzhenniah. *Filosofski ta metodolohichni problem prava*. 2014. No. 1. **12.** Melkievik B. Vstup do filosofii prava: monohrafia / transl. from French by M. Kolesnik; ed. by L.V. Iarmol. Kyiv: KNT, 2024. 122 p. **13.** Marchenko Ie.O. Henezys uiaвлен pro spravedlyvist: theses of PhD dissertation. Kyiv, 2011. 14 p.; Solovei H.S. Idea spravedlyvosti iak osnova kontseptsii sotsialnoi derzhavy za doby hlobalizatsii: theses of PhD dissertation. Kyiv, 2007. 18 p.; Humul A.S. Evolutsia kontseptsii spravedlyvosti u sotsialno-istorychnomu piznanni (sotsialno-istorychnyi aspect): theses of PhD dissertation. Kyiv, 2002. 15 p.

Kresina Iryna, Kovalenko Anatolij. Justice as a political and legal category

The article reveals the essence of justice as a value. The artificiality of dividing values into universal, European and national is shown. It is proved that justice is a universal and at the same time a national value. The author analyzes justice as a value in its political and legal dimension and determination by Ukrainian national interests.

Different methodological approaches to the definition of “justice” are shown. Justice is defined as a political and legal category that combines the political and legal dimensions of this phenomenon.

Proceeding from the understanding of justice as the ought in social relations, the authors derive the definition of justice as the inherent human need for coexistence in a community (polis), and thus building relationships between people on the basis of respect for the opinion, needs, characteristics of the other, and the balance of interests. This necessitates the regulation of social relations, the search for a model of harmonious relations, maintaining a balance between the competing interests of the individual and society as a whole, and compromises to avoid conflicts, i.e. politics as the art of the possible.

It is proved that fair politics creates a social need for a regulator, which is law. This is how the idea of equality in law, equal rights, human rights – both natural, civil, and political – is born and evolves. In other words, the idea of the ought “removes in itself” the inseparable unity of the political and the legal. The author concludes that justice is a political and legal category. It is the application of this category in methodological approaches to the study of social relations and political processes that gives a cumulative effect – complementing and mutually enriching the political and legal paradigms and obtaining new scientific results.

Key words: justice, principle of justice, political and legal category, value, politics, law, society.

О. М. СТОЙКО
В. П. ГОРБАТЕНКО

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕЛІ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Досліджено основні етапи формування Європейської соціальної моделі, які корелюють з посиленням інтеграційних тенденцій на Європейському континенті. Відзначено її близькість на ранніх етапах з підходом Міжнародної організації праці, що наголошував на покращенні умов праці та життя працівників без застосування перерозподільчого підходу.

Показано, що нині в її основі лежить консенсус щодо моделі загально-го добробуту, побудованої після Другої світової війни, яка лежить в основі усіх програм соціального захисту незахищених верств населення і забезпечення соціальної справедливості. Однак її подальша реалізація пов'язана із намаганням держав-членів зберегти контроль над соціальною політикою, відмінностями у національних моделях соціальної держави та приходом до влади правих партій, що можуть змістити акценти щодо соціального захисту окремих груп населення, зокрема іммігрантів та біженців, та його інструментів (відмова від перерозподільчого підходу).

Ключові слова: соціальна держава, справедливість, соціальний захист, соціальні послуги, європейська інтеграція, Євросоюз, перерозподіл.

Stoiko Olena, Horbatenko Volodymyr. The main stages of the European Social Model in the context of social justice

The main stages of formation of the European Social Model (ESM), which correlate with the strengthening of integration trends on the European continent, are investigated. The author notes its closeness in the early stages to the approach of the International Labour Organization, which emphasised the improvement of working and living conditions of workers without applying a redistributive approach.

© СТОЙКО Олена Михайлівна – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України; ORCID: 0000-0002-1021-5270; e-mail: starkol@gmail.com

© ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-2400-954X; e-mail: stateandlaw@ukr.net

Today, it is based on a consensus on the welfare model built after the Second World War, which underpins all social protection programmes for the vulnerable and social justice. However, its further implementation is linked to the attempts of member states to maintain control over social policy, differences in national welfare state models, and the rise to power of right-wing parties that may shift the emphasis on social protection of certain groups, including immigrants and refugees, and its instruments (rejection of the redistributive approach).

Key words: *welfare state, justice, social protection, social services, European integration, European Union, redistribution.*

Вступ. Уже на перших етапах реалізації інтеграційного проекту Євросоюз розпочав розробку власного підходу до соціальної політики на континенті. На той момент вона прагнула забезпечити соціальний прогрес шляхом сприяння економічному співробітництву, а не застосування розподільчих механізмів для фінансування соціальних послуг. Однак у міру поглиблення інтеграції дедалі очевиднішою ставала необхідність універсалізації соціальних стандартів для громадян Об'єднаної Європи для забезпечення соціальної справедливості попри той факт, що згідно із принципом субсидіарності саме держави-члени на власний розсуд визначають свою соціальну політику.

Метою статті є аналіз еволюції підходів Євросоюзу до соціальної політики для забезпечення соціальної справедливості громадянам спільноти.

Виклад основного матеріалу. У широкому розумінні соціальних питань Євросоюз слідував підходу, запропонованому Міжнародною організацією праці, створеної у 1919 році. Зокрема, ЄОВС прагнуло покращити стандарти охорони здоров'я та безпеки, фінансувало навчальні програми для безробітних, а також будівництво житла для шахтарів та сталеливарників, ігноруючи перерозподільчий підхід. Вважалося, що підвищення доходів і поліпшення умов життя громадян значною мірою залежали від підвищення продуктивності та розширення торгівлі між державами; лібералізація ринків розглядалася як ключовий чинник як економічного зростання, так і соціальної стабільності. При цьому розподільна справедливість в умовах демократії відрізняється від її спрощеного розуміння, нав'язаного догматично-соціалістичними підходами щодо її розуміння. У вільному суспільстві не існує жодної особи чи групи, уповноваженої контролювати всі ресурси, вирішуючи,

як саме слід їх розподілити. Згідно з принципом рівноправного перерозподілу останній є справедливим, якщо він здійснюється за прозорими, зрозумілими правилами, через законні засоби.

У 1956 році був підготовлений звіт Оліна, який відіграв важливу роль у діяльності ЄЕС [1] і розглядав питання про можливість та шляхи гармонізації стандартів держави загального добробуту на міжнародному рівні. Проте МОП відкинула такий підхід як практично нездійснений і наполягала, що для досягнення соціальної справедливості встановлення порівнянних і конкурентних питомих витрат на робочу силу є важливішим, ніж пряма гармонізація соціальних стандартів. Це зробило ринкову інтеграцію, продуктивність та економічне зростання вирішальними інструментами формування соціальних відносин, а не перерозподільчу політику. Представники МОП стверджували, що для покращення добробуту працівників й одночасного вирівнювання соціальних стандартів необхідна низка допоміжних заходів, включаючи професійну підготовку, свободу пересування та безпеку праці.

Договір про заснування ЄЕС (1957) був прийнятий саме цим духом. У ст. 117 зазначалося, що умови життя мають бути покращені та гармонізовані, насамперед через «функціонування спільного ринку, який сприятиме гармонізації соціальних систем». Перерозподільна соціальна політика та захист від життєвих ризиків і провалів ринку залишалися переважно національними зобов'язаннями держав, а зростання лежало в основі підходу ЄС до соціальної справедливості протягом післявоєнних десятиліть економічного буму.

Акцент на ринковій інтеграції як способі розв'язання соціальних проблем того часу викликав і критику, зокрема з боку Італії та Франції. Проте більшість держав-членів вважала, що перерозподільна соціальна політика є предметом внутрішньої політики. Після Другої світової війни добробут став головним обов'язком держави, зміцнюючи її легітимність в очах громадян. Домінувала ідея, що більше Європи означатиме менше соціальної держави, що зрештою призведе до ослаблення влади національних урядів та надмірних витрат. Через переважання християнсько-демократичних партій у політичних системах шести держав-засновниць протягом перших десятиліть європейської інтеграції питання соціальної справедливості перебували на маргінесі європейської політики [2].

Можна виділити три основних етапи формування європейської моделі соціальної політики у контексті забезпечення соціальної справедливості: I – з 1950-х до 1970-х років; II – з 1970-х до 1990-х років та III – починаючи з 1990-х років. На першому етапі (1950-1970-ті роки) домінувала логіка спільного ринку, а основну роль при цьому відігравали три чинники [3]. По-перше, Спільнота прагнула сприяти транснаціональній трудовій міграції між державами-членами. Договір про ЄЕС мав за мету покласти край «будь-якій дискримінації за ознакою громадянства між працівниками держав-членів щодо зайнятості, винагороди та інших умов праці та працевлаштування». Він також передбачав, що Спільнота повинна «вжити таких заходів у сфері соціального забезпечення, які необхідні для забезпечення свободи пересування трудящих» (ст. 48-51 Договору про створення Європейської економічної спільноти) [4]. Такий підхід передбачав концентрацію зусиль на економічному розвитку та зростанні продуктивності праці без створення наднаціональної держави загального добробуту.

Також сформувався відносно широкий консенсус щодо політики ЄС, яка не повинна була трансформуватися у повноцінну лібералізацію європейського ринку праці з відповідними наслідками для соціальної справедливості, які б виникли внаслідок надмірного зростання конкуренції між державами-членами, що призвело б до зниження стандартів праці. Навіть Договір про заснування ЄЕС визнавав чіткі межі свободи пересування. Наприклад, він не наполягав на повному взаємному визнанні освітніх та професійних кваліфікацій, тоді як певні професійні групи були чітко виключені. Наприклад, свобода пересування не поширювалася на працевлаштування на державній службі (ст. 48 Договору про створення ЄЕС). Щодо низки інших питань рішення залишалися за державами-членами, еліти яких часто розглядали європейську інтеграцію як засіб консолідації та розширення держави загального добробуту на національному рівні, тому й не були зацікавлені в ослабленні соціальних стандартів через надмірну конкуренцію; натомість лібералізація завжди залишалася вибірковою [5].

По-друге, Договір про створення ЄЕС торкався питань соціальної справедливості, вимагаючи «застосування принципу, згідно з яким чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату за рівну працю» (ст. 119). Це положення призвело до позитивних змін у

деяких державах-членах, зокрема в Ірландії після її приєднання у 1973 році. Уряд спершу відмовився визнавати принцип рівної оплати праці, однак після рішення Суду Європейського Союзу в 1976 році був змушений його виконувати.

По-третє, ЄЕС запровадила низку цільових політик, які мали перерозподільчий вимір. Однією з перших була Спільна аграрна політика (САП), яка згодом стала однією з найважливіших сфер діяльності. Інтеграція виявилася глибшою в сільському господарстві, ніж в обробній промисловості: окрім скасування внутрішніх бар'єрів, було створено Організацію спільного ринку, яка встановлювала ціни на більшість сільськогосподарських продуктів, що дало змогу Брюсселю безпосередньо впливати на рівень доходів у цьому секторі економіки.

Однак соціальний вимір САП залишався не таким очевидним. Формально ця політика переслідувала цілий спектр цілей, спрямованих насамперед на збільшення обсягів виробництва. Але Договір про ЄЕС також містив мету «забезпечити справедливий рівень життя для сільськогосподарської спільноти» (ст. 39). Зрештою САП діяла як неявний інструмент соціальної політики ЄЕС, пом'якшуючи негативні наслідки масштабних скорочень робочої сили в аграрному секторі.

Другим прикладом цільової політики з перерозподільчими результатами був Європейський соціальний фонд, що мав за мету полегшити працевлаштування працівників і підвищити їхню географічну та професійну мобільність (ст. 123). На той час він залишався набагато меншим за амбіціями та бюджетом, ніж САП, і зосереджувався на перекваліфікації працівників із занепадаючих секторів економіки та наданні допомоги в подальшому працевлаштуванні.

Таким чином, ці політики ЄС не були результатом активного руху за соціальну справедливість. Заклики такого роду лунали протягом перших десятиліть європейської інтеграції, особливо в Європейському Парламенті (ЄП), але вони завжди залишалися політично маргінальними. Загалом вплив європейської інтеграції на соціальну, політичну та економічну структуру держав-учасниць протягом цього періоду був відносно невеликим. Хоча ЄС поступово почала утверджуватися як актор, що сприяє реалізації конкретних концепцій соціальної справедливості в Західній Європі, проте її роль все ще було дуже легко ігнорувати.

Другий етап тривав з 1970-х до 1990-х років, коли кінець повального буму призвів до важливих змін у ролі ЄС у питаннях соціальної справедливості. Після сповільнення економічного зростання на початку 1970-х років вибірковий підхід до соціальних питань став предметом серйозного аналізу. Держави-члени погодили Регламент про застосування схем соціального забезпечення до зайнятих осіб та їхніх сімей, які пересуваються в межах Спільноти [6], а в 1974 році була прийнята Програма соціальних дій [7]. 1970-ті та початок 1980-х років також були періодом розквіту соціального виміру на континенті, коли на цю політику спрямовувалися дедалі більші ресурси. На той час вона поглинала до 80% загального бюджету ЄЕС. Водночас регіональна політика набула аспектів соціальної політики після її виділення із САП та орієнтації на зменшення диспропорцій у розвитку між багатими й бідними регіонами.

Низка директив, починаючи із середини 1970-х років, частково спричинена рішенням Суду Європейського Союзу, надала ЄС більше повноважень. Насамперед йдеться про справу Дефренн проти Сабени, що стосувалася рівної оплати праці чоловіків та жінок і стала основоположною для права Європейського Союзу та Європейської соціальної хартії. У ній зазначалося, що ЄС – це не тільки економічний союз, водночас «покликаний спільними діями забезпечувати соціальний прогрес і прагнути до постійного поліпшення умов життя і праці своїх народів» [8].

У цій сфері ЄС дотримувався поступального підходу, який доповнював інструменти і цілі Спільного ринку. Більше того, величезні проблеми САП викликали дедалі більшу критику, дискредитуючи ідею про те, що ЄС здатна керувати значущою перерозподільною політикою. Хоча у цей період соціальна політика не стала основним напрямом діяльності ЄС, але мало місце зростання впливу ЄС на соціальні питання, що сприяло розвитку низки важливих тенденцій. Насамперед помітно зменшилися відмінності між національними системами: хоча відповідні системи зберегли свої особливості, соціальні витрати та виплати зблизилися. Крім того, у 1980-х роках нерівність між державами-членами зменшувалася, хоча невдовзі вона знову почала зростати.

Прийняття нових членів посилило роль наявних інструментів та їхній вплив на суспільства держав-членів. У 1970-х роках Гре-

ція, Іспанія та Португалія подали свої заявки на членство, Греція приєдналася у 1981 році, а решта – у 1986 році. Вступ цих порівняно бідних країн з великими сільськогосподарськими секторами посилив перерозподільчу логіку та роль САП. Таким чином, розширення посилило актуальність соціальної політики, яка майже вийшла на перше місце після розширення на схід у 2004 році.

Важливу роль відіграло і прийняття в 1986 році Єдиного Європейського Акта (ЄЄА), який наділив Спільноту новими повноваженнями щодо розв'язання соціальних питань. ЄЄА мав за мету подальшу ринкову інтеграцію для подолання економічної кризи того часу. Вважалося, що єдиний ринок можна створити лише за умови встановлення чіткіших стандартів захисту працівників і споживачів. Європейська комісія на чолі з Ж. Делором вже наголошувала на цьому в Білій книзі 1985 року, яка започаткувала ініціативу, що врешті-решт призвела до створення Спільного ринку, а також закликала до нової ініціативи щодо вільного руху робочої сили та професій [9].

ЄЄА став першим договором, який прямо називав соціальну справедливість метою європейської інтеграції, а ст. 118а надавала ЄС повноваження у сфері охорони праці та безпеки, а згодом з'явилося багато вторинного законодавства. Поряд з антидискримінаційними положеннями приватне право ЄС стало відігравати важливу роль у забезпеченні прав споживачів і працівників.

Отже, на Спільному ринку, як інституційному серці ЄС, перерозподіл залишався другорядним, а керівна ідея значно відрізнялася від положень про соціальну справедливість, закріплених у більшості національних правових систем. Цей підхід невдовзі вилився у Соціальну хартію [10] (1989) та Хартію ЄС про основні права (2000), які містять положення про інтегровану споживчу політику та деякі елементи соціальних прав. Хартія визначила основні принципи захисту працівників ЄС і встановила один із головних принципів, який буде лежати в основі всіх політичних дій Спільноти: принцип субсидіарності, згідно з яким політика Союзу доповнює дії держав-членів у цій сфері. Це бачення було також закріплено і посилено Амстердамським договором (1997) і Лісабонським договором (2007). Однак більшість її положень мали здебільшого декларативний характер і залишалися абстрактними принципами, а не конкретними законодавчими актами.

На третьому етапі, з початку 1990-х років, почалася дискусія про соціальне включення, насамперед у контексті Лісабонського порядку денного, тоді як ЄС почав брати участь у більш загальних дебатах про європейську соціальну модель [11]. Одне з перших офіційних визначень європейської соціальної моделі з'явилося в Білій книзі з питань соціальної політики [12], в якій було представлено набір спільних цінностей, притаманних демократії: індивідуальна свобода, рівні можливості, соціальний діалог, соціальне забезпечення та створення можливостей для незахищених членів суспільства.

Європейська соціальна модель – це спільне бачення, засноване на концепції держави загального добробуту. Вона виникла в результаті соціал-демократичного консенсусу, в ній поділяються цінності рівних можливостей, перерозподілу та солідарності [13, р. 5033]. Ключовими елементами моделі є спільний погляд на цінності та державу загального добробуту як політичну структуру, з одночасним збереженням відкритого характеру, що стимулює постійні дискусії щодо її суті.

У цей період Суд ЄС також почав відігравати важливішу роль у питаннях соціальної справедливості, спорадично ухвалюючи рішення, які посилювали соціальний захист. Але в цей час особливо активно розвивалося вторинне право ЄС. Доступне європейське правосуддя дедалі більше переважало над національним законодавством, наприклад у сфері захисту прав споживачів, що знаменувало зміни порівняно з першою фазою координації до 1980-х років і другою фазою суддівського активізму до кінця 1990-х років [14, р. 180-195].

На межі століть почалася дискусія про «соціальне включення», наприклад, у контексті так званого Лісабонського порядку денного, тоді як ЄС почав брати участь у більш загальних дебатах про Європейську соціальну модель. У своїй стратегії він наголошував на доступі, знаннях та інвестиціях у людей, що ґрунтувалися на неоліберальних ідеях. ЄС також розробив нові методи прийняття рішень, найголовнішим з яких є Відкритий метод координації (ВМК), спрямований на створення спільного розуміння між державами-членами та досягнення консенсусу щодо рішень та їх реалізації. Цей метод дозволив експертам брати активнішу участь у процесі розробки політики на європейському рівні з соціальних питань.

Найбільші зміни відбулися в суміжних сферах. Так, ЄС отримав багато нових повноважень насамперед щодо валютної інтеграції. Спираючись на процеси, що започатковані у 1970-х роках і прискорилися у 1980-х, він став домінуючим гравцем у міжнародному співробітництві в Європі. На додачу до нових повноважень його статус посилили наступні раунди розширення, особливо східне розширення 2004 року. Відтоді ЄС почав масово впливати на долю економік і суспільств держав-членів з очевидними наслідками для ширшого впровадження соціальної справедливості. Це стало особливо помітним під час фінансової кризи, яка вразила Європу наприкінці 2000-х років і зумовила запровадження політики жорсткої економії, що мала вкрай негативні наслідки, особливо для деяких середземноморських країн ЄС та їхніх систем соціального забезпечення.

Загалом протягом останнього десятиліття спостерігається тенденція до відходу від ринкової лібералізації, віддання пріоритету неекономічним цілям із відповідними наслідками для ширшого досягнення соціальної справедливості.

Висновки. Європейська соціальна модель стала можливою в міру поглиблення європейської інтеграції, й основні етапи її становлення були тісно пов'язані із установчими договорами Євросоюзу. В її основі лежить консенсус щодо моделі загального добробуту, побудованої після Другої світової війни, яка продовжує залишатися основою для всіх програм, що базуються на соціальному захисті незахищених верств населення з метою забезпечення соціальної справедливості. Однак її подальша реалізація пов'язана із намаганням держав-членів зберегти контроль над соціальною політикою, відмінностями у національних моделях соціальної держави та приходом до влади правих партій, що можуть змістити акценти щодо соціального захисту окремих груп населення, зокрема іммігрантів та біженців, та його інструментів (відмова від перерозподільчого підходу).

1. Social Aspects of European Economic Co-operation. Report by a Group of Experts (summary). *International Labour Review*. 1956. Vol. 74. P. 99–123.
2. Accetti C.I. What Is Christian Democracy? Politics, Religion and Ideology. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
3. Varsori A. Development of European Social Policy. *Experiencing Europe: 50 Years of European Construction, 1957–2007* / ed. by W. Loth. Baden-Baden, 2009). P. 169–192.

4. Treaty establishing the European Economic Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teec/sign> 5. Comte E. The History of the European Migration Regime: Germany's Strategic Hegemony. London; Routledge, 2018. 6. Regulation (EEC) No 1408/71 of the Council of 14 June 1971 on the application of social security schemes to employed persons and their families moving within the Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31971R1408> 7. Council Resolution of 21 January 1974 concerning a social action programme. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31974Y0212%2801%29> 8. Judgment of the Court of 8 April 1976. Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena. Case 43-75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61975CJ0043> 9. COM (1985) 310: Completing the Internal Market: White Paper from the Commission to the European Council (Milan, 28-29 June 1985). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/HIS/?uri=COM:1985:0310:FIN> 10. European Social Charter (Revised). URL: <https://rm.coe.int/168007cf93> 11. Giddens A., Diamond P., Liddle R. *Global Europe, Social Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 12. European social policy: a way forward for the Union: A White Paper. Luxembourg: Office of the Official Publications of the European Communities, 1994. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/16dfe2c0-7fc9-4079-9481-e5de54a3805a/language-en> 13. Arrieta F. The European Social Model. *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging*, ed. by D.Gu, M.E. Dupre. Springer Nature Switzerland AG, 2021. P. 5032-5036. 14. Micklitz H.-W. *The Politics of Justice in European Private Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Stoiko Olena, Horbatenko Volodymyr. The main stages of the European Social Model in the context of social justice

The article analyses the main stages of the European social model (ESM), which is closely related to the deepening of integration in the European project. At the first stage (1950s-1970s), the logic of the common market dominated, and three factors played a major role in this process: 1) attempts to promote transnational labour migration between member states, economic development and productivity growth; 2) the introduction of the principle of equal pay for men and women; 3) the launch of redistributive mechanisms through the Common Agricultural Policy, the European Social Fund, etc.

The second phase (1970s – 1990s) was characterised by important changes in the EU's role in social justice. In particular, the Social Action Programme was adopted, which helped to reduce differences between national social security systems and increase spending on the social sphere.

The third phase (since the 1990s) contributed to the initiation of discussions on social inclusion and the European Social Model, which is understood as a set of common values inherent in democracy: individual freedom, equal

opportunities, social dialogue, social security and the creation of opportunities for disadvantaged members of society.

ESM is based on a consensus on the post-World War II welfare model, which continues to be the basis for all social protection programmes for the disadvantaged to ensure social justice. However, its further implementation is linked to the attempts of Member States to maintain control over social policy, differences in national welfare state models, and the rise to power of right-wing parties that may shift the emphasis on social protection of certain groups, including immigrants and refugees, and its instruments (rejection of the redistributive approach).

Key words: welfare state, justice, social protection, social services, European integration, European Union, redistribution.

УДК 321+340

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-253

О. В. КУКУРУЗ

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ У СФЕРІ ПОЛІТИКИ І ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано розуміння принципу справедливості українськими і зарубіжними вченими. Визначено алгоритм послідовних дій, важливих для успішної реалізації принципу справедливості. Наголошено на необхідності зміни підходу до розуміння ролі справедливості в сфері політики як на практичному, так і на теоретичному рівнях. Рекомендовано парадигму сприйняття політики як боротьби за владу замінити на парадигму розуміння політики як стратегічної публічної політики, заснованої на чітких принципах, у тому числі принципі справедливості. Доведено, що справедливість має стати спільним принципом для розроблення і реалізації тісно пов'язаних між собою документів публічної політики і правових актів.

Ключові слова: теорія справедливості, види справедливості, принцип справедливості, політика, право.

Kukuruz Oksana. The principle of justice in policy and law: theoretical and applied aspects

The article analyzes the understanding of the principle of justice by Ukrainian and foreign scholars. An algorithm of sequential actions important for the successful implementation of the principle of justice is determined. The need to change the approach to understanding the role of justice in politics is emphasized, both at the practical and theoretical levels. It is recommended to replace the paradigm of perceiving politics as a struggle for power with the paradigm of understanding policy as a strategic public policy, based on clear principles, including the principle of justice. It is proven that justice should become a common principle for the development and implementation of interrelated public policy documents and legal acts.

Key words: theory of justice, types of justice, principle of justice, politics, policy, law.

Упродовж періоду відновлення незалежності українці неодноразово сигналізували міжнародній спільноті, що представ-

© КУКУРУЗ Оксана Володимирівна – доктор політичних наук, завідувачка Сектору правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-1863-3028; e-mail: decennary.ss@gmail.com

ники публічної влади в Україні в управлінні суспільними справами не дотримуються принципу справедливості. Відомими на весь світ є періоди боротьби українського народу за відновлення внутрішньої справедливості – Помаранчева революція і Революція гідності. Десять років, а особливо останніх три, громадяни апелюють до справедливості у зв'язку з неспровокованою збройною агресією російської федерації проти України. Звичними вже стали висловлювання, що суб'єкти політики порушують меморандуми, бо в політичній сфері немає надійних санкцій та усталених способів відновлення справедливості, таких, як у праві.

Зважаючи на нагальну потребу відновлення справедливості в Україні, метою цієї статті є дослідження теоретичних аспектів принципу справедливості у політичній і правовій сферах, які можливо застосовувати на практиці. Завдання полягають у вивченні характеристик справедливості як принципу права; визначенні ролі принципу справедливості в політиці; з'ясуванні формул реалізації принципу справедливості в суспільстві та місця в цьому процесі політики і права.

Про справедливість розмірковують філософи від найдавніших часів до сьогодення. Більшість зарубіжних і українських дослідників у різних галузях знань звертаються до найпоширенішої теорії справедливості, яку описав Дж. Ролз. Для даного дослідження важливими є сучасні праці, в яких справедливість розглядається як принцип. Це, зокрема, публікації С. Погребняка, А. Шуліка, Н. Шелевер, І. Щепанковської, Е. Горлевської, Р. Норта. Вчені розглядають справедливість як один із загальних принципів права, основоположний принцип права, загальноновизнаний принцип міжнародного і національного права. Її досліджують у тісному зв'язку з правами, свободами та законними інтересами людини, а також з іншими принципами, такими, як верховенство права, рівність, участь. У більшості публікацій справедливість зазвичай розглядається окремо в сфері права і окремо в сфері політики. Водночас політика, як і право, є важливим регулятором суспільних відносин. Більше того, на практиці політика завжди впливає на розроблення та реалізацію права. Відтак закономірною є потреба розгляду справедливості як принципу одночасно важливого як для права, так і для політики.

Термін «принцип» походить від латинського *principium*, що означає «те, з чого все починається». З позиції філософського підходу, принцип розуміється як моральні, теоретичні та практичні засади, якими керується людина в різноманітних сферах діяльності [1]. С. Прийма, аналізуючи схожість і відмінність терміна «принцип» щодо інших термінів («ідея», «положення», «вимога», «цінність», «стандарт»), відзначає, що близькими до нього є такі терміни, як «засада», «вихідне положення», «фундаментальна основа», «основоположна ідея» [2]. Основоположним принципом права називає справедливість С. Погребняк. Вона «найбільш яскраво виражає дух права, забезпечує його змістовну легітимацію, визначає розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказом при встановленні межі між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах» [3, с. 257].

І. Щепанковська, Е. Горлевська, досліджуючи еволюцію розуміння поняття «справедливість», зазначають, що нині вона сприймається як універсальна цінність, головний морально-політичний принцип, законне право, дотримання закону, справедливий суд, об'єктивність судового рішення, справедливий вирок, рівне ставлення до всіх людей, рівність перед законом, рівні можливості для всіх громадян і їх рівна оцінка [4, с. 246]. Н. Шелевер проблему справедливості називає «альфою і омегою» важливих проблем сучасної юридичної науки: від суддівського розсуду до сутності права, від індивідуалізації юридичної відповідальності до конституційного контролю» [5, с. 296]. Дослідниця розглядає справедливість як конституційний принцип права, який є основою прав людини.

А. Шуліка підкреслює, що найбільш розробленою, фундаментальною, затребуваною донині та перспективною є теорія справедливості Дж. Ролза, яка «узагальнює і переводить на більш високий рівень впливу на сучасне суспільно-політичне життя традиційну концепцію суспільного договору» [6, с. 131]. Варто нагадати, що Дж. Ролз у своїй теорії приділяє окрему увагу і політичній справедливості, яку насамперед розуміє як «справедливість конституції», для якої найважливішим є «принцип рівної участі» [7, с. 194]. За його задумом, саме така конституція має сприяти створенню справедливої та ефективного системи законодавства.

Крім численних позитивних оцінок і визнання значного внеску Дж. Ролза у розвиток знань про справедливість, є й критичні міркування щодо його теорії. Причини несприйняття концепції справедливості детально досліджує Р. Норт. Проаналізувавши зауваження, дослідник виокремлює основні акценти критичного дискурсу реалістів: теорія справедливості розроблена для ідеалізованого суспільства, в якому всі повинні дотримуватися принципу справедливості, однак у реальності такого суспільства не існує; теорія справедливості малоприматна на практиці, бо не впливає на дії людей в умовах, коли інші не дотримуються принципу справедливості, що, зокрема, притаманно сфері практичної політики. Р. Норт доводить помилковість таких тверджень, наголошуючи, що насправді теорія справедливості здатна впливати на дії людей. По-перше, вона описує мету, до якої повинні прагнути громадяни – добре впорядковане суспільство, по-друге, дає розуміння, яку несправедливість треба усувати насамперед, що можливо лише тоді, коли відомим є ідеальний стан суспільства, в напрямі якого варто рухатися [8, с. 76]. Інша справа, що теорія справедливості Дж. Ролза не є досконалою в значенні практичного керівництва до дій. Проте більш шкідливими, на думку Р. Норта, є твердження дослідників, які формують позицію, що на практиці діяти справедливо або неможливо, або навіть не потрібно. Вчений розвиває протилежну позицію, в основі якої теза про те, що теорія справедливості має практичну спрямованість, оскільки її принципи: по-перше, функціонують як процедури прийняття рішень, які громадяни можуть використовувати, аби вирішити, що робити в питаннях, пов'язаних із функціонуванням соціальних і політичних інститутів; по-друге, здатні сприяти узгодженим, послідовним та рішучим вердиктам щодо справедливості чи несправедливості дій [8, с. 87].

Попри певну кількість публікацій, присвячених справедливості, насправді є деякі труднощі в розумінні способів реалізації цього принципу в реальності. Деяку ясність у цьому контексті додає вивчення видів справедливості, які є дещо конкретнішими стосовно пріоритетів, правил та формул застосування принципу справедливості на практиці. Енциклопедичні видання подають такі види справедливості: об'єктивна (реалізація ідеї справедливості в соціальних інституціях) і суб'єктивна (добровільне виконання особою вимог об'єктивної справедливості); загальна (прі-

оритет – спільне, об'єднане, соціально впорядковане існування в суспільстві) і індивідуальна (пріоритет – належний результат за конкретною справою); формальна (основна ідея – до однакового слід ставитись однаково – реалізується через принцип формальної рівності, зокрема: рівність перед законом, рівність перед судом, рівність прав, свобод і обов'язків людини та громадянина), змістовна (реалізується за допомогою принципу пропорційності – віддати кожному йому належне) і процедурна (реалізується через додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, незважаючи на інші обставини) [9].

Одним із критеріїв реалізації принципу справедливості на практиці, на нашу думку, є оцінка громадян, про яку можна дізнатися із соціологічних опитувань. Інститут соціології НАН України, провівши низку досліджень, показує ставлення українців до держави, в тому числі крізь призму оцінювання забезпечення справедливості в Україні. У червні 2023 р. серед тих, які до держави ставилися «виразно позитивно»: 26,3% респондентів вважали, що справедливість державою «повністю забезпечується», а 42,1% – «скоріше забезпечується». Серед тих, які до держави ставилися «виразно негативно»: 28,6% респондентів вважали, що справедливість державою «зовсім не забезпечується», а 64,3% – «скоріше не забезпечується» [10, с. 25]. Як бачимо, рівень забезпечення справедливості в суспільстві тісно пов'язаний зі сприйняттям громадянами своєї держави.

Соціологи з'ясували, що для українців найбільш бажаною моделлю справедливості є меритократія, тобто створення умов, за яких громадяни займають ті позиції, які відповідають їхнім здібностям та досягненням (у вересні 2019 р. таку модель підтримували 50,6%, у червні 2023 р. – 63,6%) [10, с. 41]. Водночас інше дослідження показало, що в Україні, на думку респондентів, більше забезпечується лібертаріанство і утилітаризм, ніж меритократія [10, с. 42].

Поясненням такого практичного стану речей в Україні може бути і той факт, що в наукових працях принцип справедливості здебільшого розглядається окремо в політичній сфері й окремо в правовій. В кінцевому підсумку це впливає на таку ж розрізнену практику важливих регуляторів суспільних відносин – політики і права, які насправді мають спільні цілі. Така теорія і практика

не сприяє системності та послідовності у дотриманні загальноприйнятих принципів, зокрема справедливості.

Крім того, щодо політики взагалі зустрічаються твердження, як серед пересічних громадян, так і деяких фахівців, що справедливість не є тим принципом, який притаманний політичній практиці. До причин, чому справедливість не вважають принципом політики загалом і практичної політики зокрема, можна віднести такі: сприйняття справедливості як теоретичних положень, які не здатні керувати діями людей; однобічне розуміння терміна «політика» як боротьби за владу, яка не завжди базується на правових принципах; недостатня поширеність у суспільстві іншого значення терміна «політика» – публічна політика, що означає стратегічну програму, основні напрями розвитку суспільства, які закріплюються правом.

У європейських країнах законодавство в певній галузі тісно пов'язане з публічною політикою в цій сфері. Основоположні принципи містяться в політичних документах, які визначають стратегію розвитку країни. В Україні наразі не обрано моделі справедливості, яку реалізує держава, і в термінології українського законодавства не визначено термінів «справедливість» і «принцип справедливості». Відтак закономірно, що за таких умов успішна реалізація принципу справедливості відбутися не може.

Таким чином, рівень забезпечення прав і законних інтересів громадян залежить від того, як представники публічної влади розуміють справедливість. Для реалізації принципу справедливості в країні необхідно дотримуватися певного алгоритму послідовних дій: 1) опрацювати концепцію, в якій буде обрано модель справедливості, найбільш відповідну для суспільства; 2) зафіксувати принцип справедливості в правових нормах; 3) здійснювати моніторинг дотримання принципу справедливості у процесі розроблення і реалізації правових актів; 4) проводити соціологічні дослідження ставлення суспільства щодо дотримання принципу справедливості в країні.

Очевидно, що насамперед необхідно змінювати підхід до розуміння ролі справедливості в сфері політики, як на практичному, так і на теоретичному рівнях. Парадигму сприйняття політики як боротьби за владу необхідно замінювати на парадигму розуміння політики як стратегічної публічної політики, заснованої на чітких принципах, в тому числі принципі справедливості. Справедливість

має стати спільним принципом для розроблення тісно пов'язаних між собою документів публічної політики і правових актів. Принцип справедливості має застосовуватися не лише під час розроблення, а й під час реалізації цих документів та актів. Подальших досліджень потребують механізми реалізації принципу справедливості.

1. Принцип. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 519. 2. Прийма С.В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55. 3. Погребняк С. Справедливість як принцип права: основні аспекти. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 257–268. 4. Szczepankowska I., Gorlewska E. Sprawiedliwość w polskim dyskursie konstytucyjnym i jej konotacje społeczne. *Studia Iuridica*. 2020. Vol. 83. S. 234–249. 5. Шелевер Н.В. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спец. вип. № 2. С. 293–297. 6. Шуліка А. Особливості розуміння політичної справедливості в концепції Дж. Роулза. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2018. 1(1–2). С. 129–135. 7. Rawls J. A Theory of Justice: revised edition, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press, 1999. 560 p. 8. North R. Principles as Guides: The Action-Guiding Role of Justice in Politics. *The Journal of Politics*. 2016. Vol. 79(1). P. 75–88. 9. Погребняк С.П. Справедливість. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 737–743. 10. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

References

1. Pryntsyp. *Filosofskyi slovnyk* / za red. V. I. Shynkaruka. 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv: Holov. red. URE, 1986. S. 519. 2. Pryima S.V. Poniattia pryntsypu v aspekti spivvidnoshennia z sumizhnymy katehoriiami. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2014. Vyp. 28. S. 46–55. 3. Pohrebniak S. Spravedlyvist yak pryntsyp prava: osnovni aspekty. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*. 2015. № 1–2. S. 257–268. 4. Szczepankowska I., Gorlewska E. Sprawiedliwość w polskim dyskursie konstytucyjnym i jej konotacje społeczne. *Studia Iuridica*. 2020. Vol. 83. S. 234–249. 5. Shelever N.V. Konstytutsiinyi pryntsyp spravedlyvosti yak osnova prav liudyny. *Naukovyi visnyk Dniprovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2022. Spets.

vyp. № 2. S. 293–297. **6.** Shulika A. Osoblyvosti rozuminnia politychnoi spravedlyvosti v kontseptsii Dzh. Roulza. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2018. 1(1–2). C. 129–135. **7.** Rawls J. A Theory of Justice: revised edition, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press, 1999. 560 p. **8.** North R. Principles as Guides: The Action-Guiding Role of Justice in Politics. *The Journal of Politics*. 2016. Vol. 79(1). P. 75–88. **9.** Pohrebniak S.P. Spravedlyvist. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho. 2017. S. 737–743. **10.** Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023: monohrafiia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. Ye. Holovakh, S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2023. 343 s.

Kukuruz Oksana. The principle of justice in policy and law: theoretical and applied aspects

The article focuses on the need to restore justice in Ukraine. The understanding of the principle of justice by Ukrainian and foreign scholars is analyzed. It is shown that justice is considered one of the general principles of law, a fundamental principle of law, a generally recognized principle of international and national law. It is studied in close connection with the rights, freedoms and legitimate interests of a person, as well as with other principles, such as the rule of law, equality, participation. It is established that despite a certain number of publications devoted to justice, there are some difficulties in understanding the ways of implementing this principle in reality. Types of justice are presented, which are somewhat more specific in terms of priorities, rules and formulas for applying the principle of justice in practice.

An algorithm of sequential actions that must be performed for the successful implementation of the principle of justice in society is proposed: 1) develop a concept in which the most appropriate model of justice for society will be selected; 2) fix the principle of justice in legal norms; 3) monitor compliance with the principle of justice in the process of developing and implementing legal acts; 4) conduct sociological research on the attitude of society towards compliance with the principle of justice in the country.

The need to change the approach to understanding the role of justice in politics is emphasized, both at the practical and theoretical levels. It is recommended to replace the paradigm of perceiving politics as a struggle for power with the paradigm of understanding policy as a strategic public policy, based on clear principles, including the principle of justice. It is proven that justice should become a common principle for the development and implementation of interrelated public policy documents and legal acts.

Key words: theory of justice, types of justice, principle of justice, politics, policy, law.

УДК 323.09

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-261

М. М. ГНАТКО

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Обґрунтовано, що система масової комунікації сучасного суспільства включає низку основних типів її реалізації, а також ключові різновиди цієї комунікації: мас-медійна комунікація, агітаційна комунікація, рекламна комунікація, пропагандистська комунікація, PR-комунікація. Встановлено, що система масової комунікації у сучасному суспільстві реалізує три основних функції: інформаційну, регулятивну та культуротворчу, а комунікаційна взаємодія втілюється у двох основних форматах: суб'єкт-суб'єктному і суб'єкт-об'єктному.

Аналізуються підходи до значення і ролі системи масової комунікації у життєдіяльності сучасних суспільств, чинники, що впливають на ефективність її функціонування, можливості періодичного модифікування цього функціонування задля збереження і нарощування рівня його успішності й результативності. Відзначається актуальність, у контексті такого модифікування, застосування відповідних міфів і міфологем, зокрема політичних.

Ключові слова: комунікація, інформація, масова комунікація, види масової комунікації, засоби масової інформації, суспільство, суспільна життєдіяльність, система масової комунікації, модифікація масової комунікації.

Gnatko Mykola. Features of functioning mass communication systems of modern society

It is substantiated that the mass communication system of modern society includes a number of main types of means of its implementation, as well as key varieties of this communication: mass media communication, campaign communication, advertising communication, propaganda communication, PR communication. It was established that the system of mass communication in modern society realizes three main functions: informational, regulatory and culture-creating, and communication interaction is embodied in two main formats: subject-subject and subject-object.

Approaches to the meaning and role of the mass communication system in the daily life of modern societies are analyzed, the factors that decisively affect the

effectiveness of its functioning, as well as the necessity and possibility of periodic modification of this functioning in order to preserve and increase the level of its success and effectiveness. The relevance in the context of such modification of the use of relevant myths and mythologies, in particular political ones, is noted.

Key words: *communication, information, mass communication, types of mass communication, mass media, society, public life, system of mass communication, modification of mass communication.*

Вступ. Життєдіяльність будь-якого сучасного суспільства неможлива поза активним інформаційно-комунікаційним полем, яке визначально детермінується у своєму функціонуванні інформаційними потоками, що циркулюють на різних рівнях і за досить мінливими контурами – ланцюжками передачі, трансляції тієї чи іншої інформації, більш чи менш значущої як для окремих соціальних суб'єктів, так і для всього суспільства.

Провідну роль у зазначеному функціонуванні відіграють джерела накопичення, упорядкування та поширення відповідної інформації, якими у сучасному суспільстві є так звані засоби масової інформації, котрі доречніше називати засобами масового інформування. Усталеною є також аббревіатура ЗМІ (у якій відмінність між термінами «інформація» та «інформування» зникає, що видається цілком доречним); інший варіант означення цього фундаментального інструмента масової комунікації – мас-медіа.

Метою статті є встановлення особливостей функціонування суспільних систем масової комунікації у сучасному світі, їхніх структурних аспектів та вимірів, визначальних передумов і критеріїв успішності цього функціонування, виявлення необхідності модифікування, можливостей та інструментів реалізації останнього.

Стан розробки означеної проблематики. Остання вона певною мірою досліджувалася у вимірі специфіки функціонування засобів масової інформації як суттєвої складової всієї системи життєдіяльності сучасних суспільств, зокрема такими дослідниками, як В. Ануфрієва, П. Абрамсон, В. Бебик, І. Варзар, Є. Варганова, Д. Грабер, Я. Засурський, Дж. Корнер, Ч. Кулі, Г. Ласвель, Г. Мельник, Дж. Ольдрич, Л. Роузель, Б. Пінкльтон, Т. Пітерсон, Ф. Сиберт, Дж. Тедесько, У. Шрам та ін. [2; 3; 5; 6; 9; 11; 13; 18; 20; 21].

В той же час, багато аспектів цієї проблематики лишень входять в коло пріоритетних досліджень соціо-гуманітарних наук і гостро потребують подальшого наукового вивчення.

В ході реалізації даного дослідження методологічною його основою постали: принцип детермінізму, системний підхід, міждисциплінарний підхід, генетичний підхід, структурно-функціональний підхід, методи сучасних політології та соціології, зокрема, структурного аналізу, компаративно-герменевтичного аналізу, функціонального аналізу, комплексно-дедуктивного аналізу, які використовуються для дослідження функціонування інформаційно-комунікаційних процесів у сучасних суспільствах, зокрема, засобів масової інформації, трансформаційних аспектів їхньої діяльності, критеріїв та передумов її успішності і продуктивності.

Основний текст. Особливості функціонування суспільних систем масової комунікації в сучасному світі передовсім зумовлюються місцем та роллю ЗМІ у контексті суспільної життєдіяльності і виявляють себе у різних вимірах включеності цих засобів у систему масової комунікації сучасного суспільства, котра характеризується видами масової комунікації, її формами та форматами, її структурою та характером, а також і передовсім – основними її функціями, які вона реалізує, відповідно забезпечуючи загальне функціонування суспільства.

Види масової комунікації є доволі різноманітними. До основних з них відносять, зокрема, такі: мас-медійна комунікація, агітаційна комунікація, рекламна комунікація, пропагандистська комунікація, PR-комунікація. Кожен з них має свої особливості, зумовлені його профільним призначенням.

Мас-медійна комунікація – це комунікація, призначенням-спрямованістю якої є універсальне інформування засобами масової інформації реципієнтів щодо найрізноманітніших суспільно значущих подій і явищ, а також отримання ЗМІ зустрічного інформаційного потоку від реципієнтів у вигляді реакцій на відповідну мас-медійну інформацію, певних їхніх інформаційних запитів, своїх інформаційних пропозицій для розповсюдження їх ЗМІ тощо. При цьому цілепокладання даного виду комунікації своєю універсальністю та відсутністю вузькоспрямованої предметності відрізняє його від інших її видів.

Агітаційна комунікація є спрямованою на забезпечення успішності діяльності комунікаторів-агітаторів, тобто, суб'єктів масової комунікації, зосереджених на закликанні, заохочуванні, стимулюванні реципієнтів до певної трансформації деяких своїх поглядів, поведінки, схильностей певним чином сприймати обрані суб'єктом агітації аспекти реальності з готовністю отримувати та враховувати зворотний інформаційний зв'язок від реципієнтів.

Рекламна комунікація передбачає комунікативну взаємодію суб'єкта масової комунікації з реципієнтами, котра має досить чітку вузькоспрямовану ціль: забезпечити серед обраного кола реципієнтів максимальну готовність до споживання певних рекламованих пропозицій (товарів, послуг, інформаційних матеріалів, ціннісних орієнтацій, способів поведінки тощо).

Пропагандистська комунікація – це комунікативна взаємодія суб'єкта масової комунікації з реципієнтами, яка переслідує ціль переконливо і надійно утвердити реципієнтів у правильності-неправильності певних ідей, уявлень, думок, принципів, понять, ціннісних орієнтацій, ідеалів і т.п., з тим, щоб реципієнти у подальшому чітко взорувалися у своїй життєдіяльності на закріплені в ході цієї комунікації зазначені життєві орієнтири.

PR-комунікація є видом суспільної комунікаційної діяльності, котра відзначається зосередженістю на формуванні деякої цільової громадської думки щодо певних особи, групи осіб, соціальної організації, суспільно значущого процесу тощо (об'єкта PR-комунікації) з певною системною орієнтацією на формування у суспільній (груповій) свідомості відповідного їхнього іміджу (значущого структурованого образу) з можливими елементами бажаних для суб'єкта комунікації символізації, конотативності, брендовості обраного об'єкта [7; 8; 10; 15].

При цьому слід зазначити, що в контексті масової комунікації, поза її віднесеністю до будь-якого з наведених її ж видів, і її суб'єкти, і її реципієнти постають як взаємокомунікатори, тим більше, що за певних обставин вони можуть «обмінюватися» своїми процесуально-комунікативними диспозиціями: комуніканта – того, хто передає інформацію в ході комунікації, і комуніката – того, хто інформацію в перебігові процесу комунікації отримує.

Власне, комунікант і комунікат є ключовими складовими структури комунікації як такої, котра також включає такі компоненти, як

повідомлення (інформація, яку комуніканти доносять до комуніката в ході розгортання процесу комунікації), засоби комунікування (інструменти, з допомогою яких реалізується процес комунікації) та комунікаційна реакція комуніката на адресоване йому повідомлення комуніканта. Розгорнута комунікація передбачає періодичну, часто-густо багаторазову, взаємоінверсію ролей комунікаторів, коли комуніканти стають комунікатами і навпаки.

Щодо форм масової комунікації, то найвизначальнішим є виділення в ній форми суб'єкт-суб'єктної комунікації та форми суб'єкт-об'єктної комунікації. Перша з них характеризується збалансованістю, рольовою паритетністю, «врівноваженістю» диспозицій, можливостей інформаційно впливати, виявляти комунікаційну активність комунікаторів як суб'єктів комунікаційної взаємодії. Прикладом такого формату комунікації може бути публічна дискусія на інформаційному телеканалі підготовлених до її проведення політиків, громадсько-політичних активістів, журналістів, політичних експертів та інших подібного роду осіб, яким властиві достатня обізнаність у предметі обговорення, виражена суспільно-політична позиція щодо нього, досвідченість у проведенні таких дискусій, впевненість у своїх поглядах, у своєму праві і навіть обов'язкові інформаційно впливати на опонентів (чи просто на якусь публічну аудиторію людей), змінювати певні їхні погляди тощо.

Друга ж відзначається явним дисбалансом між комунікаторами у вимірі наведених вище їхніх характеристик. Ілюстрацією такого формату комунікації постає комунікативна взаємодія, приміром, між авторитетним харизматичним лідером і його послідовниками або ж між визнаним фахівцем-експертом у певній галузі знань та аудиторією мало обізнаних у ній осіб, які виявляють до неї яскраво виражений інтерес.

Масова комунікація з широким застосуванням у ній засобів масової інформації здебільшого тяжіє до другої з наведених форм комунікації, комунікації суб'єкт-об'єктного ґатунку, оскільки споживачі продукованого мас-медіями інформаційного потоку у більшості випадків не мають можливості самостійної перевірки конкретних змістів цього потоку, а окрім того, не виявляють послідовної схильності до критичної їх рефлексії, тим більше, є обмеженими у продукуванні та донесенні до «мас-медійників» свого зустрічного потоку інформації. Тому ЗМІ у цій комунікації відігра-

ють, зазвичай, роль суб'єкта, активного комунікатора, комуніканта, а реципієнти, споживачі, аудиторія продукції ЗМІ – відіграють, відповідно, роль об'єкта, пасивного комунікатора, комуніката.

І, нарешті, базове характеризування специфіки системи масової комунікації сучасного суспільства передбачає означення основних її функцій, котрі вона втілює як важлива складова його життєдіяльності.

Таких визначальних функцій у теорії масової комунікації виділяється три, а саме: 1) функція інформування суспільства щодо всього масиву значущих для нього явищ, процесів, подій – інформаційна функція; 2) функція інформаційної регуляції всієї життєдіяльності суспільства – регуляційна функція; 3) функція культурно-ментальної консолідації, світоглядно-ідеологічної уніфікації суспільства – культуротворча функція [13; 14; 16].

Всі зазначені основні функції системи масової комунікації є життєзабезпечуючими для сучасних суспільств, без адекватної реалізації яких його стабільна і перспективна життєдіяльність постає практично неможливою, що зумовлюється «проблемністю соціальності», тобто, системо-комплексом проблем спільножиття людей у соціумах, зокрема, тих же суспільствах. Як відомо, включення будь-якої людини у реально практично функціонуючу соціальну групу (від сім'ї до суспільства і людської спільноти загалом) закономірно характеризується в усьому комплексі психо-соціально-поведінкових аспектів цього «групового інкорпорування», окрім відповідних особистісно-соціально-поведінкових позитивів, багатьма такого роду негативами [11-14].

Ці негативи зумовлюються: 1) в силу особистісно-психологічної унікальності кожної людини значними міжіндивідуальними розбіжностями окремих осіб, що формують будь-який соціум, у вимірі особистісних характеристик (мотиви, соціальні настановлення, інтереси, ціннісні орієнтації, ідеали, світоглядні спрямування, морально-етичні засади і т.д., і т.п.), соціальних диспозицій, ролей, експектацій, статусів тощо, органічної темпоритміки поведінкових проявів, темпераментально-характерологічних властивостей, стилів діяльності, кар'єрних амбіцій, схильності домінувати-підпорядковуватись, політико-ідеологічних уподобань і багатьох інших психо-соціально-поведінкових особливостей окремих людей як неповторних індивідуумів і соціальних

суб'єктів; 2) значними поведінково-інтерактивними обмеженнями життєвих проявів, котрі неминуче накладає на будь-якого учасника будь-якої соціальної групи його приналежність до останньої; 3) різною динамікою особистісно-психологічних змін у членів соціальної групи з плином часу, що посилює розузгодженість їхніх внутрішньогрупових взаємодії та поведінки загалом; 4) превалюванням серед трьох основних форм людської міжіндивідуальної соціальної інтеракції – кооперації, конкуренції і конфлікту – саме конкуренції, змагання, певного взаємопоборювання, що набуває особливо виразних і неунікненних виявів всередині спільних для відповідних осіб соціумів; це ставить кожного учасника соціальної групи перед імперативною (і з огляду на це – дискомфортною) необхідністю, мусовістю включатися у внутрішньо-соціумну конкуренцію з боротьбою за бажану соціальну диспозицію у своїй групі; 5) необхідністю певною мірою кожному індивідуумові у соціумі підпорядковувати власну суб'єктну волю або ж волі провідних членів соціуму (у випадку всіх нелідерських його членів), або ж – очікуванням основної маси соціуму (у випадку його лідерів).

Зумовлена вищенаведеними особливостями проблемність соціального контексту людського буття потребує, для його стабілізації і, врешті-решт, системного уможливлення належних чинників, інструментів і механізмів додання цієї проблемності, принаймні, достатньої для повноцінного функціонування соціальних об'єднань людей її мінімізації.

Відповідних чинників та інструментів людство впродовж своєї історичної еволюції напрацювало достатньо багато (мораль, етика, право, релігія, фольклор, мистецтво, економіка, держава, наука, філософія тощо, окрім інших призначень, значною мірою реалізують функцію цих чинників та інструментів). А визначальним механізмом стабілізації, упорядкування, організації, гармонізації та консолідації соціального буття людської спільноти (без якого саме людське буття, власне, є неможливим) постає соціальна комунікація, у вимірі суспільного буття людей – масова комунікація. Тому життєдіяльність будь-якого сучасного суспільства значною мірою забезпечується і уможлиблюється відповідною масовою комунікацією, котра на рівні всього суспільства витворюється у більш чи менш ефективно функціонуючу систему масової комунікації. І від

рівня ефективності її функціонування першою чергою залежить загальна ефективність, успішність суспільної життєдіяльності відповідного суспільства. Особливо превалюючою у зумовлюванні успішної суспільної життєдіяльності роль системи масової комунікації постає у наш час, коли тотальне пронизування масовими інформаційними потоками (радіо, телебачення, інтернет, друківані видання, біг-борди, сіті-лайти, мурали, рекламні стенди і т.д., і т.п.) всього простору суспільного життя сучасних країн призводить до того, що ці потоки домінуючим чином програмуєть свідомість і поведінку основної маси їхніх громадян, реально виступаючи як мінімум четвертою гілкою державної влади цих країн, а багато в чому практично її першою гілкою [17; 20].

Система масової комунікації сучасного суспільства включає в себе основні типи масової комунікації, до яких насамперед відносяться просвітницька комунікація, економічна комунікація, політична комунікація, мистецька комунікація, правова комунікація та деякі інші, менш визначальні в її контексті. Кожен з цих типів масової комунікації має своє предметно-профільне призначення в її системо-структурі і є певною мірою взаємопов'язаним з рештою її типів-складових.

Так, масова просвітницька комунікація забезпечує у соціумі циркулювання освітньо-просвітницької, наукової та орієнтуюче-пізнавальної інформації, без чого в суспільстві не можуть функціонувати освіта, наука, інформаційний супровід будь-якої масової акції, системи оповіщення відповідних мас громадян щодо значущих для них суспільних процесів, подій, кампаній тощо (від змін у законодавстві до природних катаклізмів).

Масова економічна комунікація втілює інформаційний супровід всіх аспектів економічної життєдіяльності відповідного суспільства, поза яким така життєдіяльність, а з нею і саме існування цього суспільства, були б неможливими. Справді, відсутність у суспільстві інформації стосовно курсу вітчизняної валюти щодо іншоземних валют, кон'юнктури гуртових та роздрібних цін на споживані в ньому товари й послуги, готовності різних груп громадян їх платити при відповідному споживанні, видів та розміру різноманітних податків і реакції на їхні особливості платників цих податків і т.д., і т.п., неминує паралізує функціонування економіки відповідного суспільства.

У свою чергу, масова політична комунікація витворює у відповідному суспільстві стабільне політико-ідеологічне, світоглядно-ціннісне поле, котре визначає суспільно-політичне буття відповідної країни, сприяє упорядкуванню політичних поглядів та масової суспільної поведінки превалюючої частини громадян цього суспільства, забезпечуючи таким чином, принаймні, мінімально необхідний для його подальшого стабільного існування консенсус його ж громадян щодо ключових вимірів суспільно-державної життєдіяльності. Також вона покликана – у своєму конструктивному вияві – утверджувати серед громадян відповідної держави націє-державо-центричні погляди, орієнтації та переконання, без чого державна організація життя відповідного суспільства кардинальним чином ризикує деградувати – аж до колапсу держави і руйнації, розпаду самого суспільства.

Масова мистецька комунікація дозволяє громадянам відповідного суспільства системно і в поєднанні з великими масами людей (як на національному, так і на наднаціональному рівнях) ефективно і емоційно насичено реалізовувати свої культурно-мистецькі потреби, перспективно розвиваючи свої духовні, естетичні, морально-етичні, інтелектуальні та художньо-артистичні якості, в тому числі, в ході відповідної активної інформаційної взаємодії. Без такої комунікації масове мистецтво є неможливим, а без нього відповідне суспільство стрімко деградує, рухаючись до свого розпаду.

Нарешті, масова правова комунікація покликана забезпечувати стабільний правовий режим функціонування відповідних держави, країни та суспільства, без чого масова соціальна конкуренція у них неминуче обертається на масовий вал соціальних конфліктів, котрі у високодинамічному темпі набувають форми прямої конфліктної фізичної взаємодії, а далі закономірна логіка розгортання відповідного інтерактивного процесу призводить його учасників до взаємного фізичного знищення. Альтернативою цьому може бути лишень взяття під контроль відповідних соціальних суб'єктів (як соціальних груп, так і окремих осіб) та території під силовий контроль якихось зовнішніх щодо такого зруйнованого суспільства чинників (збройних сил сусідніх держав, міжнародних силових місій, експедиційного силового корпусу віддалених держав тощо), тобто, практично – зовнішньої окупації. А отже: без адекватної

масової правової комунікації будь-які сучасні держави й суспільства приречені на загибель [4; 6; 9].

В контексті визначення особливостей функціонування всієї системи масової комунікації сучасного суспільства до зазначеного вище необхідно також додати конкретну специфіку її фундаментальних функцій, які вона реалізує у життєзабезпеченні функціонування самого суспільства, а саме: інформаційної, регуляційної та культуротворчої. Всі вони дещо різною мірою втілюються у вимірі практикування тих таки різновидів (мас-медійна комунікація, агітаційна комунікація, рекламна комунікація, пропагандистська комунікація, PR-комунікація), форм (суб'єкт-суб'єктна та суб'єкт-об'єктна комунікація) та типів (просвітницька комунікація, економічна комунікація, політична комунікація, мистецька комунікація, правова комунікація) сучасної масової комунікації, але виявляють себе завжди [11; 13].

При цьому, інформаційна та регуляційна функції масової комунікації в суспільстві проявляються очевиднішим чином, ніж функція культуротворча, оскільки вони безпосередньо втілюються у життєдіяльності як всього суспільства, так і тих соціальних суб'єктів (соціальних груп і окремих осіб), з яких воно складається. Культуротворча ж її функція виявляє свою дію опосередкованіше, менш відчутно для громадян, і тому може при аналізі її значущості для життєдіяльності та розвитку суспільства недооцінюватися.

Інформаційна функція системи масової комунікації в сучасному суспільстві передовсім полягає у забезпеченні всіх його громадян актуальною значущою інформацією, котра у тотальній більшості випадків не може бути отримана ними безпосередньо: пересічний громадянин у сучасному суспільстві не має можливості живцем бути присутнім скрізь там, де відбуваються життєво важливі для нього події; також у контексті реалізації цієї функції масової комунікації громадяни транслюють в інформаційний простір суспільства свої інформаційні запити, що дозволяє «узгодити» інформаційні взаємопотоки в суспільстві між засобами масової інформації та їхньою громадянською аудиторією.

Регуляційна функція системи масової комунікації сучасного суспільства виражається у необхідному для спільножиття громадян в ньому уніфікуванні їхніх базових уявлень про нього, про засади внутрішньо-суспільної соціальної взаємодії та про своєрід-

ний «коридор» припустимих форм соціальної поведінки у ньому, а також у безпосередньому координуванні цієї поведінки шляхом активного інформаційного взаємообміну між громадянами цього суспільства. Тобто, це, по суті, програмуюча функція, функція конструктивного програмування спільної життєдіяльності громадян у суспільстві через відповідну їхню активну взаємну комунікацію.

Культуротворча функція сучасної суспільної системи масової комунікації втілюється у постійному динамічному підтриманні в суспільстві консолідуючого його культурно-ментального поля через неперервне творення оновлюваних форм вияву традиційної національної культури, збагачуваної (трансформованої, модернізованої) різноманітними, зовнішніми щодо нього, культурними впливами, підтриманні шляхом активної інформаційно-комунікаційної взаємодії громадян даного суспільства [2; 6; 12].

Інформаційна та регуляційна функції системи масової комунікації у сучасному суспільстві виконують ту роль, яка може розглядатися, як віддалена аналогія ролі нервової системи у життєдіяльності людського біологічного організму, тоді як її культуротворча функція – ту роль, що постає віддаленою аналогією функціонування особистості (вищих рівнів психічної діяльності, свідомості) на рівні окремої людської особи.

Сукупно всі зазначені основні функції суспільної системи масової комунікації забезпечують витворення з окремих унікальних індивідуумів, з багато в чому радикально відмінними, а то й – взаємовиключними, потребами, мотивами, інтересами, схильностями, ціннісними орієнтаціями, соціальними настановленнями, стереотипами, переконаннями, прагненнями, морально-етичними засадами, правовими уявленнями, політичними поглядами, естетичними уподобаннями тощо, – цілісного суспільно-національного організму з певним рівнем консолідованості його громадян довкола деякого комплексу суспільних цінностей, зі забезпеченням належного для стійкого і перспективного існування відповідного суспільства рівня їхньої громадянської ідентифікованості, а, за наявності певного мінімуму сприятливих обставин, – високого рівня їхньої національної ідентифікованості.

Власне, національна ідентичність громадян будь-якої сучасної країни – надзвичайно важлива її характеристика. Саме високий

рівень ідентифікації громадян певної країни з її нацією є одним з ключових показників стабільності та перспективності існування відповідних суспільства і держави. У сучасному, вкрай конкурентному, світі лише держава з високим рівнем національної самоідентифікації її громадян (безвідносно до їхнього етнічного походження) – як повноцінна національна держава – може бути достатньо конкурентоспроможною поміж інших держав, щоб зберегтися як самостійне державне утворення і волею своїх громадян, а не інтересами якихось зовнішніх сил, визначати своє майбутнє. При цьому, звісно ж, економічні можливості відповідної країни є дуже важливими, та все ж не визначальними, як означена міра національної самоідентифікації її громадян [13; 21].

А вона то якраз особливо значною мірою зумовлюється тривало функціонуючою в контексті відповідного суспільства системою масової комунікації. І позитивний результат цього функціонування визначають три основних чинники: 1) якість та спрямованість відповідного превалюючого інформаційного контенту; 2) персоніфікованість комунікаційних процесів як у вимірі суб'єктності, так і у вимірі змістів, та її позитивні особливості; 3) високий організаційний та технологічний рівень реалізації комунікаційних процесів.

Вираженість цих чинників зумовлюється, з одного боку, загальною поточною суспільно-політичною ситуацією у відповідній країні, з іншого боку, редакційною політикою відповідних засобів масової інформації, професіоналізмом та суспільно-політичною орієнтацією їхніх співробітників, рівнем комунікативно-інформаційної культури та інформаційними запитами відповідної аудиторії цих ЗМІ, а також їхнім матеріально-технічним забезпеченням та рівнем організаційно-управлінського менеджменту.

На завершення слід додати, що система масової комунікації будь-якого сучасного суспільства є досить щільно пов'язаною з менталітетом його громадян, ключовими характеристиками та складовими цього менталітету. До таких насамперед доречно відносити пануючі в ньому ціннісні орієнтації, соціальні стереотипи, соціальні настановлення, символізаційні комплекси, соціо-культурні конструкти, міфи та міфологеми, мовні орієнтири та уподобання тощо.

Особливе місце серед зазначених аспектів менталітету громадян сучасного суспільства посідають імперативно-волонтарист-

ські утворення, котрі витворюють своєрідний стійкий його фундамент, сутнісно забезпечений від трансформаційно-руйнівної дії інформаційних чинників суто раціональної природи: відповідних логічних конструктів, раціональних аргументів, скепсисно-орієнтованих наративів тощо. Оскільки будь-які інформаційно-раціоналістичні конструкції з необхідністю можуть бути підданими дії належним чином підготовлених комплексів сумнівів щодо їхньої раціоналістичної обґрунтованості, виправданості, адекватності тощо, то системна остійливість, стабільність суспільного менталітету може бути забезпечена лишень такими утвореннями, серед яких виділяються суспільно-політичні, а власне, політичні міфи та міфологеми [1; 12; 19].

Саме на них значною мірою спирається стабільність як суспільного менталітету, так і безпосередньо пов'язаної з ним суспільної системи масової комунікації.

Відповідно, як ефективність функціонування останньої, так і її модифікування (за наявної необхідності) суттєвим чином зумовлюється дією релевантних цим явищам політичних міфів. При цьому, модифікація системи масової комунікації, тобто, істотна трансформація визначеного її функціонування, часто-густо, потребує продукування, творення відповідних нових (оновлених) політичних міфів. Політична міфотворчість – це досить поширене явище в контексті життєдіяльності сучасних суспільств, зокрема, в тому, що стосується еволюції їхніх систем масової комунікації, та вона постає предметом інших наукових розвідок.

Висновки. Система масової комунікації будь-якого сучасного суспільства відіграє в ньому вкрай важливу роль, характеризує певними структурно-функціональними особливостями, що відображають, зокрема, її специфічні різновиди, типи, форми, форми і функції. У постійно змінюваному суспільстві його система масової комунікації – для збереження та нарощування успішності й результативності свого функціонування – має періодично піддаватися відповідній, оптимізуючій її діяльності, модифікації, котра має враховувати особливості менталітету мешканців відповідної країни і передбачати застосування належного інструментарію, як раціоналістичного, так і модально-іраціонального інформаційного ресурсу, зокрема, політико-міфологічного змісту.

1. Барт Р. Міфології. Дніпро: Ліра, 2024. 353 с.
2. Бебик В. К проблеме коммуникации и ее функции в обществе. *Персонал*. 2004. № 3. С. 28–33.
3. Бебик В. Соціальні комунікації: поняття, типологія, засоби. *Соціальна психологія*. 2009. № 5. С. 49-63.
4. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. *Політичне прогнозування*. Київ: Генеза, 2006. 400 с.
5. Денисюк С. Г. Засоби масової інформації як трансформаційний чинник сучасної політичної комунікації. *Науковий часопис*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 5. С. 118-123.
6. Дубас О. П. Розвиток інформаційно-комунікаційного простору в контексті взаємодії культури і політики: дис. ... докт.політ. наук: 23.00.03. Київ, 2012. 400 с.
7. Єжижанська Т. Основні підходи до вивчення комунікації. Наукові записки [Національний університет «Острівська академія»]. Серія: *Культура і соціальні комунікації*. 2010. Вип. 2. С. 28-35.
8. Зернецька О. В. Глобальні трансформації систем масової комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Київ, 2000. 36 с.
9. Карамушка Л. М. Психологія управління: навч. посіб. Київ: Міленіум, 2003. 344 с.
10. Квіт С. Масова комунікація: навчальне видання. Київ: ВД Києво-Могилянська академія, 2008. 206 с.
11. Лал Дж. Медія, комунікація, культура. Глобальний підхід / Пер. з англ. О. Гриценко, С. і Т. Гарастович, А. Гриценко. Одеса – Київ: К. І. С., 2002. 264 с.
12. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. Львів: ПАІС, 2006. 120 с.
13. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації: навч. посіб. / 2-ге вид., доповн. Київ: Київський університет, 1999. 308 с.
14. Трухачов О. Принцип зворотного зв'язку в українській політичній комунікації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 69-75.
15. Холод О. М. Структура і види соціальних комунікацій. *Держава та регіони*. Сер.: Соціальні комунікації. 2010. № 3. С. 32-36.
16. Холод О. Соціальні комунікації: навч. посіб. Переяслав-Хмельницький: Варта, 2008. 302 с.
17. Холод О. Соціальні комунікації: соціо- і психологічний аналіз навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Львів: ПАІС, 2011. 228 с.
18. Чмут Т. К. Культура спілкування. Хмельницький: ХІРУП, 1999. 358 с.
19. Шидловський Д. О., Ташенко А. К. Механізми соціальної комунікації *Нова парадигма: альманах наукових праць*. Вип. 29. Запоріжжя, 2003. С. 215-221.
20. Carpentier N. Community Media: Muting the Democratic Media Discourse. *Continuum*. 2003. Vol. 17. № 1. P. 51-68.
21. Graber D. A. Mass Media and American Politics. Washington D. C.: CQ Press, 2002. 441 p.

References

1. Bart R. Mifologii. Dnipro: Lira, 2024. 353 s.
2. Bebyk V. K probleme kommunikacii i ee funkicii v obshchestve. *Personal*. 2004. № 3. S. 28-33.
3. Bebyk V. Sotsialni komunikatsii: poniattia, typolohiia, zasoby. *Sotsialna psykhohohiia*. 2009. № 5. S. 49-63.
4. Gorbatenko V. P. Politychne prognouzuvannya: teoriya, metodologiya, praktyka. *Politychne prognouzuvannya*. K.: Geneza, 2006. 400 s.
5. Denysyuk S. G. Zasoby masovoji informacii yak transformacijnyj chynnyk suchasnoji politychnoji komunikacii. *Naukovyy*

chasopys. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2010. Vyp. 5. S. 118–123. **6.** Dubas O. P. Rozvytok informacijno-komunikacijnogo prostoru v konteksti vzajemodiji kul'tury i polityky: dys. ... doktora polit. nauk: 23.00.03. K., 2012. 400 s. **7.** Jezhyzhans'ka T. Osnovni pidchody do vyvchennya komunikaciji. Naukovi zapysky [Nacional'nyi universytet «Ostriz'ka akademiya»]. Seriya: Kul'tura i social'ni komunikaciji. 2010. Vyp. 2. S. 28-35. – Bibliogr.: s. 35 (14 nazv). **8.** Zernec'ka O. V. Global'ni transformaciji system masovoji komunikaciji: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya doktora polit. nauk: spec. 23.00.04 «Politychni problemy mizhnarodnyh system ta global'nogo rozvytku». K., 2000. 36 s. **9.** Karamushka L. M. Psykholohiia upravlinnia: navch. posib. K.: Milenium, 2003. 344 s. **10.** Kvit S. Masova komunikaciya: navchal'ne vydannya. K.: VD Kyjevo-Mogylyans'ka akademiya, 2008. 206 s. **11.** Lal Dzh. Mediia, komunikatsiia, kultura. Hlobalnyi pidkhid / Per. z anhl. O. Hrytsenko, S. i T. Harastovych, A. Hrytsenko. O. – K.: K. I. S., 2002. 264 s. **12.** Pavlyuk L. S. Znak, symvol, mif u masovij komunikaciji. L'viv: PAIS, 2006. 120 s. **13.** Pochepcov G. G. Teoriya komunikaciji: navch. posib. / 2-ge vyd., dopovn. K.: Kyjivs'kyj universytet, 1999. 308 s. **14.** Trukhachov O. Pryntsyp zvorotnogo zviazku v ukrainskii politychnii komunikatsii. *Politychnyi menedzhment*. 2007. № 5. S. 69-75. **15.** Holod O. M. Struktura i vydy social'nyh komunikacij. *Derzhava ta regiony*. Seriya: Social'ni komunikaciji. 2010. № 3. S. 32-36. **16.** Holod O. Social'ni komunikaciji: navch. posib. Pereyaslav-Hmel'nyc'kyj: Varta, 2008. 302 s. **17.** Holod O. Social'ni komunikaciji: socio- i psihologichnyj analiz: navch. posib. Vyd. 2-ge, dop. i pererob. L'viv: PAIS, 2011. 228 s. **18.** Chmut T. K. Kultura spilkuвання. Khmelnytskyi: KhIRUP, 1999. 358 s. **19.** Shydlovskiy D. O., Tashchenko A. K. Mekhanizmy sotsialnoji komunikatsiji. Nova paradyhma: almanakh naukovykh prats. Vyp. 29. Zaporizhzhia, 2003. S. 215-221. **20.** Carpentier N. Community Media: Muting the Democratic Media Discourse. *Continuum*. 2003. Vol. 17. № 1. P. 51-68. **21.** Graber D. A. Mass Media and American Politics. Washington D. C.: CQ Press, 2002. 441 p.

Gnatko Mykola. Features of functioning mass communication systems of modern society

For the modern world, the problem of the functioning of mass communication systems is acutely relevant, first of all, in the context of the daily life of modern societies. This functioning has its established features, and any such system itself is characterized by its inherent structural aspects and dimensions; at the same time, the effectiveness of this functioning is of great importance for the adequacy of the relevant social life activity, which, in turn, provides for certain specific prerequisites and criteria for its success and requires, for its maintenance and expansion, periodic, optimizing course of relevant processes, modification.

Therefore, in the course of this study, the specified features of the functioning of public mass communication systems were subjected to appropriate scientific study. At the same time, such methodological and methodological tools were

used as a systematic approach, an interdisciplinary approach, a structural-functional approach, a genetic approach, methods of political science and sociology, in particular, methods of comparative and structural analysis, etc.

It was substantiated that the system of mass communication of modern society includes a number of main types of means of its implementation, as well as key varieties of this communication: mass media communication, campaign communication, advertising communication, propaganda communication, PR communication. It was established that the system of mass communication in modern society realizes three main functions: informational, regulatory and culture-creating, and communication interaction is embodied in two main formats: subject-subject and subject-object.

The approaches available in modern science to understanding the meaning and role of the mass communication system in the life of modern societies were also analyzed, the factors that decisively affect the effectiveness of its functioning, as well as the necessity and possibility of periodic modification of this functioning in order to preserve and increase the level of its success and effectiveness. The relevance in the context of such modification of the use of relevant myths and mythologies, in particular political ones, is noted.

So, as follows from the results of this study, the mass communication system of any modern society plays an extremely important role in it, characterized by certain structural and functional features that reflect, in particular, its specific varieties, types, forms, formats and functions. In a constantly changing society, its system of mass communication - in order to preserve and increase the success and effectiveness of its functioning - must periodically be subjected to appropriate, optimizing its activity, modification, which must take into account the peculiarities of the mentality of the inhabitants of the corresponding country and provide for the use of appropriate tools, both rationalistic and modal-irrational information resource, in particular, political and mythological content.

Key words: communication, information, mass communication, types of mass communication, mass media, society, public life, system of mass communication, modification of mass communication, mythology.

УНІВЕРСАЛЬНИЙ БАЗОВИЙ ДОХІД ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ПОСТПАНДЕМІЧНОМУ ТА ПОСТКОНФЛІКТНОМУ СВІТІ

Доведено необхідність адаптації соціальної держави до постпандемічних, постконфліктних та технологічних викликів сучасного світу шляхом застосовування моделі універсального базового доходу. Запропоновано класифікацію моделей УБД: за періодичністю, за масштабом; за формою: грошовий, натуральний (ваучери на продукти), сервісний (надання послуг); за персоналізованістю та за цільовою аудиторією.

Проаналізовані переваги і недоліки УБД, дискусії вітчизняних фахівців щодо його реалізації в Україні. Наведено приклади впровадження окремих елементів УБД для мінімізації негативних наслідків війни за допомогою урядової програми «єПідтримка» за рахунок високого рівня цифровізації державних послуг.

Ключові слова: соціальна держава, соціальні послуги, пандемія, універсальний базовий дохід, охорона здоров'я, цифровізація.

Silenko Alla. Universal basic income as a welfare state tool in a post-pandemic and post-conflict world

The author considers the need to adapt the welfare state to the post-pandemic, post-conflict and technological challenges of the modern world by applying the model of a universal basic income. The author proposes a classification of UBI models: by frequency, by scale; by form: monetary, in-kind (vouchers for products), service (provision of services); by personalisation and by target audience.

The author analyses the advantages and disadvantages of UBI, and analyses the discussions of domestic experts on its implementation in Ukraine. Examples of the implementation of certain elements of UBI to minimise the negative consequences of the war through the government programme «e-Aid» due to the high level of digitalisation of public services are provided.

Key words: welfare state, social services, pandemic, universal basic income, healthcare, digitalisation.

Вступ. Протягом останнього десятиліття соціальна держава стикнулася з низкою викликів, що вимагають швидкої реакції та адаптації до нових реалій. Насамперед йдеться про пандемію COVID-19, яка виявила недоліки у системі охорони здоров'я як заможних, так і бідних країн; неспроможність системи соціального забезпечення захистити ті категорії населення, які раніше ігнорувалися (самозайняті, з неповною зайнятістю), або ж удоступнити в період карантину такі послуги, як догляд за дітьми чи особами похилого віку. Україна після повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 року стикнулася з необхідністю підтримки мільйонів громадян, які втратили житло та роботу, працездатність та годувальника; виплати допомоги сім'ям військовослужбовців, які загинули під час виконання службових обов'язків тощо. Подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, роботизація та широке впровадження моделей штучного інтелекту також несе серйозні виклики соціальній державі через ймовірне зростання безробіття. Ці чинники актуалізують необхідність пошуку інновацій, які б зробили соціальну державу здатною впоратися із новими викликами.

Метою статті є аналіз перспектив впровадження універсального базового доходу як інструмента адаптації соціальної держави до постпандемічного та постконфліктного світу.

Виклад основного матеріалу. Через різноманітність практик єдиного універсального визначення поняття універсального базового доходу (УБД, universal basic income) не існує. Зазвичай під ним розуміють регулярну, безумовну, стандартизовану допомогу громадянам без огляду на їх дохід, вік, працевлаштованість, соціальний статус тощо. Так у США два штати мають свої версії УБД: у Каліфорнії та Алясці, де з 1999 року Постійний фонд Аляски виплачує кожній людині, яка проживає в штаті хоча б один рік, щорічний базовий дохід у розмірі 1680 дол. США.

В Австралії пандемія COVID-19 призвела до значного і раптового зростання безробіття та неповної зайнятості через урядові обмеження та побоювання споживачів, які обмежили попит і пропозицію в багатьох життєво важливих галузях, зокрема у виробництві, освіті, готельному та туристичному бізнесі. Система соціального забезпечення австралійського уряду була переповнена заявами на отримання соціальних виплат, оскільки промисло-

вість втрачала робочі місця. У відповідь на економічні потрясіння, спричинені пандемією, у березні 2020 року консервативний уряд Австралії частково відмовився від традиційного підходу до надання соціальної допомоги та ініціював дві нові соціальні виплати: JobSeeker та JobKeeper. Їх можна класифікувати як тимчасовий експеримент щодо впровадження універсального базового доходу (УБД). Хоча уряд офіційно не позиціонує пакети JobSeeker та JobKeeper як систему УБД, але вони мають багато її ознак, наприклад, намагання покрити базові потреби стандартизованою сумою грошей незалежно від того, чи залишається людина працевлаштованою (JobKeeper), чи ні (JobSeeker).

Оскільки кожна країна на власний розсуд вирішує, які саме елементи моделі УБД найкраще відповідають розв'язанню її проблем, то різноманіття підходів у світі можна класифікувати за кількома критеріями:

- за періодичністю: одноразовий, періодичний (щомісяця, щокварталу, щороку), тимчасовий (для подолання конкретних негативних наслідків таких явищ, як пандемії, надзвичайні ситуації та природні катаклізми, війна чи сприяння постконфліктній відбудові);

- за масштабом: національний, регіональний, місцевий, галузевий;

- за формою: грошовий, натуральний (ваучери на продукти), сервісний (надання послуг);

- за персоніфікованістю: індивідуальний, колективний (на домогосподарство);

- за цільовою аудиторією (універсальний, для окремих груп населення (певна вікова категорія, пенсіонери, сім'ї з дітьми), професійний (працівники сектору, що проходять через реструктуризацію і потребують отримання нових навичок для подальшого працевлаштування або ж для полегшення наслідків переходу економіки на вищий технологічний рівень, наприклад, у зв'язку із впровадженням технологій штучного інтелекту).

Прихильники універсального базового доходу вважають, що він має низку переваг, а його запровадження сприятиме: задоволенню мінімальних потреб людей, подоланню бідності та злиденності; розв'язанню питань належного працевлаштування; створенню умов для самореалізації особи та підвищенню якості її життя;

розвитку соціального капіталу; підвищенню гнучкості на ринку праці – створенню умов для навчання протягом життя або набуття нових спеціальностей відповідно до потреб ринку [1]. Серед негативних наслідків впровадження УБД найчастіше згадуються: пошук додаткових джерел фінансування програми; зростання інфляції через вищі соціальні видатки; збільшення кількості соціальних утриманців (іммігрантів, біженців); зниження трудової мотивації та продуктивності праці; спад економічної активності.

Запровадження УБД дискутується вітчизняними фахівцями починаючи з 2010-х років. Економістами висловлюється думка, що введення єдиного базового доходу при врахуванні реального, а не офіційного прожиткового мінімуму в якості гарантованої суми може стати механізмом дійсного соціального захисту населення і, одночасно, інструментом оптимізації видатків бюджету [2, с. 150]. Також пропонувалося поєднати УБД з іншими соціальними трансфертами за таких умов: реформування системи оподаткування й платежів за використання природних ресурсів; легалізації тіньових доходів; підвищення соціальних стандартів до об'єктивного рівня задоволення фізіологічних і духовних потреб людини; посилення контролю ефективності використання бюджетних коштів; стимулювання інвестування в людський капітал; покращення інфраструктури; підвищення рівня життя найбільш вразливих груп населення [3].

Також пропонується цей механізм розглядати як кризь призму сучасних трендів становлення нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства, так і нової соціоекономічної реальності та епідеміологічних обмежень, які, ймовірно, матимуть тривалий, перманентний характер [4, с. 121-122].

Більше того, універсальний базовий дохід дестигматизує державну соціальну допомогу, вирішує проблематику соціальної справедливості та утворює простір для економічної свободи, є проєкцією нової демократії, яка на практиці реалізує принципи загального добробуту та економічної свободи кожного громадянина. Його впровадження дозволить гарантувати соціальний захист населенню України в умовах воєнного та повоєнного часу [5].

Деякі економісти критикують цю ідею, стверджуючи неможливість її реалізації у національному масштабі на постійній основі, насамперед через побоювання, що «зміна поведінки громадян в

межах експериментальних практик, навіть у позитивному напрямку, може аналогічно не спрацювати в рамках перманентної моделі та повної трансформації існуючої системи соціальної безпеки у нову» [6, с. 42]. Серед перешкод перераховуються: неможливість обрахунку трансакційних витрат; психологічний спротив новим радикальним ідеям; нецільове використання – через слабкість інститутів у країнах, що розвиваються, порівняно із розвинутими країнами світу, переважно низький рівень життя громадян, отримані кошти не будуть спрямовані на інвестування, розвиток компетентностей та освіти, формування креативного класу, прогрес людського та соціального капіталів, а радше на споживання алкоголю та тютюну, що призведе до втрати мотивації до продуктивної праці, зростання безробіття тощо. Тому запровадження безумовного доходу можливе лише в якості тимчасового експерименту в окремо взятому місті з обмеженим терміном реалізації, відповідним фінансуванню та професійною командою експертів, які будуть готові здійснити критичний аналіз його ефективності [6, с. 42].

Щоправда, українці не схильні активно підтримувати ініціативу. Так, у 2016 була створена електронна петиція з пропозицією створити робочу групу з вивчення можливості запровадження в місті Суми для кожного жителя Сум Гарантованого базового доходу та проведення експерименту, в рамках якого призначити щомісячні виплати фіксованої суми експериментальній групі сумчан, обраній жеребкуванням з-поміж поданих заявок на участь у експерименті [7], яку підписали 245 осіб з 250 необхідних. На початку 2019 року на сайті Електронних петицій Президента України була створена петиція щодо запровадження в Україні безумовного базового доходу, яка була підтримана лише 101 підписантом зі 25 тис. необхідних [8].

Різке погіршення соціально-економічного становища громадян у зв'язку з повномасштабним вторгненням російських військ призвело до того, що вже у 2022 році Україна почала на практиці впроваджувати елементи базового пенсійного доходу як відповідь на фактичні виклики. Також Мінсоцполітики завершувало роботу над проектом закону про універсальну державну соціальну допомогу, орієнтованим на майже 2 млн родин, які виховують дітей, і більше 5 млн літніх людей та людей з інвалідністю. У планах Міністерства

також був намір впровадити універсальну соціальну допомогу, яка консолідує різні види державної допомоги, передбачені наразі у понад 10 нормативних актах, які можуть надаватися людині протягом всього життєвого циклу [9].

Запровадження універсальної соціальної допомоги як засобу подолання бідності та реагування на складні життєві обставини передбачено проєктом Плану відновлення України 2022 року [10]. Для цього планувалося прийняти проєкт Закону України щодо запровадження універсальної соціальної допомоги як основного засобу подолання бідності та реагування на складні життєві обставини та проєкт Соціального кодексу

Використання сучасних технологій в умовах високого рівня цифровізації державних послуг значно спрощує використання фінансових стимулів або надання соціальної допомоги. Так, державна програма «Єспідтримка» була протестована у кінці 2021 року, коли вакцинованим особам перераховувалася 1 тис. грн, яку можна було використати для оплати визначеного переліку товарів та послуг [11].

Цей експеримент став основою для першого кроку до втілення УБД загальнонаціонального масштабу у вигляді урядової програми Зимова «Підтримка» [12], що триватиме з 1 грудня 2024 до 28 лютого 2025 року. Згідно з її умовами кожен українець на території України може отримати 1 тис. грн, які можна витратити на: оплату комунальних або медичних послуг, купівлю лікарських засобів, книг, освіти, транспорт, мобільний зв'язок, страхування, благодійність, донати ЗСУ або придбання військових облігацій. Завдяки високому рівню цифровізації державних послуг в уряді з'явилася можливість контролю за цільовим використанням цих коштів: зі спеціальної картки, на яку нарахована ця допомога, можна оплатити лише чітко визначений перелік товарів і послуг, що мінімізує нецільове використання (на алкоголь, тютюн, тощо), характерний недолік УБД. Її фінансування здійснюється за рахунок залишків за 2022-2023 роки від низки програм Міністерства економіки, зокрема щодо сприяння економічній активності та інвестиціям. Очікується, що найчастіше українці скористаються коштами для оплати комунальних послуг, зв'язку та підтримки ЗСУ.

Однак питання фінансування УБД у майбутньому зберігає свою актуальність. Потенційними джерелами фінансування може бути

зарубіжна допомога (від держав та міжнародних організацій), заморожені або конфісковані активи держави-агресора, впровадження інших податків на імпорту товарів і послуг з держави-агресора тощо.

Висновки. Елементи універсального базового доходу впроваджуються у цілій низці країн світу, що дає підстави класифікувати його за: періодичністю (одноразовий, періодичний тимчасовий); масштабом (національний, регіональний, місцевий, галузевий); формою (грошовий, натуральний, сервісний); персоніфікованістю (індивідуальний, колективний); цільовою аудиторією. Пандемія актуалізувала необхідність пошуку більш гнучких інструментів соціальної допомоги незахищеним верствам населення, однак повномасштабна збройна агресія Росії змусила Україну впроваджувати нові методи допомоги особам, постраждалим від війни (втрата житла, роботи, здоров'я, життя), а високий рівень цифровізації державних послуг відкриває нові можливості для допомоги, зокрема через впровадження елементів УБД на тимчасовій чи регулярній основі. За умови стабільного фінансування, насамперед коштом держави-агресора, УБД може стати ключовим елементом програми повернення українських біженців з-за кордону.

1. Коваль О. Універсальний базовий дохід: сутність, сподівання та ризики. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/universalnyy-bazovyy-dokhid-sutnist-spodivannya-ta-ryzyky> 2. Гевлич І.Г., Гевлич Л.Л. Базовий дохід в контексті вирішення проблем соціального захисту населення України. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 142-150. 3. Пушак Я. Я. Безумовний базовий дохід як інструмент удосконалення системи соціального забезпечення. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 4. С. 364-374. 4. Колот А.М., Герасименко О.О. Безумовний базовий дохід у дзеркалі нової соціоекономічної та епідеміологічної реальності. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 1 (47). С. 105-122. 5. Калюжна Ю.І. Безумовний базовий дохід як парадигма радикальної політики соціальної справедливості та економічної свободи. *Сучасне суспільство*. 2022. № 1(24). С. 19-38. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/13428> 6. Длугопольський О.В., Длугопольська Т.І. Концепція безумовного базового доходу як альтернатива бісмарківській моделі держави добробуту. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 2(30). С. 32-46. 7. Гарантований базовий дохід (ГБД) для кожного сумчанина. URL: <https://petition.e-dem.ua/sumy/Petition/View/3> 8. Ввести в Україні безумовний базовий дохід. Автор (ініціатор): Андрощук Сергій Вікторович. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/49719>

9. Наступного року Україна має завершити впровадження базового пенсійного доходу, – Марина Лазебна. 14 липня 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/nastupnoho-roku-ukraina-maie-zavershyty-vprovadzhenia-bazovoho-pensiinoho-dokhodu-maryna-lazebna> 10. Проект Плану відновлення України (матеріали робочої групи «Соціальний захист». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/social-protection.pdf> 11. Деякі питання надання допомоги в рамках Програми “еПідтримка; Постанова Кабінету Міністрів України від 09 грудня 2021 р. № 1272. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deyaki-pitannya-nadannya-dopomogi-a1272> 12. Зимова еПідтримка. URL: <https://e-aid.diia.gov.ua/pages/zimova-yePidtrimka.html>

References

1. Koval O. Universalnyi bazovyi dokhid: sutnist, spodivannia ta ryzyky. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/universalnyy-bazovyy-dokhid-sutnist-spodivannya-ta-ryzyky> 2. Hevlych I.H., Hevlych L.L. Bazovyi dokhid v konteksti vyrishennia problem sotsialnoho zakhystu naselennia Ukrainy. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*. 2016. № 2 (22). S. 142-150. 3. Pushak Ya. Ya. Bezumovnyi bazovyi dokhid yak instrument udoskonalennia systemy sotsialnoho zabezpechennia. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky*. 2019. Tom 4. № 4. S. 364-374 4. Kolot A.M., Herasymenko O.O. Bezumovnyi bazovyi dokhid u dzerkali novoi cotsioekonomichnoi ta epidemiolohichnoi realnosti. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2022. № 1 (47). S. 105-122. 5. Kaliuzhna Yu.I. Bezumovnyi bazovyi dokhid yak paradyhma radykalnoi polityky sotsialnoi spravedlyvosti ta ekonomichnoi svobody. *Suchasne suspilstvo*. 2022. № 1(24). S. 19-38. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/13428> 6. Dluhopolskyi O.V., T.I. Dluhopolska T.I. Kontseptsiiia bezumovnoho bazovoho dokhodu yak alternatyva bismarkivskii modeli derzhavy dobrobutu. *Ekonomika: realii chasu*. 2017. № 2(30). S. 32-46. 7. Harantovanyi bazovyi dokhid (HBD) dlia kozhnoho sumchanyna. URL: <https://petition.e-dem.ua/sumy/Petition/View/3> 8. Vvesty v Ukraini bezumovnyi bazovyi dokhid. Avtor (initsiator): Androshchuk Serhii Viktorovych. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/49719> 9. Наступного року Україна має завершити впровадження базового пенсійного доходу, – Марія Лазебна. 14 липня 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/nastupnoho-roku-ukraina-maie-zavershyty-vprovadzhenia-bazovoho-pensiinoho-dokhodu-maryna-lazebna> 10. Проект Плану відновлення України (матеріали робочої групи «Сотціальний захист»). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/social-protection.pdf> 11. Деякі питання надання допомоги в рамках Програми “еПідтримка; Постанова Кабінету Міністрів України від 09 грудня 2021 р. № 1272. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deyaki-pitannya-nadannya-dopomogi-a1272> 12. Зимова еПідтримка. URL: <https://e-aid.diia.gov.ua/pages/zimova-yePidtrimka.html>

Silenko Alla. Universal basic income as a welfare state tool in a post-pandemic and post-conflict world

The author considers the need to adapt the welfare state to the post-pandemic, post-conflict and technological challenges of the modern world by applying the model of a universal basic income. The author proposes a classification of UBI models: by frequency, by scale; by form: monetary, in-kind (vouchers for products), service (provision of services); by personalisation and by target audience.

The author analyses the advantages and disadvantages of UBI, and analyses the discussions of domestic experts on its implementation in Ukraine. Examples of the implementation of certain elements of UBI to minimise the negative consequences of the war through the government programme «e-Aid» due to the high level of digitalisation of public services are provided.

The author proposes a typology of the UBI: by frequency: one-time, periodic (monthly, quarterly, annually), temporary (to overcome specific negative consequences of such phenomena as pandemics, emergencies and natural disasters, war or to facilitate post-conflict reconstruction); by scale: national, regional, local, sectoral; by form: monetary, in-kind (vouchers for products), service (provision of services); by personalisation: individual, collective (per household); by target audience (universal, for specific population groups (certain age groups, pensioners, families with children), professional (employees of the sector undergoing restructuring and needing to acquire new skills for further employment or to alleviate the consequences of the economy's transition to a higher technological level, for example, in connection with the introduction of artificial intelligence technologies).

The pandemic has highlighted the need to find more flexible tools for social assistance to vulnerable populations, but Russia's full-scale armed aggression has forced Ukraine to introduce new methods of assistance to war-affected people (loss of housing, work, health, life), and the high level of digitalisation of public services opens up new opportunities for assistance, including through the introduction of elements of social protection on a temporary or regular basis. Given stable funding, primarily from the aggressor state, UBI can become a key element of the programme for the return of Ukrainian refugees from abroad.

Key words: welfare state, social services, pandemic, universal basic income, healthcare, digitalisation.

**Ю. В. СЕМЕНЮК
Ю. М. ЛИСЕЦЬКИЙ**

ГІБРИДНА ВІЙНА. СУТНІСТЬ, СКЛАДОВІ, МОДЕЛЬ

Проаналізовано погляди зарубіжних і вітчизняних дослідників на сутність та зміст сучасних воєн, які дедалі частіше набувають гібридного характеру. Показано, що в основі гібридних воєн – широкий спектр конфронтаційних дій, до яких вдаються у рамках гнучкої стратегії із довгостроковими цілями, заснованої на комплексному застосуванні різних компонентів для дестабілізації противника. Серед них економічний тиск і санкції, інформаційна підготовка, політичне оформлення протиборчих сторін, методи таємної війни та робота спецслужб тощо. Визначені сутність гібридної війни, як багатовимірного міждержавного протистояння, та її основні складові. Запропоновано модель гібридної війни, яка дозволить досліджувати та аналізувати ідеї, концепції, принципи, методи, засоби, які мають застосовуватися при протидії гібридній агресії.

Ключові слова: гібридні війни, складові, виміри, міждержавні протистояння, модель.

Semenyuk Yurii, Lysetskyi Yurii. Hybrid war. Entity, components, model

The article analyzes the views of foreign and domestic researchers on the nature and content of modern wars, which increasingly take on a hybrid character. It is shown that hybrid wars are based on a wide range of confrontational actions employed within the framework of a flexible strategy with long-term goals. This strategy relies on the comprehensive use of various components to destabilize the opponent. Among these components are economic pressure and sanctions, information preparation, the political structuring of opposing sides, covert warfare methods, and the activities of intelligence services, among others. The essence of hybrid warfare as a multidimensional interstate confrontation and its main components are identified. A model of hybrid warfare is proposed, which will allow the study and analysis of ideas, concepts, principles, methods, and means to be applied in countering hybrid aggression.

Key words: hybrid wars, components, measurements, interstate confrontations, model.

© СЕМЕНЮК Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, Національний університет оборони України; ORCID: 0000-0002-9415-4427; e-mail: snik71083@gmail.com

© ЛИСЕЦЬКИЙ Юрій Михайлович – доктор технічних наук, доцент, Воєнна академія імені Євгенія Березняка; ORCID: 0000-0002-5080-1856; e-mail: Yurii.Lysetskyi@snt.ua

Вступ. Нині людство постало перед викликами гібридних війн, а це потребує адекватного і гнучкого реагування та завчасного виявлення нових імовірних загроз безпеці держави. У контексті цієї проблеми необхідно якомога детальніше дослідити таке явище, як гібридна війна, що стала одним з ефективних інструментів впливу на міжнародні відносини та міждержавного протиборства [1]. Тому завдання визначення сутності, складових сучасної гібридної війни та побудови її моделі є дуже актуальним.

Метою статті є аналіз змін сутності та змісту війн у сучасних умовах, наявних визначень гібридних воєн, сутності, основних складових гібридної війни та побудова її моделі.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Гібридні війни досліджувалися як зарубіжними, так і вітчизняними вченими та експертами. Це праці Ф. Хоффмана [2], В. Михаеля [3], П. Мансора [4], Д. Уізера [5], Є. Магди [6], В. Горбулина [7] та ін. Водночас деякі аспекти їх сутності, сучасних складових досліджені недостатньо. Що стосується моделі гібридної війни, то окремі автори писали про необхідність та ефективність використання моделі гібридної війни, формулювали вимоги до неї, визначали послідовність розробки, деякі компоненти, але самої моделі гібридної війни так і не наводили [8].

Методологічною основою дослідження є системний підхід та системний аналіз. Враховуючи особливості предметної галузі, також використовуються методи факторного аналізу, порівняння, сценарного аналізу, прогнозування, моделювання та методи прийняття рішень.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах значно змінюється сутність та зміст війн, дедалі частіше вони мають гібридний характер, хоча даний феномен не можна вважати абсолютно новим. Так, ще видатний китайський стратег і мислитель Сунь-дзи, що жив у VI ст. до н. е., у своєму відомому трактаті про військову стратегію «Мистецтво війни» писав: «Здобути сто перемог у ста битвах – це не вершина військового мистецтва. Повалити ворога без бою – ось вершина» [9]. Тобто можна вважати, що перші риси «гібридних» дій були описані ще в VI столітті до нашої ери.

Окремі дослідники вважають, що автором концепції «гібридних війн» є Френк Хоффман, колишній офіцер морської піхоти, а нині – науковий співробітник міністерства оборони США, яку

він виклав у монографії «Конфлікт у ХХІ столітті. Поява гібридної війни» (2007 р.). Він вважається відомим теоретиком у сфері збройних конфліктів та воєнно-політичної стратегії, думку якого беруть до уваги в керівних колах країн НАТО [2]. Хоффман дефінував гібридну війну як «загрози, які включають повний спектр різних способів ведення військових дій, в тому числі використання конвенціональних можливостей, тактики нерегулярних сил, терористичні дії із застосуванням недискримінаційного насилля і примусу, заворушення, ініційовані злочинними елементами, які застосовуються обома сторонами і різними недержавними гравцями» [2].

В. Горбулін у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» також стверджує, що вперше термін гібридна війна виник у військовому середовищі США – у Корпусі морської піхоти [7]. З відкритих джерел цей термін можна зустріти ще до 1998 року, коли Р. Волкер визначив його як поєднання звичайної війни зі спеціальними операціями і дослідив ознаки гібридної війни на прикладі війни США за незалежність. Він вважав, що структурна організація морської піхоти є гібридною за природою і порушував питання про те, що інші роди військ у нових умовах мають застосовувати цей досвід. В. Немет спробував довести, що поширення «гібридних спільнот» (hybrid societies) актуалізує «гібридне ведення війни» (hybrid warfare) і потребує створення «гібридних сил» (hybrid forces) [10].

Для концептуалізації поняття гібридної війни важливе значення мало формування у США уявлень про багатокomпонентну війну. У 1996 році Т. Гюбер сформулював компактне і зрозуміле визначення основного методу цієї війни: «Багатокomпонентна війна – це одночасне використання проти противника регулярних, або основних, військ та іррегулярних, або повстанських, сил» [11].

У своєму звіті за 2017 рік Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг навів таке визначення: гібридні війни – це «комбінація військових і невійськових, таємних і відкритих дій, що включають дезінформацію, пропаганду, розгортання іррегулярних збройних формувань аж до використання регулярних сил» [12].

Аналіз наявних визначень гібридних воєн і поглядів фахівців на їх структуру показує, що одна з основних рис такої війни – це приховане залучення найманих збройних формувань і сторонніх орга-

нізацій для вирішення завдань міждержавного протиборства при супроводі збройних дій, всебічними відволікаючими маневрами [1]. З точки зору сучасних поглядів, такі наймані формування вже можна вважати підрозділами для ведення гібридних війн та прихованих дій. Проте в гібридній війні використовуються не тільки найманці, а й повстанці, партизани тощо. Про це докладно пише в своїй статті Джеймс К. Уізер [5]. Військовий історик Петер Р. Мансур, наприклад, визначає гібридну війну як «конфлікт, що має на увазі поєднання конвенціональних військових сил і нерегулярних сил (партизан, повстанців і терористів), які можуть бути державними або недержавними акторами, що діють задля досягнення спільної політичної мети» [4]. Існує безліч прикладів гібридної техніки і гібридного підходу на тактичному, оперативному і стратегічному рівнях, де нерегулярні бійці довели, що можуть стати прокляттям для численних конвенціональних збройних сил [13]. Такі величезні армії, як Велика армія Наполеона та Вермахт Гітлера, з великими зусиллями боролися з нерегулярними бійцями, які розуміли і використовували місцевий людський і географічний ландшафт та нападали на вразливі бази постачання та лінії комунікацій. Згодом партизанські операції почали істотно і стійко впливати на більш широкі конвенційні військові кампанії, частиною яких вони були. Антиповстанські кампанії в Іраку та Афганістані ще раз показали, наскільки важко перемогти переконаних нерегулярних бійців, без порушення людських прав місцевого населення, тим самим підтримуючи внутрішню і міжнародну суспільну підтримку кампанії.

Під час війни з Грузією в 2008 році російська федерація (рф) використовувала поєднання регулярних збройних сил, південно-осетинських і абхазьких поліцій і російських сил особливого призначення, що діяли під прикриттям образу сил «місцевої оборони». Вважається, що такі гібридні війни відрізняються від їх форм у минулому, є комбінуванням конвенціональних і нерегулярних методів війни. У минулому конвенційні та нерегулярні операції проводилися паралельно, окремо один від одного, а не інтегрованим чином, як нині. Крім того, операції, що проводилися нерегулярними бійцями, зазвичай були допоміжними для кампаній конвенціональних збройних сил.

У сучасній історії найбільш раннім із класичних прикладів гібридних дій, який реалізує декілька компонентів з їх складу,

може бути громадянська війна в Іспанії 1936–1939 роки. Аналіз цього конфлікту, з точки зору сучасної термінології, показує, що в ньому велосся типове гібридне протиборство між фашизмом в особі Італії та Німеччини, за підтримки Португалії, та комунізмом в особі СРСР. Боротьба не просто чужими руками, а й на території чужої країни, при дотриманні угоди про «невтручання», підписаної іншими європейськими державами [14]. Надалі прикладів гібридних війн ставало більше: як у жорсткому варіанті, наприклад, силова та інформаційна підтримка дій збройних формувань опозиції і приватних військових компаній у Сирії та Лівії, палестинського ісламістського бойового угруповання ХАМАС, яке керує сектором Газа і фактично воює з Ізраїлем, так і більш м'які варіанти, у формі таємної підтримки лідерів різних «революцій» і «національно-визвольних» рухів.

До 2014 року типовим прикладом військових дій, що відповідають сучасним дефініціям гібридної війни, був конфлікт між Ізраїлем і «Хезболлою». Остання, що отримувала підготовку і обладнання від Ірану, стала несподіванкою для Ізраїлю у витонченому поєднанні партизанської і конвенційної військових тактик та використанням озброєння і комунікаційних систем, що асоціювалися з озброєними силами розвинених країн. На стратегічному рівні «Хезболла» ефективно використовує Інтернет та інші медіа для інформації і пропаганди. Її інформаційний менеджмент із початку конфлікту виявився більш успішним та впливовим на світову думку, ніж менеджмент Ізраїлю.

Як показують наведені вище приклади, гібридне поєднання конвенціональних і нерегулярних методів війни застосовувалося протягом всієї людської історії. Дії росії проти України у 2014 році підвищили інтерес до концепції гібридної війни, адже слово «гібридна» виявилось найбільш вдалим для опису різноманітності та поєднання інструментів і методів, застосованих РФ під час анексії Криму, підтримки сепаратистських груп у Східній Україні та ведення бойових дій у Донецькій і Луганській областях України.

Сучасні гібридні війни не є чимось абсолютно новим, а є продовженням використовуваних раніше різноманітних форм міждержавного протистояння, відрізняються комплексним застосуванням різних форм військового і невійськового протиборства, істотним зростанням технологічних можливостей щодо реалізації різно-

манітних дій, а також масштабами, обумовленими глобалізацією сучасного світу. Гібридна війна містить певний набір складових, за допомогою яких одночасно здійснюється вплив на противника за різними напрямками. Далі визначимо ці складові та проаналізуємо їх зміст [14].

Протягом тривалого історичного періоду можна простежити використання інформаційної складової гібридних дій. Так, вправним майстром розробки і реалізації технологій гібридної війни був засновник найбільшої у світовій історії континентальної імперії – Чингісхан (1162–1227). Його баскаки (збирачі податків) виконували роботу сучасних засобів масової інформації, поширюючи провокаційні та дезінформаційні чутки серед населення, перед походом татар на чужі землі. Згодом подібні дії ставали дедалі масштабнішими та різноманітнішими. Так, агітаційні листівки часів Першої світової війни послужили прототипом такої складової сучасної гібридної війни, як її медійний супровід. У формі, наближеній до сучасної, цей процес вперше запустила Великобританія, порушивши в 1915 році негласну заборону на публікацію фотографій вбитих солдатів противника. У роки війни у В'єтнамі, з появою телебачення, війна буквально «зробила крок з екранів у кожен будинок». Зараз, в еру загальної інформатизації, війна ведеться практично у прямому ефірі. І для гібридних дій дуже важливо, хто буде формувати картинку цього ефіру. З урахуванням цього в даний час обсяг і завдання інформаційного протиборства істотно розширюються, створюються спеціалізовані формування інформаційно-психологічної боротьби та навіть кіберсили, здатні координувати проводити інформаційні операції та кампанії. В якості прикладу можна навести російські ЗМІ, які виступають виключно за «методичками» кремля, відому петербурзьку «фабрику тролів» Пригожина, організовані групи російських хакерів під безпосереднім управлінням гру гш рф і фсб, що представляють серйозну загрозу світовому кіберпростору.

З настанням постіндустріальної епохи інформаційне протиборство доповнилося діями в кіберпросторі та застосуванням деструктивних соціально-політичних технологій [15]. Останні нині використовуються настільки інтенсивно, що їх можна виділити як ще одну складову гібридної війни. Більше того, їх різноманітність навіть дозволяє проводити внутрішню класифікацію таких дій: від

простої фінансової та інформаційної підтримки опозиційних течій і створення всередині держави-противника «п'ятої колонії», до впровадження агентів впливу, які забезпечують так звану «м'яку окупацію» (soft occupation).

Практика показує, що такі дії не лише ефективніші, а й істотно дешевші прямого військового втручання. Наприклад, на підтримку керованого військового режиму у Венесуелі в 60–70-і роки минулого століття США витрачали близько 200 мільйонів доларів щорічно. У XXI столітті спроба встановити в цій країні свій уряд коштувала США близько 10–15 мільйонів щороку, що витрачаються на фінансування «опозиції» [14]. Різниця в ціні питання – в рази. Але справа навіть не в економії коштів: для протидії багатьом країнам пряме військово-протиторство просто небезпечне, а розхитування їх державної системи зсередини відносно безпечніше.

Одним із аспектів практичного застосування інформаційного протиторства можна вважати використання, в якості обґрунтування гібридних дій, національного питання. З давніх часів фактор національного складу територій міг бути підставою для їх анексії сусідніми державами, як це сталося в 1938 році зі Судетською та Тешинською областями Чехословаччини, зайнятими під приводом «захисту» співвітчизників Німеччини та Польщі відповідно. Інший варіант гібридних дій – відокремлення етнічно відмінних регіонів і створення на їх основі окремих «держав» під зовнішнім протекторатом, як це відбулося за «допомогою» РФ з Придністров'ям в 1992 році, Абхазією в 1992–1993 роках, Південною Осетією, де протистояння з Грузією тричі переростало в збройні конфлікти у 1991–1992, 2004 і 2008 роках. У новітній історії, із зростанням мобільності населення, подібні «передгібридні» дії можуть реалізовуватися шляхом надання громадянства на території чужої держави, легітимізації громадян, придбання землі або нерухомості, міграції.

Найважливіший аспект гібридних війн – їх економічна складова. В історичній ретроспективі її використання розпочалося після переходу від натурального господарювання і відокремлених національних економік до світової системи господарювання, пов'язаної з міждержавним розподілом праці та міжнародною торгівлею. Історія демонструє безліч методів, що використовувалися в рамках цієї складової протиторства. Франція в період наполеонів-

ських війн підробляла англійські, австрійські та російські грошові знаки [14]. У наш час, з настанням епохи глобалізації, фінансова складова гібридних війн істотно посилилася, як за масштабами застосування, так і за різноманітністю використовуваних методів. Останні змінюються, від прямого блокування фінансових рахунків окремих осіб і навіть урядів держав-супротивників, до непрямих методів на основі заборон. Прикладом першого типу дій може бути блокування закордонних рахунків Іраку в 2012 році і Венесуели в 2019, рф у 2022 році. Непрямі методи чітко простежуються в забороні на проходження коштів через «треті країни» і компанії або блокуванні доступу іранських банків до системи SWIFT в 2018 році і російських у 2022.

Одним із перших прикладів економічної війни можна назвати «континентальну блокаду»: комплекс заходів із блокування торгівлі Великобританії, що проводилися Францією в 1806–1814 роках. У період XIX–XX століть найбільш поширеним видом економічної війни була саме морська блокада. До початку Першої світової війни блокаді піддавалися: Туреччина, Португалія, Нідерланди, Колумбія, Панама, Мексика, Аргентина і Сальвадор. Ініціаторами блоkad були: Великобританія (12 разів), Франція (11 разів), Італія, Німеччина (3 рази), Австрія і Росія (2 рази) та Чилі [14]. Після Другої світової війни економічні санкції залишалися активним інструментом міжнародної політики. У період з 1971 року до кінця XX століття можна зазначити близько 120 випадків санкцій, насамперед у рамках економічної війни Заходу проти СРСР. Вказаний інструмент використовується і в XXI столітті: від загороджувального мита до американських законів «Про контроль над експортом», яким у 1949 році був створений Координаційний комітет з експортного контролю, та «Про протидію противникам Америки за допомогою санкцій» (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act, CAATSA) 2017 року. Цей тип санкцій фахівці іноді виділяють в окрему форму дій – технологічне протиборство.

Ще одна складова гібридного протиборства, що знаходиться на межі гуманітарно допустимого, – ресурсне. Його різновиди застосовувалися з давніх часів, у формі блокування фортець при облозі, перекриття доступу провіанту і води. Нині із зростанням технічних можливостей і різноманітністю економічних зв'язків у сучасному світі з'являються нові форми ресурсного протиборства у формі

транспортної, енергетичної та навіть водної блокади, що своїми масштабами призводять до екоциду цілих територій. Типові приклади таких дій – спроба відвести води річки Йордан від Ізраїлю, яка стала однією з причин «шестиденної війни» 1967 року, блокада росією судноплавства у Чорному морі впродовж 2022-2023 років та системне руйнування портової інфраструктури України, що фактично унеможливило постачання зерна морським шляхом до інших країн, знищення греблі Каховської гідроелектростанції 6 червня 2023 року здійснене окупаційними силами рф, що призвело до масштабної екологічної катастрофи і є актом екоциду. Кібердиверсії, здійснювані для руйнування електроенергетики Венесуели в 2019 році [14]. Знищення росією об'єктів електроенергетики України в 2022–2024 роках, їх захоплення, підриви та ракетні обстріли. Так, у березні 2022 року були захоплені російськими військами Запорізька АЕС, яка є найбільшою атомною електростанцією в Європі, та Запорізька ТЕС. А влітку цього ж року була окупована Вуглегірська ТЕС на Донеччині. Наймасивніших ударів по українських енергооб'єктах було завдано 22 і 29 березня та 11 квітня 2024 року. Так, 22 березня 2024 року ворог знищив Зміївську ТЕС на Харківщині, яка постачала електроенергією три області України: Харківську, Полтавську та Сумську, повністю зруйнував Харківську ТЕЦ-5, одну з найбільших в Україні, внаслідок руйнування цієї теплоелектроцентралі Харків втратив основні потужності генерування теплової та електричної енергії. Серйозно пошкоджено Ладизинську ТЕС у Вінницькій області. Також рф вдарила по найбільшій в Україні Дніпровській ГЕС у Запорізькій області – було щонайменше вісім влучань. Після цього зупинили роботу обидві електростанції ДніпроГЕСу, ГЕС-1 і ГЕС-2, пошкодження останньої є критичними. Бурштинська ТЕС у Львівській області за два роки російського вторгнення стала однією з енергетичних цілей, по якій росіяни найчастіше завдавали ракетних та дронівих ударів. Найгірша за наслідками атака сталася під час масованого обстрілу 22 березня 2024 року. Тоді як і на Ладизинській станції того ж дня, і на Бурштинській ТЕС постраждали всі енергоблоки. Канівська ГЕС (Черкаська область) і Дністровська ГЕС (Чернівецька область) були серед цілей масованої російської атаки по енергооб'єктах 29 березня 2024 року. Вночі та вранці 11 квітня 2024 року рф знов атакувала енергетичну інфраструк-

туру Україну – ракети типу «Х-69» влучили у Трипільську ТЕС, яка була найбільшим постачальником електроенергії до Київської, Черкаської та Житомирської областей, унаслідок чого вона повністю знищена.

Ще однією і досить потужною складовою гібридних війн стала кіберзброя. Яскравим прикладом цього є кібератаки російських хакерів, спрямовані на державні відомства та об'єкти критичної інфраструктури США, Канади, Великобританії, Німеччини, Франції, Італії, України. Наймасштабніші кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури та державні інформаційні ресурси України: на окремі офіційні веб-сайти та системи ІТ-сектора (13.01.2022 р.); на близько 70 державних веб-сайтів, зокрема Міністерства оборони України, Міністерства закордонних справ, Державної служби з надзвичайних ситуацій, додатку «Дія» та ін. (14.01.2022 р.); DDoS-атака на державні та банківські сайти України, що тривала понад 5 годин, а цілями були близько 15 банків, зокрема Приватбанк та Ощадбанк, а також сайти домену gov.ua (15–16 лютого 2022 р.); кібератака вірусом FoxBlade на державні ресурси, ІТ-сферу, енергетику і фінансовий сектор з метою знищення баз даних (23.02.2022 р.); на мережу «Київстар», що на дві доби повністю зупинила роботу оператора та призвела до непрацездатності частини банкоматів, POS-терміналів та інформативно-платіжних терміналів Приватбанку, Ощадбанку, Райффайзен банку, Правекс банку, сервісів Монобанку (12.12.2023 р.).

Широке використання інформаційних технологій у сучасних конфліктах прискорює трансформацію війни та надає їй нової якості за рахунок появи військових операцій принципово нового типу, метою яких є інформаційне руйнування соціально важливих сфер держави та інформаційно-психологічний тиск на противника, щоб зламати його волю, без застосування зброї. В умовах глобалізації та інформаційно-технологічної революції арсенал впливу противника доповнюється технологіями його символічного знищення, спрямованими на духовні і ціннісно-мотиваційні сфери діяльності людей [14]. Для розуміння і осмислення характеру сучасної війни важливого значення набуває чинник, що обумовлює вторинність завдань окупації території противника і захоплення ресурсів, на противагу завданням встановлення стратегічного, всеосяжного контролю над свідомістю населення

країни-мішені та отримання повної влади над завойованою державою.

Однією з найважливіших сфер гібридних операцій є культура, культурно-цивілізаційні цінності та свідомість населення країни впливу. При цьому робиться ставка не на зміст, а на мінливість форм, а зміст як такий відходить на другий план та втрачає цінність, і тоді з населенням можна виконувати будь-які маніпуляції. Водночас сучасна масова культура передбачає зниження культурної, інтелектуальної планки подачі матеріалу для аудиторії. Для доступності інформація для широкої аудиторії не повинна вимагати великих інтелектуальних зусиль глядача і слухача, впливаючи виключно на емоції споживача контенту. В результаті не з'явилося жодної принципово нової ідеології або системи цілісних поглядів, які могли б претендувати на цивілізаційну значущість. Замість ідеології пропонується яскравий «піар» з розмитими, нечіткими та доволі широкими інтерпретаціями ідей та сенсів, які хибно трактують як історичну картину, так і сучасне розуміння сучасного світу. За відсутності ідеології, покликаної спонукати народ до дії, «майстри» гібридних технологій провокують людей і підбурюють протестні рухи для організації заворушень і різних протистоянь. Тут масова культура, її інформаційно-семантичне поле найчастіше використовується як гібридна зброя війни нового типу. З одного боку, це консцієнтальна зброя, спрямована на злам історичного коду пам'яті народу та знищення об'єктивного трактування світової історії. З іншого – взаємопов'язана з першою морально-правова зброя, коли відверта брехня стає правовою підставою для збройної агресії, арешту іноземних громадян і економічного тиску на державу. Мабуть, саме тому «російсько-українська смислова війна реалізувалася в постійній реінтерпретації подій, коли з двох альтернативних джерел для опису обирається те, яке найбільше відповідає запланованим цілям війни». На підтвердження цього Євген Магда наводить низку прикладів даного феномена [6]:

знищення прикладу військової належності: «зелені чоловічки», «ввічливі люди»;

знищення прикладу незаконності: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму»;

посилення негативних характеристик противника: «бойовики», «каратели», «каральна операція», «хунта», «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр»;

завищення свого позитиву аж до сакралізації: «Крим наш», «місто російських моряків», «місто російської слави»;

опис дій і підбір відповідної мотивації з метою їх легітимації: захоплення адміністративних будівель пояснюється словами: «Це ж наше, народне, а ми народ».

Мета інформаційної та психологічної війни зрештою одна – зламати моральний дух противника, ввести його в оману і в кінцевому підсумку перемогти малими жертвами з мінімальними витратами матеріальних ресурсів. Важливий нюанс – інформаційна та психологічна війна значно дешевше класичної війни в плані використання матеріальних ресурсів. Водночас, у контексті додатку інтелектуальних ресурсів, такий вид протистояння є набагато витратніший, оскільки вимагає більш ретельної роботи над проектуванням стратегії і тактики, обчисленням слабких сторін противника і комплексу заходів впливу, які здатні дати максимальний ефект [6].

Ще в якості окремого компонента гібридної війни українські дослідники В. Горбулін і Є. Магда виділяють енергетичну складову, хоча зазвичай аналітики енергетичне вимірювання гібридної війни обходили стороною [6,7]. Але РФ досить ефективно використовувала енергетичну зброю проти України і європейських країн. Використання енергетичної зброї для досягнення політичних, стратегічних цілей не є ноу-хау РФ. Достатньо згадати нафтову кризу 1973 року, викликану введенням ембарго ОПЕК на поставку нафти країнам Заходу, які підтримали Ізраїль у війні Йом-Кіпур. Вуглеводні ніколи не були звичайним товаром, їх ринок традиційно був чутливим до політичних коливань. За часів існування біполярного світу політична складова енергетичних взаємовідносин була радше винятком, ніж правилом, а в умовах багатополярного світу енергетичний базис практично не обходиться без політичної надбудови. Спокуса використовувати енергетичні важелі в політичних цілях виглядає прямо пропорційно реальному впливу держави на події у світі.

Ф. Хоффман, аналізуючи війни ХХІ століття, слушно зауважує, що війна – це не лише воєнні дії, ведення боїв, необхідно брати до уваги соціально-культурні, техно-економічні й геополітичні вимі-

ри війни [2]. Війна є динамічною реальністю, і наше розуміння та лексикон також мають змінюватися, щоб бути на вістрі часу. Нові умови потребують нових типів зброї для максимально ефективного реагування і нових творчих методів і концепцій.

У цілому дії гібридні війни багато в чому є традиційними (стандартними), елементами збройного конфлікту або протистояння держав. Серед них – економічний тиск і санкції, інформаційна підготовка, політичне оформлення протиборчих сторін, методи таємної війни та робота спецслужб тощо. Отже, в основі гібридних війн – широкий спектр конфронтаційних дій, до яких вдаються у рамках гнучкої стратегії із довгостроковими цілями, заснованої на комплексному застосуванні різних компонентів для дестабілізації противника.

З проведеного аналізу можна зробити висновок, що, незважаючи на деякі відмінності поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників та експертів на сутність гібридної війни, в них є багато спільного. На нашу думку, основною відмінністю гібридної війни, є те, що протистояння між державами відбувається одночасно в декількох різних вимірах: військовому; політичному; дипломатичному; економічному; ресурсному; енергетичному; кібертехнологічному; інформаційно-комунікаційному; соціально-психологічному, культурному; ідеологічному (рис. 1).

Рис. 1. Виміри гібридної війни

Отже, гібридна війна є за своєю сутністю багатовимірним між-державним протистоянням.

Нині дуже швидко змінюються традиційні та розвиваються нові способи ведення гібридної війни, що, у свою чергу, потребує перегляду класичних воєнних методів прогнозування і планування, як наступальних, так і оборонних стратегій. Як і будь-яка інша війна, гібридна війна містить елементи недостовірності та невизначеності. Так, недостовірність розвідувальної інформації та постійне втручання випадковостей призводять до того, що сторони конфлікту в дійсності стикаються із цілковито протилежним станом речей, ніж очікували, і це не може не позначатися на плануванні або принаймні на тих уявленнях про положення, які лягли в основу планів.

Одним із способів зменшення невизначеності при прогнозуванні, оцінці ресурсів, розробленні стратегії та плану оперативних дій є застосування моделювання. Моделювання дозволяє відображати вплив просторових і часових параметрів конфлікту, сприяти проведенню якісного аналізу воєнно-політичних ситуацій, запобігати впливу чинника спонтанності та забезпечувати обґрунтованість вжитих заходів із протидії противнику. Для побудови моделі гібридної війни необхідно насамперед сформулювати її призначення та вимоги до неї. Модель гібридної війни повинна відображати багатовимірний характер такої війни, операції якої охоплюють всі сфери держави-жертви і проводяться в інформаційному та кіберпросторах. Процеси та етапи створення моделі гібридної війни як складної системи повинні базуватися на таких методологічних елементах, як: системний підхід, системний аналіз, моделі супроводу її на етапах життєвого циклу (ЖЦ), математичне та імітаційне моделювання.

Системний підхід, як відомо, – універсальна методологія, яка має три складові: цілеорієнтація, систематизація і формалізація. Будь-яка складна система орієнтована на задоволення певних потреб, а метою процесу побудови є створення такої системи. Глобальна мета декомпозується на цілі нижчих рівнів, які досягаються шляхом вирішення сукупності завдань.

Загалом модель – це абстрактне уявлення реальності в будь-якій формі (математичній, фізичній, символічній, графічній або дескриптивній), що дозволяє отримати відповіді на досліджувані

питання. У цьому дослідженні модель гібридної війни являтиме собою графічно-математичний опис, який визначає її цілі, завдання, методи і засоби. Під час дослідження моделі гібридної війни її представляємо як об'єкт, що має просторові та часові обмеження. На першому етапі, дотримуючись системного аналізу як прикладної наукової методології, необхідно виділити модель гібридної війни за певними ознаками із зовнішнього середовища, встановивши водночас саме ті відносини, які її з нею пов'язують [8]. Далі, виходячи з мети створення моделі гібридної війни, формуємо її елементарний базис, структуру, функції. Враховуючи, що будь-який аналіз базується на декомпозиції, необхідно звертати увагу на явище емерджентності, вплив зовнішнього середовища. У результаті виконання системного аналізу отримуємо модель гібридної війни (рис. 2).

Сукупність цілей визнається у вигляді певної системи E_z . Тоді будь-який елемент $e \in E_z$ можна представити у вигляді:

$$e = \langle R_e, Q_e, P_e, V_e, T_e \rangle, \quad (1)$$

де R_e – результат, досягнення якого необхідне відповідно до заданої цілі;

Q_e – вектор параметрів, що характеризують необхідну кількість R_e ;

P_e – вектор параметрів вимог, що висуваються до процесу отримання результату R_e ;

V_e – вектор параметрів, що характеризують витрати ресурсів на отримання R_e ;

T_e – час отримання результату R_e .

Безліч задач, вирішення яких необхідне для досягнення цілі e , позначається E_s . Для множин E_z і E_s справедливе наступне співвідношення. Задача $e \in E_s$ стає ціллю $e \in E_z$, якщо задані величини Q, V, T , де Q – вектор якості результатів вирішення задачі s , V – вектор, що характеризує витрати ресурсів на розв'язання задачі, T – час завершення рішення.

Метод визначається як система (E_a, S_a) , де E_a – безліч операцій (кінцеве), S_a – структура на множині операцій.

Система E_c що реалізує рівень засобів, являє собою сімку елементів:

$$E_c = \langle M_e, M_a, L, O, I, P, T \rangle \quad (2)$$

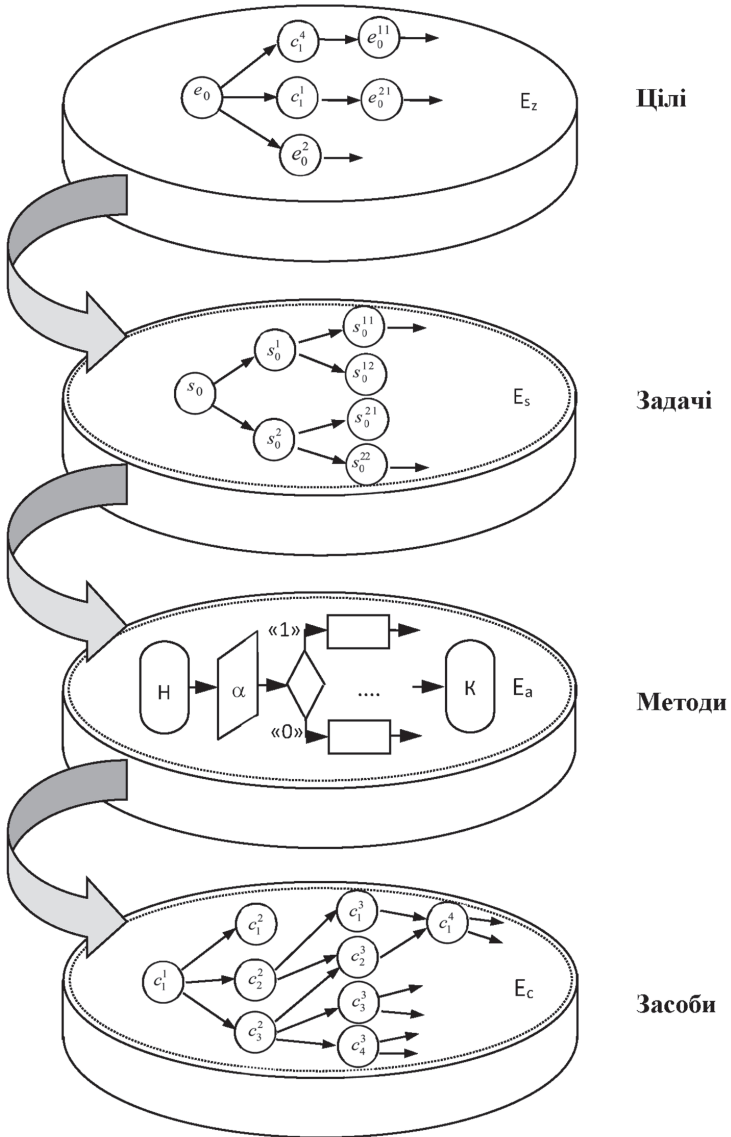

Рис. 2. Модель гібридної війни

із заданою структурою S_c , де складові елементи – види забезпечень: M_e – методичне, M_a – математичне, L – лінгвістичне, O – організаційне, I – інформаційне, P – програмне, T – технічне.

Особливість процесу системного дослідження – його ітераційний характер, що реалізується через ланцюг відображень:

$$E_z \rightarrow E_s \rightarrow E_a \rightarrow E_c, \quad (3)$$

де E_z – непорожня множина цілей, E_s – кінцева множина задач, E_a – кінцева множина методів, E_c – непорожня множина засобів.

Для трансформації <цілі> → <засоби> основним атрибутом є категорія ймовірного, для зворотної трансформації <засоби> → <цілі> – категорія бажаного (рис. 3).

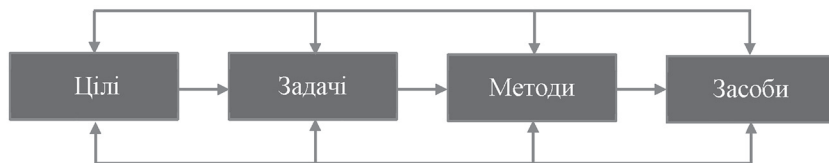

Рис. 3. Ітераційний процес формування моделі гібридної війни

Наступною складовою процесу створення моделі гібридної війни є її прогностичний супровід на всіх етапах ЖЦ. Модель гібридної війни у процесі ЖЦ динамічна на етапах функціонування та модернізації. Функціонування разом із модернізацією є певним логіко-динамічним процесом [8]. Моделюючи гібридну війну, здійснюємо тим самим прогнозування за рахунок вирішення завдань ідентифікації невідомих залежностей та їх оптимізації на основі статистичної та експертної інформації. Також побудова моделі гібридної війни супроводжується необхідністю вибору оптимальних варіантів з альтернативних. Для вирішення цього завдання необхідно використовувати сценарний аналіз, прогнозування, теорію і методи прийняття рішень.

Отже, у зв'язку з труднощами здобуття нових знань моделювання набуває дедалі більшої значущості в дослідженні проблеми гібридних війн. При цьому моделі виступають як ефективний інструмент вивчення конфліктів ХХІ століття і використовуються для вирішення завдань управління, створюючи основу для трансформації об'єкта дослідження в інтересах забезпечення націо-

нальної безпеки. Використання моделі гібридної війни дасть можливість досліджувати та аналізувати ідеї, концепції, принципи, методи та засоби, які мають застосовуватися для протидії гібридній агресії.

Висновки. На основі аналізу поглядів зарубіжних і вітчизняних дослідників та експертів на сутність та зміст сучасних воєн можна визначити сутність гібридної війни як багатовимірного міждержавного протистояння. Її основними складовими є: військова; політична; дипломатична; економічна; ресурсна; енергетична; кібертехнологічна; інформаційно-комунікаційна; соціально-психологічна, культурна; ідеологічна. Запропонована модель гібридної війни допоможе оцінювати характер і небезпеку ситуацій, що виникають, визначати ступінь політичного та військового ризику, напрям політичного і військового процесу, засоби розв'язання кризи, погоджувати застосовуваний комплекс гібридних загроз у рамках єдиного задуму, відображати процеси прогнозування, використання ресурсів і стратегічного планування. Ця модель являє собою ефективний інструмент для відображення і управління процесами підготовки та ведення (або організації відсічі) гібридної війни.

1. Лисецький Ю.М., Семенюк Ю.В., Павленко Д.Г. Міждержавні протистояння. Нові реалії. *Держава і право*. Сер. Політичні науки. 2021. № 89. С. 249–257.
2. Hoffman F.G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. P. 14.
3. Michael W. Isherwood. Airpower for Hybrid Warfare. *Mitchell Institute for Airpower studies*, 2009. June. P. 33. URL: <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid>.
4. Mansoor P.R., Murray W. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2012. 334 p.
5. Уїзер Д.К. Сенс гібридної війни. *Connections*. The Quarterly Journal. 2016. Vol. 15, № 2. P. 84–100.
6. Магда Є.В. Гібридна війна: выжить и победить. Харків: Віват, 2015. 320 с.
7. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
8. Лисецький Ю.М. Системна модель гібридної війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Сер. Державне управління. 2022. Т. 33 (72) № 1. С. 111–116.
9. Сунь-цзи. Мистецтво війни / за ред. Т. Клірі. Київ: Софія, 2018. 224 с.
10. Nemeth W.K. USMC, Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 2002. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf>.
11. Huber T.M. Compound Warfare. That Fatal Knot / T.M. Huber (ed.); US Army Command

and General Staff College Press. Fort Leavenworth, KS, 2002. P. 2. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481548.pdf>. **12.** Лисецький Ю.М., Семенюк Ю.В., Старовойтенко О.О. Гібридна війна як багатовимірне протистояння. *Вісник воєнної розвідки*. 2021. №67. С. 7–10. **13.** Лисецький Ю.М., Старовойтенко О.О., Семенюк Ю.В., Павленко Д.Г. Виникнення і еволюція гібридних воєн. *Держава і право*. 2021. Вип. 90. С. 159–168. **14.** Лисецький Ю.М., Старовойтенко О.О., Семенюк Ю.В., Павленко Д.Г. Гібридні війни. Компоненти та особливості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Сер. Державне управління. 2021. Т. 32 (71) № 5. С. 63–70. **15.** Кармазіна М.С. Виклики сьогодення: дезінформація в контексті розвитку штучного інтелекту та когнітивних воєн сучасності. *Вісник воєнної розвідки*. 2024. №80. С. 77–82.

References

1. Lysetskyi Yu.M., Semeniuk Yu.V., Pavlenko D.H. Mizhderzhavni protystoiannia. Novi realii. *Derzhava i pravo*. Ser. Politychni nauky. 2021. Vyp. 89. S. 249–257. **2.** Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. **3.** Isherwood M. (2009). Airpower for Hybrid Warfare. *Mitchell Institute for Airpower studies*. Retrieved from <https://www.airforcemag.com/article/1009hybrid>. **4.** Mansoor P. and Murray W. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2012. **5.** Wither J.K. Making Sense of Hybrid Warfare. *Connections*. The Quarterly Journal. 2016. #15 (2). S. 84–100. **6.** Magda E. Hybrydnaia voina: vyzhyt y pobedyt. Ukraine. Kharkiv: Vivat, 2015. **7.** Horbulin V. Svitova hibrydna viyna: ukraiinskyy front: monohrafiia. Ukraine, Kyiv: NISD, 2017. **8.** Lysetskyi Yu. M. Systemna model hibrydnoi viiny. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho*. Ser. Derzhavne upravlinnia. 2022. # 33 (72). S. 111–116. **9.** Sun-Tzu. Mystetstvo viiny/ Ed. by Kliri, T. Ukraine, Kyiv: Sophiya, 2018. **10.** Nemeth W.K. USMC, Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 2022. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf>. **11.** Huber T.M. (Ed.). Compound Warfare. That Fatal Knot. US Army Command and General Staff College Press. Fort Leavenworth, KS. 2002. Retrieved from <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481548.pdf>. **12.** Lysetskyi Yu. M., Semeniuk Yu.V. Hibrydna viina yak bahatovymirne protystoiannia. *Visnyk voiennoi rozvidky*. 2021. # 67. S. 7–10. **13.** Lysetskyi Yu. M., Semeniuk Yu.V., Pavlenko D.H. Vynyknennia i evoliutsiia hibrydnykh voien. *Derzhava i pravo*, 2021. Vyp. 90. S. 159–168. **14.** Lysetskyi Yu. M., Semeniuk Yu. V., Pavlenko D.H. Hibrydni viiny. Komponenty ta osoblyvosti. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho*. Ser. Derzhavne upravlinnia. 2021. # 32 (71). S. 63–70. **15.** Karmazina M. S. Vyklyky sohodennia: dezinformatsiia v konteksti rozvytku shtuchnoho intelektu ta kohnityvnykh voien suchasnosti. *Visnyk voiennoi rozvidky*. 2024. # 80. S. 77–82.

Semenyuk Yurii, Lysetskyi Yurii. Hybrid war. Entity, components, model

There have been analyzed how the essence and content of wars change in modern conditions, and the existing concepts of hybrid wars. There have been defined the essence of modern hybrid warfare as a multidimensional inter-state confrontation and its main components: military; political; diplomatic; economic; resource; energy; cyber-technological; information-communication; socio-psychological, cultural; ideological. A model of hybrid warfare is proposed, which will allow researching and analyzing ideas, concepts, principles, methods, and means that should be applied in countering hybrid aggression. This model represents an effective tool for depicting and managing the processes of preparation and conducting (or organizing the counter) of hybrid warfare. With the increasing difficulties in acquiring new knowledge, modeling is becoming increasingly significant in the study of hybrid warfare problems. Here, models serve as an effective tool for studying 21st-century conflicts and are used for management tasks, creating the basis for transforming the research object in the interest of national security.

Key words: hybrid wars, components, measurements, interstate confrontations, model.

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ

Здійснено комплексний аналіз сучасної кризи демократії та її впливу на глобальні геополітичні процеси. Використовуючи міждисциплінарний підхід, автор розглянув ключові фактори, що призводять до ерозії демократичних інститутів, та їх вплив на міжнародну стабільність. Особлива увага приділяється впливу секуляризації, конс'юмеризму, популізму та штучного інтелекту на демократичні процеси, а також наслідкам російсько-української війни для світової геополітики. Відзначено складний взаємозв'язок між кризою демократії та глобальними викликами, такими, як економічна нестабільність, геополітична напруженість та кліматичні зміни. Запропоновано шляхи подолання кризи та зміцнення демократичних інститутів в умовах глобалізованого світу.

Ключові слова: криза демократії, геополітика, глобалізація, гібридні загрози, інформаційна безпека, штучний інтелект, громадянське суспільство, секуляризація, конс'юмеризм, популізм.

Tarasjuk Volodymyr. The crisis of democracy: current challenges and threats

The study is devoted to a comprehensive analysis of the current crisis of democracy and its impact on global geopolitical processes. Using an interdisciplinary approach, the key factors that lead to the erosion of democratic institutions and their impact on international stability are examined. Particular attention is paid to the impact of secularization, consumerism, populism, and artificial intelligence on democratic processes, as well as the consequences of the Russian-Ukrainian war for global geopolitics. The results point to a complex relationship between the crisis of democracy and global challenges such as economic instability, geopolitical tensions, and climate change. Based on the analysis, the author suggests possible ways to overcome the crisis and strengthen democratic institutions in a globalized world.

Key words: crisis of democracy, geopolitics, globalization, hybrid threats, information security, artificial intelligence, civil society, secularization, consumerism, populism.

У другій декаді XXI ст. демократія стикнулася з безпрецедентними викликами, які поставили під сумнів її стійкість та адаптивність. Глобальна фінансова криза 2008 р., зростання популізму, технологічні прориви, пандемія COVID-19 та російсько-українська війна – усі ці фактори суттєво вплинули на демократичні інститути та процеси у всьому світі. Індекс демократії від Economist Intelligence Unit зафіксував тринадцятий рік поспіль глобального спаду демократії, що свідчить про системний характер цієї кризи [1].

Автор зосереджується на комплексному аналізі сучасних викликів демократії, розглядаючи взаємодію глобальних тенденцій та локальних відповідей. Розглядаються гібридні загрози, технологічні інновації та геополітичні зміни, що трансформують демократичні практики та інститути. Особлива увага приділена досвіду України — країни, яка знаходиться на передовій боротьби за демократичні цінності в умовах зовнішньої агресії та внутрішніх викликів.

Методи дослідження. Застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи політології, соціології, правознавства, економічних наук та інформаційних технологій. Використано кількісні дані з таких джерел, як Індекс демократії (Economist Intelligence Unit), Freedom in the World (Freedom House) та Worldwide Governance Indicators (World Bank) [1, 2, 3]. Автор наводить детальний аналіз кейсів із різних країн, зосереджуючись на Україні як ключовому прикладі демократії, що стикається з екстремальними викликами [4, 5]. Проаналізовано ключові законодавчі акти та політичні стратегії, спрямовані на зміцнення демократії та протидію гібридним загрозам у різних країнах; розглянуто вплив ключових технологічних інновацій (штучний інтелект, блокчейн та соціальні медіа) на демократичні процеси, з використанням як теоретичних моделей, так і емпіричних даних про їх застосування [6, 7]. Проаналізовано медіа-контент та соціальні мережі для виявлення патернів дезінформації та їх впливу на суспільну думку й політичні процеси [8].

Зростання економічної нерівності, детально проаналізоване Томасом Пікетті, справило глибокий вплив на демократичні процеси [9]. Країни з вищим рівнем нерівності демонструють більшу політичну поляризацію та меншу стабільність демократичних інститутів. Використовуючи дані World Inequality Database, вияв-

лено сильну кореляцію ($r = 0.72$, $p < 0.001$) між зростанням індексу Джині та зниженням показників демократії за даними Freedom House. У країнах з високим рівнем економічної нерівності спостерігається на 38% вища кореляція між багатством та політичним впливом. Це створює ситуацію, коли економічна еліта має непропорційний вплив на політичні рішення, що підриває основи демократичного представництва [10].

Секуляризація справляє суттєвий вплив на функціонування демократичних систем. Дослідження Чарльза Тейлора показує, що секуляризація не означає повного зникнення релігії з публічної сфери, а радше її трансформацію [11]. Аналіз даних із 30 країн ОЕСР свідчить, що вищий рівень секуляризації корелює з вищими на 28% показниками за індексом громадянських свобод. Однак цей процес створює нові виклики. У країнах із високим рівнем секуляризації на 21% нижчий рівень соціальної згуртованості [12]. Це може призводити до фрагментації суспільства та ускладнювати процес формування спільних цінностей, необхідних для функціонування демократії. Водночас у країнах із високим рівнем релігійного різноманіття спостерігається на 25% вища толерантність до різних соціальних груп, що є важливим аспектом плюралістичної демократії [13]. Проте ці ж країни стикаються з вищим на 19% ризиком міжконфесійних конфліктів, що може становити загрозу для демократичної стабільності.

Конс'юмеризм, як культурна орієнтація на споживання, має глибокий вплив на демократичні процеси. Дослідження Бенджаміна Барбера показує, що «культура споживацтва підриває громадянську активність та політичну участь, перетворюючи громадян на пасивних споживачів» [14]. Аналіз даних із 25 розвинених демократій виявив, що країни з вищим рівнем споживання демонструють на 18% нижчу політичну активність громадян. Крім того, конс'юмеризм сприяє короткостроковому мисленню, що може негативно впливати на здатність демократичних суспільств вирішувати довгострокові проблеми, такі, як кліматичні зміни. У країнах із високим рівнем споживання на 23% нижча підтримка політик, спрямованих на вирішення довгострокових екологічних проблем [15].

Однак конс'юмеризм може сприяти економічному зростанню, яке, в свою чергу, може підтримувати стабільність демократичних

інститутів. Країни із вищим рівнем споживання демонструють на 15% вищу економічну стабільність, яка позитивно корелює з демократичною стійкістю [16].

Дослідження Мюллера, Норріс та Інглхарта демонструють, як популістські рухи підривають ключові демократичні інститути [17, 18]. Аналіз виборчих кампаній у 15 країнах за останні 10 років показує зростання популістської риторики на 37% та супутнє зниження довіри до традиційних демократичних інститутів на 28%.

Популізм часто експлуатує емоційні аспекти політики. Дослідження політичного дискурсу в 40 країнах показує зростання за останні 10 років на 31% емоційно забарвлених повідомлень порівняно з фактичними аргументами. Країни з вищим рівнем емоційної політики демонструють на 23% нижчий рівень міжпартійного співробітництва у парламентах [19]. Популістські рухи часто експлуатують економічні труднощі та культурні тривоги. В країнах, де рівень економічної нерівності зріс на 10% за останнє десятиліття, підтримка популістських партій збільшилася в середньому на 17% [20]. Крім того, популізм часто призводить до поляризації суспільства. В країнах із сильними популістськими рухами рівень політичної поляризації на 29% вищий, ніж у країнах із менш впливовими популістськими силами [21].

Слід відзначити, що популізм не завжди є негативним явищем для демократії. У деяких випадках він може сигналізувати про проблеми в суспільстві, які потребують уваги. У 32% випадків популістські рухи призводили до важливих соціальних реформ [22].

Аналіз даних, наданих платформою CrowdTangle, показує, що дезінформаційні наративи в соціальних мережах мають у середньому на 70% більше взаємодій, ніж фактичні новини. Це підтверджує аргументи Вайдянатана про підривний вплив соціальних медіа на демократичний дискурс [23]. Країни з низьким рівнем медіаграмотності (за даними Media Literacy Index) мають на 45% вищу вразливість до дезінформаційних кампаній [24].

Штучний інтелект (ШІ) стає дедалі важливішим фактором у функціонуванні демократичних систем. Дослідження виявило як позитивні, так і негативні аспекти впливу ШІ на демократію. Впровадження систем ШІ для аналізу великих даних у державному секторі призвело до підвищення на 29% ефективності надання послуг [25]. Це може сприяти підвищенню довіри громадян до

державних інституцій. ШІ-системи, застосовані для моніторингу державних закупівель, дали змогу виявити на 38% більше випадків потенційної корупції [26]. Використання ШІ в політичних кампаніях підвищило ефективність таргетування повідомлень на 45%, що може сприяти більшій залученості громадян до політичного процесу [27]. Водночас надточне таргетування за допомогою ШІ призвело до 18% зростання занепокоєння щодо маніпуляцій виборцями [28]. У 23% випадків використання ШІ в публічному секторі призводило до ненавмисної дискримінації певних груп населення [29]. ШІ-системи можуть бути використані для створення та поширення дезінформації з безпрецедентною швидкістю та масштабом. ШІ-генерований фейковий контент має на 37% вищу ймовірність бути сприйнятим як достовірний порівняно з традиційними методами дезінформації [30]. Застосування ШІ для аналізу даних спостереження підвищило ефективність виявлення потенційних загроз на 52%, але викликало занепокоєння щодо порушення приватності [31]. Ці дані підкреслюють необхідність розробки етичних рамок та регуляторних механізмів для впровадження ШІ у політичних та управлінських процесах, щоб максимізувати його позитивний вплив на демократію та мінімізувати ризики.

Аналіз 500 задокументованих випадків кібератак на демократичні інститути за останні 5 років показує зростання їх складності та частоти. 67% цих атак були спрямовані на підрив виборчих процесів або маніпулювання громадською думкою. Це підтверджує думку В. Горбуліна про зростаючу роль інформаційної війни у підриві демократії [4].

Створення міжнародних платформ для обміну інформацією про гібридні загрози, таких, як EU Hybrid Fusion Cell, підвищило ефективність виявлення та протидії таким загрозам на 53% серед країн-учасниць [32].

Дослідження Орескеса про вплив корпоративних інтересів на кліматичну політику знаходить підтвердження в аналізі лобістської діяльності. В країнах з вищим рівнем корпоративного впливу на політику (за даними Transparency International) спостерігається на 40% менша ймовірність прийняття ефективного кліматичного законодавства [33].

Країни з активними громадянськими кліматичними рухами демонструють на 28% вищу амбітність у кліматичній політиці.

Однак впровадження радикальних кліматичних заходів призвело до 15% зростання соціальних протестів у короткостроковій перспективі [34].

Україна є унікальним прикладом демократії, що функціонує в умовах гібридної війни. Аналіз, проведений А. Яковлєвим, демонструє, як країна адаптує свої демократичні інститути до безпрецедентних викликів [5]. Створення Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України значно підвищило здатність держави протидіяти дезінформації. Ефективність виявлення та спростування фейкових новин зросла на 63% за останні два роки. Впровадження додатку «Дія» для надання державних послуг онлайн не лише підвищило ефективність управління, ає й зміцнило довіру громадян до державних інститутів. Опитування показують зростання на 47% довіри користувачів додатку до електронних послуг.

Дослідження О. Кресіна підкреслює критичну роль громадянського суспільства у зміцненні демократії: 68% українців були залучені до волонтерської діяльності під час війни, що значно посилило соціальну згуртованість та демократичну участь [35]. Ініціативи громадського моніторингу, такі, як «ЧЕСНО» та «Канцелярська сотня», підвищили прозорість політичних процесів. Регіони з активнішими громадськими спостерігачами демонструють на 34% нижчий рівень корупції за індексом Transparency International.

Останнім часом широко застосовуються технології блокчейн з метою впровадження прозорості демократичних інститутів: електронне голосування та моніторинг фінансування політичних кампаній. Пілотні проєкти з використання блокчейну для електронного голосування показали підвищення довіри до виборчого процесу на 52% серед учасників. Це свідчить про потенціал технології у зміцненні легітимності демократичних процедур [36]. Впровадження блокчейн-систем для відстеження політичних пожертв збільшило прозорість фінансування партій на 67%, що сприяє зниженню ризиків корупції та підвищенню підзвітності політичних акторів [37].

Важливо відзначити етичні аспекти використання технологій. О. Дзьобань і О. Карчевська наголошують на необхідності етичного регулювання технологій [38]. Створення етичних комітетів із впровадження ШІ у державному секторі призвело до зниження

випадків алгоритмічної дискримінації на 47%. Це підкреслює важливість міждисциплінарного підходу до розробки та впровадження технологічних рішень у сфері управління. Країни, які запровадили вимоги до прозорості алгоритмів у публічному секторі, демонструють на 39% вищий рівень громадської довіри до цифрових державних послуг, що вказує на пряму кореляцію між відкритістю технологічних процесів та легітимністю демократичних інститутів [39].

Досліджуючи процеси цифрової трансформації державного управління, варто звернути увагу на електронне урядування та відкритість даних. Аналіз даних із 50 країн показує, що високий рівень розвитку електронного урядування (за індексом E-Government Development Index ООН) корелює з 34% вищим рівнем довіри громадян до державних інституцій [40]. Крім цього, впровадження політик відкритих даних сприяло збільшенню кількості громадських ініціатив із моніторингу діяльності влади на 45% у досліджуваних країнах. Це свідчить про позитивний вплив технологічної відкритості на громадянську активність та підзвітність влади [41]. Ці показники демонструють, що технологічні інновації мають значний потенціал для зміцнення демократичних процесів, але їх впровадження повинно супроводжуватися ретельним етичним та правовим регулюванням для мінімізації ризиків та максимізації позитивного впливу на демократію.

Т. Хейл і Д. Хелд підкреслюють важливість міжнародних інституцій у зміцненні демократії [42]. Аналіз проєктів ПРООН (Програми розвитку ООН) показує, що країни, які активно співпрацюють з цією організацією, демонструють у середньому на 28% вищі показники якості управління за індексом Worldwide Governance Indicators. Дослідження впливу рекомендацій Венеційської комісії виявило, що країни, які імплементували понад 70% рекомендацій, показали покращення показників верховенства права на 35% за індексом World Justice Project.

Не менш важливе значення мають психологічні аспекти демократичної участі. Дослідження показують, що 67% виборців схильні до підтвердження власних упереджень при оцінці політичної інформації. Країни, які впровадили програми з розвитку критичного мислення, демонструють на 23% нижчий рівень поляризації суспільства [43]. Політики з вищим рівнем емоційного інтелекту

показують на 31% вищу здатність до компромісів та коаліційного будівництва. Програми розвитку емоційного інтелекту в школах корелюють з 19% зниженням рівня політичного насильства серед молоді [44].

Розглядаючи роль освіти у зміцненні демократії, варто відзначити два ключових аспекти: критичне мислення, медіаграмотність та громадянську освіту. Впровадження курсів з критичного мислення у школах корелює з 36-відсотковим підвищенням стійкості молоді до дезінформації. Країни з високим рівнем медіаграмотності демонструють на 29% вищу політичну участь громадян [45]. Наявність обов'язкових курсів із громадянської освіти пов'язана з 25-відсотковим зростанням волонтерської активності серед молоді. Школи з активними програмами учнівського самоврядування показують на 22% вищий рівень політичної участі випускників у дорослому житті [46].

Чисельні дослідження щодо впливу економічних моделей на демократію демонструють, що країни з високим рівнем соціального захисту та прогресивним оподаткуванням демонструють на 41% вищу стійкість демократичних інститутів за індексом Democracy Index. Ці держави також показують на 33% нижчий рівень політичної поляризації [47]. Суб'єкти міжнародного права з менш регульованими ринками демонструють вищі темпи економічного зростання (в середньому на 1.7%), але на 29% вищий рівень економічної нерівності. Це корелює з 25% вищим рівнем політичної поляризації та на 19% нижчою довірою до демократичних інститутів [48].

Не менш важливий вплив не демократичні процеси має трансформація ринку праці. Регіони з вищим рівнем автоматизації робочих місць демонструють на 26% вищу підтримку популістських партій та на 22% нижчу довіру до традиційних демократичних інститутів [49]. Країни з вищою часткою працівників у гіг-економіці показують на 19% нижчу участь у профспілках та на 24% нижчу виборчу активність [50].

Геополітичні зміни та їх вплив на глобальну демократію, особливо зростання ролі Китаю та регіоналізація світової політики, потребують більшої уваги українських урядових інституцій. Економічний вплив Китаю корелює з 17% зниженням індексу демократії у країнах, які є основними отримувачами китайських інвестицій.

Водночас це стимулювало демократичні країни до 29-відсоткового збільшення інвестицій у програми розвитку демократії за кордоном [51]. Формування регіональних блоків призвело до зростання на 23% демократичної консолідації всередині цих блоків. Однак це також пов'язано з 18-відсотковим збільшенням міжрегіональної напруженості [52].

В умовах глобальної кризи демократії особливого значення набуває правове регулювання захисту демократичних цінностей та свобод. Розглянемо ключові аспекти такого регулювання, його ефективність та виклики, з якими стикаються законодавці та правозастосовні органи.

Міжнародне право відіграє ключову роль у захисті демократичних цінностей та свобод. Ключові міжнародні документи, такі як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, встановлюють базові стандарти демократичного управління [53]. Країни, які ратифікували та імплементували ці міжнародні договори, демонструють на 37% вищі показники за індексом демократії Freedom House [54]. Однак ефективність цих механізмів часто залежить від готовності національних урядів дотримуватися міжнародних зобов'язань.

Регіональні організації, зокрема Рада Європи та Організація американських держав, також розробили власні інструменти захисту демократії. Наприклад, Венеційська комісія Ради Європи надає експертні висновки щодо законодавства, яке стосується демократичних інститутів. Країни, які регулярно консультуються з Венеційською комісією, показують на 28% кращі результати за індексом верховенства права [55].

Національне законодавство є першою лінією захисту демократичних цінностей. Аналіз конституцій 50 демократичних країн показує, що наявність чітко прописаних механізмів захисту основних свобод (свободи слова, зібрань, асоціацій) корелює з 42% вищою стійкістю демократичних інститутів під час кризових періодів [56].

Особливої уваги заслуговує законодавство про вибори та політичні партії. Країни з більш розвиненим і деталізованим виборчим законодавством демонструють на 31% нижчий рівень виборчих порушень та маніпуляцій [57]. Проте навіть найдосконаліше законодавство може бути неефективним без належного правозастосу-

вання. Країни з високим рівнем корупції у судовій системі мають на 45% нижчі показники захисту демократичних свобод, незважаючи на наявність відповідних законів [58].

В епоху інформаційних технологій особливого значення набуває правове регулювання діяльності ЗМІ та соціальних мереж. Балансування між свободою слова та захистом від дезінформації є одним із найскладніших завдань сучасного законодавства. Країни, які впровадили законодавство про прозорість медіа-власності, демонструють на 23% вищий рівень довіри до ЗМІ [59]. Водночас надмірне регулювання може призводити до обмеження свободи слова. У країнах із жорстким законодавством про «фейкові новини» рівень самоцензури серед журналістів на 29% вищий [60].

Регулювання діяльності соціальних мереж є особливо складним завданням через їх транснаціональний характер. Європейський Союз розробив Digital Services Act, який встановлює нові правила для онлайн-платформ [61]. Подібні ініціативи можуть зменшити поширення дезінформації на 35%, але їх ефективність значно залежить від співпраці з технологічними компаніями.

Правові механізми запобігання зловживанню владою та боротьби з корупцією є критично важливими для захисту демократії. Країни, які впровадили комплексне антикорупційне законодавство, включаючи захист викривачів та прозорість фінансування політичних партій, демонструють на 40% вищі показники за індексом сприйняття корупції Transparency International [62].

Важливим аспектом є регулювання лобістської діяльності. Держави, де регулювання лобістської діяльності є прозорим, мають на 27% вищий рівень довіри щодо прийняття політичних рішень [63].

З огляду на визначені чинники, основними викликами у сфері правового регулювання захисту демократії є адаптація законодавства до швидких технологічних змін; балансування між безпекою та свободою в умовах глобальних загроз; протидія транснаціональним загрозам демократії в рамках національного законодавства; забезпечення ефективного правозастосування в умовах політичної поляризації.

До перспективних напрямків розвитку правового регулювання варто віднести: розробку міжнародних стандартів регулювання діяльності технологічних платформ; вдосконалення механізмів міжнародного співробітництва у боротьбі з корупцією та відми-

ванням коштів; розвиток законодавства про захист даних та приватності як основи демократичних свобод у цифрову епоху; впровадження інноваційних механізмів громадського контролю за діяльністю влади.

Отже, ефективне правове регулювання є необхідною, але не достатньою умовою захисту демократичних цінностей та свобод. Воно має супроводжуватися розвитком політичної культури, зміцненням громадянського суспільства та постійним діалогом між різними суспільними групами.

На основі проведеного дослідження можна зробити низку висновків.

Сучасна демократія стикається з комплексом взаємопов'язаних викликів, включаючи економічну нерівність, популізм, дезінформацію, кліматичні зміни, секуляризацію, консюмеризм та технологічні трансформації.

Успішні стратегії зміцнення демократії поєднують інституційні реформи, активне громадянське суспільство, етичне використання технологій та міжнародну співпрацю.

Досвід країн, що стикаються з екстремальними викликами, таких як Україна, дає цінні уроки для глобальної демократичної спільноти [73, 74].

Розвиток «стійкої демократії» вимагає адаптивності інститутів, активного залучення громадян, етичного використання нових технологій та балансування між секулярними та релігійними цінностями.

Вплив ШІ на демократичні процеси є амбівалентним і потребує ретельного регулювання для максимізації переваг та мінімізації ризиків.

Майбутнє демократії залежить від здатності суспільств адаптуватися до нових викликів, зберігаючи при цьому фундаментальні демократичні цінності. Концепція «стійкої демократії» пропонує шлях вперед, який поєднує інституційну гнучкість, технологічні інновації та активне громадянське суспільство.

1. Economist Intelligence Unit. 2021. Democracy Index 2020: In sickness and in health? <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
2. Freedom House. 2021. Freedom in the World 2021: Democracy under Siege. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege>

3. World Bank. 2021. Worldwide Governance Indicators. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>
4. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 2017. <https://niss.gov.ua/publikacii/vidannya-niss/svitova-gibridna-viyna-ukrainskiy-front>
5. Яковлев А. Трансформація НАТО в умовах російської агресії проти України. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 88-93. <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/11422>
6. Sunstein C. R. #Republic: Divided democracy in the age of social media. Princeton University Press, 2017. <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691175515/republic7>
7. Tucker J. A., Guess A., Barberá P., Vaccari C., Siegel A., Sanovich S., Nyhan B. Social media, political polarization, and political disinformation. *A review of the scientific literature*. 2018. <https://hewlett.org/wp-content/uploads/2018/03/Social-Media-Political-Polarization-and-Political-Disinformation-Literature-Review.pdf>
8. Bradshaw S., Howard P. N. The global organization of social media disinformation campaigns. *Journal of International Affairs*. 2018. № 71(1.5). P. 23-32. <https://jia.sipa.columbia.edu/global-organization-social-media-disinformation-campaigns>
9. Piketty T. Capital in the twenty-first century. Harvard University Press, 2014. <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006>
10. Stiglitz J. E. People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent. W. W. Norton & Company, 2019. <https://wwnorton.com/books/9781324004219>
11. Taylor C. A Secular Age. Harvard University Press, 2018. <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674986916>
12. Casanova J. Global Religious and Secular Dynamics: The Modern System of Classification. Brill, 2020. <https://brill.com/view/title/39424>
13. Pew Research Center. The Global God Divide. 2022. <https://www.pewresearch.org/religion/2020/07/20/the-global-god-divide/>
14. Barber B. R. Consumed: How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole. W. W. Norton & Company, 2007. <https://wwnorton.com/books/Consumed/>
15. Klein N. This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate. Simon & Schuster, 2014. <https://www.simonandschuster.com/books/This-Changes-Everything/Naomi-Klein/9781451697391>
16. Rodrik D. Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*. 2018. № 1(1). P. 12-33. <https://link.springer.com/article/10.1057/s42214-018-0001-4>
17. Müller J. W. What is populism? University of Pennsylvania Press, 2016. <https://www.upenn.edu/pennpress/book/15615.html>
18. Norris P., & Inglehart R. Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism. Cambridge University Press, 2019. <https://www.cambridge.org/core/books/cultural-backlash/3C7CB32722C7BB8B19A0FC005CAFD02B>
19. McCoy J., Rahman T., Somer M. Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities. *American Behavioral Scientist*. 2018. № 62(1). P. 16-42. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0002764218759576>
20. Kaufmann E. Whiteshift: Populism, immigration and the future of White majorities. Penguin UK, 2018. <https://www.penguin.co.uk/books/1111/1115277/whiteshift/9780141986630.html>

21. Levitsky S., Ziblatt D. How democracies die. Broadway Books, 2018. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/562246/how-democracies-die-by-steven-levitsky-and-daniel-ziblatt/>
22. Mounk Y. The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It. Harvard University Press, 2018. <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674976825>
23. Vaidhyanathan S. Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy. Oxford University Press, 2018. <https://global.oup.com/academic/product/antisocial-media-9780190841164>
24. European Association for Viewers Interests. 2021. Media Literacy Index 2021. <https://eavi.eu/research/media-literacy-index-2021/>
25. Wirtz B. W., Weyerer J. C., Geyer C. Artificial Intelligence and the Public Sector—Applications and Challenges. *International Journal of Public Administration*. 2019. № 42(7). P. 596-615. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01900692.2018.1498103>
26. López J. C. A. D., Fontaine G. Does AI-enabled detection of corruption improve public governance? A case study of Colombia's «Contratos Vista» program. *Information Polity*. 2019. № 24(3). P. 293-306. <https://content.iospress.com/articles/information-polity/ip190133>
27. Zuiderveen Borgesius F. J., Möller J., Kruikemeier S., Ó Fathaigh R., Irion K., Dobber T., de Vreese C. Online political microtargeting: Promises and threats for democracy. *Utrecht Law Review*. 2018. № 14(1). P. 82-96. <https://www.utrechtlawreview.org/articles/abstract/10.18352/ulr.420/>
28. Dobber T., Trilling D., Helberger N., de Vreese C. H. Spiraling downward: The reciprocal relation between attitude toward political behavioral targeting and privacy concern. *New Media & Society*. 2019. № 21(6). P. 1212-1231. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1461444818813372>
29. Zuiderveen Borgesius F. Discrimination, artificial intelligence, and algorithmic decision-making. Council of Europe, Directorate General of Democracy, 2018. <https://rm.coe.int/discrimination-artificial-intelligence-and-algorithmic-decision-making/1680925d73>
30. Chesney R., & Citron D. Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. *California Law Review*. 2019. №107. P. 1753. <https://www.californialawreview.org/print/deep-fakes-a-looming-challenge-for-privacy-democracy-and-national-security/>
31. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. *Public Affairs*. 2019. <https://www.publicaffairsbooks.com/titles/shoshana-zuboff/the-age-of-surveillance-capitalism/9781610395694/>
32. European External Action Service. 2021. A Strategic Compass for Security and Defence. https://www.eeas.europa.eu/eeas/strategic-compass-security-and-defence-1_en
33. Oreskes N., Conway E. M. Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming. Bloomsbury Press, 2010. <https://www.bloomsbury.com/us/merchants-of-doubt-9781608193943/>
34. Giddens A. The Politics of Climate Change. *Polity Press*. 2011. <https://politybooks.com/bookdetail/?isbn=9780745655154>
35. Кресін О. Міжнародне право в умовах російсько-української війни. *Часопис Київського універси-*

мету права. 2022. № 2. С. 374-379. <http://kul.kiev.ua/gurnal-chasopis-kup/-chasopis-kijivskogo-universitetu-prava.html> **36**. Kshetri N., Voas J. Blockchain-Enabled E-Voting. *IEEE Software*. 2018. № 35(4). P. 95-99. <https://ieeexplore.ieee.org/document/8405627> **37**. Agbo C. C., Mahmoud Q. H., Eklund J. M. Blockchain Technology in Healthcare: A Systematic Review. *Healthcare*. 2019. № 7(2). P. 56. <https://www.mdpi.com/2227-9032/7/2/56> **38**. Дзьобань О.П., Карчевська О.В. Етичні аспекти використання штучного інтелекту: філософсько-правовий вимір. 2021. *Інформація і право*. № 2(37). С. 9-22. <http://ippi.org.ua/dzobap-karчевська-ov-etichni-aspekti-vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-filosofsko-pravovii-vimir> **39**. Mittelstadt B. D., Allo P., Taddeo M., Wachter S., Floridi L. The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*. 2016. № 3(2). 2053951716679679. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951716679679> **40**. United Nations. 2020. E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2020> **41**. Open Government Partnership. 2021. Open Government Partnership Global Report. <https://www.opengovpartnership.org/campaigns/global-report/> **42**. Hale T., Held D., Young K. Gridlock: Why is global cooperation failing when we need it most? *Polity*. 2013. <https://politybooks.com/bookdetail/?isbn=9780745662398> **43**. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux. 2011. <https://us.macmillan.com/books/9780374533557/thinkingfastandslow> **44**. Goleman D., Boyatzis R. Emotional Intelligence Has 12 Elements. Which Do You Need to Work On? *Harvard Business Review*. 2017. <https://hbr.org/2017/02/emotional-intelligence-has-12-elements-which-do-you-need-to-work-on> **45**. UNESCO. 2021. Global Media and Information Literacy Week. <https://en.unesco.org/commemorations/globalmilweek> **46**. Galston W. A. Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual review of political science*. 2001. № 4(1). P. 217-234. <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.polisci.4.1.217> **47**. Andersen T. M., Holmström B., Honkapohja S., Korkman S., Söderström H. T., Vartiainen J. The Nordic Model: Embracing globalization and sharing risks. *The Research Institute of the Finnish Economy (ETLA)*. 2007. <https://www.etla.fi/en/publications/b232-en/> **48**. Rodrik D. Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*. 2018. № 1(1). P. 12-33. <https://link.springer.com/article/10.1057/s42214-018-0001-4> **49**. Frey C. B., Osborne M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerization? *Technological forecasting and social change*. 2017. № 114. P. 254-280. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162516302244> **50**. De Stefano V. The rise of the «just-in-time workforce»: On-demand work, crowdwork, and labor protection in the «gig-economy». *Comparative labor law and policy journal*. 2016. № 37(3). P. 471-504. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2682602 **51**. Ikenberry G. J. The end of liberal international order? *International Affairs*. 2018. № 94(1). P. 7-23. <https://academic.oup.com/ia/article/94/1/7/4762691> **52**. Acharya A. The End of

American World Order. John Wiley & Sons, 2018. <https://www.wiley.com/en-us/The+End+of+American+World+Order%2C+2nd+Edition-p-9781509517107> **53**. United Nations. 1948. Universal Declaration of Human Rights. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> **54**. Freedom House. 2021. Freedom in the World 2021: Democracy under Siege. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege> **55**. Venice Commission. 2022. Annual Report of Activities 2021. https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_01_Annual_reports **56**. Ginsburg T., Huq A. Z. How to Save a Constitutional Democracy. University of Chicago Press, 2023. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/H/bo27311289.html> **57**. International IDEA. 2021. Global State of Democracy Report 2021. <https://www.idea.int/gsod/> **58**. World Justice Project. 2022. Rule of Law Index 2022. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index> **59**. Newman N., Fletcher R., Schulz A., Andi S., Nielsen R. K. Reuters Institute Digital News Report 2023. *Reuters Institute for the Study of Journalism*, 2023. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023> **60**. Reporters Without Borders. 2023. World Press Freedom Index. <https://rsf.org/en/index> **61**. European Commission. 2022. The Digital Services Act package. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-services-act-package> **62**. Transparency International. 2023. Corruption Perceptions Index 2022. <https://www.transparency.org/en/cpi/2022> **63**. OECD. 2021. Lobbying in the 21st Century: Transparency, Integrity and Access. <https://www.oecd.org/corruption-integrity/reports/lobbying-in-the-21st-century-c6d8eff8-en.html>; <https://rm.coe.int/discrimination-artificial-intelligence-and-algorithmic-decision-making/1680925d73>

Tarasjuk Volodymyr. The crisis of democracy: current challenges and threats

In the second decade of the 21st century, democracy faced unprecedented challenges that questioned its resilience and adaptability. The global financial crisis of 2008, the rise of populism, technological breakthroughs, the COVID-19 pandemic, and the Russian-Ukrainian war have all significantly impacted democratic institutions and processes around the world. The Economist Intelligence Unit's Democracy Index recorded the thirteenth consecutive year of global democratic decline, indicating this crisis's systemic nature.

The study focuses on a comprehensive analysis of the current challenges to democracy, considering the interaction of global trends and local responses. It examines how hybrid threats, technological innovations, and geopolitical changes transform democratic practices and institutions. Particular attention is paid to Ukraine's experience. This country is at the forefront of the struggle for democratic values in the face of external aggression and internal challenges.

This analysis is based on the following key questions: 1) How do hybrid threats, including disinformation and cyberattacks, affect the functioning of democratic institutions? 2) What role do technological innovations, such as

artificial intelligence and social media, play in transforming democratic processes? 3) How do local democratic practices adapt to global challenges, and what lessons can be learned from the experience of countries facing extreme threats to democracy? 4) What strategies can be effective for developing «resilient democracy» in the face of global instability?

Our study hypothesizes that an effective response to the current crisis of democracy requires the development of a new paradigm of «resilient democracy» that combines institutional flexibility, technological adaptability, and active civil society.

The article is based on academic works on the crisis of democracy and its impact on global political processes: «How Democracies Die» (2018) by Steven Levitsky and Daniel Ziblatt – analyzes how democracies can decline not through violent coups but through the gradual erosion of democratic institutions; «The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It» (2018) by Yascha Mounk – explores the reasons for the rise of populism and the threats it poses to liberal democracy; «Democracy in Retreat: The Revolt of the Middle Class and the Worldwide Decline of Representative Government» (2013) by Joshua Kurlantzick – examines the global retreat of democracy, focusing on the role of the middle class in this process; «The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America» (2018) by Timothy Snyder – analyzes how authoritarian trends in Russia are affecting democracies in Europe and America; «Democracy and Prosperity: Reinventing Capitalism through a Turbulent Century» (2019) by Torben Iversen and David Soskice – offers an alternative view, arguing that democracy and developed capitalism can support each other; «Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America» (2017) by Nancy MacLean - explores the historical roots of modern threats to democracy in the United States; «The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities» (2018) by John J. Mearsheimer – critically analyzes liberal hegemony and its impact on international relations; «The Retreat of Western Liberalism» (2017) by Edward Luce – examines the crisis of liberal democracy in the context of global economic and geopolitical changes; «How Democracy Ends» (2018) by David Runciman – offers new perspectives on how democracy can decline in the modern world; «Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat» (2018) by Jan Zielonka – analyzes the crisis of liberal democracy in Europe and its implications for European integration.

Key words: crisis of democracy, geopolitics, globalization, hybrid threats, information security, artificial intelligence, civil society, secularization, consumerism, populism.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В ЯПОНІЇ ЯК ПРИКЛАД РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Подано історичний огляд дослідження проблематики децентралізації місцевого самоврядування в Японії. Розкрито потенціал місцевих органів влади в рамках курсу на відродження країни. Розглянуті перспективи реформування системи місцевого самоврядування. Окремо розглянуті інтереси різних груп впливу та питання проведення адміністративної реформи в Японії. Проаналізована сучасна ситуація з реформою місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: децентралізація, реформа місцевого самоврядування, бюрократія, префектури, муніципалітети, громади України.

Shevchuk Yana. Experience of decentralization in Japan as an example of local self-government reform in Ukraine

A historical review of the study of the problems of decentralization of local self-government in Japan, the disclosure of the potential of local authorities in the framework of the country's revival course is presented. Prospects for reforming the system of local self-government are considered. Separately considered the interests of different groups of influence and administrative reform in Japan. At the same time, the current situation with administrative reform in Ukraine is considered.

The decentralization process is perceived as the transfer of a large number of powers from state authorities to the level of local self-government, to the level of districts and regions, but most of all to the level of communities; securing funds, own income, subventions so that communities can exercise their powers, have the opportunity to dispose of resources; Improving the quality and accessibility of services for citizens, which are provided at each level, as it is «a tool to improve the quality of human life; the ability to «glue» the state. Decentralization is interpreted as an opportunity for hromadas to have powers and dispose of resources for their implementation. This process is being considered both in Japan and in Ukraine.

Key words: decentralization, local self-government reform, bureaucracy, prefectures, municipalities, communities of Ukraine.

Постановка проблеми. Децентралізація є пріоритетом реалізації Стратегії сталого розвитку України до 2030 року. Стратегічне бачення сталого розвитку України ґрунтується на забезпеченні національних інтересів та виконанні міжнародних зобов'язань України щодо переходу до сталого розвитку. Такий розвиток передбачає, у тому числі, децентралізацію та впровадження регіональної політики, яка передбачає гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів. Багато досліджень у цій сфері ґрунтується на європейському виборі України, заснованому на європейських принципах і стандартах публічного управління, але досвід вивчення азійської моделі децентралізації не може бути не врахований.

Для обговорення умов реалізації політичної децентралізації у тематичному дослідженні необхідно прийняти до уваги фактори, специфічні для Японії. Перш ніж приступити до безпосереднього аналізу реформ децентралізації в Японії та Україні, необхідно розглянути історичні, правові та політичні інституційні рамки, умови розвитку децентралізації в Японії та порівняти сучасні досягнення в цих країнах.

Виклад основного матеріалу. Японський дискурс децентралізації, пов'язаний із критикою державного централізму й унітаризму, можна побачити з 1990-х років. Ієрархічні правовідносини згори донизу між центральною і місцевою владою характеризували японські державні структури після модернізації Японії наприкінці XIX століття.

Централізм виражався в національному контролі й втручанні у виконання муніципальних завдань і фінансовій політиці префектур і муніципалітетів. Реформа ієрархічних відносин між національним рівнем і місцевою владою були головною вимогою децентралізації в Японії. Зокрема, неоліберальні дослідники піддали критиці ієрархічну неефективність і слабкість централізованих систем. Ієрархія знижує відчуття відповідальності й працездатність, спроможності й бажання підлеглих підрозділів [1] розвивати дослідження в галузі управління, просувати альтернативні форми координації дій.

Короткий огляд централістських традицій Японії показує, наскільки відносини між центральною владою і регіональними корпораціями сильно змінилися. Централізм в Японії був, як під

час створення держави Мейдзі, так і відновлення після 1945 року, успішною стратегією довгострокового, широкого, ефективного і результативного здійснення національної політики та діяльності держави. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років економіка розглядалася як політика і наука, централізовані державні структури вважалися застарілими. Концепції централізму тепер знаходяться під впливом модернізації. Мета модернізації – збалансувати регіональні відмінності, щоб досягти більш справедливого розподілу суспільних благ і забезпечити рівні умови життя по всій країні. Централізація покликана мобілізувати потенціал регіонального розвитку і тим самим стимулювати економіку в цілому [2, с. 5-23].

Згідно з Конституцією 1947 року (МС ст. 92-95) важливі загальнонаціональні функції були передані місцевим органам влади. Прямі вибори замінили централізоване державне призначення губернаторів і мерів [3, с. 55-60].

Послявоєнна конституція вперше гарантувала територіальну владу в Японії. На початку 1950-х років ті, хто відігравав ключову роль у формуванні політики, прагнули домогтися впливу на кадрові, фінансові та адміністративні рішення місцевої влади. Тому органи самоврядування цього періоду вважаються централізованими [4, с. 93], позаяк національна бюрократія бере на себе завдання місцевої влади [5], незважаючи на демократичну післявоєнну конституцію, яка проголосила народ суверенним. Міністерська бюрократія не проявила особливої готовності поставити себе на службу громадянам.

Неадекватні інструменти демократичного контролю також призвели до формування так званого «залізного трикутника» – Ліберально-демократичної партії Японії, ділового сектора (кейрецу) та бюрократії в Японії. Міністерські бюрократи «наблизили до себе» представників приватного сектора, і ці умови стали для міністерської бюрократії ефективним засобом просування своїх інтересів. Місцеві чиновники побоювалися можливості міністерських санкцій та дозволили міністерській бюрократії втручатися у справи місцевої адміністрації [6, с. 10].

Вертикальний адміністративний секціоналізм, всеосяжний, міжвідомчий або горизонтально скоординований контроль в галузі політики перешкоджав інтеграції проєктів окремих департаментів [7, с. 78-79].

Функціональна фрагментація розмивала відповідальність, префектурним парламентам або муніципальним радам, а також громадянам було важко втручатися у вирішення питань самоврядування [8, с. 90-92].

Швидке економічне зростання в 1960-і роки сприяло тісній співпраці між політиками, бізнесом та бюрократією. Бюрократія віддавала своїм чиновникам пріоритет, коли справа доходила до затвердження окремих проектів [9, с. 198]. Це призвело до особистих зв'язків кандидата з міністрами. Так званий «залізний трикутник», що складався з політиків, бюрократів і підприємців, підтримував рішення на шкоду загальному благу і готував ґрунт для корупції.

Програми регіонального розвитку центрального уряду, які підтримували національне зростання економіки, завдали серйозної шкоди навколишньому середовищу. З середини 1960-х по середину 1970-х років організовувалися місцеві протестні рухи проти екологічних проблем і проблем урбанізації. Обізнаність значної частини населення зросла, також зріс захист місцевих інтересів і свого реального потенціалу як політичних гравців. Громадянські групи перетворилися на новий громадський рух з прогресивними партіями. Була створена коаліція проти консервативних місцевих виборних посадових осіб та їх прихильників [10, с. 184-185].

Вони поставили під сумнів бюрократичну гегемонію і закликали до демократії на місцевому рівні [11, с. 42- 62].

Після різкого припинення економічного зростання через нафтовий шок 1973 року фінансові трансферти скоротилися. Тому місцеві влади стали зміцнювати свою автономію. Це була «нова ера місцевого самоврядування» в сферах політики, охорони навколишнього середовища та соціального захисту.

На початку 1980-х років певні кола в політиці, бізнесі та суспільстві підтримуючи економічну і політичну концентрацію на столиці Токіо, стали серйозно ставитися до оптимізації державного апарату та фундаментальної децентралізації.

Уряд Накасоне (1982-87) здійснив, крім приватизації державних компаній, адміністративну реформу, яка упорядкувала міністерський апарат уряду.

В середині 1990-х років, після того, як спекулятивний міхур лопнув, центральний уряд став вирішувати проблеми децентралі-

зації та дерегуляції. Було вирішено скоротити державний сектор (включаючи органи місцевого самоврядування) за рахунок скорочення персоналу. Виявлення численних скандалів також знизило роль бюрократії у процесі прийняття політичних рішень [12, с. 45].

Перегляд закону про місцеве самоврядування посилювався. У 1991 році насамперед зміцнилася позиція губернаторів щодо національних керівних принципів. Нові лідери більше не могли бути усунені від посади національним урядом, якщо відмовилися виступити проти їхніх політичних принципів.

Збільшення кількості референдумів і незалежних губернаторів зміцнило демократично легітимізовану політичну ситуацію.

Закон про сприяння децентралізації, прийнятий у 1995 році, фактично ні до чого не привів, централізм зростав не безперервно, а швидше, централізація і тенденції децентралізації чергувалися.

Ключовою метою децентралізації було підвищення автономії місцевої влади за рахунок розширення повноважень місцевих органів влади. Для цього національний контроль і втручання повинні мали бути обмежені.

Цікавою формою самоврядування стали міста (Токіо, Саппоро, Чіба, Осака та інші) - одна міська форма з особливим адміністративним статусом. До 2009 року кабінет міністрів визначив 41 місто в якості основних міст. Порівняно з іншими промислово розвиненими країнами частка завдань, виконуваних японською місцевою владою в цих містах, була значно вищою. До трьох чвертей справ держави здійснювали місцеві органи влади. З іншого боку, міністерська бюрократія контролювала місцеву владу за допомогою численних законів та регламентувала виконання завдань місцевою владою жорсткою нормативною базою, існував низький рівень особистої відповідальності.

Реформи децентралізації, разом узяті, приблизно в півтора рази перевищували національні витрати. На частку місцевих органів влади припадало близько 60% загальних державних витрат [13, с. 13-15].

Коли справа доходила до доходів, співвідношення було зворотне: національний уряд поповнив дефіцит доходів комплексними фінансовими трансфертами. Лише близько третини з них – власні доходи (1998 р. – 34,9%, 1999 р. – 33,7%) поповнювалися з органів самоврядування. Японська фінансова система значною мірою

покладалася на гармонізацію доходів місцевих органів влади. Таку фінансову політику розкритикували за те, що вона підривала підзвітність органів самоврядування.

Історичний огляд міжурядових відносин показує, наскільки сильною була Японія в своїх централізованих структурах, навіть після 1945 року. Незважаючи на конститутаційні гарантії, територіальне економічне самоврядування в 1947 році вижило завдяки всеосяжному міністерському впливу. Існували передумови для політичної децентралізації. Відсутність самофінансування і висока частка витрат у місцевих органах влади, витрати через широке коло завдань, що виникали в результаті передачі повноважень, перешкоджали подальшому всебічному здійсненню децентралізації. Функціональна фрагментація адміністрування створила непрозору відповідальність. Ускладнив завдання контроль за виконавчою владою з боку парламентів префектур або муніципальних рад, а також з боку активних громадян. Втручання призвело до дефіциту демократії.

У середині 2000-х років реформи децентралізації продовжилися. Префектури і муніципалітети отримали право вводити на своїй території нові додаткові податки і поповнювати в такий спосіб свій бюджет. Змінилося і співвідношення цільових і нецільових державних трансфертів на користь збільшення частки останніх. В середньому надходження за рахунок місцевих податків і нецільових дотацій становлять близько 55% бюджету префектур [14], що дає їм велику свободу для визначення пріоритетів розвитку та інвестування цих коштів.

Важливою рисою сучасної регіональної політики є посилення впливу населення на прийняття рішень. Влада префектур і муніципалітетів при створенні планів розвитку створювала спеціальні робочі групи з представників науки і бізнесу, проводилося анкетування населення, залучалися різні некомерційні громадські організації.

Слід відзначити, що процес децентралізації як в Японії, так і в Україні триває, і сценарії його розвитку, як не дивно, схожі.

Вже багато часу ми говоримо, що реформа децентралізації в Україні має свій план, стратегування, чітку концепцію. Її особливістю є те, що в контексті децентралізації одночасно проводиться декілька реформ у сфері державного управління.

Процес децентралізації сприймається як передача великої кількості повноважень від органів державної влади на рівень місце-

вого самоврядування, на рівень районів і регіонів, але найбільше на рівень громад; закріплення засобів, власних доходів, субвенцій, щоб громади могли здійснювати свої повноваження, мали можливість розпоряджатися ресурсами; підвищення якості та доступності послуг для громадян, які надаються на кожному з рівнів, оскільки це є «інструмент для поліпшення якості життя людини; можливість «склеїти» державу. Децентралізація інтерпретується як можливість громад мати повноваження і розпоряджатися ресурсами на їх реалізацію.

Однак у процесі втілення реформи виникає ризик соціально-економічної диференціації на заможні й бідніші громади. Цей ризик зростає з надходженням ресурсів у щойно об'єднані громади, що залишає далеко позаду ті громади, котрі зволікають з об'єднанням. У сучасних умовах воєнного часу існує брак управлінців базового рівня. Відсутня система належного нагляду і контролю за органами місцевого самоврядування в питаннях законності їхньої діяльності, залишаються неефективними судова і правоохоронна системи.

Відбуваються криміналізація суспільства, існує ризик втрати контролю з боку виборців за діяльністю місцевої влади, обраної в об'єднаних громадах, посилення політичних монополій, котрі контролюють ресурси в громадах.

Ефективність процесу децентралізації залежить від загального перебігу адміністративної реформи в Україні, розвитку інфраструктури, яка зазнала великої шкоди, реформи правоохоронних органів, протидії корупції, що в сучасних умовах дедалі складніше реалізувати.

1. Yokomichi Kiyotaka. 2007: The Development of Municipal Mergers in Japan. *Council of Local Authorities for International Relations (CLAIR) (Hg.), COSLOG Up-to-Date-Documents on Local Autonomy in Japan 1*. http://www.clair.or.jp/j/forum/honyaku/hikaku/pdf/up-todate_en1.pdf; Zugriff: 27.10.2013.
2. Klemmer Paul.: Alternative Konzeptionen der räumlichen Organisation der politischen Entscheidungsprozesse. *Institut für Kommunalwissenschaften (Hg.). Dezentralisierung des politischen Handelns 1. Mell.* 1979. S. 5-23.
3. Abe Hitoshi/Shindō, Muneyuki/Kawato Sadafumi. The Government and Politics of Japan. Tōkyō. 1994. S. 55-60.
4. Namikawa Shinobu Zukai. Gyōsei kaikaku no shikumi (Diagramm. Der Plan der Verwaltungsreform). Tōkyō, 1999. S. 93.
5. Hanai Kiroku, 2003: Decentralization Will Finish Road to

Democracy in Japan, in: Japan Times 22.09.2003, <http://www.japantimes.co.jp/opinion/2003/09/22/commentary/decentralization-willfinish-road-to-democracy-in-japan/>; Zugriff: 16.02.2013. 6. Mochida Nobuki. Fiscal Decentralization and Local Public Finance in Japan. New York, 2008. S. 10. 7. Abe Hitoshi/Shindō, Muneyuki/Kawato Sadafumi. The Government and Politics of Japan. Tōkyō. 1994. S. 78-79, 37-38. 8. Ikawa, Hiroshi, 200. 15 Years of Decentralization Reform in Japan. *Council of Local Authorities for International Relations (CLAIR) (Hg.), Up-to-Date-Documents on Local Autonomy in Japan* 4. http://www.clair.or.jp/j/forum/honyaku/hikaku/pdf/up-to-date_en4.pdf; Zugriff: 27.10.2013. 9. Nakamura Akira. The „Tokyo problem“ and the Development of Urban Issues in Japan. *Jun S. Jong/Wright, Deil S. (Hg.), Globalization and Decentralization. Institutional Contexts, Policy Issues and Intergovernmental Relations in Japan and the United States*. Washington D.C., S. 1996191-203. 10. Abe Hitoshi/Shindō, Muneyuki/Kawato Sadafumi. The Government and Politics of Japan. Tōkyō, 1994. S. 184-185. 11. Garon Sheldon. From Meiji to Heisei: The State and Civil Society in Japan. *Schwartz, J. Frank/Pharr, Susan J. (Hg.), The State of Civil Society in Japan*. New York, 2003. S. 42-62. 12. Hamaguchi-Klenner Makiko.; Demokratie und Kultur in Japan. Politische Auseinandersetzungen um die Pflegeversicherung. Frankfurt a.M. 2007. S. 45. 13. Mochida Nobuki. Fiscal Decentralization and Local Public Finance in Japan. New York, 2008. S. 13-15. 14. White Paper on Local Finance. MIC Japan, 2014.

Shevchuk Yana. Experience of decentralization in Japan as an example of local self-government reform in Ukraine

A historical review of the study of the problems of decentralization of local self-government in Japan, the disclosure of the potential of local authorities in the framework of the country's revival course is presented. Prospects for reforming the system of local self-government are considered. Separately considered the interests of different groups of influence and administrative reform in Japan. At the same time, the current situation with administrative reform in Ukraine is considered.

The decentralization process is perceived as the transfer of a large number of powers from state authorities to the level of local self-government, to the level of districts and regions, but most of all to the level of communities; securing funds, own income, subventions so that communities can exercise their powers, have the opportunity to dispose of resources; Improving the quality and accessibility of services for citizens, which are provided at each level, as it is «a tool to improve the quality of human life; the ability to «glue» the state. Decentralization is interpreted as an opportunity for hromadas to have powers and dispose of resources for their implementation. This process is being considered both in Japan and in Ukraine.

Key words: decentralization, local self-government reform, bureaucracy, prefectures, municipalities, communities of Ukraine.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Досліджено історію волонтерства від його витоків до сучасних форм. Розглядаються різні етапи розвитку волонтерської діяльності, починаючи з давніх часів, коли допомога іншим мала форму колективної праці у громадах, і закінчуючи сучасними глобальними волонтерськими рухами. Особлива увага приділяється ролі волонтерів у гуманітарних кризах та під час війни в Україні, де волонтерство стало важливим елементом громадянської відповідальності. Проведений аналіз рівня залученості населення України до волонтерської діяльності на підставі даних компанії Charities Aid Foundation (CAF) та розробленого цією компанією Всесвітнього індексу благодійності (World Giving Index).

Ключові слова: волонтерство, історія, громадянська відповідальність, гуманітарні кризи, залученість до волонтерської діяльності, світовий індекс благодійності.

Berchuk Andrii. The history of volunteering from ancient times to the present

This article explores the history of volunteering, tracing its evolution from ancient communal efforts to modern global volunteer movements. It highlights key phases in the development of voluntary action, focusing on different periods where collective support was pivotal for societal welfare. The study emphasizes the role of volunteers in addressing humanitarian crises and their significant impact during the ongoing war in Ukraine, where volunteering has become a cornerstone of civic responsibility and aid efforts. The paper also analyzes the contributions of volunteers in various fields, including healthcare, education, and disaster relief, examining how volunteerism shapes societal values. Provided an analysis of the level of Ukrainian population's involvement in volunteering, based on data from the Charities Aid Foundation (CAF) and the World Giving Index created by this organization.

Key words: volunteering, history, Ukraine, civic responsibility, humanitarian crises, disaster relief, involvement in volunteer activities, World Giving Index.

Якою б егоїстичною не вважали людину, в її природі, безсумнівно, існують певні принципи, які змушують її цікавитися долею

інших і роблять її щастя важливим для неї, хоча вона не отримує від цього нічого, окрім задоволення від споглядання [1, с.1].

Вступ. Слово «волонтер» походить від латинського терміну *voluntarius*, що означає «добровільний» або «той, хто діє з власної ініціативи». У ХУІІ ст. це слово набуло поширення, спершу в контексті військової сфери, де тривалий час означало лише солдатів, які добровільно вступали до армії. Могутні феодали закликали воїнів під свої прапори, часто не надаючи їм платні або утримання. Натомість добровольці здобували славу та військові трофеї. Внаслідок цього такі слова, як французьке *volontaire*, німецьке *Volontair*, італійське *volontario* та англійське *volunteer*, виникли майже одночасно [2, с. 227].

Волонтерство є важливою складовою соціального життя, яка охоплює широкий спектр безкорисливих дій, спрямованих на допомогу іншим. Ця діяльність має давні історичні корені й пройшла тривалий шлях розвитку від давніх часів до сучасності.

Метою статті є розгляд еволюції волонтерства, його основних етапів і трансформацій у контексті історичних змін, оцінка рівня залученості населення України до волонтерської діяльності.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Нині існує велика кількість наукових праць, присвячених дослідженню такого явища, як волонтерство. Зокрема, М. Саломон, С. Соколовський, М. Хеддок [3, с. 219-224] досліджують поняття волонтерства, розробляють методологію для вимірювання макроекономічної вартості волонтерської роботи. Л. Писаренко, Л. Плукчи, І. Федорова [4, с. 157] визначають поняття «волонтер», «волонтерський рух», «волонтерська діяльність», розглядають нові види волонтерства, зокрема медіаволонтерство. П. Горінов, Р. Драпушко [2, с. 9-67] досліджують волонтерську діяльність в Україні у контексті безпекових викликів, розв'язують проблеми теоретичного та методологічного обґрунтування інституту волонтерства та волонтерської діяльності.

Для написання цієї статті використовувалися метод історичного аналізу, що дозволило виявити закономірності розвитку волонтерства на різних етапах, а також емпіричний метод (кількісний аналіз), який ґрунтується на аналізі даних, зібраних через дослідження даних Charities Aid Foundation (CAF) та Всесвітнього індексу благодійності [5, с.1].

Виклад основного матеріалу. Перші форми волонтерства можна знайти у стародавніх цивілізаціях, де взаємодопомога була частиною щоденного життя громад. У Римській імперії існували спільноти, що надавали допомогу бідним і хворим. У стародавньому Єгипті, Греції та Римі багаті громадяни жертвували кошти на будівництво храмів, лікарень та шкіл. Ці дії не були організованими волонтерськими рухами, але вже тоді можна було спостерігати прояви безкорисливої допомоги.

У Середньовіччі волонтерські ініціативи часто мали релігійний характер. Релігійні ордени та братства відігравали важливу роль у наданні допомоги хворим, бідним та знедоленим. Зокрема, орден госпітальєрів [6, с. 1], заснований у XI ст., займався доглядом за хворими паломниками. Іншим прикладом є орден францисканців [7, с. 1], члени якого працювали з бідними та відчуженими.

У XVIII-XIX ст. волонтерство набуло більш організованих форм. Багато організацій, таких, як Червоний Хрест [8, с. 1], з'явилися саме в цей період. Вони надавали гуманітарну допомогу під час війн і катастроф. Ф. Найтінгейл [9, с. 21-54] заснувала сучасне сестринство та започаткувала професію медсестри, орієнтовану на догляд за хворими.

Історія волонтерства в Європі бере свій початок з часів, коли цей термін вживали щодо «воjak-добровольців» у Великобританії до Першої світової війни. Згодом благодійні організації, що залучали своїх членів до діяльності безкоштовно, почали називати волонтерами. Першими такими організаціями стали «Християнська організація молодих людей» (1844), «Армія спасіння» (1865) та «Спільнота милосердя» (1842).

Після Першої світової війни волонтерство стало окремим соціальним явищем. Зокрема, в 1920 р. у Франції був проведений перший міжнародний робочий табір, що став символом примирення між Францією та Німеччиною. Волонтери допомагали відновлювати селище Еснес-ан-Аргонн, а серед них був П. Серезоль, засновник «Service Civil International» (SCI), що фокусувалася на миротворчій діяльності через робочі табори в конфліктних зонах.

Кількість міжнародних волонтерських таборів дедалі збільшувалася, і в 1928 р. понад 700 добровольців із 28 країн допомагали у відновленні Ліхтенштейну після паводків.

У США волонтерські ініціативи набули державного значення в 1933 р. під час Великої депресії. Президент Франклін Делано Рузвельт заснував «Civilian Conservation Corps» (CCC), щоб боротися з наслідками економічної кризи, зокрема через захист доквілля та відновлення лісів. У рамках цієї програми безробітні чоловіки отримували роботу, яка включала посадку дерев, побудову національних парків та боротьбу з ерозією ґрунтів. Учасникам програми забезпечували їжу, житло, одяг і медичну допомогу.

У післявоєнні роки волонтерство отримало новий поштовх завдяки діяльності таких організацій, як Адміністрація допомоги й реабілітації Організації Об'єднаних Націй (UNRRA). У 1945 р. волонтери заснували перший притулок для жертв Голокосту в Німеччині. ЮНЕСКО також сприяло створенню в 1948 р. Координаційного Комітету Міжнародної Волонтерської Служби.

Міжнародні волонтерські програми, такі, як Австралійські добровольці (1951), Закордонна Волонтерська Служба (1958) [10, с.1], Корпус миру США (1961) [11, с. 1], Канадська Закордонна Волонтерська Служба (1958) [12, с.1] та інші, з'явилися протягом 1950-60-х років, що сприяло подальшому поширенню волонтерського руху.

У 1985 р. Генеральна Асамблея ООН заснувала Міжнародний день волонтерів (5 грудня) для підвищення обізнаності про важливий внесок волонтерської діяльності. У 1990 р. була прийнята Загальна Декларація про волонтерську діяльність, що підкреслює роль волонтерства як засобу соціального та економічного розвитку.

Європейська комісія також активно підтримувала волонтерський рух, і в 1995 р. Європейський Парламент [13, с. 1] затвердив створення Європейської волонтерської служби, яка згодом стала частиною програми Erasmus+ як результату інтеграції проєктів, що діяли під егідою Європейської Комісії протягом 2007–2013 рр., у тому числі «Youth in Action» [14, с. 1].

Офіційне визнання волонтерства в Україні розпочалося з постанови Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. Наступним кроком стало прийняття Закону України «Про волонтерську діяльність» 19 квітня 2011 р., з метою підтримки чемпіонату Європи з футболу 2012 р. Закон визначає волонтерську діяльність як добровільну, безкорисливу і соціально спрямовану допомогу. Основні напрями включають допомогу нужденним, догляд за хворими,

постраждалими від катастроф, охорону природи та підтримку масових заходів. Закон також встановлює, що волонтерами можуть бути особи з 18 років або з 14 років за згодою батьків.

Волонтерський рух в Україні зародився на початку незалежності, коли громадяни допомагали нужденним через соціальні та економічні проблеми. Початок 2000-х ознаменувався розвитком студентських ініціатив та міжнародних волонтерських проєктів, таких, як Корпус миру та «Волонтери ООН». Важливою подією став чемпіонат Євро-2012, коли тисячі волонтерів допомагали організувати матчі.

Після Революції Гідності 2013-2014 рр. та початку війни на сході України волонтерський рух активізувався. Громадяни масово долучалися до підтримки армії, збору коштів та допомоги військовим. У 2017 р. була створена Українська Волонтерська Служба для підтримки волонтерських ініціатив. Під час пандемії COVID-19 волонтери допомагали медичним працівникам та найбільш нужденним. У 2021 р. запустили Національну Волонтерську Платформу [15, с.1], що об'єднала громадян і волонтерські організації по всій країні.

З початком повномасштабного вторгнення Росії на територію України у лютому 2022 р. волонтерський рух в Україні зазнав безпрецедентного піднесення. Українські громадяни, зокрема ті, хто раніше не був залучений до волонтерської діяльності, об'єдналися для підтримки армії, допомоги цивільному населенню та забезпечення критичної інфраструктури. Війна стимулювала виникнення нових організацій та волонтерських ініціатив, які стали ключовими у забезпеченні гуманітарної допомоги.

Основним напрямом волонтерської діяльності стало забезпечення української армії всім необхідним: від продуктів і медикаментів до військової техніки та обмундирування. Волонтери організували збори коштів, доставляли спорядження на фронт, а також брали участь у будівництві захисних споруд, транспортних операціях. Плетіння маскувальних сіток, ремонт автомобілів для військових потреб та координація медичної допомоги пораненим стали щоденною практикою для сотень волонтерських груп по всій країні.

Гуманітарна підтримка мирного населення також вийшла на новий рівень. Волонтери активно працювали над евакуацією людей із зони бойових дій, організували розселення вимушених пересе-

ленців та забезпечували їх продуктами, медикаментами та одягом. Велика увага приділялася психологічній підтримці постраждалих, особливо дітей і жінок, які зазнали травм унаслідок бойових дій.

Багато ініціатив виникли як відповідь на гостру необхідність. Такі проєкти, як «Повернись живим», «Захистимо Україну» та «Ліга волонтерів», стали символами нової хвилі волонтерського руху. Вони не лише акумулювали ресурси, а й створювали нові підходи до підтримки армії та цивільного населення, використовуючи сучасні технології для збору коштів та координації допомоги.

Під час повномасштабної війни волонтерський рух в Україні трансформувався з локальних ініціатив на загальнонаціональний і навіть міжнародний рух солідарності. Волонтери стали ключовими гравцями у системі підтримки країни, демонструючи надзвичайну стійкість та самовідданість у найважчі моменти війни.

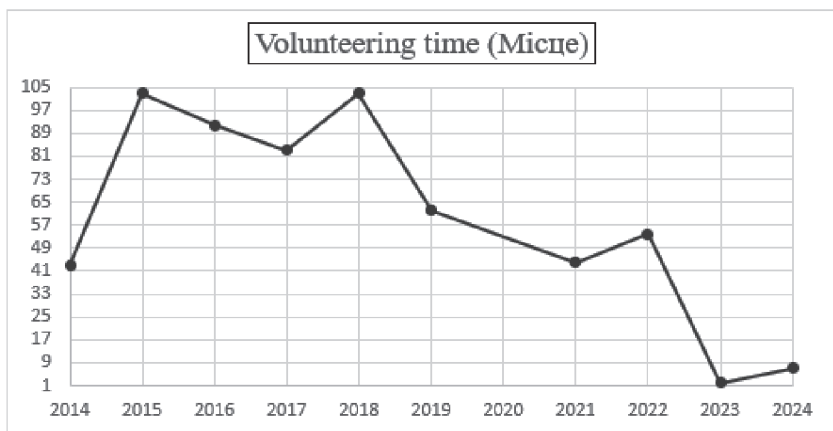
Протягом останнього десятиліття Україна показала вражаючий прогрес у рейтингу World Giving Index [5, с.1], що є свідченням значного покращення рівня залученості населення до волонтерської діяльності, благодійних ініціатив та допомоги іншим (графік 1). Якщо у 2014 р. Україна займала 103-є місце з індексом 23%, то вже у 2023 р. вона піднялася до 2-го місця з показником 62%. Це піднесення можна пояснити як зростанням активності громадян, так і зміною соціально-політичних умов, зокрема через російську агресію та кризу, що вона спричинила.

Графік 1

Аналіз часу, що витрачається українцями на волонтерську діяльність (volunteering time), показує цікаві зміни (графік 2). У 2014 р. Україна займала 43-є місце з показником 26%. Проте до 2019 р.у цей показник суттєво знизився до 15%. Однак із 2021 р. ситуація кардинально змінилася, і вже у 2023 р. країна опинилася на 2-му місці з показником 37%. Це свідчить про мобілізацію величезної кількості людей, які стали активно залучатися до волонтерських ініціатив, особливо в умовах кризи.

Графік 2

На основі аналізу даних World Giving Index можна зробити кілька важливих висновків щодо підвищення рівня залученості населення України до волонтерської діяльності:

1. Соціально-політичні кризи, такі, як війна, стимулюють громадян до активної участі у волонтерстві. Показники допомоги незнайомцям та фінансової підтримки зросли найбільше саме під час кризових періодів, коли мобілізація населення була критичною.

2. Україна демонструє стійке покращення у всіх ключових категоріях волонтерства: допомога незнайомцям, пожертвування коштів та час на волонтерську діяльність. Це свідчить про формування в Україні нової культури благодійності та взаємодопомоги.

3. Міжнародні організації та донорські ініціативи відіграють важливу роль у розвитку волонтерства в Україні. Дані свідчать, що

українці стали активніше жертвувати кошти та час, і це позитивно впливає на їх участь у світовому русі допомоги.

Загалом тенденції показують, що волонтерський рух в Україні є важливим фактором соціальної стійкості та розвитку громадянського суспільства. Цей прогрес має бути підтриманий державою та міжнародними партнерами для подальшого зростання активності у мирний час.

Соціальні настрої в Україні залишаються потужним ресурсом підтримки державних ініціатив у воєнний час. Згідно з національним опитуванням, проведеним соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення International Republican Institute [16, с.68], 78% громадян вірять у перспективне майбутнє країни, що підкреслює високу суспільну стійкість навіть в умовах затяжного конфлікту.

Цей оптимізм, що особливо відчутний серед мешканців західних регіонів (81%) [16, с.7], тісно корелює із рівнем участі населення у волонтерських проектах. Згідно зі звітом Charities Aid Foundation (2024) [5, с.5] Україна продемонструвала значне зростання участі громадян у благодійності, що проявляється у високій частці респондентів, які заявили про активну чи епізодичну допомогу армії, переселенцям або місцевим громадам (98%) [16, с. 72].

Такий високий рівень мобілізації населення значною мірою пояснюється довірою до ЗСУ (76%) та президентської команди (69%) [16, с. 48], що створює передумови для ефективного функціонування волонтерського сектору. Водночас місцева влада і парламент мають значно нижчі показники підтримки, що вказує на необхідність посилення їхньої ролі у підтримці волонтерів.

І хоча 43% опитаних очікують стабільності в економічному становищі протягом наступного року, проте 25% відзначили погіршення свого фінансового стану. Це спонукає до пошуку альтернативних ресурсів підтримки, включно з міжнародною допомогою. 18% респондентів, які отримують фінансову допомогу від рідних за кордоном, демонструють, як міграція в умовах війни стала частиною загальної волонтерської екосистеми [16, с.59, 61, 70].

Українське волонтерство є невід'ємною частиною соціальних та громадянських ініціатив, особливо в умовах військових конфліктів та економічних викликів. За даними Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [17, с.1], роль волонтерів у захисті України та забезпеченні життєдіяльності населення значно

зросла після початку збройної агресії Росії у 2014 р. НІСД зазначає, що волонтерський рух в Україні включає широкий спектр напрямів. Це не тільки підтримка армії та військових підрозділів, а й допомога вимушеним переселенцям, надання гуманітарної допомоги, реабілітація поранених та соціальна підтримка постраждалих. Згідно з дослідженням понад 60% волонтерських ініціатив зосереджені на допомозі військовим та їх сім'ям. Більшість волонтерських організацій також займається підтримкою медичних закладів і закупівлею необхідного обладнання.

З початком повномасштабної війни у 2022 р. спостерігається значне зростання кількості волонтерів. Особливо це стосується молоді, що активно долучається до волонтерської діяльності через громадські організації та соціальні мережі. Волонтерський сектор став організованим, що дозволяє ефективніше координувати зусилля, зокрема у сфері надання гуманітарної допомоги.

Попри досягнення волонтерський рух в Україні стикається з низкою викликів. НІСД виділяє нестачу ресурсів, відсутність сталої державної підтримки та проблеми з логістикою як основні перешкоди для подальшого розвитку. Проте у звіті підкреслюється важливість подальшого співробітництва між волонтерами, державними органами та міжнародними партнерами для забезпечення стійкості волонтерських ініціатив.

На основі досліджень НІСД, майбутнє українського волонтерства залежить від здатності адаптуватися до нових викликів та об'єднання зусиль різних секторів суспільства. Підвищення рівня професіоналізму серед волонтерів, а також залучення нових ресурсів і технологій є ключовими завданнями для подальшого розвитку.

Висновки. Волонтерство є невід'ємною частиною соціального розвитку, яке протягом історії трансформувалося і набуло нових форм відповідно до потреб суспільства. Від стародавніх часів, коли волонтерська діяльність була переважно неорганізованою і базувалася на взаємодопомозі в рамках громади, до сучасного періоду, коли волонтерські ініціативи набули глобального масштабу, цей феномен продовжує демонструвати свою важливість у суспільстві.

Одним із ключових аспектів, що простежується на всіх етапах розвитку волонтерства, є його здатність до адаптації. Волонтерські ініціативи не лише змінювалися разом із суспільством, а й часто виступали відповіддю на виклики, з якими стикалася людська

спільнота, як от війни, катастрофи, пандемії. Історичний аналіз показує, що волонтерство стало ключовим елементом забезпечення гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях, а з часом його роль лише зростала.

В Україні волонтерський рух має давні корені, але його стрімкий розвиток спостерігається з початку XXI ст. Волонтерство в Україні, зокрема після 2014 р., стало однією з головних опор підтримки населення під час військових дій. Значний вплив на розвиток волонтерства мав волонтерський рух під час Революції Гідності та війни на сході України, а також після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. Українські волонтери стали ключовими гравцями в забезпеченні підтримки як армії, так і цивільного населення. Під час війни волонтерський рух значно зріс і продемонстрував свою ефективність у багатьох напрямках — від постачання армії до гуманітарної допомоги населенню.

Аналіз даних з World Giving Index чітко показує зростання рівня волонтерської активності в Україні, особливо у контексті допомоги незнайомим людям, пожертвувань, коштів та часу, витраченого на волонтерську діяльність. Зокрема, значне підвищення України у глобальних рейтингах індексу свідчить про мобілізацію суспільства та високий рівень солідарності серед українців, особливо під час війни. Ці показники підтверджують, що волонтерська активність стала масовим явищем і вирішальним фактором у підтримці країни під час війни.

Отже, волонтерство в Україні зазнало безпрецедентного піднесення в умовах війни, стало не лише формою допомоги, а й важливим інструментом соціальної згуртованості та стійкості. Волонтери є символом надії та підтримки в часи найскладніших випробувань, і їхня діяльність має великий вплив на суспільство як на національному, так і міжнародному рівнях.

1. Сміт А. Теорія моральних почуттів (1759). URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/smith-adam/works/moral/part01/part1a.htm#1.1>.
2. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики 2022.
3. Саломон М., Соколовський С., Хеддок М. Вимірювання економічної цінності волонтерської роботи в усьому світі: концепції, оцінки та дорожня карта на майбутнє. *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2011. № 82 (3). Р. 219-224.
4. Писаренко Л., Плукчи Л.,

Федорова І. Волонтерство: виклики сьогодення (за матеріалами друкованих ЗМІ). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Сер. Філологія. Журналістика. 2021. Т. 32(71). № 1. Ч. 3. С. 157. **5.** Фонд благодійної допомоги. Звіт: «Всесвітній індекс благодійності» (2014-2024) URL: <http://www.cafonline.org/insights/research/world-giving-index>. **6.** Армія INFORM. Госпітальєри: рицарський орден, що дав назву медичному батальйону URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/15/gospitalyery-ryczarskyj-orden-shho-dav-nazvu-medychnomu-bataljonu/>. **7.** Орден Братів Менших Францисканців. URL: www.ofm.org.ua. **8.** Міжнародний Комітет Червоного Хреста URL: <https://www.icrc.org/en/our-history>. **9.** Nursing's Greatest Leaders: Activists of Change. Florence Nightingale: Where Most Work is Wanted 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/345008011_Florence_Nightingale_Where_Most_Work_is_Wanted. **10.** Закордонна Волонтерська Служба (1958) URL: <https://www.vsointernational.org/about-us>. **11.** Корпус Миру США. URL: <https://www.peacecorps.gov/about-the-agency/history/founding-moment/>. стор.1. **12.** Канадська Закордонна Волонтерська Служба. URL: <https://cusinternational.org/about-us/>. **13.** Європейський Парламент URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en>. **14.** Erasmus+ For youth – Україна 2021-2027. URL: <https://erasmusplus.org.ua/pro-nas/nacjonalnyj-erasmus-ofis-v-ukrayini/>. **15.** Національна Волонтерська Платформа. URL: <https://platforma.volunteer.country/>. **16.** Соціологічна група рейтинг. Міжнародний Республіканський Інститут (IRI). Всеукраїнське опитування вересень-жовтень 2024. URL: <https://www.iri.org/resources/national-survey-of-ukraine-september-2023/>. **17.** Національний інститут стратегічних досліджень. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh>.

References

1. Smit A. Teoriia moralnykh pochuttiv (1759). URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/smith-adam/works/moral/part01/part1a.htm#1.1>. **2.** Horinov P., Drapushko R. Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia. Kyiv Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky 2022. **3.** Salomon M., Sokolovskiy S., Kheddok M. Vymiriuvannia ekonomichnoi tsinnosti volonterskoï roboty v usomu sviiti: kontseptsii, otsinky ta dorozhnia karta na maibutnie. *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2011. № 82 (3). R. 219-224. **4.** Pysarenko L., Plukchi L., Fedorova I. Volonterstvo: vyklyky sohodennia (za materialamy drukovanykh ZMI). *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Ser. Filolohiia. Zhurnalistyka. 2021. Т. 32(71). № 1. Ч. 3. С. 157. **5.** Фонд благодійної допомоги. Звіт: «Всесвітній індекс благодійності» (2014-2024). URL: <https://www.cafonline.org/insights/research/world-giving-index>. **6.** Армія INFORM. Госпітальєри: рицарський орден, що дав назву медичному батальйону. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/15/gospitalyery-ryczarskyj-orden-shho-dav-nazvu-medychnomu-bataljonu/>.

7. Orden Brativ Menshykh Frantsyskantsiv. URL: www.ofm.org.ua.
8. Mizhnarodnyi Komitet Chervonoho Khresta. URL: <https://www.icrc.org/en/our-history>.
9. Nursing's Greatest Leaders: Activists of Change. Florence Nightingale: Where Most Work is Wanted 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/345008011_Florence_Nightingale_Where_Most_Work_is_Wanted.
10. Zakordonna Volonterska Sluzhba (1958). URL: <https://www.vsointernational.org/about-us>.
11. Korpus Myru SSHa. URL: <https://www.peacecorps.gov/about-the-agency/history/founding-moment/>. stor.1.
12. Kanadska Zakordonna Volonterska Sluzhba. URL: <https://cusointernational.org/about-us/>.
13. Yevropeyskyi Parlament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en>.
14. Erasmus+ For youth – Ukraine 2021-2027. URL: <https://erasmusplus.org.ua/pro-nas/nacjonalnyj-erazmus-ofis-v-ukrayini/>.
15. Natsionalna Volonterska Platforma. URL: <https://platforma.volunteer.country/>.
16. Sotsiolozhichna hrupa Reitynh. Mizhnarodnyi Respublikanskyi Instytut (IRI). Vseukrainske opytuvannya vereseň-zhovten 2024. URL: <https://www.iri.org/resources/national-survey-of-ukraine-september-2023/>.
17. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Analiz ukrainskoho volonterstva na osnovi metodolohii novykh sotsialnykh rukhiv. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh>.

Berchuk Andrii. The history of volunteering from ancient times to the present

This article examines the history and evolution of volunteerism, focusing on its development from ancient times to the present. The study highlights the importance of volunteer initiatives in addressing social, humanitarian, and political challenges worldwide. A special focus is given to Ukraine, emphasizing the significant role of the volunteer movement during the ongoing war with Russia. The research explores the innovative approaches, achievements, and challenges Ukrainian volunteers face in supporting the military and civilian population. Using data from the Charities Aid Foundation (CAF) and the World Giving Index (2014–2024), the article analyzes Ukraine's position in the global rankings of volunteerism and its progress over the years. The study also provides comparative examples of volunteer movements in other countries, offering insights into how international experience can enrich Ukrainian practices. By investigating the intersection of volunteerism with strategic goals, such as European integration, the article underscores its importance as a resource for national development. The findings contribute to understanding volunteerism as a dynamic social phenomenon and a critical tool in addressing modern crises. This comprehensive approach provides policymakers, researchers, and practitioners with valuable recommendations for enhancing volunteer engagement in Ukraine and beyond.

Key words: volunteering, history, Ukraine, civic responsibility, humanitarian crises, disaster relief, involvement in volunteer activities, World Giving Index.

ВИКЛИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЧНИМ ПРОЦЕСАМ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Виділено та проаналізовано основні загрози з боку штучного інтелекту демократії та процесам прийняття рішень. Це насамперед такі основні засади демократичного режиму, як представництво, підзвітність та довіра. Показано, що основна небезпека з боку ШІ полягає у його можливості генерувати неправдиву інформацію та посилювати упередженість у ході прийняття рішень, що може призвести до виключення з демократичних процесів окремих осіб або груп громадян.

Відзначено, що за умови впровадження відповідних запобіжних заходів ця технологія може сприяти автономії особистості; прозорості та нагляду; підзвітності та відповідальності; рівності статі у нагоді демократичним інститутам та значно покращити процес прийняття рішень. Ці заходи мають ґрунтуватися на принципах поваги до людської гідності та недискримінації; конфіденційності та захисту персональних даних; надійності та безпечності.

Ключові слова: штучний інтелект, демократія, участь, прийняття рішень, дезінформація, довіра, інклюзивність.

Vitushko Maksym. Challenges of artificial intelligence to democracy and democratic decision-making processes

The article identifies and analyses the main threats posed by artificial intelligence to democracy and decision-making processes. First of all, it concerns such basic principles of the democratic regime as representation, accountability and trust. The main danger posed by AI is its ability to generate false information and increase bias in decision-making, which can lead to the exclusion of individuals or groups of citizens from democratic processes.

It is noted that, subject to the implementation of appropriate safeguards, this technology can help democratic institutions and significantly improve the decision-making process, including individual autonomy; transparency and oversight; accountability and responsibility; and equality. These measures should be based on the principles of respect for human dignity and non-

discrimination; confidentiality and protection of personal data; and reliability and security.

Key words: *artificial intelligence, democracy, participation, decision-making, disinformation, trust, inclusiveness.*

Технології штучного інтелекту (ШІ) мають значний потенціал для зміцнення демократичних цінностей, інститутів і процесів, удосконалення процесів прийняття рішень. Потенційний вплив включає розвиток розуміння політики серед громадян, що сприяє розширенню участі в демократичних дебатах та глибшій залученості до процесів прийняття рішень. Аналогічно політичні актори, державні службовці або представники громадськості можуть встановити тісніші зв'язки з окремими особами, що в кінцевому підсумку підвищує їх здатність ефективніше представляти інтереси громадськості. Така координація має потенціал трансформувати виборчі кампанії та значно покращити процес прийняття рішень, сприяючи більшій інклюзивності, прозорості та ефективності.

Побоювання щодо зловживання сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, і зокрема ШІ, у політиці існують уже давно, але ті, що безпосередньо пов'язані з демократією та виборами, посилюються в останнє десятиліття. Нещодавні приклади використання ШІ свідчать про те, що вони можуть становити численні загрози демократії та правам людини, слугуючи потужним інструментом фрагментації публічної сфери, підриваючи громадянську участь і довіру до демократичних інститутів. Такі інструменти можуть дозволити користувачам, у тому числі зловмисникам, поширювати дезінформацію, яка може ослабити довіру до інформації (в тому числі через використання контенту, створеного ШІ, або маніпулювання за його допомогою автентичним контентом), ускладнити доступ до інформації; ухвалювати упереджені рішення щодо окремих осіб, що може призвести до дискримінаційних практик; впливати на судові рішення, що може мати потенційні наслідки для системи правосуддя, а також здійснювати незаконне або довільне стеження, яке може призвести до обмежень свободи зібрань, свободи слова, а також недоторканності приватного життя.

Вплив штучного інтелекту на суспільно-політичні процеси активно досліджується зарубіжними дослідниками, зокрема А. Агаравлом [1], Ф. Паскуале [2], С. Расселлом [3], С. Зубофф [4]

та низкою інших. Тема штучного інтелекту ще мало розроблена вітчизняними вченими, особливо гуманітаріями. У 2023 р. вийшла друком колективна монографія, присвячена використанню ШІ в у сфері безпеки та оборони, науковій діяльності та освіті; медицині; промисловості та енергетиці, телекомунікаційній галузі, транспорті та інфраструктурі, сільському господарстві та екології [5]. Однак вплив ШІ на політичні процеси в Україні практично не досліджений, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є аналіз потенційних небезпек використання штучного інтелекту для демократичних інститутів та процесів прийняття рішень.

Генеративний ШІ загрожує трьом основним стовпам демократичного режиму: представництву, підзвітності та довірі [6].

1. Загроза представництву. Для ефективного реагування керівництва держави на запити громадян вони повинні чітко їх розуміти. Зазвичай вподобання виборців з тих чи інших питань можна дізнатися через соціологічні опитування, проведення різноманітних громадських обговорень та консультацій, аналіз соцмереж та інших інструментів. Однак широке використання ШІ може спотворювати уявлення про думку громадян шляхом генерування фальшивих електронних листів, дописів у соцмережах із наперед визначеною позицією. Доступність масштабної розсилки сфальшованих ШІ повідомлень нівелює важливість громадського обговорення як одного з методів представництва інтересів громадян шляхом виявлення важливих проблем і пошуку способів їх розв'язання.

2. Загроза підзвітності. Функціонуюча демократія також передбачає наявність механізмів підзвітності – можливість громадян вимагати від чиновників відповідати за свою діяльність насамперед через вільні та чесні вибори [7]. З допомогою ШІ можна максимально деталізувати профіль виборця, виокремити групу людей із нестійкими політичними уподобаннями і за допомогою таргетованої рекламної кампанії чи кастомізованого контенту в мережі запропонувати саме ту виборчу програму кандидата чи політичної партії, що найкраще відповідає їх потребам [8, с. 686]. В умовах демократії поразка на виборах є результатом неправильної оцінки настроїв виборців, а використання ШІ дасть змогу мінімізувати цю помилку. До того ж агрегація потреб виборців у реальному часі

з широким використанням ІКТ перетворить політичні партії на рудименти політичної системи.

У поєднанні з новими можливостями мікротаргетингу використання ІІІ дає потужний імпульс дезінформаційним кампаніям, зробивши їх набагато ефективнішими, ніж спроби вплинути на вибори більш традиційними методами – рекламними кампаніями, агітаційними турами кандидатів тощо [9].

3. Загроза довірі. Сучасний стан розвитку ІІІ дозволяє зловмисникам продукувати дезінформацію, в тому числі контент, мікротаргетований на певні демографічні групи і навіть окремих осіб, у великих масштабах. Популярність соціальних мереж дає змогу без особливих зусиль поширювати дезінформацію, в тому числі ефективно спрямовувати її на конкретні аудиторії.

Ризик також полягає в тому, що з поширенням неавтентичного аудіовізуального контенту в Інтернеті люди можуть просто не знати, чому вірити, і тому не довірятимуть усій інформаційній екосистемі. Довіра до медіа вже є вкрай низькою, а поширення інструментів, які можуть генерувати неавтентичний контент, ще більше ослабить цю довіру. Це, своєю чергою, може ще більше знизити і без того досить низький рівень довіри до уряду. У листопаді 2023 р. у країнах ОЕСР більша частка людей (44%) мали низьку або нульову довіру до свого уряду, ніж високий або помірно високий рівень довіри (39%) [10, р. 23]. Однак існують значні відмінності між країнами та групами. Порівняно з 2021 р. спостерігається помірне зростання частки тих, хто не довіряє, та зменшення частки тих, хто довіряє уряду на високому або помірно високому рівні. Для 18 країн, у яких рівень довіри до національного уряду вимірювався у 2021 та 2023 роках, частка тих, хто має високу або помірно високу довіру, зменшилася з 43 до 41%. Зростання частки тих, хто не довіряє або довіряє дуже мало, майже рівнозначне – з 40 до 43%. Однак ці дані приховують важливі зміни в рівнях довіри в окремих країнах. Зокрема, частка з високим або помірно високим рівнем довіри суттєво зросла в Бельгії, Колумбії, Австралії, Канаді, Франції, Латвії та Швеції. У Фінляндії та Норвегії ця частка суттєво знизилася. У кількох країнах (Люксембург, Мексика та Швейцарія) більшість людей мають високий або помірно високий рівень довіри до національного уряду, тоді як приблизно в третині країн – менше, ніж кожен третій.

Соціальна довіра – це важливий клей, який скріплює демократичні суспільства. Вона стимулює громадянську активність і політичну участь, зміцнює довіру до політичних інститутів і сприяє повазі до демократичних цінностей, що є важливим запобіжником відступу від демократії та авторитаризму [11]. Високий рівень довіри громадян до органів публічної влади може мотивувати їх до політичної участі та залучення, а також заохочувати до протидії загрозам демократичним інститутам і практикам.

Своєю чергою, дезінформація є серйозною загрозою для суспільства і демократії загалом, оскільки вона ефективно змінює і маніпулює фактами, щоб створити соціальний зворотний зв'язок, який підриває будь-яке відчуття об'єктивної істини [8, с. 686]. Дебати про те, що є реальним, швидко переростають в обговорення того, хто має право вирішувати, що є реальним, що призводить до перегляду владних структур, які часто слугують укоріненим інтересам. Водночас різноманітні процедури фактчекінгу здійснюються із застосуванням ШІ, що зумовлює необхідність його введення у правові рамки.

У відповідь на ці виклики демократії з боку ШІ 17 травня 2024 р. Рада Європи прийняла перший в історії міжнародний юридично обов'язковий договір у сфері ШІ – Рамкову конвенцію про штучний інтелект і права людини, демократію та верховенство права [12]. Вона спрямована на забезпечення відповідності діяльності систем ШІ правам людини, демократії та верховенству права, а також сприяла технологічному прогресу та інноваціям. Ця Рамкова конвенція зосереджена на захисті та просуванні прав людини, демократії та верховенства права і прямо не регулює економічні та ринкові аспекти систем ШІ. Вона забезпечує загальну правову основу на глобальному рівні для дотримання чинних міжнародних і національних правових зобов'язань, які застосовуються державами-учасниками у сфері прав людини, демократії та верховенства права. і спрямована на забезпечення того, щоб діяльність систем ШІ будь-якої форми власності відповідала цим обов'язкам, стандартам і зобов'язанням.

Рамкова конвенція визначає такі принципи використання ШІ.

1. Повага до людської гідності та автономії особистості (ст. 7): використання ШІ не повинно призводити до дегуманізації людей, підривати їхню самостійність або зводити їх до набору даних, а

також антропоморфізувати системи ШІ. Людська гідність вимагає визнання складності та багатства людської ідентичності, досвіду, цінностей та емоцій. Відстоювання людської гідності передбачає повагу до невідчужуваної цінності та вартості кожної людини, незалежно від її походження, особливостей чи обставин, і стосується, зокрема, способу, в який слід ставитися до всіх людей.

Автономія особистості є одним із важливих аспектів людської гідності й стосується здатності людей до самовизначення, тобто їхньої здатності робити вибір і приймати рішення, в тому числі без примусу, і вільно жити своїм життям. У контексті ШІ незалежність особи передбачає наявність у людей контролю над використанням і впливом технологій ШІ на своє життя, при цьому їхня свобода дій і автономія не зменшується. Антропоцентричне регулювання визнає важливість надання людям можливості формувати свій досвід роботи зі ШІ, гарантуючи, що ці технології зміцнюють, а не ослаблюють їхню автономію, що особливо важливо з огляду на здатність ШІ до імітації та маніпулювання.

2. Прозорість та нагляд (ст. 8): процеси прийняття рішень і загальна робота систем ШІ мають бути зрозумілими та доступними для відповідних суб'єктів, а також за певних умов для відповідних зацікавлених сторін. У деяких випадках це також може стосуватися надання додаткової інформації, наприклад, про алгоритми, що використовуються, з урахуванням міркувань безпеки, комерційної, інтелектуальної власності та інших міркувань. Засоби забезпечення прозорості залежать від низки чинників, таких, як тип системи ШІ, контекст її використання або її роль, а також досвід відповідного суб'єкта або зацікавленої сторони.

Цей принцип також передбачає заходи щодо ідентифікації контенту, створеного ШІ для уникнення ризику обману та уможливлення розрізнення автентичного контенту, створеного людиною, і штучного генерованого контенту, оскільки людям стає дедалі важче його ідентифікувати. Такі заходи можуть включати такі методи, як маркування та водяні знаки, що передбачають вбудовування розпізнаваного підпису у вихідні дані системи ШІ, за умови доступності цих технологій та їхньої доведеної ефективності, загально-визнаного рівня розвитку техніки та особливостей різних типів контенту. Сприяння використанню технічних стандартів, ліцензій із відкритим вихідним кодом і співпраці дослідників і розробників

підтримує розвиток прозоріших систем штучного інтелекту в довгостроковій перспективі.

Нагляд стосується впровадження різних механізмів, процесів і структур, призначених для моніторингу, оцінки та керівництва діяльністю протягом життєвого циклу систем штучного інтелекту. Потенційно вони можуть складатися з правових, політичних і нормативних рамок, рекомендацій, етичних принципів, кодексів практики, програм аудиту та сертифікації, інструментів виявлення та пом'якшення упередженості.

3. Підзвітність та відповідальність (ст. 9): необхідність забезпечення механізмів, які дозволять особам, організаціям або установам, відповідальним за діяльність систем ШІ, нести відповідальність за негативний вплив на права людини, демократію або верховенство права, спричинений їх діяльністю. Зокрема, це вимагає створення нових або удосконалення чинних рамок і механізмів, які можуть бути застосовані до діяльності систем ШІ для виконання цієї вимоги. Це також може включати судові та адміністративні заходи, режими цивільної, кримінальної та іншої відповідальності, а в державному секторі – адміністративні та інші процедури, що дозволяють оскаржувати рішення, або покладання конкретних обов'язків і зобов'язань на операторів.

Цей принцип підкреслює необхідність чіткого розподілу відповідальності та можливості простежити дії та рішення до конкретних фізичних або юридичних осіб таким чином, щоб визнати різноманітність відповідних суб'єктів, їхніх ролей та обов'язків. Це важливо для запровадження механізму виявлення наслідків негативного впливу ШІ на права людини, демократію або верховенство права та належного розподілу відповідальності. Тобто незалежно від форми власності (державна чи приватна) всі суб'єкти, відповідальні за діяльність протягом життєвого циклу систем ШІ, повинні підпорядковуватися чинній системі правил, правових норм, щоб уможливити ефективне визначення відповідальності.

4. Рівність і недискримінація (ст. 10): передбачає недопущення технічної та соціальної упередженості при використанні ШІ. Технічна упередженість виникає в ході застосування машинного навчання, що призводить до додаткових упереджень, які не присутні в даних, що використовуються для навчання системи або прийняття рішень. Соціальна упередженість – нездатність належним чином

врахувати історичну або поточну нерівність у суспільстві в діяльності ШІ, зокрема у розробці та навчанні моделей. До таких нерівностей належать, наприклад, історичні та структурні перешкоди на шляху до гендерної рівності та справедливого ставлення до осіб, що належать до груп, які були або досі залишаються частково недостатньо забезпеченими послугами, зазнають дискримінації або інших форм нерівності.

5. Конфіденційність та захист персональних даних (ст. 11). Збір персональних даних вже є повсюдним не лише як основа бізнес-моделей у багатьох галузях, але й як один із ключових видів діяльності органів державної влади, зокрема правоохоронних, які використовують різноманітні технології та автоматизовані системи, що збирають, обробляють та генерують персональні дані у процесах прийняття рішень. Оскільки системи ШІ в основному керуються персональними даними, то за відсутності належних запобіжних заходів це може становити серйозні ризики для приватного життя людей.

6. Надійність (ст. 12): впровадження стандартів, технічних специфікацій, методів забезпечення і схем відповідності в оцінці та перевірці надійності систем ШІ. Стандарти можуть забезпечити надійну основу для обміну спільними очікуваннями щодо певних аспектів продукту, процесу, системи або послуги з метою побудови обґрунтованої впевненості в надійності системи ШІ, якщо її розробка і використання відповідають цим стандартам. Цей принцип підкреслює важливість запровадження заходів, спрямованих на забезпечення надійності систем ШІ за допомогою заходів, що стосуються ключових аспектів функціонування (надійність, безпека, захищеність, точність і продуктивність), а також функціональних передумов, таких, як якість і точність даних, цілісність даних, безпека даних і кібербезпека. Відповідні стандарти, вимоги, схеми забезпечення та дотримання вимог є передумовою зміцнення довіри громадськості до технологій ШІ.

7. Безпечність інновації (ст. 13): заохочення і сприяння інноваціям відповідно до прав людини, демократії та верховенства права. Одним зі способів стимулювання є надання органам влади у відповідному секторі діяльності можливості створювати «контрольоване середовище» або «рамки», що дозволяють розробляти, навчати, експериментувати й тестувати інновації під безпосереднім нагля-

дом компетентних органів, зокрема для заохочення врахування на ранніх стадіях питань якості, недоторканності приватного життя та інших прав людини, а також питань безпеки і захисту інформації. Це особливо важливо, оскільки певні ризики, пов'язані з ШІ, можуть бути ефективно вирішені лише на етапі проєктування.

Отже, використання технологій ШІ може призвести до ескалації напруженості або підриву суспільної довіри, яка є основним елементом ефективного демократичного уряду та запорукою ефективного процесу прийняття рішень. ШІ може генерувати неправдиву інформацію або призвести до виключення з демократичних процесів окремих осіб або тих, хто може бути недостатньо представлений або перебувати у вразливому становищі. Отже, попри свої позитивні аспекти ШІ несе в собі значний ризик негативного впливу на демократичний процес, прийняття рішень органами публічної влади та реалізацію відповідних прав людини. У найбільш узагальненому вигляді ШІ загрожує трьом основним засадам демократичного режиму: представництву, підзвітності та довірі. Однак за умови впровадження відповідних запобіжних заходів ці технології можуть виявитися корисними для демократії. Ці заходи мають ґрунтуватися на принципах поваги до людської гідності та автономії особистості; прозорості та нагляду; підзвітності та відповідальності; рівності й недискримінації; конфіденційності та захисту персональних даних; надійності та безпечності.

1. Agarwal A., Gans J.S., Goldfarb A. Prediction machines: The simple economics of artificial intelligence. Harvard: Harvard Business Review Press, 2018. 2. Pasquale F. The black box society: The secret algorithms that control money and information. Harvard: Harvard University Press, 2015. 3. Russell S.J. Human compatible: Artificial intelligence and the problem of control. New York: Penguin Press, 2019. 4. Zuboff S. The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. New York: Profile Books, 2019. 5. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / за заг. ред. А.І. Шевченка. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с. 6. Kreps S., Kriner D. How AI Threatens Democracy. *Journal of democracy*. 2023. Vol. 34. №4. P. 122-131. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/how-ai-threatens-democracy/> 7. Przeworski A., Stokes S.C., Manin B. Democracy, Accountability, and Representation. New York: Cambridge University Press, 1999. 8. Стойко О.М. Політико-правові наслідки використання штучного інтелекту. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 684-693. 9. Kreps S. The Role of Technology in Online Misinformation. Brookings Institution, June 2020. URL:

www.brookings.edu/articles/the-role-of-technology-in-online-misinformation. 10. OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/07/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results_eeb36452/9a20554b-en.pdf 11. Levitsky S., Ziblatt D. *How Democracies Die*. New York: Crown, 2019. 12. The Framework Convention on Artificial Intelligence and human rights, democracy and the rule of law. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c>

Vitushko Maksym. Challenges of artificial intelligence to democracy and democratic decision-making processes

Artificial intelligence (AI) technologies have significant potential to strengthen democratic values, institutions and processes, and improve decision-making. Potential impacts include the development of a deeper understanding of politics among citizens, which contributes to increased participation in democratic debate and deeper engagement in decision-making processes. Likewise, political actors, civil servants or members of CSO can establish closer ties with individuals, ultimately enhancing their ability to represent the public interest more effectively. Such coordination has the potential to transform electoral campaigns and significantly improve decision-making, contributing to greater inclusiveness, transparency and efficiency.

The article identifies and analyses the threats posed by AI to the three main pillars of a democratic regime: representation, accountability and trust. 1. Threat to representation. For the government to respond effectively to citizens' requests, they must clearly understand them. Usually, voters' preferences on certain issues can be found out through opinion polls, various public discussions and consultations, analysis of social media and other tools. However, the widespread use of AI can distort the view of citizens' opinions by generating fake emails and social media posts with a predetermined position.

Threat to accountability. A functioning democracy also implies the existence of accountability mechanisms – the ability of citizens to hold officials accountable for their activities primarily through free and fair elections. In a democracy, electoral defeat is the result of an incorrect assessment of voter sentiment, and the use of AI will help minimise this error. Combined with new microtargeting capabilities, AI gives a powerful boost to disinformation campaigns, making them much more effective than attempts to influence elections using more traditional methods such as advertising campaigns, candidate campaign tours, etc.

Threat to trust. The current state of AI development allows attackers to produce disinformation, including content microtargeted at certain demographic groups and even individuals, on a large scale. The popularity of social media makes it easy to spread disinformation, including effectively targeting specific audiences.

In response to these challenges to democracy posed by AI, on 17 May 2024, the Council of Europe adopted the first ever international legally binding treaty in the field of AI – The Framework Convention on Artificial Intelligence and human rights, democracy and the rule of law. It aims to ensure that AI systems comply with human rights, democracy and the rule of law, and to promote technological progress and innovation. This Framework Convention focuses on the protection and promotion of human rights, democracy and the rule of law and does not explicitly address the economic and market aspects of AI systems. It provides a common legal framework at the global level for the application of existing international and national legal obligations applicable to States Parties in the areas of human rights, democracy and the rule of law and aims to ensure that the activities of AI systems of any form of ownership comply with these duties, standards and obligations. If appropriate safeguards are in place, the use of AI can be beneficial to democracy. These measures should be based on the principles of respect for human dignity and individual autonomy; transparency and oversight; accountability and responsibility; equality and non-discrimination; privacy and personal data protection; and reliability and security.

Key words: artificial intelligence, democracy, participation, decision-making, disinformation, trust, inclusiveness.

УДК 323.2

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-353

І. О. ВОЛОТЕК

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Досліджена еволюція наукової думки щодо поняття справедливості, розбудови справедливого суспільства, починаючи від філософських трактатів античних часів. Проведений аналіз концепцій визначних філософів, адаптовано історичні трактати під сучасну оптику політичних та соціальних зв'язків між елементами суспільства, в тому числі з позиції формування суспільного договору між суспільством та політичними елітами. Розкривається проблематика щодо необхідності реанімування фахового дискурсу в частині формування національного консенсусу щодо питання розбудови справедливого суспільства в умовах його деконструкції в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: *справедливість, справедливе суспільство, комунітаризм, рівність, консенсус, розподіл.*

Volotek Igor. Evolution of scientific approaches to the concept of justice

The article considers evolution of scientific thought on the concept of justice and the construction of a fair society, beginning with philosophical treatises of antiquity. An analysis of the concepts of prominent philosophers has been conducted, with historical treatises adapted to the modern perspective of political and social connections between society's elements, including the perspective of forming a social agreement between society and political elites. It was highlighted the request to revive professional discourse on the elaboration of national consensus regarding the development of a fair society amidst its deconstruction in contemporary Ukrainian realities.

Key words: *justice, fair society, communitarianism, equality, consensus, distribution.*

Постановка проблеми. Питання справедливості та принципів побудови справедливого суспільства турбувало філософів та мислителів починаючи з моменту виникнення філософічних наук. Дана проблематика є особливо актуальною у період деконструкції українського суспільства та необхідності пошуку нового суспіль-

ного договору для України. Тому пошук оптимальної моделі розбудови справедливого суспільства є важливим аспектом подальшої трансформації українського суспільства та врегулювання соціальної напруженості, причиною якої є невизначеність поняття справедливості та відсутності консенсусу щодо його форм реалізації та імплементації у повсякденному житті.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження еволюції розуміння поняття «справедливість», аналіз основних концепцій та підходів до його визначення, пошук релевантних моделей застосування принципу справедливості в сучасних реаліях глобалізованого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Пошук поняття справедливості варто почати з часів античності, що є колыскою філософської думки та зародження демократичних засад, що мали величезний вплив на подальший розвиток світового політичного дискурсу. Філософи античності намагалися вивести формулу побудови справедливого суспільства, знайти баланс між суспільним та приватним, поєднати інтереси держави та індивіда. Певні політичні концепції античності в цілому актуальні й нині, звичайно, з урахуванням адаптаційної оптики сучасної архітектури суспільства, викликів сьогодення та появи цілого спектра політико-правових інститутів. Широко дослідила в своїй науковій роботі концепції справедливості часів античності Н. Шелевер [1], яка предметно описала основні філософські думки часів зародження демократії.

Суттєву роль у концепції Сократа щодо політичної моделі відігравала саме справедливість [2], що виступає наріжним каменем у побудові взаємовідносин між індивідом та батьківщиною: «Отже, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законом, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому її треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління

йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [3, с. 21]. При цьому саме поняття батьківщини подається у досить ідеалістичному та знеособленому контексті. Однак такі поняття, як держава та батьківщина, у сучасному осмисленні є фактично узагальненнями конкретних механізмів, владних структур та політичних персоналій, які створюють той складний механізм, який ми називаємо батьківщиною. Смирненість у прийнятті волі держави, про яку пише Сократ, можлива виключно при побудові справедливого суспільства, а також прийнятті суспільством тих критеріїв та принципів справедливості, які запроваджуються або, коректніше кажучи, оформлюються політичними елітами як частина суспільного договору. Неможливість держави забезпечити політичний консенсус у вигляді забезпечення принципу справедливості нерідко призводить до соціальної напруженості, розриву зв'язків між політичними елітами та громадянами, а також до правового нігілізму всередині держави.

В. Трубніков та О. Скакун щодо концепції Платона про природу справедливості та концепції поділу суспільства на касты зазначають, що, з погляду Платона, справедливе суспільство – те, в якому кожна людина повною мірою реалізує дані йому від природи здібності. Правитель, або правитель-філософ, від природи наділений здатністю мислити, знає, що таке справедливість і як її досягти. Його завданням є розподіл функцій у державі на основі принципу справедливості, визначення з його допомогою місця в суспільстві звичайної людини, природа якої не дає їй змогу самостійно зрозуміти своє істинне призначення. Платон, конструюючи ідеальну справедливу державу, виходив із доцільності, яка, за його уявленнями, існує між космосом загалом, державою і окремою людською душею. Справедливість полягає в тому, щоб кожен індивід займався своєю справою і не втручався в чужі справи. Справедливість вимагає ієрархічної співвідповідності цих елементів в ім'я цілого: здатність міркувати личить пануючому індивіду, іншому – бути

озброєним захистом, підкоряючись першому; обидва ці складові частини керують індивідом жадаючим, який «по своїй природі жадає багатства». Платон пов'язав справедливість із громадським порядком. Він вважав, що закони природи не можуть механічно переноситися на людське суспільство. Ідеальним громадським порядком Платон вважав винайдене ним суспільство, розділене на три касты: філософів (пануюча каста), воїнів і хліборобів із ремісниками [4, с. 14]. Даний концепт також є доволі ідеалістичним, базуючись на «космічній» природі кожної людини та її призначенні у подальшому житті. В реальності вибір власного призначення є індивідуальним і не може бути наперед встановленим. У такому випадку кастовість суспільства є обмежувальним фактором для окремого індивіда, який має бути вільним в обранні тієї «касты» або сфери діяльності, яка відповідає його інтересам, індивідуальним та фаховим навичкам, амбіціям тощо. Більше того, обрання сфери діяльності має бути доступним до зміни протягом життя як фактор свободи вибору та волі, що є одним із основоположних політико-правових принципів.

Арістотель питання справедливості визначав крізь призму дотримання законів як фактор балансування прав та обов'язків. При цьому Арістотель допускав недосконалість, а відтак і несправедливість закону, однак, на його переконання, краще виконувати недосконалий та несправедливий закон, аніж не виконувати його зовсім. При цьому мислитель вивів два види справедливості: зрівняльна («арифметична рівність») та розподільна («геометрична рівність»). Принцип зрівняльної справедливості передбачає еквівалентний розподіл того, що є частиною відносин. У цьому випадку ігнорується статус, походження тощо, а всі учасники поділу визначаються рівними один одному. Такий концепт має ознаки «арифметичної рівності». Ознака розподільної справедливості, на думку В. Левкулича, «полягає в розподілі благ згідно з чеснотами та якостями осіб. Критерієм розподільної справедливості є «геометрична рівність», яка означає розподіл загальних благ пропорційно внескам членів суспільства.

Тобто загальні для всіх блага розподіляються залежно від якостей (чесність, багатство) суб'єктів, що їх отримують. У цьому випадку можливе як рівне, так і нерівне наділення певними благами (владою, грошима, славою).

Розподільна справедливість в основному регулює галузь політичних прав громадян, можливість їх участі в управлінні державою, прийнятті законів» [5].

Розвиток філософської думки доби Середньовіччя супроводжувався стрімким розвитком точних наук, тому раціоналістичний підхід мав місце і в описі філософських концепцій справедливості. Також суттєвий вплив на формування останніх вплинули, на мою думку, розвиток ідей приватної власності, поступове виділення приватної частини із суспільної, переосмислення функцій держави та владних еліт. Суттєвий вплив на формування загальних парадигм та концепцій у сфері пошуку принципів справедливості справили такі філософи, як Р. Декарт [6], Т. Гоббс [7], Б. Спіноза, Д. Юм [8], І. Кант [9], Г.В.Ф. Гегель.

Сучасні тенденції лібералізації суспільств не могли не вплинути на розвиток філософської та політичної думки, в тому числі щодо формування концепцій принципів справедливості. Певним чином антагоністами можна назвати концепції Дж. Ролза, основною працею якого є «Теорія справедливості», та А. Етционі з комунітаристським ученням. Напрямок комунітаристських ідей були реакційним щодо концепції та ідеї індивідуалізму, в основі яких лежить свобода та рівність прав, яскравим представником яких був власне Дж. Роулз. Л. Ляпіна у своїй статті резюмує загальну концепцію Дж. Роулза щодо принципів розбудови справедливого суспільства: «По-перше, твердження про те, що справедливість – це інтелектуальна конструкція, оскільки без обраних людьми принципів справедливості неможливе соціальне співробітництво, і принципи справедливості є результатом чесної угоди.

По-друге, виокремлення трьох основних принципів справедливості, а саме: рівної свободи; чесної рівності можливостей та принцип відмінностей, де перший принцип передбачає, що основні права і свободи мають бути розподілені рівно, а єдиним обмеженням цих свобод може бути тільки свобода інших. Відповідно до другого принципу, соціальне членство має бути відкритим в умовах чесної рівності можливостей для усіх громадян, у тому числі й незалежно від статі, раси, етнічної належності чи сексуальної орієнтації та соціального походження. Принцип відмінності виправдовує нерівності в розподілі первинних благ лише за тієї умови, що вони спрямовані на поліпшення шансів найменш

процвітаючих членів суспільства або, точніше, «репрезентативного члена» найменш процвітаючої групи, до яких, до речі, можна віднести іммігрантські, етнічні та інші меншості.

І, нарешті, ідея «перехресного консенсусу», яка передбачає пошук компромісу в різних поглядах на благо, що сприяє забезпеченню суспільної згоди і стабільності.» [10, с. 18].

Яскравим представником комунітаристських концепцій можна вважати А. Етціоні [11], погляд якого на суспільство та бачення принципів розбудови справедливого суспільства межує між ідеалістичним та утопічним. Його вчення базуються на припущеннях щодо відсутності соціальних суперечностей у комунітаристських суспільствах, іншими словами, всі учасники такого суспільства мають схожі цілі, об'єднані спільною ідеєю. В такому випадку за відсутності суттєвих відмінностей, а відповідно і суперечностей, постає питання об'єднання зусиль та знань задля досягнення спільних цілей. «Світ майбутнього бачиться А. Етціоні як всесвітнє співтовариство, яке об'єднує регіональні спільноти, очолюється глобальною владою, утвореною на базі радикально трансформованого ООН. Таким чином, комунітаризм є реакцією частини інтелектуалів на проблеми західного суспільства, спробу пошуку гнучких форм балансу між індивідом і суспільством, автономією особистості й інтересами спільноти, між загальним благом і свободою, правами і обов'язками. Ця течія, що відводить соціуму першорядну роль у реалізації прав і свобод особистості, фактично є симбіозом двох ідеологій – соціалістичної та ліберальної» [12, с. 28]. Описані А. Етціоні ідеї є важливим дороговказом для наближення до ідей ідеального суспільства, при цьому вони розбиваються реалістичним та прагматичним поглядом на світ, який неможливо уніфікувати ні з точки зору потреб кожного індивіда, оскільки такі потреби можуть діаметрально відрізнятись, так і з точки зору цілей, якими керуються ці індивіди. Тому комунітаристська модель може бути реалізована, на мою думку, лише в рамках малої соціальної або політичної групи, яка дійсно об'єднана спільною ідеєю або метою, але при цьому декілька груп (комун) неможливо поєднати у більш складну політичну або соціальну архітектуру через відсутність спільних або схожих цілей.

До сучасних дослідників питань справедливості можна віднести таких науковців: А. Сен з його основними працями «Переосмис-

лення нерівності» [13] та «Ідея справедливості» [14], М. Нуссбаум [15], М. Сендел (книга «Що не можна купити за гроші: моральні межі ринку») [16], Н. Фрейзер [17], А. Хоннет, що в своїй книзі «Ідея соціалізму» [18] намагається осучаснити соціальний дискурс щодо питань справедливості та побудови соціального суспільства в сучасному світі. Структуруючи загальні тенденції у сучасних філософських дослідженнях, можна дійти висновку щодо загального тренду глобалізації поглядів щодо формулювання поняття справедливості, пошуку оптимальної моделі, виходячи на наднаціональний рівень для цілей впровадження принципів справедливості у глобальних масштабах. Так, А. Сен у книзі «Ідея справедливості» найближче підійшов, з точки зору прикладного характеру, до формалізації принципів побудови справедливого суспільства, систематизуючи їх до наступних концептів:

– найголовніше завдання зводиться не до пошуку досконалої моделі справедливості, що є ідеалістичним та недосяжним елементом, а мінімізувати несправедливість конкретними кроками. Іншими словами, справедливість не є абсолютом, а скоріше шляхом вдосконалення суспільства через подолання проявів несправедливості;

– надання індивідам можливості досягнення тих ідеалів та цінностей, які для них є важливими та цінними. Тобто забезпечення співмірними можливостями всіх учасників громадянського суспільства;

– питання глобальної відповідальності та дотримання принципів на наднаціональному рівні для подолання несправедливості в глобальних масштабах.

Інший представник сучасних політичних філософів, М. Сендел, порушує питання моралі у сучасних реаліях глобалізованого суспільства та ринкової економіки. В капіталістичних зв'язках та взаємовідносинах між людьми він вбачає ризик втрати та знецінення морально-етичних норм, які неможливо «оцифрувати». Це є наслідком ринкових відносин, в яких, умовно, на все можна встановити ціну, що призводить до девальвації людських цінностей та маргіналізації тих принципів побудови суспільства, що базуються на солідарності, справедливості, емпатії та етичних нормах. Таким чином М. Сендел намагається виокремити та зберегти морально-етичну складову людських відносин в умовах жорсткого кон-

курентного середовища ринкової економіки, що може впливати на приватне життя кожного учасника такого суспільства.

Висновки. Узагальнюючи еволюцію розвитку політичної та філософської думки щодо справедливості, можна дійти висновку, що поняття справедливості пройшло складний шлях трансформації від античних ідеалістичних поглядів на гармонізацію відносин між суспільством та людиною до сучасних концепцій пошуків балансу між індивідуальними правами, інтересами, цілями та суспільним благом. Ідеї Сократа, Платона й Арістотеля стали фундаментом роздумів про роль держави, особистих обов'язків і громадських чеснот, а їх вплив неможливо переоцінити в контексті подальшого пошуку концепцій побудови справедливого суспільства та моделей впровадження принципу справедливості. У наш час концепції Дж. Роулза щодо рівної свободи, чесною рівності можливостей і принципу відмінностей визначають ліберальний підхід до справедливості, тоді як комунітаристські ідеї А. Етционі формують концепт політико-правового консенсусу задля досягнення спільних цілей в умовах справедливого розподілу благ.

Сучасні дослідники, зокрема А. Сен і М. Сендел, переосмислюють принципи справедливості, адаптуючи їх до сучасних реалій в умовах глобалізації суспільно-політичних відносин, пропонуючи відмовитися від пошуків досконалої ідеальної моделі та зосередитися на подоланні проявів несправедливості, наближаючись у такий спосіб до мети дотримання принципів розбудови справедливого суспільства. Водночас М. Сендел звертає увагу на морально-етичний аспект в умовах капіталістичної ринкової економіки, що безпосередньо впливає на сприйняття цінностей і може нівелювати морально-етичні норми в суспільстві. Таким чином, сучасна філософія справедливості спрямована на забезпечення рівних можливостей для досягнення особистих цілей, характеризується прагненням глобалізувати виклики в питанні подолання проявів несправедливості та побудови наднаціональних принципів розбудови справедливих суспільств.

Проведене дослідження мало за мету сфокусувати увагу на необхідності реанімування фахового дискурсу щодо пошуку принципів справедливості, їхньої формалізації та методів впровадження, що є важливою передумовою подальшого пошуку оптимальної моделі політичного управління та оновленого договору між суспільством та політичними елітами.

1. Шевелер Н. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер. Юридичні науки. 2020. Т. 2. № 4. С. 33-39.
2. Блоха Я. Категорія «Справедливість» в античній філософії періоду високої класики. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79-87.
3. Платон. *Диалоги*. Київ: Основи, 1999. 395 с.
4. Трубніков В., Скакун О. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер. Право. 2015. Вип. 20. С. 13–20.
5. Левкулич В. Справедливість в концепціях мислителів античності. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2009. Вип. 12. С. 33–36.
6. Descartes R. *Key Philosophical Writings*. Wordsworth Editions. 1997. 408 с.
7. Гоббс Т. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ: Дух і Літера, 2000. 581 с.
8. Юм Д. *Трактат про людську природу*. Київ: Всесвіт, 2003. 552 с.
9. Кант І. *Критика практичного розуму*. Київ: Юніверс, 2000. 240 с.
10. Ляпіна Л. Концепція соціальної справедливості Джона Ролза як теоретичне підґрунтя теорії мультикультуралізму. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер. Філософія. 2015. Т. 257. Вип. 245. С. 15-19.
11. Etzioni A. *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. New York: The Free Press. 1968. 698 с.
12. Огорокова В. «Активний соціум» як комунітаристська модель справедливого суспільства А. Етціоні. *Перспективи*. 2019. № 2. С. 26-32.
13. Sen A. *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 254 с.
14. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 496 с.
15. Nussbaum M. *Frontiers of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 512 с.
16. Sandel M. J. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. 320 с.
17. Fraser N., Honneth A. *Redistribution or Recognition? A Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 256 с.
18. Honneth A. *The Idea of Socialism*. Cambridge: Polity Press, 2016. 320 с.

References

1. Sheveler N. *Pryntsyp spravedyvosti u filosofiyi antychnykh filosofiv*. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. *Yurydychni nauky*. 2020. № 4. Tom 2. S. 33-39.
2. Bloha Ya. *Katehoriya «Spravedlyvist» v antychniy filosofiyi periodu vysohoyi klasyky*. *Filosofski obriyi*. 2016. № 36. S. 79-87.
3. Platon. *Dialohy*. Kyiv: Osnovy, 1999. 395 s.
4. Trubnykov V., Skakun O. *Pryntsyp spravedyvosti z pozytsiyi filosofiyi*. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. Ser. Pravo. 2015. Vyp. 20. S. 13–20.
5. Levkulych V. *Spravedlyvist v kontseptsiiakh mysliteliv antychnosti*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. 2009. Vyp. 12. S. 33–36.
6. Descartes R. *Key Philosophical Writings*. Wordsworth Editions. 1997. 408 с.
7. Hobbes T. *Leviathan, abo Suty, budova i povnovazhennya derzhavy tserkovnoyi ta tsyvil'noyi*. Kyiv: Duh i Litera, 2000. 581 s.
8. Hume D. *Traktat pro lyudsku pryrodu*. Kyiv: Vsesvit, 2003. 552 s.
9. Kant I. *Krytyka praktychnogo rozumu*. Kyiv: Yunivers, 2000. 240 s.
10. Lyapina L. *Kontseptsiya sotsial'noyi*

spravedlyvosti Dzhona Rolza yak teoretychne pidhruntia teoryi multykul'turalizmu. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiya»*. Ser. Filosofiya. 2015. T. 257. Vyp. 245. S. 15-19. Etzioni A. *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. New York: The Free Press. 1968. 698 c. **12.** Okorokova V. «Aktyvnyy so'tsyum» yak komunitarystska model' spravedlyvoho suspil'stva A. Etzioni. *Perspektyvy*. 2019. № 2. S. 26-32. **13.** Sen A. *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 254 s. **14.** Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 496 s. **15.** Nussbaum M. *Frontiers of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 512 s. **16.** Sandel M. J. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. 320 s. **17.** Fraser N., Honneth A. *Redistribution or Recognition? A Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 256 s. **18.** Honneth A. *The Idea of Socialism*. Cambridge: Polity Press, 2016. 320 s.

Volotek Igor. Evolution of scientific approaches to the concept of justice

The article examines the evolution of scientific thought the concept of justice, building a fair society, starting from the philosophical treatises of ancient times. An analysis of the concepts of prominent philosophers was carried out, adapting historical treatises to the modern view of political and social relations between society's elements, including from the standpoint of the formation of a socio-political agreement between society and political elites. The article includes the main historical works from different eras for the purpose of following the evolution of the philosophical view on the justice term due to changes of social and political relations, from idealistic concepts of Plato, Aristotle, Socrates to the modern vision that was developed by J. Rawls, A. Etzioni, A. Sen, M. Sandel. The scientific works of modern philosophers reflect the liberal trend that determine the direction of scientific thoughts regarding justice as well and includes globalist point of view with necessary involvement of international governances to develop fair approaches for overcoming of injustice over the world. The article also raised the issue of the social request to resuscitate the professional discourse on the formation of a national consensus on the issue of building a fair society in the conditions of the deconstruction of Ukrainian society.

Key words: justice, fair society, communitarianism, equality, consensus, distribution.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-363

Д. В. НЕЛІПА
Д. А. ТОВМАШ

ПОЛІТИЧНІ СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ ГРЕЦІЇ ТА ТУРЕЧЧИНИ

Показано, як Туреччина та Греція визначили наміри врегулювати давні конфлікти, зокрема щодо морських кордонів. Кіпрський конфлікт досліджується як заморожений етнополітичний конфлікт, що сприяв дезінтеграції цієї держави. Аналізуються етнічні, історичні та політичні витоки конфлікту. Визначено перешкоди інтеграції Кіпру в зовнішній та внутрішній сферах. Обґрунтовано, що спроби Туреччини, Греції та Великобританії зберегти контроль над частиною Середземноморського регіону призвели до порушення етнічного балансу, до виникнення міжетнічних суперечностей щодо пересування. Визначено інституціональні фактори врегулювання, звертається увага на особливості характеру міжетнічної поведінки сторін, зокрема: пряме зіткнення; конкурентна поведінка; ухиляння, пристосування; взаємні поступки, співробітництво. У врегулюванні конфлікту виокремлюються принципи, етапи управління. Зазначається, що конфліктна ситуація є станом, за якого держави усвідомлюють, що мають взаємно несумісні цілі.

Ключові слова: інформаційна політика, демократія, політичний конфлікт, національна ідентичність, методи вирішення конфліктів, колек-

© НЕЛІПА Дмитро Васильович – доктор політичних наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-5363-3990; e-mail: nelipa_dv@ukr.net

© ТОВМАШ Дмитро Анатолійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-4576-0703; e-mail: tovmash_d@ukr.net

тивне почуття власності, греко-турецькі відносини, міжетнічна ворожнеча, етнополітичний конфлікт.

Nelipa Dmytro, Tovmash Dmytro. Political ways of overcoming the international conflict between Greece and Turkey

Turkey and Greece have stated their intentions to resolve long-standing conflicts, in particular, the issue of maritime borders. The Cyprus conflict is being studied as a frozen ethno-political conflict. It contributed to the disintegration of this state. Ethnic, historical and political origins are analyzed. It is substantiated that the obstacles to the integration of Cyprus in the external and internal spheres. It is determined that the attempts of Turkey, Greece and Great Britain to maintain control over part of the Mediterranean region have led to a violation of the ethnic balance. This contributed to the emergence of interethnic contradictions of movement. Institutional factors of settlement are determined. Researchers pay attention to the analysis of the nature of behavior: direct confrontation, competitive behavior; evasion, adaptation; mutual concessions, cooperation. In the settlement of the conflict, principles and stages of management are distinguished. A conflict situation is a state in which states realize that they have mutually incompatible goals.

Key words: national security, information policy, democracy, political conflict, national identity, conflict resolution methods, collective sense of ownership, Greek-Turkish relations, ethno-political conflict, disintegration.

Вступ. Проблема міжнародних конфліктів є однією з найактуальніших у сучасному світі. Важливим у цьому контексті є розкриття особливостей діалогу з урегулюванням греко-турецького конфлікту щодо Кіпру. З цією метою важливого значення набуває з'ясування політичних та історичних передумов виникнення даного конфлікту, участь у ньому міжнародних організацій та вплив міжнародних відносин загалом на його перебіг і врегулювання. Конфлікт сягає корінням в історичне минуле та формується за впливу поточних наслідків. Хронологічна структура та коротке посилення на історію мають за мету зберегти аналітичну переконливість, релевантність опису як пояснення.

Особливого актуальності набуває дослідження чинників, які гальмують розв'язання цього політичного конфлікту, який набув міжнародного виміру. Нині існують певні наміри сторін щодо врегулювання конфлікту, проте заважають амбіційні наміри сторін реалізувати власні вимоги.

Серед вітчизняних дослідників зазначену проблему аналізували К. М. Вітман, Ю. Волошин та ін. Так, К. М. Вітман досліджував

витоки та сучасний етап врегулювання кіпрського етнополітичного конфлікту [1]. Ю. Волошин проаналізував в контексті процесів європейської міждержавної інтеграції міжнародно-правові засоби розв'язання греко-турецького конфлікту [2]. Серед зарубіжних дослідників проблему аналізували Кребс, Бахар Румелілі, Кофудакіс, Алексис Гераклідіс та ін. Так, Бахар Румелілі дослідив інституціоналістські теорії міжнародних відносин та греко-турецькі відносини.

Метою дослідження є аналіз політичних засобів врегулювання міжнародного політичного конфлікту Греції та Туреччини.

Виклад основного матеріалу. Турецькі та грецькі військові кораблі у 2020 р. зіткнулися у стані підвищеної готовності у східній частині Середземного моря у тривалому протистоянні за десятиліття суперечки двох країн стосовно морського суверенітету. Після тижнів напруженості, коли в справу втрутилися іноземні флоти, зіткнулися два фрегати, засвідчивши ризик того, що аварія може перерости в конфлікт, якого не хоче жодна зі сторін. Обидва відступили, але лише через кілька тижнів і під тиском лідерів ЄС. Небезпека зберігатиметься доти, доки держави залишаються у циклі балансування на межі, який ледь не призвів їх до сутичок щонайменше чотири рази з 1970-х років. Це балансування на межі посилюється останніми роками, оскільки Туреччина стала сміливіше висувати претензії на суверенітет над водами Східного Середземномор'я. Греція стала наполегливішою у налагодженні зв'язків з регіональними партнерами, щоб обмежити Туреччину. Проте держави мають уникати подальших провокацій, продовжувати попередні переговори. Європейські держави та США мають підтримати ці зусилля, у тому числі намагаючись розв'язати у Туреччині відчуття оточення [3, с.133].

Морська суперечка між Грецією і Туреччиною перетворилася на мережу суперечок і питань, що перетинаються. По-перше, це суперечки про морські кордони Туреччини з грецькими островами біля її Егейського та південного узбережжя, де держави спробували заявити про власні права. Серед найбільш далекосяжних є твердження Греції про те, що Каstellорізо, острів площею 12 кв. км у межах досяжності для плавання від Туреччини, може претендувати на виняткову економічну зону, що тягнеться на 200 морських миль від її берегової лінії, що різко врізається в зону, яку Туреччи-

на хотіла б отримати. Зі свого боку, Туреччина в 2019 р. уклала з визнаним ООН урядом у Тріполі угоду про морську делімітацію (тобто кордон), в якій не враховуються потенційні зони, які можуть сягати великих грецьких островів, включаючи Родос і Крит. Чимало інших проблем делімітації виникає у зв'язку з наявністю понад 2400 островів (більшість з яких є грецькими) в Егейському морі [4, с. 339].

По-друге, сторони розходяться в думках про те, що має бути на порядку денному між ними. Крім питань делімітації, Туреччина хоче додати до списку ще два пункти. Один із них — демілітаризація деяких грецьких островів у східній частині Егейського моря та статус «сірих зон», сотень безлюдних острівців і скель у Егейському морі, які прямо не згадуються у міжнародних договорах. Анкара заявляє, що розміщення грецьких військових на островах поблизу Туреччини змінило баланс безпеки в регіоні. Вона побоюється можливого розширення Афінами своїх територіальних вод у Егейському морі та претензій на великі площі континентального шельфу на своїх східних островах Егейського моря. Якщо Греція зробить це, вона заблокує для Туреччини судноплавні шляхи через відкрите море Егейського моря, яке Анкара розглядає як економічну і безпечну артерію.

Греція відмовляється розглядати обидва питання. У першому випадку Афіни стверджують, що демілітаризація підірве національну безпеку Греції перед постійною загрозою з боку Туреччини. У другому кейсі (випадку) йдеться про те, що міжнародні договори дають достатні вказівки щодо того, які острови кому належать.

По-третє, окрім розбіжностей з приводу того, що має бути частиною майбутніх переговорів, сторони не можуть домовитися про рамки, за допомогою яких можна вирішувати свої розбіжності. Чиновники в Афінах давно наполягають, щоб Міжнародний суд виносив рішення з питань делімітації. Туреччина розглядає морські суперечки між країнами як те, що сторони повинні спочатку спробувати вирішити на двосторонній основі. Вона не виключає арбітражу або звернення до Міжнародного суду, але заявляє, що будь-який механізм, обраний сторонами, повинен охоплювати всі питання Егейського моря, щодо яких вони мають розбіжності, а не тільки делімітацію [5, с. 53].

Крім цих проблем, невирішена суперечка щодо Кіпру і стурбованість Туреччини зростаючим економічним, військовим співробітництвом між її регіональними суперниками підігривають напруженість.

Проте ескалація середини 2020 р. не була пов'язана із газом. Насправді води, де Туреччина та Греція розмістили військово-морські сили, далекі від родовищ. Суперечності з приводу суверенітету підживлюються двосторонніми сварками з приводу військових маневрів, прав меншин, культурної спадщини. Греція звинувачує Туреччину в тому, що вона дозволяє мігрантам із охоплених війною регіонів Південної Азії та Близького Сходу залишати свої береги, прямуючи на грецькі острови або на материковий кордон, як важіль тиску. Туреччина звинувачує Грецію в приховуванні осіб, яких Анкара вважає терористами, включаючи передбачуваних членів РПК та угруповання, яке вона називає фетхуллахістською терористичною організацією (ФЕТÖ). У пошуках спільної точки дотику необхідно вивчити рушійні сили поведінки сторін, зокрема те, як внутрішня політика в цих державах перешкоджає спробам примирення.

У світі продовжуються територіальні суперечки – понад п'ятдесят країн світу заперечують окремі території у своїх сусідів. Тому постає питання про дослідження конфліктів, інструментів запобігання. Серед причин слід назвати незадоволеність держав, війни, тероризм, суперечність вимог сторін за умови обмежених схем задоволення [6, с. 312].

Так, турецько-грецький збройний конфлікт між громадами на Кіпрі спалахнув у 1974 р., коли влада Греції спровокувала на острові військовий переворот. Президент країни був усунений, а у відповідь на це Туреччина ввела до північної частини острова (район проживання турків) 30-тисячний експедиційний корпус для захисту турецького населення. Кіпр був поділений на дві частини (північну та південну). У 1983 р. у турецькій, північній частині, була проголошена Турецька республіка північного Кіпру, визнана лише Туреччиною. Держави-члени Європейського Союзу мали намір розв'язати конфлікт греко-турецького протистояння на Кіпрі: якщо острів не вдасться об'єднати, то фінансова підтримка ЄС надаватиметься лише грецькій громаді, а такий результат вкрай небажаний для Туреччини [7, с. 469].

Отже, причинами міжнародних конфліктів є: конкуренція держав; суперечність національних інтересів; територіальні претензії; несправедливість, нерівномірний розподіл ресурсів; глобалізація; негативне сприйняття сторін, несумісність інтересів. Міжнародні конфлікти виникають із регіональних конфліктів.

Греко-турецькі відносини в сучасних умовах є неврегульованими через низку структурних та ідейних факторів.

Греція і Туреччина встановили дипломатичні відносини у 1830-х роках після проголошення Грецією незалежності від Османської імперії. Сучасні відносини почалися, коли Туреччина оголосила про свою освіту (????) в 1923 р. після поразки Османської імперії в Першій світовій війні. Суперництво характеризувало їхні стосунки протягом тривалого часу з періодами позитивних відносин, але без базового вирішення основних проблем [8, с. 280].

Контроль над східним Середземномор'ям та Егейським морем залишається головним питанням. Після Другої світової війни договір UNCLOS, деколонізація Кіпру та приєднання Додеканесу до території Греції загострили відносини. Декілька питань часто впливають на їхні поточні відносини, включаючи територіальні суперечки щодо моря та повітря, прав меншин, відносини Туреччини з Європейським Союзом та його державами-членами, особливо Кіпром. Контроль над енергетичними трубопроводами також стає дедалі важливішим питанням у відносинах.

Історія Візантійської та Османської імперій впливає на сучасні відносини між Туреччиною та Грецією. Ентоні Калделліс розглядає Візантійську імперію як середньовічне вираження грецької нації та досучасну національну державу. Існує думка, що Туреччина не є державою-наступником, а законним продовженням Османської імперії як республіки.

Греція і Туреччина мають суперництво щодо історії подій, які використовувалися для виправдання націоналізму в цих державах. Ці події включають обмін населенням між Грецією та Туреччиною, погром у Стамбулі та міжгромаднє насильство на Кіпрі. Греко-турецька ворожнеча не була суттєвим фактором у міжнародних відносинах з 1930 по 1955 рік, а під час холодної війни внутрішня та біполярна політика обмежувала конкурентну поведінку один проти одного. До середини 1990-х років і в наступні десятиліття ці

обмеження на їхнє суперництво були зняті, і обидві країни стали найбільшою загрозою безпеці одна для одної [9, с. 602].

Перший офіційний дипломатичний контакт між Грецією та Османською імперією відбувся у 1830 році. Консульські відносини між двома країнами були встановлені в 1834 році. У 1853 році в Стамбулі було відкрито грецьке посольство; воно було закрито в періоди кризи і в кінцевому підсумку переведено в нову столицю Анкару в 1923, коли була утворена Турецька Республіка.

Перший конфлікт між Візантійською імперією та турками-сельджуками стався у битві при Капетроні у 1048 році. Найбільш примітні битва при Манцикерті в 1071 році і турецьке поселення в Анатолії, що відбулося за нею. Пізніше турецькі анатолійські бейлики були створені на колишніх візантійських землях та на території роздробненого султанату Сельджуків. Одним із цих бейликів була Османська династія, яка стала Османською імперією. У 1453 Османська імперія завоювала Константинополь, столицю Візантійської імперії.

Більшість сучасної Греції та Туреччини потрапила під владу Османської імперії в XV столітті. Протягом наступних століть мали місце спорадичні, але безуспішні грецькі повстання проти правління Османа. Грецький націоналізм почав виявлятися в XVIII столітті. У березні 1821 року почалася грецька війна за незалежність. Після війни за незалежність Греція була утворена як незалежна держава у 1830 році. Відносини між Грецією та Османською імперією були сформовані Східним питанням та ідеєю Величності. Конфлікти між двома країнами включають Епірське повстання 1854 р. під час Кримської війни, Греко-македонське повстання 1878 р. і Епірське повстання 1878 р. під час Російсько-турецької війни (1877-1878). Війни між Османською імперією та греками включають Греко-турецьку війну (1897 р.) та дві Балканські війни. До кінця Другої Балканської війни через Бухарестський договір (1913) територія Греції збільшилася на дві третини – з 64 790 до 108 610 км² (з 25 020 до 41 930 кв. миль), а її населення – з 2 660 000 до 4 363 000. З перемогою союзників у Першій світовій війні Греція отримала Фракію за Договором Нейї-сюр-Сен та Східну Фракію та район Смирни за Севрським договором. Грецькі завоювання були значною мірою зведені нанівець наступною греко-турецькою війною (1919-1922).

Зі свого боку, тодішнє кіпрське керівництво на чолі з президентом Макаріосом від початку ставилося до незалежності Кіпру як до феномена, який мав стати проміжною ланкою в реалізації ідей енозису. І в рамках реалізації цієї політики доклало максимум зусиль для перегляду низки положень Цюрихсько-лондонських угод, отримавши навіть підтримку на рівні ООН. Це, в свою чергу, обернулося бажанням греків-кіпріотів обмежити права турецької громади острова, що сприяло насильству в міжетнічних відносинах. Спроба силового вирішення статусу острова з боку греків-кіпріотів призвело до висадки турецьких військ на острів, поділу острова за так званою «зеленою лінією» та формування нових позицій сторін у переговорному процесі [10, с. 44].

Етапи переговорів між громадами Кіпру за посередництва ООН у 1974-1983 рр. не сприяли врегулюванню конфлікту через відмову турків-кіпріотів повернути під контроль греків-кіпріотів місто Вароша.

Неефективність переговорного процесу сприяла виходу конфлікту на новий рівень, що виявилось у створенні невизнаного ніким, крім Туреччини, Турецької республіки Північного Кіпру (ТРПК) 1983 р., що, своєю чергою, на довгі роки уповільнило кіпрське врегулювання.

Етапом переговорів була розробка «плану Аннана», який із поверненням до ідей Цюрихсько-лондонських угод визначав підходи до розв'язання конфлікту. Провалу «плану Аннана» сприяли також амбіції провідних гравців міжнародних відносин, які зіткнулися в РБ ООН під час обговорення кіпрської проблеми.

Незважаючи на те, що досягти реалізації «плану Аннана» не вдалося, сили, витрачені на його розробку, узгодження між сторонами конфлікту, виявилися не марними. Саме спроба реалізації «плану Аннана» вивела в обох громадах острова на лідерські позиції тих політиків, які прагнули домогтися врегулювання конфлікту.

У 2004 р. Кіпр став членом ЄС. Однак усвідомлення реалій, пов'язаних із майбутнім Кіпру, зовсім не означало, що всі сили були готові їх прийняти, зокрема ЕОКА, яка планувала продовжити діяльність після набуття незалежності.

Активні зустрічі Д. Христофіаса із М. А. Талатом показували, що сторони можуть знайти шлях врегулювання конфлікту, але тільки коли вони дійсно зайняті пошуком взаємоприйнятних

рішень, а не способів тиску один на одного. У той же час переговори названих лідерів кіпрських громад показали, що для надання нового дихання переговорному процесу одного їхнього бажання і старання мало. Це було пов'язано з тим, що після кроків назустріч один одному ні Д. Христофіас, ні М. Талат не змогли відійти від сприйняття ситуації крізь призму старих підходів, згідно з якими греки-кіпріоти всі проблеми кіпрського врегулювання пов'язували з Туреччиною, а турки-кіпріоти, у свою чергу, провину за відсутність прогресу на переговорах покладали на Грецію, а після провалу «Плана Аннана» ще й на ЄС.

Гальмування мирного процесу сприяло приходу до влади в Турецькій республіці Північного Кіпру (ТРПК) націоналістів на чолі з Дервішем Ероглом. Потенціал мирного процесу був дуже високий, але повернути його назад виявилось не під силу навіть тим політикам, які негативно ставилися до можливості мирного врегулювання. Негативний вплив на переговорний процес почали односторонні дії сторін, спрямовані на освоєння газових родовищ острова. Ситуація здавалася тупиковою, проте банківська та економічна криза 2012-2013 р., а також тиск на офіційну владу Кіпру з боку ООН створили нову реальність, що підштовхнула до відновлення переговорного процесу. Цьому ж сприяло обрання президентом Кіпру в лютому 2013 р. Нікоса Анастасіадіса, а у квітні 2015 р. змінився і лідер ТРПК, ним став Мустафа Акінджі, який був активним прихильником ідеї об'єднання острова.

Зустрічі, проведені Президентом Кіпру та керівником турків-кіпріотів у період весни-осені 2015 р., показали, що вони намагаються домогтися зближення своїх позицій. До весни 2016 р. навіть представники ООН вважали, що досягнення угоди між сторонами цілком можливе. Напередодні переговорів у листопаді 2016 р. у швейцарському Монт-Переліні сторони робили заяви про можливість досягнення угоди наприкінці року. Однак ці заяви мали надто оптимістичний характер.

Етап переговорів у 2017 р. не сприяв ухваленню ключових рішень. Продовження переговорів відбулося зусиллями Посланника Генерального Секретаря ООН Еспена Барта Ейде.

Проблемою на переговорах, що відновилися, стала вимога греків-кіпріотів здійснити не тільки виведення турецьких військ з острова, а й ліквідувати систему гарантій, відповідно до яких

Туреччина в 1974 р. ввела війська на Кіпр. При цьому ніхто не обіцяв туркам-кіпріотам нових гарантій безпеки, що визнаються на міжнародному рівні.

Другий раунд переговорів у Кран-Монтана відкривався за початкових заяв сторін про можливість врегулювання конфлікту, проте проривних рішень досягти так і не вдалося, насамперед через позицію, зайняту президентом Кіпру Нікосом Анастасіадісом.

Очевидно, що Н. Анастасіадіс був зацікавлений у врегулюванні конфлікту, проте він, з одного боку, прагнув посилити безпекове середовище для греків-кіпріотів, вимагаючи виведення турецьких військ та ліквідації системи гарантій – з іншого, хотів при врегулюванні конфлікту вирішити практично всі спірні питання, йдучи на поступки туркам-кіпріотам лише у другорядних питаннях. Зі свого боку, турки-кіпріоти, також стурбовані проблемою власної безпеки, не готові були вірити Н. Анастасіадісу та представникам ЄС, які обіцяли їм гарантії безпеки лише на словах.

Таким чином, замість поетапного врегулювання конфлікту сторони одержали ситуацію, яку дослідник конфліктів О. Річмонд описав як таку, що громади на Кіпрі є жертвами одна одної, а також вказав на невдачі міжнародної системи. Отже, етнонаціоналістична риторика сприймалася як варіант, з погляду безпеки як острова, так його політичних лідерів; але це призводило до відсутності безпеки.

Очевидно, що усунути взаємну недовіру складно, тому восени 2017 р. спроби реанімації переговорного процесу не дали помітних результатів. При цьому сторони визначали готовність до продовження переговорів, президент М. Анастасіадіс виступав із різними ініціативами щодо відновлення переговорів, але при цьому він залишається переконаним прихильником своїх ідей, які далекі від формули поетапного врегулювання конфлікту.

Очільники зовнішньополітичних відомств Туреччини та Греції мають наміри врегулювати давні конфлікти, зокрема питання морських кордонів. Міністр закордонних справ Греції Г. Герапетрітіс визначив у 2024 р., що досягнуто певного рівня довіри, і це сприяє попередженню криз, що визначено напередодні візиту міністра закордонних справ Туреччини Х. Фідана. Держави засвідчили «надзвичайну волю» до співпраці. Зокрема, до підготовки до

Ради співробітництва на високому рівні (2025 р.), що буде кроком у подоланні суперечок щодо морської юрисдикції у Східному Середземноморському регіоні. Греція і Туреччина готуються до демаркації морських зон через угоду, яка визначить права на запаси газу, структури енергетичної інфраструктури.

Висновки. Кіпрське питання є політичним. Однак воно має і правові аспекти, міжнародні та внутрішні. У кіпрській науковій літературі існують лише окремі статті, у яких зроблено спроби висвітлити політико-правові аспекти.

Конфлікт є одним із найтриваліших конфліктів сучасності. У розв'язанні беруть участь греки-кіпріоти, турки-кіпріоти, актори світової політики: США, Великобританія, ЄС. Після Другої світової війни та початку руху за незалежність Кіпру від Великобританії та реалізації ідеї енозису шляхом тероризму рівень суперечностей зростає.

Усвідомлення реальності сприяло підготовці та підписанню Цюрихсько-лондонських домовленостей. Було очевидно, що у разі зростання рівня насильства відбудеться подальше залучення до конфлікту Греції і Туреччини. На момент підготовки угод політичне керівництво Греції та Туреччини розуміли, що без урахування інтересів один одного в кіпрському питанні, а також інтересів основних громад острова досягти розвитку Кіпру як незалежної держави не вдасться, і вони будуть залучені до протистояння.

Греція і Туреччина обговорюють демаркацію своїх морських зон. Угода про те, де починаються і закінчуються їхні морські зони, є важливою для визначення прав на можливі запаси газу і схеми енергетичної інфраструктури.

1. Вітман К. М. Кіпрський етнополітичний конфлікт: витоки та сучасний етап врегулювання. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 61. С. 106-116.
2. Волошин Ю. Міжнародно-правові засоби розв'язання греко-турецького конфлікту в контексті процесів європейської міждержавної інтеграції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 37. С. 253-263.
3. Muhittin Tolga Özsağlam. Turkish Republic of Northern Cyprus as a De Facto and Limited Recognized State: From Federal Solution to Two State Model. *Journal of International Analytics*. 2022. Vol. 13. No 4. P. 129-146.
4. Tsardanidis C. Economic Diplomacy as a Means of Foreign Policy: Greece and South-Eastern Europe. *Αγορά Χαρίς Σύνορα*. 2001. Vol. 6. No. 3. P. 322-

365. **5.** Anastasakis O. Greece and Turkey in the Balkans: Cooperation or Rivalry? *Turkish Studies*. 2004. Vol. 5. Iss. 1. P. 45-60. **6.** Tsakonas P., Tournikiotis A. Greece's Elusive Quest for Security Providers: The "Expectations-Reality Gap". *Security Dialogue*. 2003. Vol. 34. P. 301-314. **7.** Huliaras A., Tsardanidis C. (Mis)understanding the Balkans: Greek Geopolitical Codes of the Post-communist Era. *Geopolitics*. 2006. Vol. 11. P. 465-483. **8.** Itonakis N., Kontis A. The determinants of Greek foreign direct investments in southeast European countries. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*. 2008. Vol. 8. No. 3. P. 269-281. **9.** Kıralp Ş. Cyprus between Enosis, Partition and Independence: Domestic Politics, Diplomacy and External Interventions (1967–74). *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2017. Vol. 19. No 6. P. 591-609. **10.** Vural Y., Peristianis N. Beyond ethno-nationalism : emerging trends in Cypriot politics after the Annan Plan. *Nations and Nationalism*. 2017. Vol. 14. No 1. P. 39-60.

References

1. Vitman K. M. Kiprskiy etnopolitychniy konflikt: vytoky ta suchasnyi etap vrehuliuvannia. *Aktualni problemy polityky*. 2018. Vyp. 61. S. 106-116. **2.** Voloshyn Yu. Mizhnarodno-pravovi zasoby rozviazannia hreko-turetskoho konfliktu v konteksti protsesiv yevropeiskoi mizhderzhavnoi intehratsii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2008. Vyp. 37. S. 253-263. **3.** Muhittin Tolga Özsağlam. Turkish Republic of Northern Cyprus as a De Facto and Limited Recognized State: From Federal Solution to Two State Model. *Journal of International Analytics*. 2022. Vol. 13. No 4. P. 129-146. **4.** Tsardanidis C. Economic Dipomacy as a Means of Foreign Policy: Greece and South-Eastern Europe. *Αγορά Χωρίς Σύνορα*. 2001. Vol. 6. No. 3. P. 322-365. **5.** Anastasakis O. Greece and Turkey in the Balkans: Cooperation or Rivalry?. *Turkish Studies*. 2004. Vol. 5. Iss. 1. P. 45-60. **6.** Tsakonas P., Tournikiotis A. Greece's Elusive Quest for Security Providers: The "Expectations-Reality Gap". *Security Dialogue*. 2003. Vol. 34. P. 301-314. **7.** Huliaras A., Tsardanidis C. (Mis)understanding the Balkans: Greek Geopolitical Codes of the Post-communist Era. *Geopolitics*. 2006. Vol. 11. P. 465-483. **8.** Itonakis N., Kontis A. The determinants of Greek foreign direct investments in southeast European countries. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*. 2008. Vol. 8 No. 3. P. 269-281. **9.** Kıralp Ş. Cyprus between Enosis, Partition and Independence: Domestic Politics, Diplomacy and External Interventions (1967–74). *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2017. Vol. 19. № 6. P. 591-609. **10.** Vural Y., Peristianis N. Beyond ethno-nationalism: emerging trends in Cypriot politics after the Annan Plan. *Nations and Nationalism*. 2017. Vol. 14. № 1. P. 39-60.

Nelipa Dmytro, Tovmash Dmytro. Political ways of overcoming the international conflict between Greece and Turkey

The article analyzes the main factors of the emergence of international conflicts on the example of Greece and Turkey. It stands to reason that the

conflict of interest between the two countries can be rethought to account for the reasons for the failures. It has been proven that it is necessary to solve problems as a prerequisite for better relations. It has been determined that there is no direct enmity or conflict between the two nations. Instead, identities were shaped and constructed according to regime preferences. Therefore, political culture and the idea of states (as they are understood in terms of norms, values and foreign policy orientations) determine totality over identity, since society is subordinate to the state. The concepts used include historical, political, geographical, social variables, etc. It was found that in order to obtain the results of empirical studies models, scales, and classification schemes that allow different approaches to identity formation to be distinguished. Turkey and Greece have stated their intentions to resolve long-standing conflicts, in particular, the issue of maritime borders. The Cyprus conflict is being studied as a frozen ethnopolitical conflict. It contributed to the disintegration of this state. Ethnic, historical and political origins are analyzed. It is substantiated that the obstacles to the integration of Cyprus in the external and internal spheres. It is determined that the attempts of Turkey, Greece and Great Britain to maintain control over part of the Mediterranean region have led to a violation of the ethnic balance. This contributed to the emergence of interethnic contradictions of movement. Institutional factors of settlement are determined. Researchers pay attention to the analysis of the nature of behavior: direct confrontation, competitive behavior; evasion, adaptation; mutual concessions, cooperation. In the settlement of the conflict, principles and stages of management are distinguished. A conflict situation is a state in which states realize that they have mutually incompatible goals. The problem of international conflicts is one of the most urgent problems of the modern world.

Key words: national security, information policy, democracy, political conflict, national identity, conflict resolution methods, collective sense of ownership, Greek-Turkish relations, ethnopolitical conflict, disintegration.

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В ЕСТОНІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ, ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано інститут екстериторіальної культурної автономії національних меншин в Естонії з погляду його ефективності. Автор пояснює дослідницький інтерес до кейса Естонії тим, що він є першим у міжнародній практиці, який отримав нормативно-правове закріплення, має тривалу історію й продовжує еволюціонувати, має особливості реалізації. Акцентовано на практичному інтересі до вивчення зарубіжного досвіду впровадження культурної автономії національних меншин з огляду на можливу перспективу відродження інституту екстериторіальної автономії в Україні. Особливу увагу автор звернув на проблеми функціонування інституту культурної автономії національних меншин в Естонії. Відзначено, що в цій країні інститут культурної автономії щобільше стає символічним, причиною чого є передусім низька зацікавленість держави у цьому інституті етнополітики, невідповідність законодавства особливостям поточного моменту, безпекові виклики.

Ключові слова: Естонія, етнополітика, екстериторіальна культурна автономія, національні меншини, національне самовизначення, національний рух.

Shpachenko Yaroslav. Institute of cultural autonomy of national minorities in Estonia: evolution, problems of functioning, experience for Ukraine

The article analyses the institution of non-territorial cultural autonomy of national minorities in Estonia in terms of its effectiveness. The author explains the research interest in the Estonian case by the fact that it is the first in international practice to be enshrined in law, has a long history and continues to evolve, and has specific features of implementation. The author emphasizes the practical interest in studying the foreign experience of implementing cultural autonomy, given the possible prospect of reviving the institution of extraterritorial autonomy of national minorities in Ukraine. The author pays special attention

© ШПАЧЕНКО Ярослав Борисович – аспірант відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0008-9767-4613; e-mail: shpachenkomail@gmail.com

to the problems of functioning of the institute of cultural autonomy in Estonia. It is noted that in Estonia, the institution of cultural autonomy of national minorities is becoming more and more symbolic, which is primarily due to the low interest of the state in this institution of ethnopolitics, the inconsistency of legislation with the peculiarities of the current moment, and security challenges.

Key words: *Estonia, ethnic policy, non-territorial cultural autonomy, national minorities, national self-determination, national movement.*

Вступ. Досвід низки держав Європи засвідчує, що інститут етнокультурної (національно-культурної, культурної) автономії національних меншин наділений консолідаційною спроможністю, здатен сприяти міжетнічній злагоді та протидіяти сепаратизму. Цей інститут наразі не інтегрований в українську етнополітику, а його конструктивний потенціал належно не оцінений ні державою, ні етноспільнотами, а також дискутується науковою спільнотою. Це актуалізує вивчення вітчизняними ученими зарубіжного досвіду, щоб з'ясувати як можливості цього інституту, так й об'єктивно виявити проблеми, що виникають під час реалізації таким типом автономії своїх функцій у демократичних поліетнічних державах.

Кейс інституту екстериторіальної культурної автономії національних меншин Естонії цікавий для аналізу і як історично перший, і як такий, що отримав продовження на сучасному етапі, і як такий, що увиразнює певні проблеми з практичною реалізацією. Незабаром (на початку 2025 р.) виповнюється 100 років від часу правового закріплення цього інституту в Естонії, що додатково повертає увагу до оцінки цього інституту.

У статті ми звернемося до еволюції, характеристик інституту культурної автономії національних меншин Естонії, а також проблем, які проявилися в ході функціонування, щоб оцінити потенційну прийнятність запозичення тих чи інших його характеристик іншими державами, зокрема Україною. Висновки, зроблені з досвіду функціонування інституту культурної автономії національних меншин в Естонії, потенційно сприятимуть більш ефективному використанню його можливостей, а також запобіганню можливим проблемам у випадку його інституалізації як в Україні, так і в інших державах.

Метою статті є з'ясування на прикладі Естонії особливостей інституту культурної автономії національних меншин, виявлення проблем, які виникають під час його функціонування.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Інститут культурної автономії національних меншин Естонії уже привернув увагу вітчизняних (К. Вітман, О. Зінченко, І. Кресіна, О. Палько та ін.) та зарубіжних (М. Лагерспец, Д. Дж. Сміт, А. Юпсаніс та ін.) учених. Т. Тарк на прикладі кейса екстериторіальної автономії національних меншин Естонії поставив питання про сильні та слабкі сторони цієї моделі з погляду її ефективності, спроможності зберігати та захищати ідентичності національних меншин (етноспільнот), яким загрожує зникнення. М. Кулдкепп зосередився на вивченні кейса шведської національної меншини Естонії та її культурної автономії. П. Петерсу приділив увагу конструюванню естонської ідентичності. Загалом інтерес до проблематики стійко підтримується упродовж уже кількох десятиліть.

Основний акцент у дослідженнях учених було зроблено на хронологічно першому етапі функціонування інституту національно-культурної автономії національних меншин (1925–1940 рр.), а також його відродженні (1993 р.). При цьому недостатньо уваги приділено практичним результатам функціонування цього інституту та проблемам, які виникли під час реалізації національними меншинами права на культурну автономію. Це особливо актуально для України в контексті обговорення (наразі на рівні наукового дискурсу) перспектив інституціоналізації етнокультурної автономії національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Естонія запровадила інститут культурної автономії національних меншин у міжвоєнний час. Він функціонував від ухвалення 25.02.1925 р. Закону Естонської Республіки «Про культурну автономію в Естонії» до радянської окупації у червні 1940 р. [1]. Цей нормативно-правовий акт прийняли для реалізації проголошеного ще у 1918 р. та затвердженого Конституцією Естонської Республіки 1920 р. принципу культурної автономії. Відтак вперше у міжнародній практиці було унормовано інститут культурної автономії національних меншин. Цей інститут розглядався у міжвоєнній Естонії як необхідний, хоча населення на той час і кілька десятиліть поспіль було переважно національно гомогенне. До прикладу, станом на 1934 р. у структурі населення було 88,11% естонців; опісля під впливом асиміляційної політики СРСР цей відсоток зменшився аж до 61,5% (станом на 1989 р.).

Історичним меншинам (німецькій, єврейській, шведській і російській), а також меншинам чисельністю від 3000 осіб надали право засновувати інститути національного самоврядування з метою управління власними освітніми, культурними, окремими соціальними питаннями. На основі представників меншин проводилися вибори ради культурної автономії національної меншини – органу публічного права, що міг видавати акти в межах культурно-освітньої компетенції, встановлювати податки для тих, хто включений до списків, обирати членів культурного самоврядування, виконавчої гілки влади автономії та контролювати її діяльність. Повноваження органу культурної автономії найперше полягали в організації, адмініструванні шкіл з рідною мовою навчання, управлінні суб'єктами сфери культури (театри, бібліотеки, музеї і т. ін.). Фінансування діяльності культурного самоврядування забезпечувалося державними субсидіями, підтримкою місцевих органів влади та податками, які стягалися з громадян, внесених до списків членів національної меншини [2].

У міжвоєнний період правом на створення культурної автономії скористалися лише дві національні меншини – німецька (з 1925 р.) та єврейська (з 1926 р.). Обидві були зацікавлені в такому інституті етнічного самовизначення. Естонські німці та євреї, як найзаможніші на той час національні меншини Естонії, які до того ж проживали порівняно компактно [3], до радянської окупації використовували «надану можливість для організації свого культурного розвитку, засновуючи театри, видавництва, літературні організації, школи тощо» [4]. Однак низка національних меншин з різних причин не скористалися можливістю створити свої екстериторіальні культурні автономії. Серед таких причин – фінансова, адже функціонування органів автономії, проведення виборів органу культурної автономії тощо вимагало ресурсів, а окрім німецької та єврейської меншин, мабуть, жодна інша не була настільки заможною, освіченою. Прикладом цього найперше є естонські шведи (близько 8000 осіб) [5], хоча саме вони першими ще до проголошення незалежності Естонії у 1918 р. лобювали запровадження культурної автономії та навіть визначали це головною метою свого національного руху.

Міжнародна демократична спільнота схвально та зацікавлено сприйняла естонську ініціативу інституціоналізації культурної

автономії національних меншин. До прикладу, Ліга Націй оцінила естонський закон як взірцевий для впровадження іншими державами. Однак загалом оцінки естонської моделі культурної автономії на обох етапах її еволюції (міжвоєнному та після відновлення незалежності) варіюються від успішної [6] до такої, що має радше символічний характер (особливо в оцінці останніх років) [7]. Така зміна оцінок привертає увагу до з'ясування тих змін, які відбулися в Естонії стосовно культурної автономії національних меншин.

Ренесанс дискусії про екстериторіальну автономію національних меншин в Естонії розпочався ще до відновлення незалежності країни в межах перебудовчої демократизації радянської політичної системи. На установчому з'їзді політичного руху Народний фронт Естонії (1-2.10.1988 р., м. Таллінн) було озвучено намір повернення до культурної автономії. Це, зокрема, вказувало й на наявність символічного зв'язку тогочасного естонського національного руху з демократичними традиціями Естонської Республіки міжвоєнного періоду. Не в останню чергу інститут екстериторіальної культурної автономії національних меншин розглядався і як інструмент зниження претензій на автономію територіального типу російської національної меншини [8].

Отже, ще до відновлення незалежності приверталася увага до відродження політико-правового інституту культурної автономії національних меншин, але його юридичне наповнення ще не обговорювалося. Конституція Естонської Республіки (1992 р.) підтвердила право національних меншин «створювати установи самоврядування на користь національної культури на умовах та в порядку, встановленому Законом про культурну автономію національних меншин» (ст. 50). Інші положення конституції гарантували право навчального закладу меншини обирати мову навчання (ст. 37) та право кожного «зберігати свою національну належність» (ст. 49) [9].

Реновація інституту культурної автономії національних меншин була проведена Естонією 1993 р. шляхом прийняття Закону Естонської Республіки «Про культурну автономію національних меншин». Під час парламентських дебатів (28.06, 30.09 і 26.10.1993 р.) існував значний консенсус щодо необхідності прийняття закону про культурну автономію національних меншин, а дискусії в межах обговорення законопроекту велися передусім щодо переліку національних меншин, які можуть утворити культурну автоно-

мію – чи це буде відкритий список меншин, чи закритий (з чітким переліком національних меншин).

На сучасному етапі в Естонії проживають майже 200 етноспільнот. Громади $\frac{3}{4}$ з них налічують менш як 100 осіб, однак є 14 національностей із чисельністю понад 1000 представників. Відтак тодішній ренесанс інституту культурної автономії став одним із проявів прагнення Естонії до європейської та євроатлантичної інтеграції [10], демократизації. Естонці добре розуміли, що означає бути меншиною, оскільки самі тривалий час були нею в царській Росії та Радянському Союзі.

Правове регулювання новітнього інституту культурної автономії національних меншин було уподібнене міжвоєнному періоду. Відповідно до § 2 Закону Естонської Республіки «Про культурну автономію національних меншин» під «культурною автономією національної меншини розуміється право осіб, які належать до національної меншини, створювати органи культурної автономії з метою реалізації пов'язаних з культурою прав, наданих їм Конституцією»; «особи, які належать до німецької, російської, шведської та єврейської національних меншин, а також особи національних меншин із населенням понад 3000 осіб можуть створювати органи культурної автономії національних меншин» [11].

Чинний Закон Естонської Республіки «Про культурну автономію національних меншин» є рамковим, а відтак має дуже загальний зміст. Розробка положень, необхідних для його реалізації, була покладена на естонський уряд. Однак після швидкого старту подальша робота в напрямку інституціоналізації культурної автономії сповільнилася. Лише у 1996 р. уряд ухвалив Порядок утворення та використання національних списків національних меншин, а у 2003 р. – Положення про вибори у раду з питань культури національної меншини [12]. Урядовці пояснювали такий затяжний процес юридичною складністю питання та пасивністю самих меншин [13]. Натомість депутати парламенту, які лобіювали інтереси зацікавлених меншин (особливо російської) стверджували, що уряд свідомо зволікає з визначенням порядку створення та функціонування інституту культурної автономії. Тут простежуються деякі паралелі з Україною, де законодавчо було передбачено інститут національно-культурної автономії (ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» 1992 р., який втратив чинність з

прийняттям Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» 2022 р.), але не зроблено подальших кроків. Естонська влада все ж зробила ці кроки.

У 2004 р. уряд Естонії дозволив створення культурної автономії естонських фінів (фінів-інгерманландців, а також фінів, які переїхали з Фінляндії до Естонії та мали естонське громадянство), а у 2007 р. – естонських шведів [14]. Естонським фінам вдалося зареєструвати понад 3000 членів, й відтоді і донедавна відбувалися вибори до органу національного самоврядування. Щодо естонських шведів, то вони мають лише кілька сотень зареєстрованих членів (від 200 до 500 осіб, за різними джерелами). Однак ця меншина звільнена від нижнього порогу членства на правах історичної національної меншини. Окрім цього, в Естонії до цієї меншини зберігається загальне позитивне ставлення, що символізує історичні зв'язки Естонії зі Скандинавією та Заходом [15]. Оскільки зв'язки Естонії зі Швецією та Фінляндією динамічно розвивалися, то для того, щоб ці національні меншини могли розвивати контакти зі своїми історичними батьківщинами, було корисно мати парасолькову організацію із беззаперечною легітимністю.

Інституційне оформлення культурного самоврядування в Естонії, як і в інших державах, ґрунтується, як ми відзначали вище, на національних реєстрах. На їх основі складаються виборчі списки. Органи культурного самоврядування мають шляхом періодичних (щотри роки) виборів формувати культурні ради. Окрім виборної ради, створюються комітети, які організують усю діяльність інституцій культурного самоврядування. Самоврядування має право створювати місцеві культурні ради або призначати місцевих радників із питань культури. Така структура означає, що органи культурного самоврядування функціонують саме як парасолькова організація для різних етнокультурних організацій, керуючи та координуючи діяльність цих інституцій. Національні реєстри та багаторівнева структура відрізняють культурне самоврядування від неурядових організацій національних меншин. Підтримка такої структури вимагає від меншин ініціативності та достатнього потенціалу всередині громади для досягнення своїх цілей.

Положення закону 1993 р., а особливо практика його впровадження отримали критичні оцінки як «косметичні» [16]. Дослідники відзначають, що закон не функціонує «жодним значущим

чином» [17], а власне інститут культурної автономії називають «скоріше символічним, аніж інструментальним» [18]. Критики естонського кейса вказують, що «ідея національної культурної автономії не набула популярності та не знайшла реального втілення» [19]. Останнє стало результатом звуження порівняно з міжвоєнним періодом механізмів реального впливу інституту культурної автономії національних меншин на державну політику в галузі освіти, мови тощо, а також повільне закріплення правових механізмів, процедур для повноцінного функціонування культурних автономій.

Донедавна дві меншини (шведська, фінська) мали культурну автономію в Естонії. При цьому були проблеми з функціонуванням їх рад, позаяк вони не отримали статусу юридичної особи, а для виконання своїх завдань їм доводилося створювати якісь додаткові некомерційні об'єднання. Однак наприкінці 2023 р. Міністерство культури Естонської Республіки закрило культурну автономію естонських фінів, бо останні вибори до органу національного самоврядування 11.10.2023 р. не відбулися: мали проголосувати щонайменше половина внесених до реєстру естонських фінів, але взяли участь менше. Недостатня кількість естонських фінів були активними на виборах через деяке ослаблення зв'язку молодого покоління зі своїм корінням, а також застаріле естонське законодавство, яке вже не відповідає реаліям сьогодення [20]. Відтак урядовим рішенням орган культурної автономії естонських фінів *Eestisoomlaste Kultuuriomavalitsus* (ESKO) було розпущено. Громада продовжує працювати, але вже без фінансової підтримки держави, яка досі покривала адміністративні витрати.

Ще одна культурна автономія, естонських шведів, наразі функціонує, адже у 2022 р. нею були успішно проведені вибори до органу національного самоврядування. Відзначимо, що шведи компактно проживали в західній частині Естонії від XIII століття, але поступово їх етнічна група опинилася під загрозою зникнення. Причинами цього були: 1) евакуація до Швеції під час Другої світової війни, у результаті чого в Естонії тоді залишилася невелика кількість осіб зі шведською самоідентифікацією [21]; 2) асиміляція шведів в естонській культурі. Хоча Закон Естонської Республіки «Про культурну автономію національних меншин» вимагає постійного проживання в Естонії, однак нині до списків представ-

ників цієї меншини входять також нащадки естонських шведів, які постійно проживають за межами Естонії, але мають естонське громадянство. Це підвищило роль транскордонного співробітництва у формуванні сучасної ідентичності естонських шведів.

Хоча шведська меншина Естонії нечисельна, але доволі мотивована долучатися до реалізації етнокультурної автономії. Естонські шведи створили свої інститути культурного самоврядування, ведуть свій реєстр, проводять регулярні вибори до органів автономії. Вони використовують власні внутрішні ресурси та державне фінансування для підвищення ефективності своєї етнокультурної діяльності задля збереження ідентичності в умовах проживання в Естонії. Як наслідок, зростає згуртованість їхніх громад та зміцнюється групова ідентичність розпоршених представників національної меншини. Відтак невелика спільнота заклала основу шведського культурного самоврядування в Естонії, яке зберігає ідентичність і нематеріальну культурну спадщину.

Загалом лідери фінських і шведських меншин Естонії надають величезного значення навіть символічній автономії. Ними було докладено спільних зусиль для лобювання зміни законодавства про національну культурну автономію, адже через три десятиліття після прийняття Закону Естонської Республіки «Про культурну автономію національних меншин» окремі його норми не відповідні потребам часу. Відтак органи культурної автономії естонських шведів і естонських фінів лобюють конкретні зміни законодавства. Наприклад, пропонується, щоб до реєстрів членів культурної автономії могли бути включені не лише ті, хто має естонське громадянство, а дещо ширше коло зацікавлених.

Очевидно, що вимогу належності до громадянства Естонської Республіки скасувати буде найважче, практично нереально. Відтак пропонуються альтернативи, наприклад, дозволити особам з-поміж меншин без громадянства Естонської Республіки, які прожили певний (тривалий) час в Естонії, зареєструватися як члени національних меншин й бути внесеними до реєстрів. Також пропонується дозволити включати у реєстри національних меншин осіб із подвійним громадянством. Тут відзначимо, що в Естонії подвійне громадянство не допускається, але, до прикладу, у Фінляндії воно дозволене. Діти, народжені громадянами Фінляндії на території Естонії, у Фінляндії уважаються такими, що мають подвійне гро-

мадянство (фінське, естонське). Кількість таких осіб, хоч повільно, але зростає. Натомість Естонія таких осіб позиціонує як фінських фінів, а відтак через відсутність естонського громадянства вони не можуть долучатися до формування органу своєї культурної автономії. Також естонські фіни запропонували: знизити поріг кількості виборців до органу культурної автономії з 3000 членів до 1000; збільшити виборчий цикл для проведення виборів до органів національного самоврядування з трьох років до чотирьох, щоб виборчі процедури були менш фінансово обтяжливі для національної меншини; знизити поріг явки на вибори з 50% до 33% чи ще нижчого. Також лобюється перехід на електронне голосування при виборах органу культурної автономії.

Однак Міністерство культури Естонії наразі не планує ініціювати зміни законодавства про культурну автономію національних меншин. Серед причин цього – небажання надати культурну автономію все ще чисельній російській громаді (близько чверті населення, з яких частина має громадянство) через очевидні безпекові ризики. Ще у 2006 р. громадська організація «Російська культурна автономія» («*Vene Kultuuriautonoomia*») зверталася до Міністерства культури Естонії з проханням ініціювати процес створення культурної ради російської меншини, але її заявка була відхилена; тривало відбувалися судові розгляди щодо оскарження цього рішення. Ще одна заявка, від НУО «Фонд розвитку російської культури», подавалася до Міністерства культури Естонії у 2009 р. і також була відкладена. Депутати від проросійської Центристської партії Естонії у 2018 р. порушували це ж питання. Однак естонська влада вбачала у цих ініціативах потенційні ризики для цілісності Естонії – аж до відокремлення північно-східного повіту Іда-Вірумаа. Відтак росіяни Естонії не мають органу культурної автономії, хоча законодавство передбачає можливість її створення цією меншиною.

Наш аналіз підходів Естонії до етнополітики дав змогу припустити, що останніми роками держава зацікавлена у політиці інтеграції усіх національних меншин, але не у сприянні саме етнокультурним автономіям. На це вказує, зокрема, Стратегія згуртованої Естонії на 2021–2030 рр. [22]. Урядом визначено завдання покращувати взаєморозуміння між спільнотами різних національностей, розвивати відчуття «Ми» через створення спільного культурного

простору. Нині йдеться саме про плани міжетнічної інтеграції, коли контакти між національностями зростатимуть, а меншини стануть частиною більшості. З одного боку, естонська влада в дусі демократії та прав людини декларує збереження гарантій для кожного розвивати власну національну культуру. З іншого боку, влада проводить політику посилення зв'язку кожного з культурним простором Естонії, її мовою та культурою. Відтак виникла потреба гармонізувати ці завдання.

Показово, що у згаданій вище урядовій стратегії відсутні будь-які згадки про інститут культурної автономії національних меншин, а на сайті Міністерства культури Естонської Республіки останні повідомлення про культурну автономію датовані 2020 р. [23]. Натомість вся офіційна інформація зосереджена на двох ключових трендах естонської етнополітики – інтеграція й адаптація. Головна увага держави спрямована на формування в Естонії згуртованого суспільства, завдяки чому існувала б єдність різних груп населення, які мають відмінне культурне, мовне походження. При відзначенні у 2024 р. Року культурного розмаїття акцент робився на мультикультурності – Естонію уподібноли «плавильному котлу», коли естонська культура збагачується культурами інших народів, а це «представники 216 національностей, які мають понад 150 різних громадянств і майже 240 різних рідних мов» [24].

За оцінкою української дослідниці О. Зінченко, яку ми поділяємо, естонський закон «Про культурну автономію національних меншин» «не виконав тієї функції, яка була у нього закладена. Він не сприяв активізації національного життя в республіці. Понад те, його декларативність уповні виявилася у неспроможності естонського уряду знайти баланс між політикою на зміцнення національної держави на основі концепції етнічної демократії та прагненням дотримуватися демократичних процедур гарантії прав вільного розвитку національних спільнот» [25].

Хоч естонський кейс тривало й називали найуспішнішим у запровадженні інституту культурної автономії національних меншин на пострадянському просторі [26], але нині його позиції не можна уважати стійкими чи тим більше еталонними для інших держав, зокрема України. Ці позиції нині радше символічні. На нашу думку, в контексті поточних особливостей функціонування інституту культурної автономії національних меншин в Естонії,

наявні проблеми функціонування інституту культурної автономії національних меншин мають враховуватися під час обговорення в інших державах можливої інституалізації культурної автономії національних меншин.

У публічному дискурсі порушуються гострі питання про те, що ж сталося з культурною автономією національних меншин? Якщо у випадку першої історичної моделі культурної автономії причина занепаду є очевидна (радянська окупація), то у випадку з експериментом, що стартував у 1993 р., його ніхто насильно не переривав. Відтак дуже слушно звучить поставлене фінським дослідником М. Лагерспецем питання: «Чому право меншин створювати самоврядні інституції наразі виглядає досить фіктивним?» [27]. Чому план розвитку інтеграційної сфери «Integrating Estonia 2020» [28] не торкався теми культурної автономії? Чому це не було враховано в жодному іншому плані розвитку Естонії (як-от згадана вище Стратегія згуртованої Естонії на 2021–2030 рр.), жодній політичній ініціативі за останні роки? Не виключаємо, що поступове зниження інтересу влади Естонії до інституту культурної автономії національних меншин було зумовлене тією наполегливістю, з якою її домагалася російська національна меншина. Відтак ведеться пошук такої моделі етнополітики, яка б максимально убезпечила від новітніх ризиків, адже російський чинник дуже сильно намагається розхитати ситуацію.

Висновки. Хоча модель культурної автономії національних меншин в Естонії й була взята окремими державами за основу при створенні національних інститутів [29], але останніми роками не можна уважати, що вона функціонує задовільно. Фактично вона лише надає меншинам (віднедавна – лише одній) символічні додаткові інструменти захисту її інтересів [30]. Низка меншин не можуть створити культурні ради через вимоги до кількості представників [31], невідповідні особливостям сьогодення правові норми. Щодо порядку функціонування органів культурної автономії залишилися істотні правові прогалини. Є сумніви, чи ці прогалини будуть заповнюватися, бо нині очевидна деяка інертність естонської влади щодо підтримки інституту культурної автономії національних меншин. Натомість спостерігається переорієнтація на стратегію побудови в Естонії згуртованого та інклюзивного суспільства, реалізацію політики адаптації та інтеграції людей із відмінними національними ідентичностями.

Проблема інституту культурної автономії національних меншин в Естонії, за нашою оцінкою, вбачається у тому, що хоча політичний інтерес до нього ще присутній, але ні уряд, ні національні меншини не демонструють, що саме цей інститут найкраще сприяє представництву меншин, уможливує якнайповніше збереження ними своєї ідентичності в умовах поліетнічної держави та висхідних безпекових та інших викликів. Щобільше, ані уряд, ані меншини, які мають право на створення культурних автономій, не зарекомендували себе як активні, послідовні лобісти цього інституту. Той рівень зацікавленості, який періодично спостерігається в середовищі кількох зацікавлених меншин щодо реформування інституту культурної автономії Естонії, не є достатнім, і діалоги з державою мали б бути активізовані. На нашу думку, інститути влади Естонії не відчувають належного лобістського тиску з боку національних меншин, а відтак останніми роками зорієнтовані на конструювання нової моделі етнополітики, у якій місце інституту культурної автономії національних меншин не є помітним.

Не виключаємо, що Естонія є прикладом того, що у посткомуністичних державах інститут культурної автономії національних меншин було легалізовано не стільки для розширення можливостей меншин, а передусім для зміцнення іміджу самої держави як демократичної, підкреслення спадкоємності з попереднім періодом незалежності [32]. Натомість для того, щоб наповнити культурну автономію національних меншин реальним змістом, потрібна політична воля у проведенні відповідних реформ [33].

Кейс культурної автономії в Естонії дає Україні та іншим поліетнічним державам важливі висновки, зокнайменше про: 1) важливість послідовності розпочатих реформ та їх своєчасної корекції з огляду на нові виклики; 2) необхідність періодичного перегляду законодавства через зміну ситуації; 3) важливість комунікації зі широкою громадськістю та національними меншинами у випадку проблем із функціонуванням того чи іншого інституту; 4) важливість справжньої (а не лише задекларованої) зацікавленості держави в інституті культурної автономії національних меншин; 5) значущість активності самих національних меншин у взаємодіях з державою для лобіювання питань, пов'язаних з інститутом культурної автономії та етнополітикою в цілому.

1. Палько О. Историчний досвід реалізації принципу національно-культурної автономії в Естонії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 4. С. 273-275.
2. Smith D. J. Non-territorial Cultural Autonomy as a Baltic Contribution to Europe Between the Wars / D. J. Smith (ed.), *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?* Amsterdam: Rodopi, 2005. P. 211-226.
3. Там само. С. 211-212.
4. Палько О. Цит. праця. С. 275.
5. Kuldkepp M. The Estonian Swedish National Minority and the Estonian Cultural Autonomy Law of 1925. *Nationalities Papers*. 2022. № 50 (5). P. 924.
6. Вітман К. Переваги інституту національної автономії та особливості його втілення у законодавстві окремих країн пострадянського та постсоціалістичного простору. *Актуальні проблеми політики*. 2010. № 39. С. 35.
7. Djordjević L. The Many Faces of Minority Non-Territorial Autonomy / M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević et al. (eds.), *Non-Territorial Autonomy*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. P. 175.
8. Smith D. J. The “Quadratic Nexus” Revisited: Nation-Building in Estonia Through the Prism of National Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*. 2020. № 48 (2). P. 235-250.
9. Eesti Vabariigi põhiseadus. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10>.
10. Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? *The story of a broken promise*. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182.
11. Riigikogu. National Minorities Cultural Autonomy Act. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/519112013004/consolidate>.
12. Зінченко О. Правовий статус національних меншин та мовна політика і Естонії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 51.
13. Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? The story of a broken promise. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182.
14. Sakari Neuvonen: Future of cultural autonomy of Finnish minority bleak. Eesti Rahvusringhääling. URL: <https://news.err.ee/1609122779/sakari-neuvonen-future-of-cultural-autonomy-of-finnish-minority-bleak>.
15. Petersoo P. Reconsidering otherness: Constructing Estonian identity. *Nations and Nationalism*. 2007. № 13 (1). P. 117-133.
16. Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575.
17. Smith D. J. Challenges of Non-territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe / E. Nimni, A. Osipov, D. J. Smith (eds.), *The challenge of non-territorial autonomy: Theory and practice*. Oxford: Peter Lang, 2013. P. 124.
18. Poleshchuk V. Changes in the concept of national cultural autonomy in Estonia / E. Nimni, A. Osipov, D. J. Smith (eds.), *The challenge of non-territorial autonomy: Theory and practice* Oxford: Peter Lang, 2013. P. 160.
19. Палько О. Цит. праця. С. 279.
20. Karjatse T. Ministry of Culture closes down Estonian Finns national cultural autonomy. *Eesti Rahvusringhääling*. URL: <https://news.err.ee/1609207543/ministry-of-culture-closes-down-estonian-finns-national-cultural-autonomy>.
21. Katus K., Puur A., Sakkeus L. Development of national minorities: Republic of Estonia up to 1944. *Trames*. 1997. № 1 (3). P. 221-246.
22. Cohesive Estonia Strategy 2030. URL: <https://www.kul.ee/sites/default/>

- files/documents/2022-05/Cohesive%20Estonia%20Strategy%202030.pdf.
23. Див: [https://www.kul.ee/en/search?search_term=autonomy &sort_by=created](https://www.kul.ee/en/search?search_term=autonomy&sort_by=created).
24. Anne-Ly Reimaa: Estonia's diverse cultural heritage is our shared wealth. Global Estonia. URL: <https://globalestonian.com/en/news/anne-ly-reimaa-estonias-diverse-cultural-heritage-our-shared-wealth>.
25. Зінченко О. Правовий статус національних меншин та мовна політика і Естонії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 51.
26. Вітман К. Порівняльний аналіз інститутів національно-культурної автономії та досвіду їх впровадження в Росії та Естонії. *Держава і право*. 2009. № 46. С. 566.
27. Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? The story of a broken promise. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182.
28. Lõimuv Eesti 2020. URL: <https://www.kul.ee/kultuuriline-mitmekesisus-jaloimumine/strateegilised-dokumentid/loimuv-eesti-2020>.
29. Decker C. The use of cultural autonomy to prevent conflict and meet the Copenhagen Criteria: *The case of Romania*. *Ethnopolitics*. 2007. № 6 (3). P. 437-450.
30. Kössler K., Zabielska K. Cultural autonomy in Estonia – before and after the Soviet interregnum. T. Benedikter (ed.). *Solving ethnic conflict through self-administration: A short guide to autonomy in South Asia and Europe*. EURAC Research, 2009. P. 56-60; Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575; Smith D. J. National-cultural autonomy in contemporary Estonia / L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. Székely (eds.). *Autonomy arrangements around the world: A collection of well and lesser known cases*. Cluj-Napoca: Romanian Institute for Research on National Minorities, 2014. P. 299-316.
31. Prina F., Smith D. J., Molnar Sansum J. National Cultural Autonomy and Linguistic Rights in Central and Eastern Europe / G. Hogan-Brun, B. O'Rourke (eds.). *Handbook on Minority Languages and Communities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2019. P. 181-205.
32. Aidarov A., Drechsler W. The Law & Economics of the Estonian Law on Cultural Autonomy for National Minorities and of Russian National Cultural Autonomy in Estonia. *Halduskultuur / Administrative Culture*. 2011. № 12 (1). P. 43-61; Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575.
33. Agarín T. Status Quo Multiculturalism: The Crux of Minority Policies in Central Eastern Europe's New EU Member States. *Journal of Minority Studies*. 2011. № 5 (3). P. 69-98; Smith D. J. Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2013. № 12 (1). P. 27-55; Yupsanis A. Cultural Autonomy for Minorities in the Baltic States, Ukraine and the Russian Federation: A Dead Letter. *Polish Yearbook of International Law*. 2016. № 36. P. 109-135.

References

1. Palko O. Istorychnyi dosvid realizatsii pryntsypy natsionalno-kulturnoi avtonomii v Estonii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh*

- doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2013. № 4. S. 273-275. **2.** Smith D. J. Non-territorial Cultural Autonomy as a Baltic Contribution to Europe Between the Wars / D. J. Smith (Ed.), *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?* Amsterdam: Rodopi, 2005. P. 211-226. **3.** Ibid. P. 211-212. **4.** Palko O. Istorychnyi dosvid realizatsii pryntsyipy natsionalno-kulturnoi avtonomii v Estonii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2013. № 4. S. 275. **5.** Kuldkepp M. The Estonian Swedish National Minority and the Estonian Cultural Autonomy Law of 1925. *Nationalities Papers*. 2022. № 50 (5). P. 924. **6.** Vitman K. Perevahy instytutu natsionalnoi avtonomii ta osoblyvosti yoho vtillennia u zakonodavstvi okremykh krain postradianskoho ta postsotsialistychnoho prostoru. *Aktualni problemy polityky*. 2010. № 39. S. 35. **7.** Djordjević L. The Many Faces of Minority Non-Territorial Autonomy / M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević et al. (Eds.), *Non-Territorial Autonomy*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. P. 175. **8.** Smith D. J. The “Quadratic Nexus” Revisited: Nation-Building in Estonia Through the Prism of National Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*. 2020. № 48 (2). P. 235-250. **9.** Eesti Vabariigi põhiseadus. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10>. **10.** Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? The story of a broken promise. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182. **11.** Riigikogu. National Minorities Cultural Autonomy Act. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/519112013004/consolidate>. **12.** Zinchenko O. Pravovyi status natsionalnykh menshyn ta movna polityka i Estonii. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. 2024. № 6. S. 51. **13.** Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? The story of a broken promise. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182. **14.** Sakari Neuvonen: Future of cultural autonomy of Finnish minority bleak. *Eesti Rahvusringhääling*. URL: <https://news.err.ee/1609122779/sakari-neuvonen-future-of-cultural-autonomy-of-finnish-minority-bleak>. **15.** Petersoo P. Reconsidering otherness: Constructing Estonian identity. *Nations and Nationalism*. 2007. № 13 (1). P. 117-133. **16.** Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575. **17.** Smith D. J. Challenges of Non-territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe / E. Nimni, A. Osipov, D. J. Smith (Eds.), *The challenge of non-territorial autonomy: Theory and practice*. Oxford: Peter Lang, 2013. P. 124. **18.** Poleshchuk V. Changes in the concept of national cultural autonomy in Estonia / E. Nimni, A. Osipov, D. J. Smith (Eds.), *The challenge of non-territorial autonomy: Theory and practice* Oxford: Peter Lang, 2013. P. 160. **19.** Palko O. Istorychnyi dosvid realizatsii pryntsyipy natsionalno-kulturnoi avtonomii v Estonii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2013. № 4. S. 279. **20.** Karjatse T. Ministry of Culture closes down Estonian Finns national cultural autonomy. *Eesti Rahvusringhääling*. URL: <https://news.err.ee/1609207543/ministry-of-culture-closes-down-estonian-finns-national-cultural-autonomy>. **21.** Katus K., Puur A., Sakkeus L. Development of national

minorities: Republic of Estonia up to 1944. *Trames*. 1997. № 1 (3). P. 221-246.

22. Cohesive Estonia Strategy 2030. URL: <https://www.kul.ee/sites/default/files/documents/2022-05/Cohesive%20Estonia%20Strategy%202030.pdf>. **23.** Dyv.: https://www.kul.ee/en/search?search_term=autonomy&sort_by=created.

24. Anne-Ly Reimaa: Estonia's diverse cultural heritage is our shared wealth. *Global Estonia*. URL: <https://globalestonian.com/en/news/anne-ly-reimaa-estonias-diverse-cultural-heritage-our-shared-wealth>.

25. Zinchenko O. Pravovyi status natsionalnykh menshyn ta movna polityka i Estonii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2024. № 6. S. 51.

26. Vitman K. Porivnialnyi analiz instytutiv natsionalno-kulturnoi avtonomii ta dosvidu yikh vprovadzhennia v Rosii ta Estonii. *Derzhava i pravo*. 2009. № 46. S. 566.

27. Lagerspetz M. What became of the Cultural Autonomy? The story of a broken promise. *Vikerkaar*. 2018. № 33 (1-2). P. 168-182.

28. Lõimuv Eesti 2020. URL: <https://www.kul.ee/kultuuriline-mitmekesisus-ja-loimumine/strateegilised-dokumendid/loimuv-est-2020>.

29. Decker C. The use of cultural autonomy to prevent conflict and meet the Copenhagen Criteria: The case of Romania. *Ethnopolitics*. 2007. № 6 (3). P. 437-450.

30. Kössler K., Zabielska K. Cultural autonomy in Estonia – before and after the Soviet interregnum T. Benedikter (ed.), *Solving ethnic conflict through self-administration: A short guide to autonomy in South Asia and Europe*. EURAC Research, 2009. P. 56-60;

Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575;

Smith D. J. National-cultural autonomy in contemporary Estonia / L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. Székely (eds.), *Autonomy arrangements around the world: A collection of well and lesser known cases*. Cluj-Napoca: Romanian Institute for Research on National Minorities, 2014. P. 299-316.

31. Prina F., Smith D. J., Molnar Sansum J. National Cultural Autonomy and Linguistic Rights in Central and Eastern Europe / G. Hogan-Brun, B. O'Rourke (eds.). *Handbook on Minority Languages and Communities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2019. P. 181-205.

32. Aidarov A., Drechsler W. The Law & Economics of the Estonian Law on Cultural Autonomy for National Minorities and of Russian National Cultural Autonomy in Estonia. *Halduskultuur / Administrative Culture*. 2011. № 12 (1). P. 43-61;

Lagerspetz M. Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*. 2014. № 45 (4). P. 457-575.

33. Agarín T. Status Quo Multiculturalism: The Crux of Minority Policies in Central Eastern Europe's New EU Member States. *Journal of Minority Studies*. 2011. № 5 (3). P. 69-98;

Smith D. J. Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2013. № 12 (1). P. 27-55;

Yupsanis A. Cultural Autonomy for Minorities in the Baltic States, Ukraine, and the Russian Federation: A Dead Letter. *Polish Yearbook of International Law*. 2016. № 36. P. 109-135.

Shpachenko Yaroslav. Institute of cultural autonomy of national minorities in Estonia: evolution, problems of functioning, experience for Ukraine

The effectiveness of the institution of cultural autonomy in Estonia is analysed. It is noted that this institution has not been functioning satisfactorily in recent years and has received critical assessments. Cultural autonomy only provides minorities (currently only Swedish Estonians) with symbolic additional tools to protect their interests. Some minorities that have the right to establish cultural autonomy are unable to establish cultural councils due to high requirements for the number of representatives. There are still legal gaps in the activities of cultural autonomy bodies. The Estonian authorities are inert in supporting the institution of cultural autonomy. Instead, the state is refocusing on building a cohesive and inclusive society in Estonia, implementing a policy of adaptation and integration of people with different national identities. The author sees the problem with the institution of cultural autonomy in Estonia in the fact that although there is political interest in such autonomy (especially at the level of national minorities), neither the government nor the largest national minorities form public opinion on the importance of cultural autonomy in a multi-ethnic state and growing security and other challenges.

The analysis of the case of cultural autonomy in Estonia allowed the author to draw the following conclusions: 1) the importance of consistency of the reforms launched and their timely correction in view of new challenges; 2) the expediency of periodic revision of legislation in view of socio-demographic, security and other changes; 3) the importance of communication between the authorities and the general public and national minorities in case of problems with the functioning of the institution of cultural autonomy; 4) the importance of the real (and not just declared) interest of the state in the institution of cultural autonomy; 5) the importance of the activity of national minorities in their interactions with the state for lobbying issues related to the institution of cultural autonomy and ethnic policy in general.

Key words: Estonia, ethnopolitics, extraterritorial cultural autonomy, national minorities, national self-determination, national movement.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 341.171:341.24

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-96-394

В. О. ПАШКОВ

У ЗАРУЧНИКАХ ГЕОПОЛІТИКИ: ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблему та динаміку переговорів між Україною та західними партнерами щодо створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф проти України. Висвітлено еволюцію процесів криміналізації та кодифікації військової агресії у міжнародному праві, що мали своїм наслідком визнання агресії тяжким міжнародним злочином. Визначено, що Україна від початку російського вторгнення послідовно просувала ідею створення повноцінного міжнародного трибуналу для покарання керівництва рф на базі ООН, який би спирався на принципи Нюрнберзького процесу та міг подолати посадовий імунітет в. путіна, м. мішустіна та с. лаврова. Натомість провідні західні країни, насамперед США, не бажаючи створювати небезпечний для себе прецедент, запропонували гібридну модель трибуналу, яка, хоч і передбачала міжнародні елементи, але діяла б у рамках судової системи України та не могла подолати посадовий імунітет головних винуватців війни. Це стало головною суперечністю між сторонами та обумовило безрезультатність переговорів.

Ключові слова: міжнародний трибунал, злочин агресії, Римський статут, Core Group, моделі трибуналу, воєнні злочини.

© ПАШКОВ Віктор Олександрович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; ORCID: 0000-0003-4273-2181; e-mail: viktor.pashkov.polit@gmail.com

Pashkov Viktor. Hostage to geopolitics: the problem of establishing an international tribunal for the crime of aggression in russia against Ukraine

The article analyses the problem of establishing a special international tribunal for the crime of aggression of the Russian Federation and the political contradictions that arise between Ukraine and its Western partners on this issue. The author highlights the historical evolution of criminalization and codification of military aggression in international law. In the case of Russian aggression against Ukraine the existing international judicial bodies have proved to be unable to deal with it due to institutional and legal limitations. In this context, the only way to bring the Russian leadership, headed by Vladimir Putin, to justice for unleashing aggression was to create a special international tribunal that could overcome the official immunity of Putin, Mishustin and Lavrov.

In contrast, the leading Western countries, guided by their own interests, proposed a hybrid model of a tribunal with international elements that would operate within the Ukrainian judicial system and could not overcome the official immunities of the highest Russian officials responsible for starting the war. This became the main disagreement between the parties and led to the futility of the negotiations.

Key words: international tribunal, crime of aggression, Rome Statute, Core Group, tribunal models, war crimes.

Вступ. Боротьба із жорстокою російською агресією проти України охоплює не лише військовий та дипломатичний виміри, а й міжнародно-правовий. Численні воєнні злочини, скоєні російськими військовими в Україні, актуалізують питання покарання вищого керівництва рф на чолі з в. путіним як головних винуватців війни. У цьому зв'язку пошук та створення інструментів притягнення до відповідальності за злочин агресії росії слід розглядати у двох аспектах.

З точки зору українського суспільства, створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф є засобом відновлення справедливості та покарання високопоставлених військових злочинців, які розв'язали наймасштабнішу з 1945 р. війну в Європі та принесли смерть і страждання на українську землю.

В очах міжнародного співтовариства зухвала російська агресія проти України є спробою зруйнувати чинний міжнародний порядок, нівелювати встановлені у міжнародних відносинах правові обмеження та нав'язати право сили. З цієї точки зору, створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф відіграватиме роль інструмента стримування інших авторитарних режимів.

Як етичний (відновлення справедливості), так і геополітичний підхід (ефект стримування потенційних агресорів) до ідеї створення міжнародного трибуналу за злочин агресії рф є вкрай важливими для збереження демократичних принципів сучасного міжнародного порядку, заснованого на правилах, і захисту національних інтересів України.

Ступінь розробленості проблеми. Після повномасштабного вторгнення рф у лютому 2022 р. відбувся значний сплеск академічного інтересу до проблематики створення міжнародного трибуналу за злочин агресії. До цього це був переважно предмет вивчення історії права та міжнародного права, нині ця тема перетворилася на об'єкт жвавого теоретичного та практичного інтересу. Серед дослідників, які присвятили їй свої праці, можна відзначити О. Базова, М. Смирнова, А. Зубареву, Х. Максима, А. Войціховського, Ю. Шабан. Водночас праці, що були опубліковані, концентруються значною мірою на юридичному аспекті створення міжнародного трибуналу над російськими керівниками за планування та організацію агресії проти України, оминаючи політичні аспекти. Лише публікації А. Кориневича, посла з особливих доручень вітчизняного МЗС, який займається цієї темою у практичній площині, висвітлюють політичні дискусії та проблеми щодо створення трибуналу. Також слід враховувати динаміку розвитку цієї проблематики, оскільки на міжнародному рівні все ще тривають дискусії щодо юридичної моделі та концепції потенційного трибуналу.

Метою статті є аналіз політичних дискусій, інтересів їх учасників і наявних проблем щодо створення спеціального міжнародного трибуналу за злочин агресії рф проти України.

Історико-теоретичний екскурс. У сучасній міжнародній політиці та праві злочин агресії є одним із найбільш актуальних і водночас складних питань. Він є серйозним викликом міжнародному миру та безпеці, а також міжнародному співтовариству в цілому. Його тяжкість і небезпечність обумовлені двома причинами. По-перше, злочин агресії, запускаючи спіраль насильства, породжує всі інші види воєнних злочинів. По-друге, цей злочин підриває ключові принципи сучасного міжнародного правопорядку. Відтак усвідомлення цих руйнівних наслідків перетворило заборо-

ну агресивних війн на імперативну норму сучасного міжнародного права. Однак так було не завжди.

До ХХ ст. війна вважалася законним інструментом політики та суверенним правом держав. У добу Нового часу почали з'являтися соціально-філософські ідеї щодо протиправності загарбницьких війн, що вплинули на формування теорії та доктрини міжнародного права. Зокрема, Г. Гроцій визначав війну як «стан боротьби силою». Правник визнавав дозволеною та справедливою лише війну, яка ведеться в якості самооборони. Іспанський правник Франсиско де Віторія вважав, що війни мають вестися лише для виправлення несправедливості та наголошував, що «якщо підданий впевнений в несправедливості війни, він може не приймати участі в ній, незважаючи на наказ свого суверена» [1, с. 124].

Перша світова війна з її масштабними жертвами та руйнуваннями сприяла юридичній фіксації заборони агресивних війн як засобу вирішення міждержавних спорів. У преамбулі статуту Ліги Націй (1919) наголошувалося, що для збереження міжнародного миру держави-члени організації мають вдатися до певних заходів. До їх числа належали скорочення озброєнь, відмова від війн як засобу вирішення міжнародних суперечок, вирішення спорів дипломатичним або судовим шляхом, міжнародні санкції проти держав-агресорів [2, с. 343]. Статут організації обмежив право держав застосовувати силу на власний розсуд. Водночас документ прямо не забороняв використання збройної сили у відносинах між державами. Незаконними оголошувалися лише загарбницькі війни. Статут також містив положення щодо застосування економічних санкцій проти країни-агресора. Однак Ліга Націй не мала дієвих механізмів для запобігання або покарання за агресію. Це засвідчили вторгнення Італії в Ефіопію (1935) та напад СРСР на Фінляндію (1939).

1 жовтня 1924 р. на п'ятій сесії Ліги Націй представники 19 держав підписали Женевський протокол про мирне вирішення міжнародних спорів, у якому було закріплено визначення агресивної війни як міжнародного злочину. Згідно із ним агресором вважалася держава, яка відмовлялася від арбітражного розгляду спору або не погоджувалася із рішенням арбітражу, і вдавалася до застосування сили. Втім протокол не отримав міжнародного визнання та не був ратифікований.

Проривом у визнанні загарбницьких війн протиправними стало підписання у 1928 р. Паризького договору про заборону війни як засобу національної політики, більш відомого як пакт Бріана-Келлога. У 1927 р. французький міністр закордонних справ А. Бріан звернувся до Державного секретаря США Ф. Келлога з пропозицією укласти двосторонній договір про дружбу та відмову від війни у взаємовідносинах, розраховуючи таким чином посилити міжнародний авторитет Франції. У відповідь США запропонували укласти багатосторонню угоду між провідними державами світу про неприпустимість війни. 27 серпня 1928 р. у Парижі представники 15 держав підписали відповідний договір. Відповідно до ст. 1 документа сторони заявили, що «засуджують застосування війни як засобу урегулювання міжнародних спорів і відмовляються у своїх взаємних відносинах від такого як зняряддя національної політики» [3]. На відміну від Женевського протоколу 1924 р. пакт Бріана-Келлога отримав широке міжнародне визнання. До 1939 р. його ратифікували 63 із 69 держав світу, закріпивши на нормативному рівні принцип заборони агресивної війни.

На початку 1930-х років сформувалися політико-правові умови для ухвалення конвенцій про визначення агресії, які б передбачали чіткі критерії для визначення, чи є та чи інша дія держави актом агресії. У рамках Конференції з роззброєння у Лондоні 3-5 липня 1933 р. між різними країнами були підписані три Конвенції про визначення агресії. Конвенцію від 3 липня підписали СРСР, Польща, Румунія, Латвія, Естонія, Іран і Афганістан. Конвенцію від 4 липня підписали Югославія, Чехословаччина, Румунія, СРСР та Туреччина. Конвенцію від 5 липня – СРСР і Литва. У текстах конвенцій були сформульовані п'ять критеріїв агресії.

У статті 2 Конвенції вказувалося, що у міжнародному конфлікті нападаючою буде визнано державу, яка першою здійснить одну із наступних дій:

- 1) оголосить війну іншій державі;
- 2) вторгнеться зі своїми збройними силами на територію іншої держави, навіть без оголошення війни;
- 3) нападе своїми сухопутними, морськими чи повітряними силами на територію, на судна або повітряні судна іншої держави;
- 4) вдасться до морської блокади берегів чи портів іншої держави;

5) підтримуватиме / сприятиме збройним угрупованням, які, сформувавшись на її території, вторгнуться у простір іншої держави, або відмовиться від вимоги держави, яка зазнала вторгнення, прийняти залежні від неї заходи щодо позбавлення цих угруповань будь-якої підтримки та заступництва.

Також у ст. 3 Лондонських конвенцій наголошувалося, що жодні міркування політичного, економічного, військового чи іншого характеру не можуть бути виправданням чи вибаченням агресії [4, с. 118]. У подальшому визначення агресії, закріплене у цих конвенціях, увійшло до міжнародного права. Зокрема, на відповідні критерії агресії посилалася Асамблея Ліги Націй при вирішенні питання виключити зі свого складу СРСР за агресію проти Фінляндії (14 грудня 1939 р.).

Лише після Другої світової війни відбувається криміналізація та кодифікація військової агресії. Статут ООН (ст. 2) категорично забороняє «погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй». При цьому окреслюються два винятки: право на самооборону (ст. 51) і військові операції за санкцією Ради Безпеки ООН (ст. 39).

Окрім того, Нюрнберзький процес над керівниками нацистської Німеччини створив важливий прецедент: відповідальність за агресію як злочин проти миру несли не лише держави, а й окремі особи, які ухвалювали ключові рішення. Статут Міжнародного військового трибуналу передбачав кримінальну відповідальність за планування, підготовку, розв'язання чи ведення агресивної війни, а також участь у плані чи змові для здійснення таких дій.

Втім у 1950-1970-х рр. серед дипломатів і правників продовжувалися активні дискусії щодо конкретизації дефініції агресії. У 1967 р. за рішенням Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет з питання визначення агресії. Після тривалої роботи комітет запропонував свій проєкт дефініції та розширений перелік дій, які є агресією. Резолюція 3314 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. визначає агресію як застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим

способом, несумісним зі Статутом ООН [4, с. 119]. До дій держави, які кваліфікуються як акт агресії, належать:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона б не носила, яка є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

с) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

д) напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні сили, або морські та повітряні флоти іншої держави;

е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за згодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після завершення дії угоди;

ф) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження другої держави, використовувалися цією другою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

г) застосування державою або від імені держави озброєних банд, груп, іррегулярних сил, найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти другої держави, які носять настільки серйозний характер, що це рівнозначно перерахованим вище актам або значній участі в них.

Також згідно зі ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду злочином агресії є планування, підготовка, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН [5, с. 206].

Український кейс та ідея створення міжнародного трибуналу. За час повномасштабної війни в Україні російські військові та їх колаборанти скоїли величезну кількість воєнних злочинів. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на грудень 2024 р.,

в Україні було зареєстровано понад 140 тис. воєнних злочинів, $\frac{3}{4}$ з яких – за статтею 438 ККУ «Порушення законів та звичаїв війни» [6]. До цих злочинів належать катування та жорстоке поводження із цивільним населенням і військовополоненими; згвалтування; примусові переміщення людей; створення «фільтраційних таборів», мародерство, вбивства військовополонених; атаки на критичну інфраструктуру та цивільних.

З перших днів вторгнення уряд України задіяв усі можливі міжнародні судові інституції для притягнення росії до відповідальності – Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд (МКС). Зокрема, МКС 2 березня 2022 р. за зверненням 42 країн оголосив про початок розслідування воєнних злочинів внаслідок вторгнення РФ в Україну. В подальшому між Україною та партнерами сформувався консенсус: основний масив кримінальних справ, пов'язаних із воєнними злочинами російських військових, будуть розглядати українські суди, а слідчі МКС розслідуватимуть системні воєнні злочини та дії російських керівників середнього та вищого рівня (незаконне вивезення українських дітей до рф, нищення цивільної інфраструктури).

Однак, з точки зору досягнення справедливості, основна відповідальність за всі воєнні злочини, скоєні в Україні, лежала на вищому керівництві рф, яке розв'язало неспровоковану та жорстоку війну проти України на догоду своїм параноїдальним уявленням та імперським амбіціям. в. путін і його соратники мали бути покарані за агресію як першопричину всіх подальших злочинів.

Російське вторгнення в Україну стало одним з найбільш зухвалих порушень Статуту ООН з часу його ухвалення. При цьому російський диктатор публічно заявив про початок нападу на сусідню країну та не приховував імперіалістичних цілей військового вторгнення. Резолюція 3314 Генеральної Асамблеї ООН 1974 р. щодо визначення агресії містить перелік із семи можливих видів агресії. Росія під час повномасштабної війни проти України скоїла їх всі, від бомбардувань до блокади портів, а деякі види актів агресії систематично здійснювала з 2014 р.

Таким чином, найлегше притягнути до відповідальності військово-політичне керівництво рф, з юридичної точки зору, можна було за злочин агресії. Але проблема полягала в тому, що у випад-

ку росії МКС не мав належних повноважень розслідувати злочин агресії.

Згідно з Римським статутом до його юрисдикції належать чотири типи злочинів – геноцид, злочини проти людства, воєнні злочини та злочин агресії. Однак в останньому випадку МКС має юрисдикцію лише за умови, якщо держава, яка здійснила напад, є учасницею Римського статуту. Росія та Україна підписали статут у 2000 р., але так і не ратифікували його. У цих умовах єдиним міжнародно-правовим способом притягнути до відповідальності російську владну верхівку стало створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф.

Перші заклики до його створення почали лунати навесні 2022 р. 4 березня група вітчизняних і міжнародних фахівців-юристів за підтримки МЗС України опублікувала на платформі британського аналітичного центру Royal Institute of International Affairs (Chatham House) декларацію про можливість створення трибуналу для керівництва росії на тих самих принципах, що й Нюрнберзький процес. У липні 2022 р., виступаючи на міжнародній конференції у Гаазі, міністр закордонних справ Д. Кулеба окреслив п'ять основних параметрів бачення України майбутнього трибуналу [7]:

- трибунал базуватиметься на правилах і підходах, які застосовуються МКС, зокрема в Римському статуті;
- судовий розгляд охоплюватиме всі події, починаючи з лютого 2014 р.;
- коло підсудних складатиметься з осіб, які здійснюють фактичний контроль або безпосередньо керують військовими та політичними діями рф;
- офіційний статус та імунітет особи, зокрема президента, урядовця чи іншої посадової особи, не звільнить від кримінальної відповідальності;
- трибунал розглядатиме лише злочини агресії проти України.

22 вересня 2022 р. ініціативу зі створення трибуналу щодо злочину агресії росії озвучив Президент України В. Зеленський під час виступу на 77-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, а вже наприкінці вересня адміністрація В. Зеленського представила послам 30 країн-партнерів проєкт створення спецтрибуналу. Пропозиція передбачала створення спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності керівництва рф за злочин агресії через рішен-

ня Генеральної Асамблеї ООН. ГА могла звернутися до Генерального секретаря з проханням укласти відповідну угоду з урядом Україною. Ця модель спиралася на досвід трибуналів для переслідування воєнних злочинів у Руанді (1995) та колишній Югославії (2002), але на відміну від них за основу бралася не рішення Ради Безпеки ООН, де РФ мала право вето, а резолюція ГА. На думку Києва, такий варіант створення трибуналу забезпечив би йому високу міжнародну легітимність і дозволив подолати посадовий імунітет – президента в. путіна, прем'єр-міністра м. мішустіна та голови МЗС с. лаврова.

Іншим робочим варіантом, який розглядався в адміністрації В. Зеленського, було створення спецтрибуналу через укладання багатосторонньої міжнародної угоди між Україною та зацікавленими державами, відкритої для підписання іншими. Вже після створення такого трибуналу можна було б заручитися підтримкою ГА ООН.

Офіс Генерального прокурора та СБУ в рамках розслідувань щодо злочину агресії оголосили підозри 681 особі: 319 депутатам Державної думи РФ, 178 сенаторам Ради Федерації, 153 російським урядовцям, політикам і пропагандистам, а також 31 представнику вищого військового командування [8, с. 174]. Згодом посол з особливих доручень МЗС А. Кориневич повідомив, що Україна у рамках майбутнього трибуналу планує притягти до відповідальності близько двадцяти російських високопосадовців [9].

У листопаді 2022 р. вітчизняні дипломати почали лобіювати в Генеральній Асамблеї ухвалення резолюції щодо створення спецтрибуналу, однак стикнулися з кулуарною протидією з боку Сполучених Штатів. Паралельно Україна працювала над формуванням міжнародної коаліції (Core Group) зі створення спецтрибуналу. До кінця 2022 р. ініціативу Києва підтримали понад десять країн, зокрема Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Словаччина, Франція, Нідерланди, Румунія, Словенія.

Позиція Вашингтона у цьому питанні була дуже стриманою, оскільки США історично не підтримують подібні міжнародні механізми, які у подальшому можуть бути застосовані проти них. Водночас ставлення адміністрації Дж. Байдена до ідеї трибуналу не було чітким. Якщо у травні-серпні 2022 р. американські урядовці взагалі відмовлялися обговорювати створення спецтрибуналу щодо російського керівництва, то потім на тлі розгорнутої дипло-

матичної активності Києва на цьому треку США почали демонструвати більшу готовність до дискусії. Деякі радники в адміністрації вважали, що спецтрибунал за злочин агресії рф міг суттєво посприяти американським інтересам – ще більше ізолювати путінський режим і показати провідну роль США у збереженні міжнародного правопорядку.

У січні 2023 р. про свою підтримку спецтрибуналу щодо злочину агресії росії оголосили Велика Британія, Італія, Німеччина, Австралія та Бельгія, однак вони виступили за гібридну модель – інтернаціоналізований суд, який би ґрунтувався на українському кримінальному праві та юрисдикції, але містив міжнародну компоненту (прокурори, судді, фінансова підтримка). Зрештою 26 січня у Празі відбулася інституціоналізація Core Group – перше засідання координаційної групи зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії Росії, в якому взяли участь 21 країна. Окрім того, 2 лютого 2023 р. на саміті Україна-ЄС у Києві президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляен заявила, що ЄС найближчим часом створить Міжнародний центр для розслідування злочину агресії рф, який займатиметься координацією збору доказів. У Києві розглядали створення центру як перший практичний крок у формуванні архітектури майбутнього трибуналу.

До цього США старанно уникали висловлення офіційної позиції з питання трибуналу для російських високопосадовців. Однак активність України, ЄС і Британії на цьому треку поставила Вашингтон перед загрозою втратити вплив у переговорах і змусила робити практичні кроки у бік визначення публічної позиції.

Як наслідок, у лютому 2023 р. США приєдналися до Core Group. Генеральний прокурор США М. Гарланд відвідав 3-4 березня 2023 р. міжнародну конференцію «United for Justice» у Львові, у рамках якої генеральні прокурори Словаччини, Латвії, Литви, Естонії, Польщі, України, Румунії, які входять до Спільної слідчої груп (ЖГ), підписали угоду про створення влітку в Гаазі на базі Євроюсту Міжнародного центру з розслідування злочину агресії проти України (International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine – ICPA). Тоді ж був підписаний меморандум про взаєморозуміння між Міністерством юстиції США та країнами-членами ЖГ.

Зрештою 27 березня посол з особливих доручень Держдепартаменту США у сфері глобального кримінального правосуддя Бета ван Скаак, виступаючи в Католицькому університеті Америки, повідомила, що США підтримують створення трибуналу за злочин агресії проти України у формі інтернаціоналізованого суду з міжнародними елементами в рамках судової системи України [10]. Ця гібридна модель спиралася на досвід спеціальних судових палат із розслідування злочинів у Косові. У подальшому США підтримали відкритий 3 липня 2023 р. у Гаазі Міжнародний центр з розслідування злочину агресії проти України (ICPA), а також делегували до нього спеціального прокурора з питань злочину агресії Дж. Кім.

Моделі міжнародного трибуналу та політичні дискусії.

Навесні 2023 р. окреслилися три юридичні моделі створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії рф:

- 1) на основі угоди України з ООН на підставі відповідної резолюції, ухваленої Генеральною Асамблеєю;
- 2) на основі багатосторонньої відкритої міжнародної угоди між країнами, зацікавленими у покаранні російських керівників;
- 3) створення трибуналу як суду, що буде частиною судової системи України, із залученням міжнародних елементів (гібридний варіант).

Україна активно просувала перший варіант і водночас постійно на найвищому рівні наголошувала, що гібридний варіант трибуналу (інтернаціоналізований суд) є неприйнятним. Зокрема, Президент В. Зеленський під час свого візиту до Нідерландів 4 травня 2023 р. наголосив: «Якщо ми хочемо справедливості, ми не повинні шукати виправдання, посилатися на недоліки міжнародного права. Нам потрібні справжній мир і справжнє правосуддя, повноцінний трибунал, а не якісь гібридні заміни цьому» [11, с. 62].

Позиція України містила як політичні, так і юридичні аргументи. Насамперед інтернаціоналізований суд не матиме належної міжнародної легітимності та не зможе подолати персональний імунітет в. путіна. У нинішніх умовах це здатне забезпечити лише рішення ГА ООН, яке б об'єднало більшість міжнародної спільноти. По-друге, гібридний формат трибуналу містить ризики звуження юридичної оцінки російської агресії до рівня міждержавного

конфлікту, в той час коли йдеться про злочин проти миру та міжнародного правопорядку. По-третє, створення гібридного трибуналу із залученням міжнародних прокурорів і суддів як частини судової системи України потребує змін до Конституції, внесення яких неможливе під час воєнного стану.

Натомість США та провідні європейські країни виступали за створення спецтрибуналу за гібридною моделлю, що не влаштувало Україну. Така позиція західних партнерів обґрунтовувалася трьома аргументами.

По-перше, згідно із Статутом ООН право створювати міжнародні трибунали має лише Рада Безпеки [12, с. 678]. На даний момент не існує прикладів створення повноцінних трибуналів за рішенням Генеральної Асамблеї, а тому використання її резолюції для створення трибуналу є суперечливим.

По-друге, існує проблема політичної підтримки створення трибуналу проти РФ у Генеральній Асамблеї. Резолюції, які стосуються міжнародного миру та безпеки, потребують схвалення 2/3 країн-членів ООН, тобто не менше 129 голосів.

По-третє, вірогідність того, що в. путін коли-небудь фізично опиниться на лаві підсудних, є майже нульовою. Але у рамках гібридного трибуналу можна підготувати обвинувальні вирoki та ордери на арешт для путіна та інших найвищих політичних і військових керівників, які були залучені до планування та ведення війни. Практично всі вони не мають посадового імунітету від переслідування і можуть бути притягнуті до відповідальності за злочин агресії. Це значною мірою відновить справедливість.

Непублічно адміністрація Дж. Байдена, підтримуючи модель гібридного трибуналу, переслідувала й політичні інтереси. По-перше, створення повноцінного трибуналу стало б стримуючим фактором для нинішніх керівників росії щодо укладання мирної угоди. Тому слід було залишити вікно для дипломатії на випадок, якщо доведеться домовлятися з путіним. Також ці міркування передбачали прагнення США і деяких їх союзників відтермінувати створення спецтрибуналу до закінчення війни.

По-друге, протидія створенню повноцінного трибуналу через рішення ГА ООН була продиктована небажанням США та провідних держав ЄС сприяти створенню прецедента, який у майбутньому може бути використаний проти них.

Наприкінці серпня 2023 р., зрозумівши відсутність в ООН достатньої підтримки своєї моделі спецтрибуналу, українська влада погодилася розглянути видозмінений формат гібридної моделі – створення трибуналу в іншій міжнародній авторитетно визнаній юрисдикції, Нідерландів. Як зазначив заступник голови Офісу Президента А. Смирнов, «українська модель «не злетіла», оскільки міжнародне право перебуває в заручниках глобальної політики. Кілька західних столиць, включно з Вашингтоном, побоюються, що їх самих згодом покарають «за російською схемою». Вони також проводять військові кампанії за кордоном. І про це треба чесно говорити» [13].

На початку 2024 р., прагнучи вийти з глухого кута, українське керівництво почало просувати варіант створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф через рішення Ради Європи. Це дозволило б забезпечити міжнародний статус трибуналу, однак звужило б його масштаб до регіонального. Водночас перспективи створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії росії на сучасному етапі виглядають туманними – переговори із цього питання перебувають у глухому куті. У 2023-2024 рр. відбулося дванадцять зустрічей Координаційної групи з питань створення спецтрибуналу, однак, як і раніше, залишається невирішеним ключове питання, що стосується подолання трибуналом посадових імунітетів президента, прем'єр-міністра та міністра закордонних справ рф.

Натомість західні партнери у питанні міжнародно-правової відповідальності рф і відновлення справедливості воліють приділяти основну увагу іншим аспектам – запуску та роботи Реєстру збитків для України, розслідування воєнних злочинів, скоєних російськими військовими, підтримки діяльності МКС у цьому напрямі, посилення спроможностей українських судових і правоохоронних органів у галузі міжнародного кримінального права. За три роки війни західні партнери виділили на ці потреби майже €70 млн. Найбільшими донорами тут стали США (€28 млн), Нідерланди (€17 млн) та Велика Британія (€7,3 млн.) [14].

Більше того, прихід до влади в США адміністрації Д. Трампа, який просуває необхідність припинення російсько-української війни через взаємні поступки та компромісну угоду за посередництва Вашингтона, ставить під сумнів притягнення до відповідальності політичного та військового керівництва рф.

Висновки. Від початку російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. українська влада послідовно просуває ідею створення міжнародного трибуналу за злочин агресії рф для покарання російських політичних і військових керівників, насамперед в. путіна. Актуальність створення такого трибуналу, як з точки зору відновлення справедливості у цій ситуації, так і стримування агресії у майбутньому, є широко визнаною, однак це питання потрапило у заручники геополітичних інтересів провідних західних країн.

Вперше ідея створення міжнародного трибуналу проти керівництва рф була озвучена міністром закордонних справ України Д. Кулебою у березні 2022 р. Протягом наступного року українська дипломатія перетворила цю ідею на одне з питань порядку денного із західними партнерами, сформувала коаліцію однодумців із цього питання (Core Group) та активно просувала ухвалення відповідної резолюції у Генеральній Асамблеї ООН. Вже навесні 2023 р. позиція України наštтовхнулася на кулуарну протидію з боку США та провідних європейських країн, які вважали створення міжнародного трибуналу за злочин агресії небезпечним прецедентом для себе та бар'єром, який може зруйнувати можливість дипломатичних переговорів із Кремлем. Як результат, Сполучені Штати запропонували концепцію створення інтернаціоналізованого трибуналу (з міжнародними елементами) у складі судової системи України. Головною вадою такої гібридної моделі було те, що він апріорі не міг подолати посадовий імунітет президента, прем'єр-міністра та міністра закордонних справ рф, що було неприйнятно для української сторони. У результаті переговори між Україною та західними партнерами зайшли у глухий кут.

На початку 2024 р. Київ скоригував позицію та став просувати ідею створення міжнародного трибуналу за злочин агресії рф на основі угоди між Україною та Радою Європи. Однак перспективи цієї ідеї також залишаються невизначеними.

1. Базов О. Деякі питання щодо визначення злочину агресії в міжнародному кримінальному праві. *Публічне право*. 2018. №1 (29). С. 123-133. 2. Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2023. Вип. 79: Ч. 2. С. 341-346. 3. Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text 4. Шабан Ю. Історичний огляд

розвитку поняття агресії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер. Юридичні науки*. 2024. Т. 35 (74) № 4. С. 117-121. **5.** Войціховський А. В. Бакумов О. С. Спеціальний міжнародний трибунал із розслідування злочину агресії Росії проти України: правовий аналіз, міжнародна юрисдикція та виклики. *Вісник ХНУВС*. 2023. №3 (102). С. 203-217. **6.** Кориневич А. Усі хочуть миру, але треба усвідомити неможливість гарантій, що Росія десь зупиниться, якщо її не зупинити. Інтерв'ю з послом з особливих доручень МЗС України. *Укрінформ*. 3.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3912510-anton-korinevic-usi-hocut-miru-ale-treba-usvidomiti-nemozlivist-garantij-so-rosia-des-zupinitsa-akso-ii-ne-zupiniti.html> **7.** Спецтрибунал для керівництва рф: Кулеба назвав п'ять основних параметрів. *Слово і діло*. 14 липня 2022 р. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2022/07/14/novyna/pravo/specztrybunal-kerivnyctva-rf-kuleba-nazvav-putyat-osnovnyh-parametriv> **8.** Смирнов М. І. Створення та діяльність спеціального міжнародного трибуналу ad hoc щодо злочину агресії росії проти України. *Правові новели*. 2023. №19. С. 169-177. **9.** Кориневич А. Спецтрибуналу щодо злочину агресії проти України бути. Лівий берег. 30 березня 2023 р. URL: https://lb.ua/world/2023/03/30/550411_spetstribunalu_shchodo_zlochynu_agresii.html **10.** Бет ван Скаак. Навряд чи хтось заарештує путіна, поки він голова держави. Інтерв'ю з послом США з особливих доручень з питань глобального кримінального правосуддя. «Бабель». 14 серпня 2023 р. URL: <https://babel.ua/texts/97369-navryad-chi-htos-zaareshtuye-putina-poki-vin-golova-derzhavi-duzhe-neoptimistichne-intervyu-z-bet-van-skaak-predstavniceyu-derzhdepu-ssha-z-globalnogo-kriminalnogo-pravosudnya> **11.** Базов О. В. Міжнародний суд щодо агресії проти України в системі міжнародного правопорядку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №4. С. 54-74. **12.** Зубарева А. Є. Роль міжнародних трибуналів у притягненні фізичних осіб до міжнародної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №4. С. 676-679. **13.** Сидоренко С. «Гаазький трибунал» стає реальністю: як Україна та Захід домовляються про спецсуд для Путіна. *Європейська правда*. 22.08.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/08/22/7167998/> **14.** Сполучені Штати в ОБСЄ підтвердили рішучість притягнути Росію до відповідальності за звірства в Україні. *Укрінформ*. 26.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3920179-stati-v-obse-pidtvverdili-risucist-pritagnuti-rosiu-dovidovidalnosti-za-zvirstva-v-ukraini.html>

References

1. Bazov O. Deiaki pytannia shchodo vyznachennia zlochyynu ahresii v mizhnarodnomu kryminalnomu pravi. *Publichne pravo*. 2018. №1 (29). S. 123-133. **2.** Maksym Kh. «Ahresiiia» yak imperatyvna norma mizhnarodnoho prava: henezys rozvytku. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*. Ser. Pravo. 2023. Vyp. 79: Ch. 2. S. 341-346. **3.** Dohovir pro zaboronu viiny yak zasobu natsionalnoi polityky (Pakt Briana-Kelloha). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_01/act

gov.ua/laws/show/995_647#Text 4. Shaban Yu. Istorychnyi ohliad rozvytku poniattia ahresii. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: yurydychni nauky. 2024. T. 35 (74) № 4. S. 117-121. 5. Voitsikhovskiy A. V. Bakumov O. S. Spetsialnyi mizhnarodnyi trybunal iz rozsliduvannia zlochynu ahresii Rosii proty Ukrainy: pravovyi analiz, mizhnarodna yurydyktsiia ta vyklyky. *Visnyk KhNUVS*. 2023. № 3 (102). S. 203-217. 6. Korynevych A. Usi khochut myru, ale treba usvidomyty nemozhlyvist harantii, shcho Rosiia des zupynytsia, yakshcho yii ne zupynyty. Interv'iu z poslom z osoblyvykh doruchen MZS Ukrainy. *Ukrinform*. 3.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3912510-anton-korinevic-usi-hocut-miru-ale-treba-usvidomiti-nemozhlyvist-garantij-so-rosia-des-zupynitsa-akso-ii-ne-zupiniti.html> 7. Spetstrybunal dlia kerivnytstva rf: Kuleba nazvav piat osnovnykh parametriv. Slovo i dilo. 14 lypnia 2022 r. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/14/novyna/pravo/specztrybunal-kerivnyctva-rf-kuleba-nazvav-pyat-osnovnyx-parametriv> 8. Smyrnov M. I. Stvorennia ta diialnist spetsialnogo mizhnarodnogo trybunalu ad hoc shchodo zlochynu ahresii rosii proty Ukrainy. *Pravovi novely*. 2023. №19. S. 169-177. 9. Korynevych A. Spetstrybunalu shchodo zlochynu ahresii proty Ukrainy buty. Livyi bereh. 30 bereznia 2023 r. URL: https://lb.ua/world/2023/03/30/550411_spetstribunalu_shchodo_zlochynu_agresii.html 10. Bet van Skaak. Navriad chy khtos zareshytuie putina, poky vin holova derzhavy. Interv'iu z poslom SShA z osoblyvykh doruchen z pytan hlobalnogo kryminalnogo pravosuddia. «Babel». 14 serpnia 2023 r. URL: <https://babel.ua/texts/97369-navryad-chi-htos-zareshhtuye-putina-poki-vin-golova-derzhaviduzhe-neoptimistichne-interv-yu-z-bet-van-skaak-predstavnicy-derzhdepussa-z-globalnogo-kryminalnogo-pravosuddya> 11. Bazov O. V. Mizhnarodnyi sud shchodo ahresii proty Ukrainy v systemi mizhnarodnogo pravoporiadku. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2023. T. 30. № 4. S. 54-74. 12. Zubareva A. Ye. Rol mizhnarodnykh trybunaliv u prytiakhenni fizychnykh osib do mizhnarodnoi vidpovidalnosti. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. 2024. №4. S. 676-679. 13. Sydorenko S. «Haazkyi trybunal» staie realnistiu: yak Ukraina ta Zakhid domovliaiutsia pro spetsud dlia Putina. Yevropeiska pravda. 22.08.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/08/22/7167998/> 14. Spolucheni Shtaty v OBSIe pidtverdly rishuchist prytiakhnuty Rosiiu do vidpovidalnosti za zvirstva v Ukraini. *Ukrinform*. 26.10.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3920179-stati-v-obse-pidtverdili-risucist-pritagnuti-rosiu-do-vidpovidalnosti-za-zvirstva-v-ukraini.html>

Pashkov Viktor. Hostage to geopolitics: the problem of establishing an international tribunal for the crime of aggression in russia against Ukraine

The article analyses the problem and dynamics of negotiations between Ukraine and its Western partners on the establishment of a special international tribunal for the crime of Russian aggression against Ukraine. In this context, the author highlights the evolution of the processes of criminalisation and

codification of military aggression in international law, which led to the recognition of aggression as a serious international crime. It is noted that the international legal understanding of the definition of aggression is shaped by UN General Assembly Resolution 3314 of 14 December 1974 and the Statute of the International Criminal Court. The actions of Russia's top leadership in preparing and organising a full-scale war against Ukraine fully meet these definitions, which makes it easy from a legal point of view to prove their guilt for the crime of aggression.

It is noted that since the beginning of the Russian invasion, Ukraine has consistently promoted the idea of creating a full-fledged international tribunal to punish the leadership of the Russian Federation, based on the principles of the Nuremberg trial. Such a tribunal could overcome the official immunity of Putin, Mishustin and Lavrov. Instead, the leading Western countries, especially the United States, wary of setting a dangerous precedent for themselves, proposed a hybrid model of the tribunal that would include international elements but operate within the Ukrainian judicial system and could not overcome the official immunity of the main perpetrators of the war. Another aspect that influenced the West's position on this issue was geopolitical considerations related to the need to maintain the possibility of negotiations with Putin. This became the main disagreement between Ukraine and its Western partners and led to the futility of the negotiations.

Since the beginning of 2024, the Ukrainian government has adjusted its position and relied on promoting the option of establishing an international tribunal for the crime of aggression through a decision of the Council of Europe, but the prospects for its establishment are vague due to geopolitical turbulence.

Key words: international tribunal, crime of aggression, Rome Statute, Core Group, tribunal models, war crimes.

ЗМІСТ

Частина 1 **ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Розділ 1. Теорія держави і права

Львова О. Л. Моральні засади сучасної правотворчості: теоретичні і практико-прикладні аспекти 4

Розділ 2. Історія держави і права

Мельник А. І. Українська політико-правова думка міжвоєнного періоду в Галичині (до проблеми формування новітньої ідентичності української нації) 16

Розділ 3. Конституційне право

Кафарський В. І. Конституційний обов'язок людини і громадянина в умовах миру і війни. 31

Шляхтун П. П., Колюх В. В. Конституційні засади володіння землею та її надрами в пострадянських державах (порівняльний аналіз) 40

Розділ 4. Адміністративне право

Беззубов Д. О., Тична Б. М. Філософсько-просторовий вимір методології адміністративного права 49

Кисіль Л. Є. Адміністративна правосуб'єктність Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій 65

Шпарик Ю. М. Просторове планування як об'єкт адміністративно-правового регулювання 79

Ахмеян Р. Б. Адміністративно-правове регулювання реалізації права внутрішньо переміщених осіб на житло в умовах війни 92

**Розділ 5. Цивільне, підприємницьке
та господарське право**

<i>Короєд С. О.</i> Проблема доступу до Верховного Суду при касаційному оскарженні ухвал про відмову в прийнятті додаткового рішення в цивільному процесі.	112
<i>Плавич І. В.</i> Проблеми визначення виду юридичної особи (приватного або публічного права) для підприємницьких товариств, створених одноосібно державою, Автономною Республікою Крим, територіальною громадою	124
<i>Даниленко Є. М.</i> Прогалини у законодавчому регулюванні корпоративних правовідносин у приватних підприємствах та способи їх подолання	139
<i>Грибченко С. О.</i> Огляд останніх наукових публікацій щодо проблем інформатизації цивільного судочинства.	149
<i>Зубач В. Л.</i> Методи дослідження верховенства права в цивільному судочинстві	158
<i>Ілляшев М. І.</i> Методологічні засади дослідження проблеми цивільно-правової відповідальності держави за дії державних органів	168
<i>Ліляков О. А.</i> Процесуальні особливості розгляду судами спорів, пов'язаних із захистом права власності: стан наукової розробленості проблеми	178

**Розділ 6. Кримінальне право, кримінальний процес
та криміналістика**

<i>Тимощук С. О.</i> Забезпечення права на приватність у кримінальному провадженні: теоретичний і прикладний аспекти	190
--	-----

**Розділ 7. Міжнародне право
та порівняльне правознавство**

<i>Гринишин М. О.</i> Еволюція визначення агресії у міжнародному праві (1919 – 1939 рр.)	204
--	-----

Частина 2 ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Політичні інститути та процеси

<i>Кресіна І. О., Коваленко А. А.</i> Справедливість як політико-правова категорія	230
<i>Стойко О. М., Горбатенко В. П.</i> Основні етапи становлення Європейської соціальної моделі у контексті соціальної справедливості	242
<i>Кукуруз О. В.</i> Принцип справедливості у сфері політики і права: теоретико-прикладні аспекти	253
<i>Гнатко М. М.</i> Особливості функціонування системи масової комунікації сучасного суспільства	261
<i>Сіленко А. О.</i> Універсальний базовий дохід як інструмент соціальної держави в постпандемічному та постконфліктному світі.	277
<i>Семенюк Ю. В., Лисецький Ю. М.</i> Гібридна війна. Сутність, складові, модель	286
<i>Тарасюк В. М.</i> Криза демократії: сучасні виклики та загрози	306
<i>Шевчук Я. В.</i> Децентралізація в Японії як приклад реформи місцевого самоврядування в Україні	322
<i>Берчук А. В.</i> Історія становлення волонтерства від найдавніших часів до сьогодення	330
<i>Вітушко М. Ю.</i> Виклики штучного інтелекту демократії та демократичним процесам прийняття рішень	342
<i>Волотек І. О.</i> Еволюція наукових підходів до поняття справедливості	353

Розділ 2. Етнополітологія та конфліктологія

<i>Неліна Д. В., Товмаш Д. А.</i> Політичні способи подолання міжнародного конфлікту Греції та Туреччини	363
<i>Шпаченко Я. Б.</i> Інститут культурної автономії національних меншин в Естонії: еволюція, проблеми функціонування, досвід для України	376

Розділ 3. Міжнародна політологія

Пашков В. О. У заручниках геополітики:
проблема створення міжнародного трибуналу
щодо злочину агресії РФ проти України 394

Contents

Part 1 **LEGAL SCIENCES**

Section 1. Theory of State and Law

<i>Lvova O.</i> Moral foundations of modern lawmaking: theoretical and practical aspects	4
---	---

Section 2. History of State and Law

<i>Melnyk A.</i> Ukrainian political and legal thought of the interwar period in Galicia (to the problem of forming a new identity of the Ukrainian nation).	16
--	----

Section 3. Constitutional Law

<i>Kafarskyi V.</i> Constitutional duty of a man and a citizen in conditions of peace and war	31
<i>Shliakhtun P., Kolyukh V.</i> Constitutional principles of land ownership and its subsoil in post-soviet states (comparative analysis).	40

Section 4. Administrative Law

<i>Bezzubov D., Tychna B.</i> Philosophical and spatial dimension of administrative law methodology	49
<i>Kysil L.</i> Administrative legal personality of the National Office of Intellectual Property and Innovation of Ukraine.	65
<i>Shparyk Yu.</i> Spatial planning as an object of administrative and legal regulation	79
<i>Akhmeyan R.</i> Administrative-legal regulation of the implementation of the right of internally displaced persons to housing in wartime conditions	92

**Section 5. Civil, Business
and Commercial Law**

Koroied S. The problem of access to the Supreme Court in appeal of judgments on refusal to make an additional judgment in civil proceedings 112

Plavich I. Problems of determining the type of legal entity (private or public law) for entrepreneurial companies, individually created by the state, the Autonomous Republic of Crimea, a territorial 124

Danylenko Ye. Gaps in the legislative regulation of corporate legal relations in private enterprises and ways to overcome them 139

Gribchenko S. Review of the latest scientific publications on the problem of informatization of civil proceedings 149

Zubach V. Methods of researching the rule of law in civil proceedings 158

Ilyashev M. Methodological framework for researching the issue of the civil liability of the state for acts of state authorities 168

Liliakov O. Procedural features of court consideration of disputes related to the protection of property rights: state of scientific development of the problem 178

**Section 6. Criminal Law, Criminal Procedure
and Criminology**

Tymoshchuk S. Protection of the right to privacy in criminal proceedings: theoretical and applied aspects 190

**Section 7. International Law
and Comparative Law**

Hrynyshyn M. The evolution of the definition of aggression in international law (1919 – 1939) 204

Part 2**POLITICAL SCIENCES****Section 1. Political Institutions and Processes**

<i>Kresina I., Kovalenko A.</i> Justice as a political and legal category	230
<i>Stoiko O., Horbatenko V.</i> The main stages of the European Social Model in the context of social justice	242
<i>Kukuruz O.</i> The principle of justice in policy and law: theoretical and applied aspects	253
<i>Gnatko M.</i> Features of functioning mass communication systems of modern society	261
<i>Silenko A.</i> Universal basic income as a welfare state tool in a post-pandemic and post-conflict world	277
<i>Semenyuk Yu., Lysetskyi Yu.</i> Hybrid war. Entity, components, model	286
<i>Tarasyuk V.</i> The crisis of democracy: current challenges and threats	306
<i>Shevchuk Ya.</i> Experience of decentralization in Japan as an example of local self-government reform in Ukraine	322
<i>Berchuk A.</i> The history of volunteering from ancient times to the present	330
<i>Vitushko M.</i> Challenges of artificial intelligence to democracy and democratic decision-making processes	342
<i>Volotek I.</i> Evolution of scientific approaches to the concept of justice.	353

Section 2. Ethnopolitics and Conflict Management

<i>Nelipa D., Tovmash D.</i> Political ways of overcoming the international conflict between Greece and Turkey	363
<i>Shpachenko Ya.</i> Institute of cultural autonomy of national minorities in Estonia: evolution, problems of functioning, experience for Ukraine	376

Section 3. International Political Science

Pashkov V. Hostage to geopolitics: the problem
of establishing an international tribunal for the crime
of aggression in russia against Ukraine. 394

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинською абеткою за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я та по батькові автора / авторів, місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;
- назву статті;
- анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

- Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).
- Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).
- Виклад основного матеріалу.
- Висновки.
- Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).
- Транслітерація списку літератури.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою: [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті / книжки, назва та номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, <https://www.slovnuk.ua/translit.php#pasp>).

Редакція

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки

Випуск 96

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 28.11.2024. Формат 60 x 84 ^{1/16}.
Ум. друк. арк. 24,5. Наклад 95 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013